

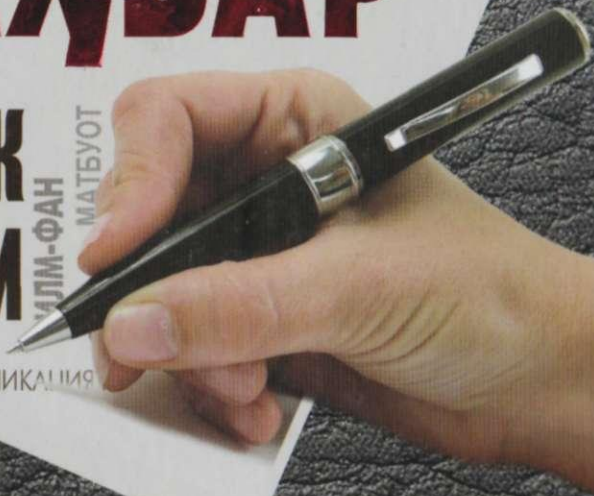
ИҚТИСОДИЁТ
ИЖТИМОИЙ
ФАОЛИЯТ
ХАЛҚАРО
ТАШКИЛОТЛАР
МАЪНАВИЯТ
ХАЛҚАРО
МАФКУРА
МУНОСАБАТЛАР

СИЁСИЙ
ВА ДАВЛАТ
БОШҚАРУВИГА
ҲУҚУҚИЙ СОҲАГА
ОИД ТУШУНЧАЛАР

ЁШ РАҲБАР

ЭНЦИКЛОПЕДИК
САЛОМАТЛИК
ЭКОЛОГИЯ
ЛУҒАТИ

АХБОРОТ-
КОММУНИКАЦИЯ

16+

ИҚТИСОДИЁТ
ИЖТИМОИЙ
ФАОЛИЯТ
ХАЛҚАРО
ТАШКИЛОТЛАР
СИЁСИЙ
ВА ДАВЛАТ
БОШҚАРУВИГА
ХУҚУҚИЙ СОҲАГА
ОИД ТУШУНЧАЛАР
МАЪНАВИЯТ
ХАЛҚАРО
МУНОСАБАТЛАР
МАФКУРА

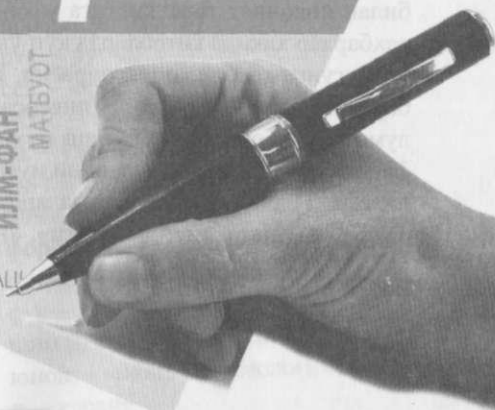
ИШ ЮРТИШ
ЛИДЕР
МАДАНИЯТ
СПОРТ
ТАЪЛИМ

ЎШ РАҲБАР

ЭНЦИКЛОПЕДИК
САЛОМАТЛИК
ЭКОЛОГИЯ
ЛУҒАТИ

ИЛМ-ФАН
МАТБУОТ

АХБОРОТ-
КОММУНИКАЦИЯ

2-нашр

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Давлат илмий нашриёти

Тошкент – 2018

УЎК: 65.012.4(031)

КБК 65.050.2я2

Р 99

Ғоя муаллифи ва тузувчи

Ахтам Рўзимуротов

Р 99 «Ёш раҳбар» энциклопедик луғати. (2-нашр). [Матн]: луғат / Тузувчи А.Рўзимуротов. – Т.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Давлат илмий нашриёти, 2018. – 256 б.

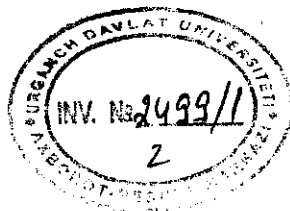
ISBN 978-9943-07-685-3

Ҳар бир ёш келажакда замонавий раҳбар бўлишни орзу қилади. Бунга эса ёшликда тўпланган билим, кўникма ва тажриба эвазига эришилади. Ўзининг билими, иқтидори ва зукколиги билан инсоният тараққиётига улкан ҳисса қўшган ҳамда тарих зарварақларига кирган буюк раҳбарлар ҳақида китобларда кўп ўқиганмиз.

Бугунги глобаллашув жараёни, янгилашни ва ўзгаришларга бой даврда «универсал» раҳбарларга талаб ошмоқда. Универсалликда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари бўйича маълумот ва ахборотга эга бўлиш муҳим жиҳатдир. Ушбу энциклопедик тўпламга ёш раҳбарлар фаолияти давомида дуч келиши мумкин бўлган барча соҳаларга оид энг фаол тушунчалар жамланган. Тўпламни тайёрлашда ишончли манбалар – «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», «Ислом энциклопедияси»дан фойдаланилган.

УЎК: 65.012.4(031)

КБК 65.050.2я2

© «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Давлат илмий нашриёти, 2018.

ISBN 978-9943-07-685-3

ҚИСҚАРТМАЛАР

а. – аср.

авг. – август

акад. – академик

араб. арабча (этимологик маълумотларда)

АҚШ Америка Қўшма Штатлари

бал. – баланд

БА – Бадий академия(си)

БМТ – Бирлашган Миллатлар Ташкилоти

б-н – билан

ва б. – ва бошқа(лар)

ва ш.к. – ва шу каби(лар)

ва х.к. – ва ҳоказо(лар)

газ. – газета

ГФР – Германия Федератив Республикаси

д-р – доктори

жап. – жануби(й)

жур. – журнал

и. т. – илмий тадқиқот

ингл. – инглизча (этимологик маълумотларда)

ин-т – институт

й. – йил(и) (рақамлар билан ёнма-ён келганда)

лот. лотинча (этимологик маълумотларда)

м. метр

мас. – масалан

МДХ – Мустақил Давлатлар

Ҳамдўстлиги

мил. – милодий

мил. ав. – милоддан аввалги

мин. – минут

пед. – педагогика

проф. – профессор

рус. – русча

сек. – секунд

тахм. – тахминан, тахминий

уз. – узунлиги

ун-т – университет

ФА – Фанлар академия(си)

форс. – форсча (этимологик маълумотларда)

франц. – французча

ф-т – факультет

шим. шимол, шимолий

юнон. – юнонча (этимологик маълумотларда)

қ. – қаранг

кад. қадимги, қадимий

ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ, БМТ – Ер юзида тинчликни мустаҳкамлаш ва хавфсизликни таъминлаш, давлатларнинг ўзаро ҳамкорлигини ривожлантириш мақсадида ташкил этилган халқаро ташкилот. 1944 й. Думбартон-Оксда бўлиб ўтган конференцияда, собиқ Иттифоқ, АҚШ, Буюк Британия ва Хитой вакиллари томонидан ишлаб чиқилган БМТ Устави Сан-Франциско таъсис конференцияси (1945)нинг қатнашчиси бўлган давлатлар томонидан 1945 й. 26 июнда имзоланиб, 1945 й. 25 октябрда кучга кирган. 2014 й. 1 январда БМТ таркибида 193 давлат бўлган (жумладан, Ўзбекистон Республикаси). БМТнинг асосий органлари: БМТ Бош Ассамблеяси, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш, Васийлик Кенгаши, Халқаро Суд (Нидерландиянинг Гаага шаҳрида фаолият кўрсатади) ва Котибият. БМТ Бош котиби Антониу Гутерреш (2017 й. 1 январдан). Қароргоҳи Нью-Йорк шаҳри (АҚШ)да. БМТнинг расмий тил-

лари – инглиз, испан, хитой, рус ва француз тиллари. Бош Ассамблея, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашда араб тили ҳам расмий тил ҳисобланади. БМТ халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, халқларнинг тенг ҳуқуқли бўлиши ва ўз тақдирини ўзи белгилаши қондасига амал қилиб, миллатлар ўртасида дўстлик муносабатларини ривожлантиришни, иқтисодий, ижтимоий, маданий муаммоларни хал этишда халқлар ўртасида ҳамкорлик бўлишини таъминлашни кўзда тутиб, шу умумий мақсадларга эришишда миллатлар ҳаракатини уйғунлаштириб турадиган марказ ҳисобланади. 2000 й. 6–8 сентябрда БМТнинг 55-сессияси доирасида «Минг йиллик саммити» бўлиб ўтди. Унда 155 тадан ортиқ мамлакатнинг давлат ва ҳукумат бошлиқлари иштирок этди. Мазкур анжуманда умумбашарий аҳамиятга эга бўлган ижтимоий-иқтисодий, экология ва хавфсизликка доир муаммолар муҳокама қилиниб, янги юз йилликнинг дастлабки йилларида амалга оширилиши

мўлжалланаётган тадбирлар белгиланди. Ўзбекистон Республикаси 1992 й. 2 мартда БМТга аъзо бўлди. 1993 й. 24 августда БМТнинг Тошкентдаги ваколатхонаси очилди.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ БОШ АССАМБЛЕЯСИ – БМТнинг асосий органларидан бири. БМТга аъзо ҳамма давлатлар ўз вакилларига эга бўлган ягона орган. Мазкур вакиллар кўпи б-н 5 делегат ва яна шунча делегат ўринбосари ҳамда зарур миқдордаги маслаҳатчи ва экспертлардан ташкил топади. БМТ Бош Ассамблеяси БМТ Устави доирасидаги ёки унинг ҳар қандай органи ваколат ҳамда вазифаларига доир ҳар қандай масала ёхуд ишни, бироқ-бир давлат ёки Хавфсизлик Кенгаши ўртага қўйган масалаларни муҳокама қилиш, шунингдек, БМТ аъзолари ва (ёки) Хавфсизлик Кенгашига оид тавсияларни бериш ваколатига эга. 7 та бош кўмитаси ва 2 та доимий кўмитаси бор. Махсус кўмита ва комиссиялар (мас., Космик фазодан тинчлик мақсадларида фойдаланиш кўмитаси, Халқаро ҳуқуқ комиссияси ва б.) таъсис этиш ҳам қўлланилади. БМТ Бош Ассамблеясининг мухтор халқаро ташкилотлар ҳуқуқига эга бўлган махсус органлари мавжуд. Мас., Атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЭ). БМТ Бош Ассамблеясининг навбатдаги сессиялари ҳар йили чақирилиб туради (одатда, сентябрь ойининг 3-сешанбасида очилади), зарурат пайдо бўлса, фавқулодда ва махсус сессиялари ўтказилади.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ ХАВФСИЗЛИК КЕНГАШИ – БМТнинг асосий, доимий ишловчи органи. БМТ Уставига биноан Халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаб туриш учун асосий жавобгарлик БМТ Хавфсизлик Кенгаши зиммасига юклатилган. 15 аъздан иборат: 5 таси доимий (Хитой, Франция, Россия, Буюк Британия ва АҚШ), 10 таси БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 2 й.га сайланади. БМТ Хавфсизлик Кенгаши қарорлари бир овоздан қувватлаш принципи асосида қабул қилинади ва БМТнинг барча аъзолари учун мажбурийдир.

ЕВРОПА ИТТИФОКИ, ЕИ – ўзида халқаро ташкилот ва федератив давлат хусусиятларини мужассамлаштирган давлатлараро уюшма. Дастлаб Европа ҳамжамияти («Умумий бозор») номи б-н аталган. 1992 й.ги Маастрихт (Нидерландия) шартномасига мувофиқ, 12 мамлакатни бирлаштирган Европа ҳамжамияти негизида 1993 й.да тузилган. ЕИнинг мақсадлари: Европа халқларининг мустақам иттифоқини вужудга келтириш, ички чегаралари бўлмаган макон яратиш, иқтисодий ва ижтимоий ўзаро таъсирни кучайтириш йўли б-н мувофиқлаштирилган узок муддатли иқтисодий тараққиётга ёрдам бериш; иқтисодий ва валюта иттифоқини ташкил қилиш ва ягона валюта яратиш (бу мақсадга 2002 й. январда эришилди); биргаликда ташқи сиёсат олиб бориш ва хавфсизлик борасида сиёсат юритиш, келгусида эса биргаликда му-

дофаа сиёсатини ҳам олиб бориш йўли б-н халқаро соҳада ўзига хос бир хилликни қарор топтириш; адлия ва ички ишлар соҳасида ҳамкорликни ривожлантириш; умумий бойликни сақлаб қолиш ва кўпайтириш. ЕИ органлари: Европа машварати, Европа парламенти, Европа Иттифоқи Кенгаши, Европа комиссияси, Европа суди. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти интеграциялашувида ЕИ б-н ҳамкорлик алоҳида ўрин тутади. Ташкилот ТАСИС дастури доирасида Ўзбекистонга техникавий ёрдам кўрсатади. 1999 й. 1 июлда Ўзбекистон б-н ЕИ ўртасида Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битим ратификация қилинди. Бу битим сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, ижтимоий, маданий-маърифий алоқалар ривожига учун имконият туғдирди. Жумладан, томонлар ўзаро *савдо*да бир-бирларига энг қулай шароит яратадилар, бир-бирларига тегишли *товар*ларни ўз ҳудудлари орқали эркин транзит қилишни таъминлайдилар.

ЕВРОПА ТИКЛАНИШ ВА ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ, ЕТТБ — Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари, шунингдек, МДХга аъзо мамлакатларни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришга ёрдам кўрсатувчи халқаро банк. 1990 й.да 42 аъзо мамлакат ҳукуматлари томонидан ташкил этилган. 1991 й.дан фаолият олиб боради. Штаб-квартираси Лондонда. Банк *бозор иқтисодиёти*га ўтиш даврида бўлган мамлакатларда амалга ошириладиган ислохотларга молиявий ёрдам

кўрсатади ва уларнинг жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига тезроқ қўшилишига кўмаклашади. Ўзбекистон 1992 й. бошида ЕТТБга аъзо бўлди ва шу йили Тошкент шаҳрида унинг ваколатхонаси очилди. 1993 й.дан Ўзбекистонда лойиҳаларни амалга оширишда иштирок эта бошлади. **ЕВРОПА ХАВФСИЗЛИК ВА ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ, ЕХХТ** — давлатлар ўртасида хавфсизлик ва ҳамкорликни таъминлашга қаратилган ҳаракатларни мувофиқлаштирувчи ва уларнинг ривожланиш тамойилларини белгилаб берувчи, шунингдек, ижтимоий-сиёсий жараёнларни демократлаштиришга кўмаклашувчи халқаро ташкилот. Дастлаб Умумевропа кенгаши (АҚШ ва Канада иштирокида) сифатида фаолият кўрсатиб Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича кенгаш номи б-н аталган (1973–91 й.лар). Кенгашнинг Мадрид конференцияси (1991 й. апрель)да ЕХХТ Парламент ассамблеясини ташкил этишга қарор қилинди (1991 й. июлда таъсис этилган). Европада юз берган жараёнлар, «совуқ уруш»нинг тугаши натижасида вужудга келган ўзгаришлар кенгашнинг ташкилот сифатида тўлиқ шаклланишига олиб келди. ЕХХТ қароргоҳи—Вена шаҳрида. Ўзбекистон 1992 й. 30 январда ЕХХТга қабул қилинди. Бу б-н Ўзбекистоннинг Европа давлатлари, шунингдек, АҚШ, Канада б-н ҳар томонлама ҳамкорлик қилишига янги йўл очилди. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Исом Каримов ЕХХТнинг Лиссабон

саммитида (1996 й. декабрь) можаролар юз бериб турган ҳудудларга яширинча курол-яроғ етказиб беришни тўхтатиш, Истанбул саммитида (1999 й. ноябрь) терроризмга қарши кураш бўйича халқаро марказ тузиш ҳақида таклиф б-н чиқди. Ўзбекистон ЕХХТ раҳнамолигидаги кўллаб анжуманларга мезбонлик қилиб келади. Тошкентда ЕХХТнинг Марказий Осиё давлатлари б-н алоқалар бўйича бюроси иш олиб боради.

ЖАҲОН БАНКИ – халқаро *молия* ин-ти; ривожланаётган мамлакатларга сармоялар киритиш, *кредит*лар тақдим этиш б-н шуғулланади. Таркибига БМТнинг ихтисослашган муассасаси мақомига эга бўлган 3 та мустақил халқаро молия ин-ти (Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро молия *корпорация*си, Халқаро тараққиёт ассоциацияси) қиради.

ЖАҲОН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ТАШКИЛОТИ, ЖИМТ – халқаро ҳукуматлараро ташкилот, БМТнинг ихтисослашган муассасаси (1974 й.дан). Саноат мулкни муҳофаза қилиш Париж уюшмасига аъзо давлатлар, Адабиёт ва санъат асарларини муҳофаза қилиш Берн уюшмаси ва бошқа айрим ихтисослашган уюшмаларнинг дипломатик конференцияси (Стокгольм, 1967)да қабул қилинган конвенцияга мувофиқ тузилган. Ташкилотнинг мақсади давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг ҳамкорлиги орқали интеллектуал мулкни муҳофаза қилишга кўмаклашиш, юқоридаги уюшмаларнинг самарали фаолият олиб бори-

шини таъминлашдан иборат. Ўзбекистон Республикаси 1991 й. 25 декабрдан ушбу ташкилотга аъзо бўлган. Ташкилотнинг олий органи – Бош ассамблея; маъмурий органи – Халқаро бюро. Қароргоҳи Женева шаҳрида.

ЖАҲОН МЕТЕОРОЛОГИЯ ТАШКИЛОТИ, ЖМТ – халқаро ташкилот, метеорологик тадқиқотлар ва кузагишлар бўйича халқаро ҳамкорликни ривожлантиришга ёрдам кўрсатиш ҳамда миллий метеорологик ва гидрометеорологик хизматлар ишини мувофиқлаштириш ишларини олиб боради. 1947 й. сентябрда БМТ ҳузурида ташкил этилган. ЖМТ тузилишига қадар бу ишларни 1871 й.да ташкил этилган Халқаро метеорология ташкилоти олиб борган. Ўзбекистон Республикаси мазкур ташкилотга 1992 й. 23 декабрда аъзоликка қабул қилинган. Ташкилотнинг доимий ишлайдиган органи – котибият Женева (Швейцария)да жойлашган.

ЖАҲОН ПОЧТА ИТТИФОҚИ – халқаро давлатлараро ташкилот; БМТнинг ихтисослашган муассасаси (1947 й.дан). I Халқаро почта конгрессида ташкил этилган (1875). 1878 й.гача Умумий почта иттифоқи деб аталган. Вазифаси почта хизматини яхшилаш, шу соҳада ҳамкорликни тараққий эттириш, ривожланаётган мамлакатларда почта хизмати ташкил этиш ва такомиллаштиришда техника ёрдами кўрсатишдан иборат. Ўзбекистон Республикаси 1994 й.дан мазкур ташкилотга аъзо. Жаҳон

почта иттифоқи идораси Берн шаҳрида жойлашган.

ЖАҲОН САВДО ТАШКИЛОТИ – жаҳон мамлакатларининг ўзаро савдо ҳамда савдо сиёсати режимини бошқарувчи халқаро ташкилот. Халқаро савдода ташкилотга аъзо ва иштирокчи мамлакатлар учун мажбурий бўлган тамойиллар ва қоидалар белгиланган ҳукуматлараро кўп томонлама шартномалар асосида фаолият олиб боради. 1995 й.да 1948–94 й.ларда иш олиб борган *Тарифлар* ва савдо бўйича Бош келишув (ГАТТ) негизида ташкил қилинган. БМТ тизимига киради. Идораси Женева шаҳри (Швейцария)да жойлашган. Ташкилот жаҳон савдоси қоидаларини ишлаб чиқиш йўли б-н давлатлар савдо сиёсатига таъсир кўрсатиш, савдо муносабатларини эркинлаштирадиган ва қатъий тартиб-қоидага соладиган музокаралар учун йиғилишлар ўтказиш, давлатлараро савдода юзага келадиган низоларни ҳал қилиш ва бошқа вазифаларни бажаради.

ЖАҲОН СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТАШКИЛОТИ Ж С С Т – халқаро ҳукуматлараро ташкилот, БМТнинг ихтисослашган муассасаси. 1946 й.да тузилган. Вазифаси: ўта хавфли касалликларга қарши курашишни, халқаро санитария қоидаларини ишлаб чиқиш, ташки муҳит санитария ҳолатини яхшилаш ва ҳ.к. Ташкилот ўз олдига ҳамма халқларнинг иложи борича соғ-саломат бўлишига эришишни мақсад қилиб қўйган. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти касалликларга қарши

кураш олиб боради, уларни тугатиш тadbирларини кўради, атроф-муҳит муҳофазаси, юқумли ва юқумсиз (сил, венерик ва паразитар касалликлар, юрак-томир касалликлари, хавфли ўсмалар ва б.) га қарши кураш учун халқаро стандартлар белгилаш, дори моддалар сифати ва қўшимча таъсири, ҳамда наркотик моддалар устидан халқаро назорат ўрнатиш, тиббиёт фанининг энг муҳим масалалари (токсикология, фармакология, атроф-муҳит гигиенаси ва б.) бўйича, ҳамда соғлиқни сақлаш соҳасидаги тадқиқотларни координациялаш ва уларни ўтказишга кўмаклашиш вазифасини ўз олдига қўйган. Қароргоҳи Женева шаҳри (Швейцария) да. 2014 й. 1 январда 194 давлат ташкилот аъзоси бўлган. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси Ўзбекистон соғлиқни сақлаш вазирлиги биносида фаолият кўрсатади (1995 й.дан).

ИНТЕРПОЛ, Interpol – халқаро жиний полиция ташкилотининг барча тиллар учун қискартирилган умумий номи. 1923 й. Вена шаҳри (Австрия)да асос солинган. Ҳозирги номи манзилни қиска қилиб ифодалаш тарзида 1947 й.да пайдо бўлган. 1949 й. БМТ унга расмий равишда халқаро ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилот мақомини берди. И.нинг амалдаги устави 1956 й.да кучга кирган. У жиноятчиларни рўйхатга олиш халқаро маркази сифатида иш кўради, шунингдек, жиноятчиларни (жиноятларда гумон қилинувчилар, бедарак йўқолганлар,

ўғирланган бойликлар) халқаро миқёсда қидириш ишларини мувофиқлаштиради. Ўзбекистон Республикаси И.га 1994 й.да аъзо бўлган бўлиб, Ички ишлар вазирлиги таркибида ташкилотнинг Ўзбекистон Республикасидаги миллий марказий бюроси тузилган. И.нинг олий органлари: Бош ассамблея, Ижроия қўмитаси ва Бош қотибият ҳисобланади. Ташкилотнинг доимий қароргоҳи Франция қилиб белгиланган.

ИСЛОМ КОНФЕРЕНЦИЯСИ ТАШКИЛОТИ, И К Т – ҳукуматлараро халқаро ташкилот. Ислом мамлакатлари давлат ва ҳукумат бошлиқларининг 1-конференциясида (1969 й., Работ шаҳри, Марокаш) асос солинган. Ислом давлатлари ташқи ишлар вазирларининг 3-конференциясида (1973 й., Жидда шаҳри, Саудия Арабистони) таъсис этилиб, устави қабул қилинган. Ҳозир ИКТ диший муштараклик асосида жами 55 давлатни, жумладан, мустақилликка эришган Марказий Осиё давлатларини, шунингдек, Фаластин озодлик ташкилоти (ФОТ)ни бирлаштиради. Унинг мақсади аъзо давлатлар ўртасида ислом бирдамлигини рағбатлантириш, иқтисодий, ижтимоий, маданий, илмий ва бошқа соҳаларда ҳамкорликни мустаҳкамлаш, ирқий камситишни, барча шаклдаги мустамлакачиликни тугатишга ҳаракат қилиш, тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун тадбирлар белгилаш, Фаластин араб халқининг ўз ҳуқуқларини тиклаш ва унинг ерларини озод қилиш учун курашини қўллаб-қув-

ватлаш қабиладан иборат. Ташкилот қароргоҳи Жидда шаҳрида жойлашган. Ташкилот ҳузурида Ислом тараққиёт банки, Фан ва техника соҳасида ҳамкорлик бўйича доимий қўмита фаолият кўрсатади. 1975 й.дан Ташкилотга БМТ ҳузурида кузатувчи мақоми белгиланган. Ўзбекистон Республикаси 1996 й.дан Ислом конференцияси ташкилотига тўлиқ аъзо бўлиб кирган.

ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИК ВА ТАРАҚҚИЁТ ТАШКИЛОТИ – Европадаги давлатлар бирлашмаси. 1948 й.да АҚШ ташаббуси б-н Европани тиклаш бўйича Америка иқтисодий ва молиявий ёрдамни (Маршал режаси) оқилона ишлатиш ва шу ёрдамни оладиган Европа мамлакатлари б-н ҳамкорлик қилиш мақсадларида тузилган. Расмий жиҳатдан ташкилот шартномани имзолаган мамлакатларда иқтисодий ўсишни таъминлаш, иқтисодиётни юксалтириш ва аҳоли турмуш даражасини яхшилаш, молиявий барқарорликни сақлашни назарда тутди. Ташкилотга аъзо давлатларнинг ривожланаётган мамлакатларга ёрдам кўрсатиш, давлатлар минтақасида аъзо давлатлар сиёсатини мувофиқлаштириш йўли б-н иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни таъминлашга ҳисса қўшади. Ташкилот фаолиятига ташкилотда қатнашувчи мамлакатларнинг вакиллариidan иборат кенгаш раҳбарлик қилади. Ташкилот идораси Франция (Париж)да жойлашган.

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМ-ДЎСТЛИГИ, МДХ – давлатлараро ташкилот. 1991 й. 8 декабрда Минск шаҳрида Белоруссия, Россия, Украина томонидан тузилган. Давлат раҳбарлари имзо чеккан ўша Битимда собиқ Иттифок чуқур таназзулга учраб парчаланиб кетиш натижасида йўқ бўлганлиги қайд қилинди, учала давлат сиёсий, иқтисодий, гуманитар, маданий ва бошқа соҳаларда ҳамкорликни ривожлантиришга интилишини баён этди. 1991 й. 21 декабрда Битимга Озарбайжон, Арманистон, Қозғистон, Қирғизистон, Молдавия, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон қўшилди, улар Белоруссия, Россия ва Украина б-н бирга МДХнинг мақсад ва қондалари тўғрисидаги Декларацияга Олмаота шаҳрида имзо чекдилар. 1993 й.да МДХга Грузия қўшилди. 1993 й. МДХ Устави қабул қилинди, у давлатларнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, ташқи сиёсий фаолиятини мувофиқлаштириш, умумий иқтисодий маконни вужудга келтириш, транспорт ва алоқа тизимларини ривожлантириш, аҳоли соғлиғи ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ижтимоий масалалар ва иммиграция сиёсати, уюшган жиноятчиликка қарши кураш, муҳофаа сиёсатида ҳамкорлик қилиш ва ташқи чегараларни қўриқлашда биргаликда фаолият юртишини назарда тутди. МДХ ҳақиқий аъзолари б-н бирга Ҳамдўстлик фаолиятининг айрим турларида қатнашувчи аъзолар бўлиши мумкин. Айрим давлат-

лар МДХнинг давлат бошлиқлари йиғилишларида қўзғатувчи сифатида қатнашадилар. МДХнинг қуйидаги органлари тузилган: Давлат бошлиқлари кенгаши, Ҳукумат бошлиқлари кенгаши, Ташқи ишлар вазирлари кенгаши, Давлатлараро иқтисодий кенгаш, маркази Санкт-Петербургда бўлган Парламентлараро ассамблея ва б. МДХнинг доимий ишловчи органи Минск шаҳрида жойлашган Мувофиқлаштирувчи-маслаҳат қўмитасидир. **НАТО**. Ш им о л и й А т л а н т и к а ш а р т н о м а с и т а ш к и л о т и – х а л қ а р о д а в л а т л а р а р о ҳ а р б и й - с и ё с и й т а ш к и л о т . 1949 й. 4 апрелда Вашингтонда 12 давлат – АҚШ, Буюк Британия, Франция, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Канада, Италия, Португалия, Норвегия, Дания, Исландия вакиллари томонидан имзоланган. Шим. Атлантика шартномаси негизида тузилган: ташкилотга 1952 й. Греция ва Туркия, 1955 й. ГФР, 1982 й. Испания, 1999 й. Венгрия, Польша ва Чехия, 2004 й. Латвия, Литва, Эстония, Словакия, Словения, Болгария ва Руминия қабул қилинди. 1966 й. Франция НАТОнинг ҳарбий тузилмаларидан чиққан. Олий органи – НАТО кенгаши сессияси. Қароргоҳи Брюссель шаҳри (Бельгия)да жойлашган.

ОЗИҚ-ОВҚАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ТАШКИЛОТИ – ҳукуматлараро жаҳон ташкилоти. БМТнинг ихтисослашган муассасаси бўлиб, 1945 й.да тузилган. Вазифаси: овқатланиш, озиқ-овқат, қишлоқ хўжалик масалалари бў-

йича маълумотлар йиғиш ва уларни ўрганиш, озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқаларни *ишлаб чиқариш* ва сотишни яхшилашга ёрдам беришдан иборат. Марказий идораси – Римда. 1999 й. охирида ташкилотга 180 дан ортиқ мамлакат аъзо бўлди. Римда жаҳон бўйича қишлоқ хўжалик ва озиқ-овқат маҳсулотлари егилтириш, *ишлаб чиқариш* ва бошқаларга оид статистик тўпламлар нашр этади.

ОПЕК. Нефть экспорт килувчи мамлакатлар ташкилоти – нефть қазиб олишни ва аъзо мамлакатларнинг нефть экспорти сиёсатини мувофиқлаштирувчи ҳамда аъзо мамлакатлар манфаатларини ҳимоя қиладиган халқаро *товар* ташкилоти. Ташкилот расман 1960 й.да Венесуэла ташаббуси б-н Бағдод конференциясида ташкил этилган. Низоми Каракас (Венесуэла)да 1961 й.да қабул қилинган ва кейинчалик кўпгина ўзгартиришлар киритилган. Эрон, Ироқ, Кувайт, Ливия муассис мамлакатлар ҳисобланади. Аъзо мамлакатлар Жазоир, Венесуэла, Габон, Индонезия, Ироқ, Эрон, Ливия, Қатар, Кувайт, Нигерия, БАА, Саудия Арабистони, Эквадор (2003). 20-а.нинг 80-йиллари 2-ярмида бу ташкилотга қирмайдиган мамлакатлар ва Саудия Арабистонида нефть таклифининг ўсиши натижасида ОПЕКнинг таъсири кескин пасайди. Ҳозирги халқаро иқтисодий муносабатларда таъсир доираси ҳамон кучли. Ташкилотнинг олий органи йилига 2 марта чақириладиган конференция бўлиб, унда иштирокчи

мамлакатлар *ишлаб чиқариш* стратегияси ва *нарх*лар кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Идораси Австрия (Вена)да жойлашган.

ФИФА, Халқаро футбол федерацияси – дунё бўйича футбол масалаларига масъул ташкилот. 1904 й. 21 майда ташкил топган. ФИФАнинг дунёга келиши учун жон куйдирган шахс – франциялик Робер Герен унинг биринчи президенти бўлди. Ташкилотнинг юқори органи ФИФА Конгресси бўлиб, 6 та регионал федерацияларни бирлаштиради. Конгрессда ФИФА Президенти, Бош қотиби ва ижроия кўмиталари таркиби сайланади. Ташкилотнинг штаб-квартираси Швейцариянинг Цюрих шаҳрида жойлашган. Ўзбекистон 1994 й.дан аъзо. Турли микёсдаги халқаро мусобақалар: миллий жамоалар ўртасида жаҳон чемпионати (1930 й.дан), мини футбол бўйича, аёллар жаҳон чемпионатини, ўсмирлар ўртасида, 16–17 ёшли футболчиларнинг жаҳон чемпионатини, қитъалараро турнир ва кубок мусобақаларини ташкил қилади ва ўтказди. «ФИФА магазин» безакли жур., «ФИФА Ньюс» ойлик бюллетенини нашр этади.

ХАЛҚАРО ВАЛЮТА ФОНДИ, ХВФ – БМТнинг ихтисослашган муассасаси, аъзо мамлакатларнинг валюта ҳамкорлигини амалга оширадиган халқаро ташкилот. 1944 й.да Бреттон Вудс (АҚШ) да ўтказилган Халқаро валюта-молия конгрессида Жаҳон банки б-н бир вақт-

да таъсис этилган. 1947 й. март ойидан ўз фаолиятини бошлаган. Фонднинг расмий мақсадлари: маслаҳатлар бериш ва валюта муаммолари бўйича ҳамкорлик қилиш орқали халқаро валюта ҳамкорлигига ёрдам кўрсатиш; халқаро савдонинг кенгайиши ва мувозанатли ўсиши учун қулай шароитларни яратип; валюта курслари барқарорлигига ёрдам бериш, *рақобат* туфайли юз берадиган валюта девальвацияларининг олдини олиш; кўп томонлама тўловлар тизимини яратишда ва жаҳон савдосини ривожига тўсиқ қўядиган валюта алмаштириш б-н боғлиқ чеклашларни бартараф этишда ёрдам кўрсатиш; аъзо мамлакатларга ўз тўлов *балансларини* тиклаш, шунингдек, уларнинг халқаро тўлов *баланслари* тақчиллиги давомийлиги ва миқдорини кискартириш учун муддатли молиявий маблағлар бериш. ХВФ жаҳон валюталари мониторингини олиб боради, барча мамлакатлар ўртасида ташкилий тўлов тизими фаолиятига ёрдам беради, тўлов *балансида* чуқур тақчилликка учраган, шунингдек, ўз валютасининг тўлиқ конвертациясига эришмоқчи бўлган мамлакатларга қарз беради. ХВФнинг раҳбар органлари – Бошқарувчилар кенгаши ва Муваққат қўмига. Бошқарувчилар кенгаши олий орган бўлиб, ҳар бир аъзо мамлакат томонидан 5 й.га тайинланадиган бошқарувчилар ва уларнинг ўринбосарлари (одатда, аъзо мамлакатлар молия вазирлари ёки Марказий банки бошқарувчилари)дан ташкил топади. ХВФнинг

ижроия органлари – Ижроия кенгаши, унга доимий асосда энг катта *квоталарга* эга бўлган мамлакатлар томонидан тайинланадиган ёки мамлакатлар гуруҳи сайлайдиган 24 ижрочи директор киради. 1992 й. 27 апрелда Ўзбекистон ХВФ аъзолигига қабул қилинди ва Тошкент ш.да унинг ваколатхонаси очилди.

ХАЛҚАРО МЕХНАТ ТАШКИЛОТИ, ХМТ – БМТнинг ихтисослашган муассасаси. 1919 й.да Миллатлар лигаси (иттифоқи) ҳузурида меҳнат қонунилари ва меҳнат шароитларини яхшилаш масалалари бўйича конвенция ва тавсияларни ишлаб чиқиш учун халқаро комиссия сифатида тузилган. Халқаро меҳнат ташкилоти 8 соатлик иш куни, оналикни ҳимоя қилиш, болалар меҳнатига оид қонунлар ва иш ўринларида хавфсизликни таъминлаш юзасидан халқаро меъёрлар ишлаб чиқишига, иш б-н бандлик дастурларини тайёрлашга катта ҳисса қўшди. Халқаро меҳнат ташкилотига Ўзбекистон Республикаси 1992 й. аъзо давлатлар таркибига кирган, ташкилотнинг 11 та конвенциясини ратификация қилган. Бу ташкилот меҳнат шароитларини муҳофаза қилиш ва яхшилаш, иш б-н тўлиқ бандликни таъминлаш ва турмуш даражасини кўтариш, тадбиркорлар ва меҳнаткашлар ўртасида ҳамкорликни рағбатлантириш чораларини ишлаб чиқиш учун ҳукуматлар, тадбиркорлар ва меҳнаткашларни тенг ҳуқуқларда бирлаштиради. Халқаро меҳнат ташкилоти таркиби Халқаро меҳнат конференцияси; маъмурий кенгаш;

халқаро меҳнат бюроси; уч томонлама қўмиталар; минтақавий ва махсус конференциялардан ташкил топган. Қароргоҳи Женевада. Тинчликни мустаҳкамлаш йўлида кўрсатилган фаолият учун Нобель мукофотига сазовор бўлган (1969 й.).

ХАЛҚАРО ОЛИМПИАДА ҚЎМИТАСИ, ХОҚ – Олимпиада ҳаракатининг олий раҳбар органи; ҳукуматга қарашли бўлмаган халқаро спорт ташкилоти. 1894 й. П. де Кубертен ташаббуси б-н *Олимпиада ўйинлари* ўтказишни бошқариб туриш, бу ўйинларнинг ижтимоий аҳамияти ва обрўсини кўтариш, ҳаваскорлик спортини ривожлантиришга ва барча мамлакатлар спортчилари ўртасида дўстликни мустаҳкамлашга «қўмаклашиш мақсадида» тузилган. ХОҚ – доимий ишлайдиган ташкилот, ўз аъзоларини турли мамлакатлардаги спорт ҳаракатининг энг фаол ташкилотчилари орасидан танлаб олади. ХОҚ ижроия қўмитаси президент (8 й. муддатга сайланади), 3 вице-президент ва 5 нафар аъзодан иборат. *Олимпиада ўйинлари* хартияси – ХОҚнинг устав ҳужжатидир. ХОҚ сессиялари ҳар йили ўтказилади, Олимпиада ўйинлари бўладиган йилларда – икки марта: ёзги ва қишки ўйинлар вақтида ўтади. Олимпиада ўйинлари вақтида ХОҚ мусобакаларни ўтказишга раҳбарлик қилиш ҳуқуқини Халқаро спорт федерацияларига беради. ХОҚ 1993 й. Ўзбекистон миллий олимпиада қўмитасини) тан олган. ХОҚ қароргоҳи Лозанна (Швейцария) шаҳрида жойлашган.

ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАШТИРИШ ТАШКИЛОТИ, ХСТ – бутунжаҳон мамлакатлари учун умумий бўлган (халқаро) стандартларни ишлаб чиқиш ҳамда стандартлаштириш соҳасида жаҳон миқёсида ҳамкорлик қилиш б-н шуғулланадиган нодавлат ташкилот. Лондонда 1946 й. таъсис қилинган. Идораси Лондонда жойлашган. ХСТга Ўзбекистон Республикаси Стандартлаштириш ва сертификациялаштириш давлат қўмитаси (2002 й. ноябрдан «Ўзстандарт» агентлиги) 1992 й. мартдан аъзо.

ХАЛҚАРО СУД – БМТнинг асосий судлов органи. 1945 й. ташкил топган. Давлатлар ўртасидаги юридик низоларни уларнинг розилиги б-н ҳал қилади ва ҳуқуқий масалалар бўйича тавсиявий хулосалар беради. 15 нафар судьялардан иборат, улар БМТ Бош Ассамблеяси ва Хавфсизлик Кенгаши томонидан 9 й.га сайланади. БМТ Уставининг ажралмас қисми ҳисобланадиган Статут асосида иш олиб боради. Халқаро суд Гаага шаҳрида жойлашган.

ХАЛҚАРО ТИКЛАНИШ ВА ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ, ХТТБ – БМТнинг ихтисослашган муассасаси. Жаҳон банки гуруҳига киради. Халқаро валюта фонди б-н бир вақтда, БМТнинг 1944 й.да Бреттон Вудс (АҚШ)да ўтказилган Халқаро валюта-молия конференцияси қарорига кўра ташкил этилган. 1946 й. дан ўз фаолиятини бошлаган. Унга фақат давлатларгина аъзо бўлиши мумкин. Штабквартираси Вашингтонда жойлаш-

ган. Банк даромади ўртача ва даромади паст мамлакатларга қарз беради ва ёрдам кўрсатади. Банкнинг расмий мақсадлари: *ишлаб чиқариш* мақсадлари учун *капитал қўйилмаларни* рағбатлантириш йўли б-н аъзо давлатларнинг тикланиш ва тараққиётига кўмаклашиш; *ишлаб чиқариш* мақсадларидаги хусусий чет эл *инвестицияларини* рағбатлантириш; узок муддатли мувозанатланган ўсишни ва банк аъзолари бўлган давлатларнинг *ишлаб чиқариш* ресурсларини ривожлантириш учун халқаро *инвестицияларни* рағбатлантириш йўли б-н тўлов балансининг барқарорлигини сақлашга кўмаклашиш ва бошқалар. ХТТБнинг олий органи – Бошқарувчилар кенгаши. Ҳар бир аъзо давлат Кенгашда молия ёки режалаштириш вазирлиги даражасидаги ва 5 й.га тайинланадиган бир бошқарувчи (ва бир ўринбосар)га эга. Бош ижроия орган – ижрочи директорлар кенгаши. 24 ижрочи директордан 5 таси Банкнинг йирик акциядорлари бўлган мамлакатлар томонидан, қолган 19 таси мамлакатлар гуруҳлари томонидан тайинланади. Банкни президент бошқаради. 1992 й.да Ўзбекистон ХТТБга аъзо бўлиб кирди ва 1993 й.дан унинг ваколатхонаси Тошкент ш.да фаолият кўрсата бошлади.

ХАЛҚАРО ЭРКИН КАСАБА УЮШМАЛАРИ КОНФЕДЕРАЦИЯСИ – халқаро касаба уюшмалари маркази; 1949 й. декабрда Лондонда Фарбий Европа касаба уюшмаларининг Америка меҳнат федерацияси б-н биргаликда ўт-

казган таъсис съездига асос солинган. Олий органи Конгресс 4 й.да 1 марта чақирилади. Конгресслар ўртасида конфедерацияга Ижроия қўмити раҳбарлик қилади, у 2 й.да бир марта чақирилади. Қароргоҳи Брюссель (Бельгия) шаҳрида жойлашган. Шунингдек, Женева, Нью-Йорк, Москвада бўлимлари ва Рим, Венада доимий вакиллари бор.

ХАЛҚАРО ҚИЗИЛ ХОЧ ВА ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ҲАРАКАТИ – умумжаҳон инсонпарварлик ҳаракати. 1863 й.да асос солинган. Мазкур ҳаракат 3 тузилма -- Халқаро Қизил Хоч Қўмитаси (ХҚХҚ); Халқаро Қизил Хоч ва Қизил Ярим Ой жамиятлари федерацияси (ХҚХ ва ҚЯОЖФ); Қизил Хоч ва Қизил Ярим Ой Миллий жамиятлари (МЖ)дан иборат: ХҚХ ва ҚЯОХ учала тузилмасининг фаолият ваколатлари ХҚХ ва ҚЯОХнинг Устави (1986) ва Севилья битими (1999) асосида белгиланган. Халқаро Қизил Хоч Қўмитаси инсонпарварлик ташкилотидир. Асосан, қуролли тўқнашувларда жабрланганлар, қуруқлик ва денгиздаги ярадор ва бемор ҳарбий хизматчилар, ҳарбий маҳбуслар, фуқаро аҳолига ёрдам бериш, шунингдек, ҳарбий низолар ва бошқа фавқулодда вазиятлар оқибатида ажрашиб қолган ҳамда бедарак йўқолган шахсларни кидириш вазифасини бажариб, бетараф воситачи сифатида инсонпарварлик ёрдами кўрсатади. Тинчлик соҳасидаги фаолият учун Нобель мукофоти б-н тақдирланган (1917, 1944, 1963 й.лар). Қароргоҳи Женева шаҳрида.

Халқаро Қизил Хоч ва Қизил Ярим Ой жамиятлари федерацияси 1919 й. тузилган инсонпарварлик ташкилоти. Асосан, табиий офатларга тайёрланиш ва уларга муносабат билдиришда Миллий жамиятларга ёрдам бериш, табиий офатлар, техникавий ва саноатдаги авариялар, фалокатларда алоҳида халқаро инсонпарварлик ёрдами кўрсатишга оид амалларни ташкил этиш ва мувофиқлаштириш, аҳоли саломатлиги *профилактикаси*, энг муҳтож кишиларга қараш ва уларга тиббий ижтимоий ёрдам кўрсатишни таъминлаш, аҳолини 1-ёрдам кўрсатишга ўқитиш, кўнгиллиликни ривожлантириш вазифаси б-н шуғулланади. ХҚХ ва ҚЯОЖФ фаолиятини Котибият таъминлаб туради. У Женева ш.да жойлашган. Қизил Хоч ва Қизил Ярим Ой Миллий жамиятлари — ҳукуматлари Женева конвенцияларига имзо чеккан мамлакатлардаги Миллий жамиятлар. Қоидага кўра, ҳар бир мамлакатда факат битта Қизил Хоч ёки Қизил Ярим Ой Миллий жамияти тузилиши мумкин. Ўзбекистон Қизил ярим Ой жамияти 1925 й.да ташкил этилган бўлиб, собиқ Иттифокнинг Қизил Хоч ва Қизил Ярим Ой Жамиятлари уюшмаси таркибига кирар эди. 1992 й.да мустақил Миллий жамият мақомига эришди. 1995 й.да Халқаро Қизил Хоч Қўмитаси томонидан эътироф этилиб, Халқаро Қизил Хоч ва Қизил Ярим Ой жамиятлари федерациясига аъзо бўлди.

ХАЛҚАРО ҲАРБІЙ ТРИБУНАЛ — 2-жаҳон уруши бош Ҳарбий жиноятчила-

рининг айбини очиш ва жазолаш бўйича тузилган халқаро суд органи. Халқаро Ҳарбий трибунал фашистлар Германияси томонида туриб жанг қилган Европа мамлакатларининг асосий Ҳарбий жиноятчиларини жазолаш учун 1945 й.да 8 авг.да АҚШ, Буюк Британия, собиқ Иттифок ва Франция давлатлари ўртасидаги Лондон битимига мувофиқ тузилган (қ. Нюрнберг суд жараёни). Узок Шарқ учун япон бош Ҳарбий жиноятчилари устидан суд олиб бориш мақсадида 1946 й. 19 январда иттифокчи ҳукуматлар ўртасидаги музокаралар натижасида тузилган (Токио трибунали). БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши резолюциясига мувофиқ 1993–94 й.да Руанда ва Югославия бўйича халқаро трибуналлар ташкил этилди.

ШАНХАЙ ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ, ШХТ — минтақавий хавфсизлик ва иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти. Хитойнинг Шанхай шаҳрида 6 мамлакат — Қозғистон, Хитой, Қирғизистон, Россия, Тожикистон ва Ўзбекистон давлат раҳбарлари учрашувида тузилган (2001 й. 15 июнь). Ташкилотнинг асосий мақсадлари: аъзо давлатлар ўртасида ўзаро ишонч ва яқин кўшничilik муносабатларини мустаҳкамлаш; минтақада тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни биргаликда таъминлаш ва сақлаб туриш; сиёсий, савдо-иқтисодий, илмий-техникавий, маданий соҳалардаги самарали ҳамкорликка кенг йўл очиб бериш; энергетика, транспорт, туризм, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ва бошқа соҳалардаги ҳамкорликни

кучайтириш. Ташкилотнинг олий органи Давлат бошликлари кенгашидир. Ташкилот структураси Ҳукумат бошликлари (бош вазирлар) кенгаши, Ташқи ишлар вазирлари кенгаши, Тармоқ вазирликлари ва идоралари раҳбарлари кенгаши, Миллий мувофиқлаштирувчилар кенгаши ва доимий ишловчи Котибият (Пекин шаҳрида жойлашган) ҳамда Минтақавий аксилтеррор тузилмаси (Тошкент шаҳрида жойлашган)дан иборат.

ЮНЕСКО – БМТнинг маориф, фан ва маданият масалалари б-н шуғулланувчи – халқаро ҳукуматлараро ташкилот; БМТнинг ихтисослашган муассасаси. Давлатлар ўртасида маориф, фан, маданият ва коммуникациялар соҳасида ҳамкорликни ривожлантириш йўли б-н тинчликка ва халқаро хавфсизликка қўмаклашиш мақсадида 1946 й.да тузилган. Ташкилот фаолиятининг асосий йўналишлари ялпи саводсизликка қарши кураш, маориф тизими ва кадрлар тайёрлашни ривожлантириш, миллий маданиятларни ўрганиш ва тарқатиш, атроф-муҳитни ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш, океанография, геология, гидрология, социология, коммуникация ва б. соҳаларда глобал илмий муаммоларни ҳал этишда ҳамкорлик қилишдан иборат. ЮНЕСКО *бюджети* аъзо мамлакатлар бадалларида ташкил топади. Ташкилот қароргоҳи Париж (Франция)да жойлашган. Ташкилот томонидан 50 тадан ортиқ ахборотнома ва 20 тадан ортиқ даврий нашрлар

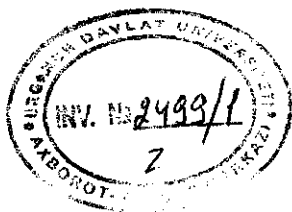
чиқаради. 188 мамлакат (шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси 1993 й. 26 октябрдан) аъзо (2004). ЮНЕСКОнинг ташкилий таркиби Бош конференция, Ижроия кенгаши ва Котибиятдан иборат. Бош конференция ЮНЕСКОнинг олий органи ҳисобланади. 2 й.да 1 марта унинг сессиялари ўтказилади. ЮНЕСКОнинг Марказий Осиё цивилизациялари тарихини ўрганишга бағишланган «Ипак йўли – мулоқот йўли» жаҳон дастури иш олиб боради. ЮНЕСКО доирасида Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад ал-Фарғоний, Имом Бухорий, Мирзо Улуғбек, Амир Темурнинг юбилейлари тантаналари нишонланган. Шунингдек, Тошкент шаҳрининг 2000 й.лиги, Хива, Бухоро, Термиз шаҳарларининг 2500 й.лиги, Шаҳрисабз шаҳрининг 2700 й.лиги, «Алпомиш» халқ достонининг 1000 й.лиги, Авесто китобининг 2700 й.лиги кенг нишонланди. ЮНЕСКО қўмағида Самарканд шаҳрида «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивали ўтказиб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов инсоний идеалларни эъзозлагани, маданий қадриятларни тиклаш ва сақлашдаги, илмий меросни ўрганишдаги хизматлари учун ЮНЕСКОнинг Абу Али ибн Сино номидаги олтин медали б-н мукофотланган.

ЮНИСЕФ - БМТнинг болалар жамғармаси. Узоқ вақт давом этган уруш натижасида катта қийинчиликларга дучор

бўлган Европа болаларига ғамхўрлик кўрсатиш мақсадида 1946 й.да тузилган. 1953 й.дан БМТнинг доимий тузилмасига айланган. Ер юзиди, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда болаларнинг соғлом ва баркамол вояга етишига кўмаклашиш унинг бош мақсадидир. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ЮНЕСЕФга аъзо бўлди ва у б-н яқин ҳамкорлик ўрнатди. Жамғарма томонидан болаларни иммунизация қилиш, бошланғич мактаб ўқувчиларини озиқ-овқат ва ичимлик сув б-н таъминлаш, *вакциналар етказиб бериш бўйича узоқ муддатли дастурлар, Оралбўйи* аҳолисига ёрдам кўрсатиш юзасидан махсус дастур, «Орол денгизи: минтақа-

вий ва экологик ёрдам лойиҳаси» ишлаб чиқилган.

ЮНИДО – саноатни ривожлантириш ташкилоти. БМТнинг халқаро ташкилотларидан бири. 1966 й.да ривожланаётган мамлакатлар саноатини жадал тараққий эттириш ва рағбатлантириш ҳамда БМТнинг мазкур соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида тузилган. Қароргоҳи Вена шаҳри (Австрия)да жойлашган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, унга тенг ҳуқуқли аъзо сифатида кирди. Ўзбекистонда *бозор иқтисодиётига* ўтиш даврида мазкур ташкилотнинг *республика саноатини ривожлантиришга* оид қатор дастурлари ишлаб чиқилди.

ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АГРЕССИЯ, Тажовуз (лот. — хужум) — бир давлат (давлатлар гуруҳи) томонидан бошқа давлат ёки халқ (миллат)нинг суверенитети, ҳудудий дахлсизлиги ва сиёсий мустақиллигига қарши БМТнинг Уставига кўра ғайриқонуний ҳисобланган ҳар қандай куч ишлатиш. А.нинг энг хавфли кўриниши қуроли куч ишлатиш бўлиб, бир давлатнинг бошқа давлатга қуроли ҳужуми тинчлик ва халқлар хавфсизлигига қарши оғир халқаро жиноят ҳисобланади. БМТ Бош Ассамблеясининг 29-сессияси (1974)да «Агрессияни белгилаш тўғрисида»ги резолюция яқдиллик б-н маъқулланган. Билвосита, иқтисодий ва ғоявий А. тушунчалари ҳам бор.

АККРЕДИТАЦИЯ (лот. — ишонмок, ишонч билдирмок) — дипломатик ваколатхона бошлиғи ёки давлатнинг бирон-бир халқаро ташкилотдаги вакилини лавозимига тайинлаш ва шу лавозимни бажаришга киришиш тadbирлари, шунингдек журналистга муайян ҳудудда бўлиш ва у ерда бўлаётган воқеа-ҳодисаларни

ёригиш ҳукукини берувчи ҳужжат ҳисобланади.

АККРЕДИТЛАШ — халқаро ҳуқуқда давлатнинг дипломатик ваколатхона бошлиғи ёки бирон-бир халқаро ташкилотда доимий вакили лавозимига тайинланиш ва лавозим вазифаларини бажаришга киришиши б-н боғлиқ хатти-ҳаракатлар мажмуи.

АНКЛАВ (франц., лот. — қулфлаб олиш) — бир давлатнинг ҳамма томондан бошқа давлат ҳудуди б-н ўраб олинган ҳудуди ёки ҳудудининг бир қисми. Мас., Лесото давлати Жан. Африка Республикаси ҳудудидаги А. ҳисобланади. Агар А. денгизга туташ бўлса, у ярим А. деб аталади. **АННЕКСИЯ** (лот. — бирлаштириш, қўшилиш) — бир давлат ҳудудини бутунлай ёки қисман зўравонлик б-н эгаллаб олиш ёки ўз давлатига қўшиб олиш сиёсати, *агрессия*нинг бир тури, шунингдек эл-элатларни бегона давлат чегараларида зўрлик б-н тутиб туриш. А. ҳозирги халқаро ҳуқуқнинг, жумладан, куч қўлласлик ва куч б-н хавф солмаслик прин-

ципи, миллатлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқининг бузилиши ҳисобланади. **АТТАШЕ** (франц. – айнап, бириктирилган) – дипломатик мартаба, кичик дипломатик лавозимлардан бири. А. мартабаси дсярли барча давлатлар қонун ҳужжатларига биноан ташки ишлар вазири буйруғи б-н дипломатик ваколатхоналар ва идораларнинг 2–3 й.лик иш тажрибаси бўлган ходимларга берилади. Дипломатик ваколатхоналарда ҳарбий, ҳарбий-денгиз, ҳарбий-ҳаво, савдо, маданият, матбуот масалалари ва бошқа А.лар бўлади.

АУДЕНЦИЯ – давлат ва жамоат арбоблари томонидан чет эл дипломатик вакилларининг расмий қабул қилиниши.

БАЁНОТ – халқаро ҳуқуқда бир ёки бир неча давлатнинг сиёсий партияси ёки партиялари, ҳукумати ёхуд ҳукуматларининг бир ёки бир неча давлатларга оид муҳим масалалар юзасидан ўз расмий фикрлари, қарашлари ҳамда мақсадларини, маълум ҳагги-ҳаракатларни қўллаб-қувватлашлари ёки аксинча, қоралашларини, уларга эътироз билдиришларини ифодалайдиган ҳужжат.

БЕТАРАФ ЗОНА – манфаатдор давлатлар ўртасида тузилган шартномага биноан ҳарбий ҳаракат майдонига айлантирилмайдиган, ҳарбий база сифатида фойдаланишга йўл қўйилмайдиган ҳудуд. Давлатлар ҳудудининг баъзи ер майдонлари ёки улар суверенитетига кирмайдиган ерлар ҳам бетараф зонага айлантирилиши мумкин. Бетараф зоналар манфаатдор давлат томонидан бир то-

монлама тартибда ёки халқаро шартнома асосида ташкил этилади. Қирғоқ бўйида жойлашган бирон-бир давлат томонидан бошқа давлатлар ўртасидаги уруш пайтида ўз ҳавфсизлигини таъминлаш учун муваққат Б. з. тузилиши мумкин. Бундай зоналарга урушларда қатнашаётган томонлар музокаралар олиб бориш (ҳарбий асирларни, ярадор ва беморларни алмашиш, сулҳ тузиш ҳақида), маданий ва тарихий ёдгорликларни муҳофаза этиш учун белгилайдиган зоналар ҳам кирази.

БЛОК, Си ё с и й блок – давлатлар, партиялар, гуруҳлар ўртасида доимий ва вақтинча тузиладиган битим (иттифок). Биргаликда ҳаракат қилиш йўли б-н умумий сиёсий мақсадларга эришиш учун тузилади. Б. ўз таркибига кирувчи давлат, партия ва гуруҳларнинг бевосита аҳолига мурожаат этиши, сайловларда бир номзодни кўрсатиши, ягона сиёсий йўлни ишлаб чиқиши, коалицияли ҳукумат тузиши каби шаклларда учрайди.

БЛОКАДА (инг. – камал, қуршамок) – ҳарбий ҳаракатни амалга оширишнинг душман объектини ажратиб, яккалаб, ташки алоқаларини издан чиқаришга қаратилган алоҳида шакли. Шунингдек, сиёсий жиҳатдан бирор давлатни муайян талабни бажаришга мажбур этиш мақсадида унинг ташки алоқаларига путур етказишга қаратилган сиёсий талбирлар тизими. Мас., давлатни дипломатик жиҳатдан яккалаб қўйишда ифодаланади. Иктисодий жиҳатдан бирор давлатнинг ҳўжалик тараққиётини издан чиқа-

риш мақсадида уни иқтисодий жиҳатдан яккалаб қўйиш. Ташки савдо, молия, қарз ва бошқа иқтисодий алоқаларни тўхта-тиб қўйиш (такиқлаш) йўли б-н амалга оширилади. Одатда, сиёсий ва аксарият ҳарбий Б. б-н қўшиб амалга оширилади. **ВИЗА** (лот. – қўрилган) – бирон хорижий давлатга бориш, унда яшаш ёки унинг ҳудудидан ўтиш учун тегишли маъмурий идора томонидан паспортга қўйиладиган махсус рухсат белгиси.

ГЛОБАЛЛАШУВ – дунёдаги турли давлат ва ҳудудларнинг ўзаро боғликли-гининг кучайиши жараёни. Жаҳондаги мамлакатларнинг ўзаро ижтимоий-иқти-содий, сиёсий ва маданий соҳада ўзаро яқинлашуви, бирлашуви, воқеа-ҳодиса-ларнинг бир мамлакат доирасидан чиқиб, умуминсоний миқёсга эга бўлиши, бутун Ер шарини камраб олиши ҳисобланади.

ГЛОБАЛ МУАММОЛАР – умумбаша-рий ҳаёт ва тараққиёт б-н боғлиқ ҳозир-ги замон муаммолари. Улар жумласига жаҳон термоядро урушининг олдини олиш, халқаро террорчиликка қарши ку-раш ва барча халқлар учун тинчликни таъ-минлаш; ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида ижтимоий-иқти-содий тараққиёт даражасидаги тафовут-ни бартараф этиш, очлик, қашшоқлик ва саводсизликни тугатиш, ривожланаётган мамлакатларда аҳолининг тез суръатлар б-н қўпаяётганлигини тартибга солиш, атроф-муҳит ҳалокатли тарзда ифлосла-ниб бораётганлигининг олдини олиш; ин-сониятни керакли *ресурслар* – озиқ-овқат,

саноат хомашёси, энергия манбалари б-н таъминлаш, фан ва техника тараққи-ёти салбий оқибатларга олиб келишига йўл қўймаслик қабиладир киради. I. м.лар, аввало, жаҳонда кечаётган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий, илмий-тех-нологик, ижтимоий-маданий жараёнлар-нинг умумбашарий аҳамият касб этиши натижасида юзага келди.

ДАВЛАТ ДЕПАРТАМЕНТИ – АҚШда ташқи ишлар вазирлиги вазифалари-ни бажарувчи ташқи сиёсат маҳкамаси (1789 й.дан). Уни давлат қотиби бошқа-ради. У президент, вице-президентдан кейинги мансабдор шахс ҳисобланади.

ДАВЛАТ ИММУНИТЕТИ (дахлсизли-ги) – давлатнинг хорижий юрисдикция (судлов ишларини олиб бориш ҳуқуқи) дан дахлсизлиги, халқаро ҳуқуқ қоидала-ридан бири. Унга кўра, давлат ва унинг органларига хорижий давлат судида даъво қўзғатилиши, *давлат мулки* ҳисо-бидан тўлов ундирилиши, мулки хатлаб қўйилиши мумкин эмас.

ДАВЛАТ МУЛКИНИ БОШҚАРИШ – шахслар ва давлат идоралари томонидан қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва қа-фолатлар доирасида *давлат мулки* эгаси (эгаллик, фойдаланиш, тасарруф этиш) вазифаларини бажариш.

ДАВЛАТ ЧЕГАРАСИ – давлатнинг ку-руклик ва сувдаги доирасини белгилай-диган чизик. Бу чизик устидан ўтадиган вертикал сатҳ шу давлатнинг ҳаво чега-раси ҳисобланади. Халқаро ҳуқуққа би-ноан қўшни давлатлар ўртасидаги Д. ч.

шартнома тартибида белгиланади. Давлат чегарасини белгилаш 2 босқичда амалга оширилади: чегарани делимитация қилиш (йўналишини белгилаш ва уни шартномага илова қилинадиган ҳаритага тушириш) ва чегарани демаркация қилиш (чегара белгилари ёрдамида жойда чегарани белгилаш).

ДЕМАРШ (франц. – чиқиш, ҳаракат, хуруж) – бир давлат ҳукумати, ташқи ишлар маҳкамаси ёки дипломатик вакилнинг бирон-бир масала бўйича бошқа давлатга норозилиги, илтимоси, таклифи ёки огоҳлантириши. Нота, ультиматум, меморандум, баёнот ва бошқаларда изҳор этилиши, дипломатик вакилни чақириб олишда намоён бўлиши мумкин. Ҳозирги халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ куч б-н таҳдид қилиш Д. мазмунини бўлмайди.

ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ (лот. – ҳарбийлаштиришга қарши) – халқаро ҳуқуқда бирор халқаро шартномага биноан муайян ҳудуддаги ҳарбий истехкомлар ва иншоотларни йўқотиш ҳамда шу ҳудудда ҳарбий базалар ва қуролли кучлар саклашни тақиқлаш. Тўла Д. (Антарктида, Аланд архипелаги, осмон жисмлари, шу жумладан, Ой ва б.) ва қисман Д. (мас., ядросиз зоналар ташкил этиш) фарқ қилинади.

ДЕНОНСАЦИЯ (франц. – узиш, эълон, маълум қилмоқ) – халқаро ҳуқуқда икки томонлама халқаро шартнома амал қилишини тўхтатишнинг ёки кўп томонлама халқаро шартномадан чиқишнинг энг

кенг тарқалган усули. Одатда, шартноманинг ўзида назарда тутилган тартиб ва муддатларда амалга оширилади. Д.га оид умумий қондалар Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги 1969 й.да Вена конвенциясида баён қилинган.

ДЕПОРТАЦИЯ (лот. – бадарға қилиш, ҳайдаш) – жинсий ёки маъмурий жазо чораси сифатида давлатдан мажбуран чиқариб юбориш, ҳайдаш. Кўпинча у ё бу давлатга ғайриқонуний келиб қолган чет эл фуқаролари ёки фуқаролари бўлмаган шахслар Д. қилинади.

ДЕ-ФАКТО (лот. – амалда, ҳақиқатда) – халқаро ҳуқуқда янги давлат ёки ҳукуматнинг қисман (юридик жиҳатдан расмийлаштирилмаган ҳолда) эътироф этилиши.

ДЕ-ЮРЕ (лот. – қонуний, расмий) – қонунга асосланган ҳуқуқ, мақом; халқаро ҳуқуқда давлат ёки ҳукуматнинг тўла эътироф этилиши.

ДИВЕРСИЯ (лот. – бошқа томонга тортиш, чалғитиш) – бирор давлатнинг ҳарбий ва давлат аҳамиятига эга бўлган объектларини бузиш, портлатиш, вайрон қилиш мақсадида чет эл агентлари ёки душман ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган кўпоровчилик ҳаракати.

ДИПЛОМАТ – муайян бир давлатнинг хорижий давлатлар б-н расмий алоқаларини юритиб турадиган ва бунинг учун махсус тайёргарлик кўрган лавозимли шахс. Д.га ҳукумат томонидан ваколат берилиб, у чет давлатларда дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади.

ДИПЛОМАТИК ВАКИЛЛИК – давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни бошқарадиган элчихона ёки миссия. Д.в. элчи айирбошлаган давлатда ўз давлати номидан музокаралар олиб боради, вакиллик жойлашган давлатнинг ҳаёти тўғрисида бундаги ваколатхона (элчихона, миссия)лар ҳақида қонун йўл қўйган доирада маълумотлар тўшлайди, ҳар иккала давлат ўртасидаги сиёсий, иқтисодий, маданий-техникавий алоқаларнинг ривожланишига ёрдамлашади, ўз давлати ҳамда фуқароларининг ҳуқуқ ҳамда манфаатларини қўриқлайди.

ДИПЛОМАТИК КОРПУС – кенг маънода – муайян мамлакатда аккредитация қилинган дипломатик ваколатхоналарнинг барча дипломатик ходимлари (оила аъзолари билан); тор маънода – фақат дипломатик ваколатхоналар бошлиқлари. Д. к. номидан, одатда, *дуаён* гапиради.

ДИПЛОМАТИЯ – давлатларнинг таъқиқ сиёсат соҳасидаги вазифаларини амалга ошириш, шунингдек, чет элда ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги расмий фаолияти. «Д.» термини юнон тилидаги «икки буклиган қоғоз» сўзидан олинган. Қадимда Юнонистон ва Римда тахтакач мукова ичига солинган хат элчиларга улар ваколатини тасдиқловчи ишонч ёрлиғи ёки ҳужжат сифатида тақдим этилган. Бу термин ҳозирги маънода Ғарбий Европада 18-а. охирида расм бўлган.

ИММИГРАЦИЯ (лот. – кўчиб келиб жойлашмоқ) – хорижий фуқароларнинг

бирон-бир давлатга доимий яшаш учун кўчиб келиши ҳисобланади.

ИНТЕРВЕНЦИЯ (лот. – аралашув) – бир ёки бир неча давлатнинг бошқа бир давлат ички ишларига зўрлик б-н аралашуви, унинг ҳудудий яхлитлиги ёки сиёсий мустақиллигига қарши қаратилган ҳаракатлари. Бундай ҳаракатлар БМТ Устави б-н ман қилинган. Ҳарбий (қуролли), иқтисодий, сиёсий И.лар бўлиши мумкин. Қуролли И. агрессия сифатида баҳоланади. Бундан ташқари, интервент давлатлар сонига қараб алоҳида бир давлатнинг ёки бир неча давлатнинг И.си бўлади, шунингдек, чет давлатнинг ҳудудига қуролли қучлар ошқора ва яширин, тарзда бостириб кириши ҳам мумкин. Халқаро ҳуқуқда И.нинг ҳар қандай кўриниши ва шакллари тақиқланган.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ – халқлар ёки ижтимоий гуруҳларнинг халқлар, миллатлар озодлиги, мустақиллиги, ҳуқуқий тенглигига асосланган бирдамлик ва ўзаро ҳамкорлик принципи, байналмилалчилик.

ИШОНЧ ЁРЛИҒИ – бирор шахснинг муайян мамлакатда элчи ёки дипломатик вакил сифатида тайинланганлигини тасдиқловчи расмий хат шаклидаги махсус ҳужжат. Ёрлик хорижий давлат бошлиғи номидан уни қабул қилувчи давлат бошлиғига йўлланади. Давлат бошлиғи томонидан И. ё.нинг қабул қилиниши тайинланган ва етиб келган хорижий мамлакат ёки халқаро ташкилот элчиси ёки дипло-

матик вакили мазкур давлатда аккредитация қилинган, яъни ўз вазифаларини бажаришга расман киришганлигини билдиради. Дипломатик вакиллар вазифаларининг тугаши давлат бошлиғига чақирув ёрлиғини тақдим этиш б-н расмийлаштирилади.

КОАЛИЦИЯ (лот. -- иттифок) – халқаро муносабатларнинг айрим масалаларида биргаликда иш кўриш ҳақида ўзаро аҳдлашган давлатларнинг сиёсий ёки ҳарбий иттифоқи (мас., давлатларнинг 2-жаҳон урушидаги гитлерчиларга қарши К.си); бир неча сиёсий партияларнинг шу партиялар вакилларида иборат ҳукумат тузиш тўғрисидаги келишуви.

КОНВЕНЦИЯЛАР, Халқаро Конвенциялар (лот. – келишув, битим) – халқаро шартномалар турларидан бири. Одатда, давлатнинг бирон-бир махсус соҳадаги ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаб беради. Кўп томонлама К. умумий тусдаги меъёрларни ўз ичига олади (мас., Гаага К.и (1899 ва 1907), Женева К.и (1949) ва бошқалар); кўпинча, К. бирон-бир соҳага ихтисослашган халқаро ташкилотлар томонидан қабул қилинади (мас., Халқаро меҳнат ташкилотининг К.и).

КОНГРЕСС (лот. – учрашиш, кўришиш, тўқнашув) – 1) одатда, халқаро миқёсда ўтказиладиган қурултой, конференция, кенгаш; 2) айрим давлатларда парламент номи (мас., Ҳиндистон миллий конгресси); 3) айрим халқаро ташкилотларнинг олий органи.

КОНСЕНСУС (лот. – яқдиллик, келишув) – халқаро шартномалар тузишда парламент ёки кенгашларда тегишли қарор қабул қилиш; бунда расман эътироз билдирилмаса, иштирокчиларнинг умумий розилиғи асосида расмий равишда овоз берилмайди. К. усули, шунингдек, БМТ органларида тан олинган бўлиб, шу ташкилот доирасида ўтказиладиган халқаро конференциялар ва кенгашларда қўлланилади.

КОНСУЛ (лот. – маслаҳатчи) – бир давлатнинг бошқа давлат ҳудудида ўз мамлакатининг юридик шахслари ва фуқароларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, икки давлат орасида сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий алоқаларни ривожлантиришга ёрдам бериш учун тайинланган мансабдор шахс.

КОНСУЛЛИК, Консуллик ваколатхонаси – икки давлат ўртасида алоқалар ўрнатилиши натижасида ташкил этиладиган ваколатхона. К.нинг мақоми икки томонлама битим ёки халқаро ҳуқуқнинг амалдаги нормаларига кўра белгиланади. К.нинг мақоми, одатда, дипломатик вакилликка тенглаштирилади.

КОСМОПОЛИТИЗМ (юнош. -- дунё фуқароси) – «жаҳон фуқаролиги» деб аталган ғояни тарғиб қилувчи мафкура. Искандар (Александр) юришлари даврида пайдо бўлган. Уйғониш ва Маърифатчилик даврида жаҳон фуқаролиги идеали олға сурилиб (Данте, Кампанелла), индивиднинг заминдор бойлар зулмидан озод бўлиш ғоясини (Лессинг,

Гёте, Шиллер, Кант, Фихте) ифодалаган. К. миллий анъана ва маданиятдан, ватанпарварликдан воз кечишга – беватанликка даъват этади.

МЕМОРАНДУМ (лот. – эсда тутмоқлик) – дипломатик хужжат; бирор давлатнинг дипломатик йўл б-н муҳокама қилиниши лозим бўлган масалалар юзасидан ўз нуқтаи назарини баён қилиб ёзган номаси. Одатда, нотага илова қилинади ёки бошқа мамлакат вакилига шахсан топширилади.

МИГРАЦИЯ (лот. – кўчаман, жойимни ўзгартираман) – аҳолининг мамлакат доирасида бир жойдан бошқа жойга ёки бир мамлакатдан бошқа мамлакатга кўчиши ёки кўчириш.

МИССИЯ (лот. -- жўнатмоқ) – муайян топшириқ б-н бошқа мамлакатга юборилган вакиллар; бир давлатнинг бошқа давлатдаги (эчиҳонадан фаркли равишда) вакили томонидан бошқариладиган доимий дипломатик ваколатхонаси.

НЕЙТРАЛИТЕТ, Бетарафлик (лот. – на унга, на бунга мансуб, бетараф) – бошқалар тортишуви, жанжалига аралашмаслик, давлатларнинг халқаро ҳукукий ҳолати бўлиб, уруш пайти урушда иштирок этмаслик, тинчлик пайти ҳарбий уюшма ва иттифоқларга қўшилмаслик. Бетарафликнинг эвентуал (уруш вақтида давлатнинг бирон-бир урушда катнашмаслиги), доимий (давлатнинг ҳеч қачон урушни келтириб чиқарувчи сиёсат олиб бормаслиги, мас., Швейцария – 1825, Австрия – 1955), шартномавий, анъана-

вий (узок вақт давомида Швейцария амал қилаётган сиёсат), ижобий (2-жаҳон урушидан кейинги йилларда ривожлалаётган мустақил давлатларнинг ҳарбий ва сиёсий иттифоқларга қўшилмаслик сиёсати) каби турлари мавжуд. Бирон-бир давлатга ҳарбий ҳужум қилинган ҳолатда улар БМТ Уставига мувофиқ якка ёки жамоа бўлиб, ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

ОККУПАЦИЯ, Ҳарбий оккупация (лот. – эгаллаш, босиб олиш) – уруш олиб бораётган томон қуроли кучларининг душман ҳудудини вақтинча эгаллаб олиши. Ҳарбий О. режими 1907 й.ги 4-Гаага конвенцияси ва «Фуқаро аҳолини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Женева конвенцияси (1949) б-н тартибга солинали. Бу ҳужжатларда оккупация қилиб турган ҳокимият ўзи эгаллаган жойларда тартибни сақлаши, фуқароларнинг шаъни, оилавий ҳуқуқлари ва ҳаётини ҳурмат қилиши, мол-мулк, маданий бойликларни яқсон қилмаслиги, оккупация қилинган ҳудуднинг сиёсий тақдири тўғрисидаги масалани ҳал этмаслиги ва ш.к. назарда тутилган. Оккупация режимини бузиш халқаро жиноят ҳисобланади, бунда жавобгар бўлган шахслар ҳарбий жиноятчилар деб қаралади.

ПАКТ (лот. – шартнома, битим) – йирик сиёсий аҳамиятга эга халқаро битим; халқаро шартномалар номларидан бири.

РАТИФИКАЦИЯ (лот. – ҳал қилинган, тасдиқланган, бажармоқ) – 1) халқаро шартноманинг давлат ҳокимияти олий

органи томонидан тасдикланиши. Одатда, энг муҳим халқаро шартномаларгина Р. қилинади. Ўзбекистонда халқаро шартномаларни Р. қилиш тўғрисида Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати биргаликда қарор қабул қилади; 2) баъзи мамлакатларда конституцияга киритилган тузатишлар тасдикланишининг махсус тартиби.

РЕЗИДЕНТ — 1) ўрта асрларда муайян мамлакатда доимий яшовчи чет эллик дипломатик вакил; 2) мустамлакачи давлатнинг протекторатдаги вакили; одатда, у ана шу протекторатнинг ҳокими ҳисобланган; 3) чет эл разведкасининг бошқа бирор давлатдаги яшириш вакили; 4) муайян мамлакатда миллий қонунчиликка тўла риоя қилувчи рўйхатдан ўтган юридик ёки жисмоний шахс.

РЕЗИДЕНЦИЯ (лот. — бирор жойда бўлувчи, турувчи) — давлат раҳбари ёки ҳукуматнинг, шунингдек, катта мансаб эгаларининг доимий қароргоҳи, турар-жойи.

РЕВАНШ (франц. — ўч, қасос) — урушда енгилган томоннинг ўч олиши ёки ўч олишга ҳаракати. Урушда мағлубиятга учраган агрессив доираларнинг урушдан олдинги чегараларни, халқаро муносабатдаги тартибларни қайта тиклаш баҳонаси б-н янги уруш тайёрлашга қаратилган сиёсати. Мас., Р. 20-а.нинг 30-йилларида янги империалистик урушга тайёргарлик сиёсатини никобланг учун фашистлар Германияси томонидан қўлланилган.

РЕПАРАЦИЯ (лот. — қайта тиклаш) — халқаро ҳуқуқда моддий халқаро ҳуқуқий жавобгарлик тури; давлатнинг бошқа давлатга етказган зарарини *пул* б-н ёки бошқача шаклда қоплаши. Р.ни *натура* шаклида, *пул* ёки бошқа моддий *компенсация* шаклида ёки бир вақтнинг ўзида реституция (ғайриқонуний эгаллаб олинган ва олиб кетилган мол-мулкни қайтариш) ва зарарларни қоплаш шаклида тўлаш мумкин.

РЕПАТРИАЦИЯ (лот. — ватанга қайтиш) — уруш оқибатида ватанидан ташқарига чиқиб қолган ҳарбий асирлар ва фуқароларни, шунингдек, фуқаролик ҳуқуқи тикланган муҳожирларни ўз ватанига қайтариш.

САМШИ (инг. — тепа, юкори, юксак даража, авж) — икки ёки ундан ортиқ давлат раҳбарларининг муҳим халқаро масалалар бўйича учрашуви, олий даражадаги кенгаш.

СЕПАРАТ СУЎХ (лот. — алоҳида) — уруш олиб бораётган мамлакатлар коалициясига кирган давлатлардан бирининг ўз иттифоқчиларини огохлантирмай ёки уларнинг розилигини олмай, душман б-н тузган сулҳ шартномаси ёки вақтинча яраш битими.

СУЎХ ШАРТНОМАСИ — халқаро шартнома тури. С. ш. асосида уруш тўхтатилади, ҳудудий ўзгаришлар ва давлат чегаралари қайд этилади, бошқа сиёсий, ҳарбий ва иқтисодий масалалар (қўшинларни олиб чиқиб кетиш, ҳарбий асирларни қайтариш, репарациялар ва б.

тўғрисида) ҳал қилинади. С. ш. прелиминар (дастлабки) сулҳ ёки узил-кесил, умумий (урушган ҳамма давлатлар шартнома қатнашчилари ҳисобланса) сулҳ ёхуд сепарат сулҳ (урушда қатнашган давлатларнинг айримлари ўртасида шартнома тузилса) кўринишида бўлиши мумкин.

УЛЬТИМАТУМ (лот. – энг охириги, сўнгги) – халқаро ҳуқуқда бирон масала юзасидан бир давлат ҳукуматиининг бошқа давлат ҳукумати олдига дипломатик ҳужжатда ёки оғзаки шаклда баён қилинган, ҳеч қандай баҳс ёки эътирозга ўрин қолдирмайдиган қатъий талаби; У. қўйган ҳукумат агар бу талаб кўрсатилган муддатда бажарилмаса, муайян чоралар кўришини билдиради.

ХАЛҚАРО ШАРТНОМА – давлатлар ёки халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўртасида сиёсий, иқтисодий, маданий ёки бошқа соҳаларга оид ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилаб берадиган келишув; халқаро ҳуқуқнинг асосий манбаи. Х. ш.нинг номлари турлича: шартнома, битим, конвенция, пакт, декларация, меморандум, статут, протокол, устав, баёноғ ва б.

ЯДРОСИЗ ЗОНА – халқаро ҳуқуқда ядро қуролини қандай шаклда бўли-

шидан қатъи назар, жойлаштириш ман қилинган демилитаризация зонаси. Я.з. қурол-яроғларни чеклаш, ядровий низо чиқиши хавфлини камайгириш, мазкур зонага қирадиган мамлакатлар хавфсизлигини мустаҳкамлашга хизмат қилиб, Ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартномани ҳаётга татбиқ қилиш омили ҳисобланади. Я. з. ядро қуролини синаш, *ишлаб чиқариш* ва жойлаштириш, унинг ҳудудида ва унга қарши ядро қуролини қўллаш тақиқланади.

ЭКСТЕРРИТОРИАЛИК – халқаро ҳуқуқда давлатлар томонидан дипломатик вакилларга ўзаро бериладиган ҳуқуқ ва имтиёзлар: шахс ва турар жой дахлсизлиги, маҳаллий судлар томонидан суд қилинмаслиги ва ҳ.к..

ЭКСТРАДИЦИЯ (франц., лот. – бериш, топпириш) – халқаро ҳуқуқда жиноят содир қилган шахсни жиноий жавобгарликка тортиш ёки унга нисбаган чиқарилган суд ҳукмини ижро этиш учун бир давлатдан иккинчи давлатга бериш. Жиноятчини бериш шартлари ва тартиби халқаро шартнома ва миллий қонунчилик б-н белгиланади.

ЭМИГРАНТ (лот. – кўчувчи, кўчиб юривчи) – ўз ватанини тарк этиб, ўзга юртга кўчиб кетган одам, муҳожир.

СИЁСИЙ ВА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АВТОКРАТИЯ (юнон. – ўз ҳокимиятим) – якка шахснинг ҳеч қандай қонун, ҳуқуқий меъёрлар б-н чекланмаган ягона ҳокимлиги. Қад. Шарқда, Юнонистон, Рим империялари, ўрта аср Европаси мутлак монархия тузуми, коммунистик ва фашистик диктатура даврида А. давлатнинг муҳим белгиси бўлган.

АВТОРИТАРИЗМ (лот. – ҳокимият) – давлатни идора қилиш усули. Ада сиёсий ҳокимият ҳукмдор шахснинг ёки етакчининг сиёсий иродаси ва қарорлари асосида амалга оширилади.

АГЕНТ (лот. – иш юритувчи) – бирон-бир ташкилот ёки киши топшириғига биноан ёки унинг манфаатини кўзлаб иш юритувчи шахс, вакил; муассаса, ташкилот ва ҳ.к.нинг топшириғини бажарувчи вакили; бирон-бир давлат разведкасининг махфий ходими, жосус.

АНАРХИЗМ (юнон. – ҳокимиятсизлик, бебошлик) – раҳбар сифатида фақат алоҳида шахснинг хоҳиш-иродасинигина тан олиб, ҳар қандай ҳокимият ва давлат

тузумини рад этувчи жамият тўғрисидаги таълимот. Анархия баъзи ўринларда либерализм б-н чатишиб кетади, ҳар қандай давлат ҳокимиятини йўқотишни ва ишлаб чиқарувчилар уюшмаларининг федерациясини тузишни ёклайди.

АРАЛАШМАСЛИК СИЁСАТИ – ҳозирги халқаро сиёсатнинг асосий йўналишларидан бири. А. с. ҳар бир давлатдан бевосита ёки билвосита, якка ўзи ёхуд бошқа давлатлар б-н жамоа ўзга бир давлатнинг ички ва ташқи ишларига аралашмасликни такозо этади. А. с. давлатлар бошқа бир давлатга нисбатан куч б-н таҳдид этишнинг ҳар қандай шаклини қўллашини ёки куч ишлатишини, сиёсий, иқтисодий ёки бошқа соҳаларда қудратини ишга солиб, ундаги тузумни ағдариб ташлашга қаратилган террорчилик, қўпоровчилик ва бошқаларга тўғридан-тўғри ёки билвосита қўмаклашишни рад этади.

АРМИЯ (лот. – қуроллантираман) – қуруқликдаги қўшинлар ёхуд (баъзан) дав-

латнинг ҳарбий-денгиз флотидан бошқа барча курулли кучлари мажмуи. Шунингдек, А. деганда жантовар операциялар олиб боришга мўлжалланган бир неча қўшилма ва курулли кучларнинг турли қисмлари оператив бирлашмаси (умумқўшин ёки дала, танк, ҳаво, ҳаво-десант А.си ва б.) тушунилади. Туркий халқларда қўшин, лашкар, черик деб аталган.

АТОМ БОМБАСИ. Ядро бомбаси – ядро заряди ўрнатилган авиация бомбаси. Ядро ички энергияси кучига асосланади. А. б. портлаганда катта миқдорда ядро энергияси ажралиб чиқади. Биринчи марта Америка авиацияси томонидан ҳар қайсисининг тротил эквиваленти 20 минг тоннадан бўлган 2 та А. б.сини Япониянинг Хиросима (1945 й. 6 август) ва Нагасаки (1945 й. 9 август) шаҳарларига ташлаган. Натижада улкан қурбонлик ва вайронгарчиликлар келтирган. Ҳозир тротил эквиваленти миллион тоннагача борадиган атом бомбалари мавжуд.

БИОЛОГИК КУРОЛ. Бактериологик курул – одамлар, ҳайвонлар ва ўсимликларда касалликлар қўзғатувчи, сунъий кўпайтирилган микроорганизмлар, ҳашаротлардан иборат оммавий киргин воситаси. Б. қ., асосан, касаллик тарқатувчи микроорганизмлар (бактерия, *вирус*, замбуруғ ва б.) юктирилган пашша, чивин, кемирувчи ҳайвонлардан ёки суспензия ва кукунлардан иборат. Б. қ.лар микроблари авиабомба, ракета, снаряд ва бошқа куруллар орқали тарқа-

тилади. Одамларда касаллик тарқатишда вабо, чечак, куйдирги микроблари, ҳайвонларда эса манка мелиоидоз касаллигини тарқатувчи микроблар ва уларнинг захарли моддалари қўлланилади. Германия 1-жаҳон уруши (1914 – 18)да рус, француз фронтларида ҳар хил касаллик микробларини тарқатган эди. Хабаровскдаги суд (1949)дан маълум бўлишича, Япония Б. қ.ни Хитой ва Монголия халқлари орасида синаб кўрган. Америка ҳам Вьетнамдаги уруши (1966–68)да Б. қ.нинг айрим турларини ишлатган. Б. қ. 1925 й.да Женёва протоколи ва 1972 й.да БМТ Конвенцияси б-н тақиқланган.

БОЙКОТ (инглиз бошқарувчиси Ч.К.Бойкот номидан олинган, 1880 й.да унга қарши биринчи марта мазкур чора қўлланилган эди) – 1) сиёсий ва иқтисодий курашнинг бир шакли, айрим шахс, ташкилот, *корхона* б-н муносабатларни тўлиқ ёки қисман тўхтатиш; 2) халқаро муносабатларда, БМТ Уставига кўра – тинчликни сақлаш мақсадида (курулли кучларни ишлатмай туриб) кўриладиган мажбурий чоралардан бири. Давлатнинг бирон-бир давлат ёки бир гуруҳ давлатлар б-н муносабатларни сақлаб туришдан воз кечиши.

БЮРОКРАТИЗМ (франц., юнон. – идора; куч, ҳокимият, ҳукмронлик) – ишга, ўз вазифасига расмиятчилик ва совуққонлик б-н қараш, курук расмиятчилик б-н иш тутиш, қоғозбозлик, тўрачилик. Бунда қуйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга босқичма-босқич

бўйсунтиши, қаттиқ иш тартиботи, махсус маълумотни тақозо этувчи расмийлашган вазифаларни амалга оширишда меҳнат ва масъулият тақсмоти. Ташкилот кўпчиликлари аъзоларининг мустақил равишда имтиёзли қатламга айланишга интилиши оқибатида расмийлашчилик, ўзбошимчилик, авторитаризм ва шароитга мослашиш кучая боради, ташкилотнинг тартиб-қоида ҳамда мақсад-вазифаларига бўйсундирилиши, асосан, Б.ни мустахкамлаш ва сақлаб қолиш учун хизмат қилади.

ВАЗИРЛИК – муайян давлатларда алоҳида бир соҳага раҳбарлик қиладиган ижрочи орган. В. раҳбари, одатда, ҳукумат таркибига кирувчи давлат арбоби ҳисобланади. В.лар қонун чиқарувчи олий органлар (мас., АҚШда) ёки давлат раҳбари (мас., Францияда) томонидан, қонунийлар ёхуд ҳукумат ақллари асосида (мас., Буюк Британияда) ташкил қилинади. Ўзбекистон Республикасида В. давлатнинг марказий бошқарув органи, давлат маҳкамасининг муҳим қисми.

ВАЛЮТА СИЁСАТИ – давлатнинг мамлакат ичида ва ундан ташқарида валютага, валюта курсига, валюта операцияларига таъсир кўрсатиш чора-тадбирлари; давлат иқтисодий сиёсатининг ва ташқи иқтисодий фаолиятининг таркибий қисми.

ВОЛОНТАРИЗМ – иродани борлигидаги энг олий кўриниши, тамойили деб қаровчи фалсафий оқим; 2) тарихий жараёнларнинг объектив қонуниятларига

риоя қилмасдан, жамоатчилик б-н ҳисоблашмасдан, ўзбошимчилик б-н сиёсат юритиш, ўз хоҳиш-иродасини ҳамма нарсадан юқори қўйиш.

ҲУКУМОНЛИК (юнон. – раҳбарлик, ҳукмронлик) – ҳукмрон бўлишга, бошқа мамлакатлар ва халқлар устидан ҳукмронлик қилишга интилишга асосланган сиёсат. Ҳ. – давлатлар ва халқлар тенг ҳуқуқлигининг бевосита акси, халқаро муносабатларда қарор топиши лозим бўлган идеалнинг қарама-қаршиси. Ўзбекистон ўз сиёсатида Ҳ.нинг ҳар қандай кўринишларидан воз кечиш, барча мамлакатлар ва халқлар б-н тенгма-тенг муносабатда бўлиш тарафдоридир.

ГЕНОЦИД (юнон., лат. – уруғ, қабила ни ўлдираман) – халқаро жиноятларнинг бир тури: irqи, миллати, дини, этник таркибига кўра, аҳоли гуруҳларини ёппасига ёки қисман жисмонан қириб юборишга қаратилган ҳаракат. БМТ Бош Ассамблеясининг Г. жиноятларнинг олдини олиш ва уларни амалга оширганлиги учун жазолаш тўғрисидаги конвенциясига (1948) кўра, геноцид қаттиқ қораланади, айбдор шахсларга нисбатан халқаро жиноий жавобгарлик белгиланади. 2-жаҳон уруши даврида гитлерчилар Германиясининг славян ва яҳудий миллатларига мансуб аҳоли (тахм. 12 млн. киши)ни оммавий қирғин этиши, Пол Пот ва Иенг Сари тўдасининг Кампучия халқига қарши ваҳшиёна жиноятлари (улар оқибатида 3 млн. киши йўқ қилиб юборилди)

ва ҳ.к. геноциднинг энг ашаддий кўриниши ҳисобланади.

ГЕОСИЁСАТ – муайян бир мамлакат ўрни, табиий бойликлари, иқлими ва бошқа географик омилларининг давлат ташқи сиёсатига муайян таъсирини ифодаловчи сиёсатшунослик назарияси. Г. тушунчасини биринчи бор Р. Челлен (Швеция) илмий муомалага киритган.

ГЕРБ (полякча – мерос) – бирон-бир мамлакат ёки ҳудуднинг сиёсий ва тарихий характердаги ғоялари мажмуасини, ўзига хос табиий ва ҳўжалик хусусиятлари, табақавий тафовутларини, шахс, уруғ ва б.нинг шажараларини ифодаловчи алоҳида рамзий белги. Г. антик даврларда пайдо бўлган. Шумер давлатининг Г.ида шер бошли бургут, Қад. Рим давлати Г.ида бургут тасвирланган. Амир Темур давлатининг ҳам Г.и бўлган. Бу Г.да 3 халқа тасвир этилган бўлиб, бу Амир Темурнинг 3 иқлимда, яъни Шим., Жануб ва Ғарбда ҳукмрон эканига ишоралар.

ГИМН – тантанавор кўшик, шеър, мадҳия. Юнонистонда дастлаб афсонавий халқ қаҳрамонлари, ҳудолар шаънига мақтовлар (ҳамдлар) тарзида вужудга келган. Кейинчалик шахслар, давлатлар, воқеа ва ҳодисаларга ҳам бағишланган Г.лар пайдо бўлган.

ГИНЕКОКРАТИЯ (юнон. – аёл ҳокимияти) – аёллар ҳокимияти. Жамият таракқиётининг ҳўжаликда, ижтимоий ва сиёсий ҳаётда аёллар ҳукмронлигидан иборат босқичи. Фанда кўпинча матриархат термини ишлатилади.

ДАВЛАТ – ўта махсус вазифаларни ҳал этишни, шунингдек, жамият табиатида келиб чиқадиған умумий ишларни бажаришни таъминловчи, тарихан таркиб топган жамият уюштишининг мумкин бўлган ягона умумий, универсал шакли. У мамлакат микёсида жамиятни уюштириш масалаларини ҳал қилиш, унинг ташқи муносабатларини белгилаш ваколатлари бўлган ҳукмрон тузилма бўлиб, жамиятни ўз қонун-қоидаларига кўра идора қилади, турли тип, шаклларда ташкил топади. Д. аҳолининг ҳудудий уюштиши, расмий Д. ҳокимияти мавжудлиги ва тегишли ҳудуд доирасида амалга оширилиши, суверенитетга эга эканлиги, ҳуқуқий нормалар ўрнатилгани, Д. функциялари бажарилишини таъминловчи махсус бошқарув аппарати, ягона *пул* тизими ва ташқи аломатлар (мадҳия, байроқ, герб ва пойтахт) мавжудлиги каби белгиларга эга. Д. тўғрисидаги илк тушунча ва қарашлар мил. ав. тахм. 4-3-минг йилликларда Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитойда пайдо бўлган. Улар, асосан, диний-мифологик характерда эди. Диний-мифологик таълимотлар б-н бирга, кейинчалик Д. тўғрисидаги дунёвий қарашлар, ғоялар ривожланди. Бунда Платон, Аристотель, Форобий, Беруний, Ж. Ж. Руссо, Г. Гроций, Спиноза, Локк, Монтескье, Кант, Жефферсон ва бошқалар катта ҳисса қўшдилар. Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилик тизимига ўтиш жараёни мил. ав. 2-минг йилликнинг ўрталарида бошланди. Мил.

ав. 7–6-а.ларда Ўрта Осиё ҳудудида энг йирик Д.лар – «Катта Хоразм» ва Қад. Бақтрия подшолиги мавжуд эди.

ДАВЛАТ БАЙРОҒИ – давлатнинг асосий рамзларида бири: расмий, бошқа давлатлардан фарқловчи белгиси, эмблемаси. Давлат байроғининг тасвири махсус қонун ёки конституция б-н белгиланади. Давлат суверенитетининг рамзи ҳисобланади. У герб ёки бошқа эмблема тасвирланган бир ёки кўп рангли алвондан иборат бўлади. Д. б. давлат муассасалари, элчихоналар, консулликлар, ваколатхоналар, божхоналар ва ҳ.к. биноларида кўтарилади. Миллий байрам кунлари элчихоналар, ваколатхоналар, консулликлар ўз мамлакати байроғини кўтаради. Шунингдек, маросимлар пайтида, халқаро спорт совринлари топшириляётганда ва б. ҳолларда ҳам кўтарилади.

ДАВЛАТ БОШЛИГИ – давлатнинг ички ва ташқи ишларига олий раҳбарликни амалга оширувчи шахс ёки орган. Монархия бошқаруви шаклидаги давлатлар (Буюк Британия, Швеция, Япония)да Д. б. монарх (қирол, подшо, император) бўлиб, унинг ҳокимияти ҳукмрон хонадон бир вакилидан 2-вакилига қонуида белгиланган тартибда ўтади. Республика бошқаруви шакли амалда бўлган давлатларда кўпинча президент Д. б. ҳисобланади.

ДАВЛАТ ГЕРБИ – давлат рамзларида бири. Унда давлатнинг миллий-сиёсий, иқтисодий хусусиятлари, ижтимоий ва давлат тузуми, географик ва б. белгилари

ўз ифодасини топади. Герб давлат байроқларида, муҳрда, расмий бланкларда, муҳим ҳужжат, пул ва давлат заёмларида, баъзи биноларда тасвирланади. Давлат гербининг мазмуни конституция ёки махсус қонун б-н белгиланади.

ДАВЛАТ МАДҲИЯСИ – давлат герби ва давлат байроғи б-н бир қаторда давлат расмий рамзи ҳисобланадиган шеърӣ-мусикий тантанавор асар, гимн. У, асосан, тантанали йиғилишлар вақтида, жамият ҳамда муҳим давлат аҳамиятига молик воқеаларни нишонлаш юзасидан ўтказиляётган маросимларда, халқаро спорт мусобакаларида ғолибларни мукофотлаш чоғида ва ҳ. к.да ижро этилади. Ўзбекистон Республикаси Д. м.нинг матни ва мусикавий таҳрири (Абдулла Орипов сўзи, Мутал (Мутаваккил) Бурҳонов мусикаси) ЎзРнинг 1992 й. 10 декабрдаги қонуни б-н тасдиқланган.

ДАВЛАТ КАПИТАЛИЗМИ – давлат (ёки давлатлар бирлашмаси) аралашадиган, давлатлантирилган, давлат томонидан бошқариладиган ва тартибланадиган, давлат ҳомийлиги ва назоратида, давлат белгиляйдиган йўналишларда ривожланадиган капитализм. Мустақилликка эришиб социализмдан воз кечган собиқ социалистик давлатларнинг баъзилари, мас., Ўзбекистон мустақил тараққиётнинг ўзига хос йўлини танлаб олди. Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган *бозор иқтисодиёти*га асосланган жамият қуриш йўли, бозор иқтисодиётини босқичма-босқич тарзда шаклланти-

риш йўли танланди. Давлат бош ислохотчи сифатида умуминсоний ва миллий қадриятларга асосланган, тамоман янги умумдемократик жамият куриш сиёсатини изчиллик б-н амалга оширмоқда, кўп укладли ва *бозор* ҳўжалиги тизимини шакллантириш учун зарур барча чора-тадбирларни кўрмоқда. Натижада, хорижий *капитал* иштирокидаги *қўшма корхона*лар, *савдо* ташкилотлари, *банк*лар ва х.к. шаклланди, халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотларнинг ваколатхоналари очилди. Пировардида, Ўзбекистонда ўзига хос Д. к. уклади вужудга келди.

ДАВЛАТ СИРИ – ошкор этилиши таъинланган, давлат аҳамиятига эга бўлган маълумотлар. Улар махсус рўйхатлар б-н белгилаб қўйилади. Давлат сирлари давлат, ҳарбий ва хизмат сирига бўлинади.

ДАВЛАТ ТИЛИ – муайян мамлакатда қонун чиқариш, ижроия ва суд ҳокимиятларида иш юритиш учун расмий белгиланган тил. Одатда, кўп миллатли мамлакатларда, мас., Ҳиндистон, Канада, Швейцарияда қайси тил ёки тиллар расмий эканлиги конституцияларида белгилаб қўйилган. Давлатларнинг кўпчилигида расмий тил б-н Д. т. айнан бир хилдир. Фақат айрим мамлакатлардагина расмий тил мақоми Д. т. мақомидан фарқланади. Мас., Швейцарияда конституцияга биноан немис, француз, итальян тиллари – расмий тил; немис, француз, итальян ва ретороман тиллари – Д. т. саналади. Ўзбекистонда Д. т. – ўзбек тилидир. Қорақалпоғистонда бундай мақом

қорақалпоқ тилига ҳам берилган. Мамлакатимизда демократик, байналмилал тамойилларга риоя қилиниб, ҳар бир миллат ва элатнинг эркин ривожланиши, уларнинг тил мустақиллиги ва тенглиги таъминланган. Таълим-тарбия ишлари ўзбек тилидан ташқари тожик, рус, қозоқ, қорейс, туркман, қирғиз тилларида ҳам амалга оширилади.

ДАВЛАТ ХАВФСИЗЛИК ОРГАНИЛАРИ – муайян давлат ва иқтимоий тузумни ташқи ва ички таҳдидлардан сақлашга, мамлакат ички ишларига ташқаридан бўладиган аралашувларни бартараф этиш, турли хавф-хатарнинг олдини олишга даъват этилган идоралар. Улар зиммасига давлатнинг барча фуқароларига ўзини намоён қилиш учун ҳамма шароитларни таъминлаш, уларнинг ҳаётини, эркинлиги ва мулкни ҳимоя қилиш вазифалари юклатилади. Ўзбекистон Республикасида бу фаолиятни Мудофаа вазирлиги, Давлат хавфсизлик хизмати, Давлат чегараларини ҳимоя қилувчи қўмита, Давлат божхона қўмитаси, Ички ишлар вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги олиб боради. Хавфсизликни таъминлашнинг асосий кафили сифатида Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолият юритади.

ДЕКЛАРАЦИЯ (лот. – маълум қилман, эълон қилман) – бир ёки бир неча ҳукуматлар, сиёсий партиялар, халқаро ёки жамоат ташкилотларининг дастурий ҳужжат, муҳим халқаро воқеа, қонун ва ҳ.к.ни умум эътиборига етказувчи баёноти; умумсиёсий принципларни танта-

пали равишда эълон этиш (мас., Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Ўзбекистон Республикаси Мустақиллик декларацияси).

ДЕМАГОГИЯ (юнон. — халқ дохийси) — дастлаб Юнонистонда халқни оркасида эргаштирган сиёсий гуруҳчалар раҳбарлари, демократик кайфиятдаги сиёсий арбоб, кейинчалик бу фактларни атайлаб бузиб кўрсатиш, ёлғон-яшиқ ваъдалар бериш ва тилёғламалик қилиш йўли б-н алдаш; ғаразли, кўпинча сиёсий мақсадларни яширган ҳолда баландпарвоз муҳокама юритиш маъноларни ифода-лаш учун қўлланилади.

ДЕМОБИЛИЗАЦИЯ (франц., лот. — ҳаракатни пасайтириш) — уруш тамом бўлгандан ёки ҳарбий хизмат муддатини ўтаб бўлгандан сўнг ҳарбий хизматчиларни ҳарбий хизматдан бўшатип ёки захирага ўтказиш, шунингдек, қуроли кучларни ва халқ хўжалигининг барча соҳаларини ҳарбий ҳолатдан тинч ҳолатга кўчириш.

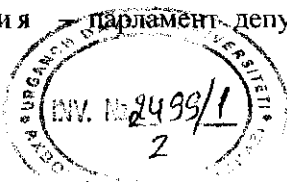
ДЕМОКРАТИЯ (юнон. — халқ ҳокимияти) — фуқаролар эркинлиги ва тенглиги қонунларда мустаҳкамланган, халқ ҳокимиятчилигининг восита ва шакллари амалда ўрнатилган ва юзага чиқарилган сиёсий тузум. Д. давлат б-н инсон муносабатларини белгилайди. Д.нинг асосий талаблари: кўпчилик ҳокимияти, фуқаролар тенг ҳуқуқлиги, улар ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимояланганлиги, конституция ва қонунларнинг устуворлиги, ҳокимиятнинг бўлишиши, давлат бошлиғи ва

ваколатли органларнинг сайлаб қўйилиши. Д.нинг бевосита (асосий қарорлар йиғилишларда бевосита барча фуқаролар томонидан ёки референдумлар йўли б-н қабул қилинади) ва вакиллик (қарорлар сайлаб қўйиладиган органлар томонидан қабул қилинади) шакллари бор. Демократик давлатда инсон манфаати, кадр-киммати, ҳаёти ҳар нарсадан юқори туради. Бундай давлат ўзини ўзи бошқариш, кўппартиялилик, оммавий ахборот воситаларининг эркин бўлиши, фикрлар хилма-хиллигига шароит ярағади. Бироқ Д. ҳамма нарсада хоҳлаганча эркинлик эмас, қонунга асосланган эркинликдир. Д.нинг ажралмас қисми интизом, қонунларни ҳурмат қилиш, бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишдир.

ДЕСПОТИК РЕЖИМ (юнон. — чекланмаган ҳокимият) — ҳокимиятнинг истисносиз фақат бир шахс томонидан амалга оширилиши, ҳокимиятни бошқаришдаги ўзбошимчалик, ҳеч қандай ҳуқуқий ва ахлоқий асосларнинг бўлмаслиги ва фуқароларнинг тўла ҳуқуқсизлиги б-н ажралиб турувчи бошқарув усулидир.

ДЕПУТАТ (лот. — вакил этилган) — давлат вакиллик органининг сайлаб қўйилган аъзоси; Ўзбекистон Республикасида халқнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ Д.лари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларидаги ваколатли вакили.

ДЕПУТАТ СЎРОВИ, Интерпелляция — парламент депутатининг ҳуқу-

матдан ёки айрим вазирдан ҳукуматнинг умумий сиёсати масалалари бўйича ёки муайян тадбирлар бўйича расмий тушунтиришни талаб қилиш ҳуқуқи. Ўзбекистон Республикасида барча тизимдаги депутатлар тегишли органларга ва мансабдор шахсларга сўров б-н мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадир.

ДЕСАНТ (франц. – тушириш) – душман эгаллаган ҳудудда жанговар ҳаракат қилишга мўлжаллаб самолёт, вертолёт ва денгиз, дарё орқали туширилган ёки шу мақсадда тузилган қўшин.

ДИВЕРСИЯ, Қўпоровчилик (лот. диққатни тортиш, чалғитиш) – портлатиш, ўт қўйиш ёки бошқа усул б-н *корхона*лар, иншоотлар, йўллар, алоқа воситаларини ёхуд бошқа давлат, жамоат мулкани бузиш ёки шикастлантириш, ёпиасига захарлаш ёки *эпидемия*лар ва эпизоотиялар тарқатиш (ҳайвонларга касаллик юқтириш) ва ҳ.к.

ДИКТАТОР – чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган яқка ҳукмрон шахс, ҳокими мутлак; кўчма маънода – ўз хоҳиш-иродасини бошқаларга мажбуран қабул қилдирувчи шахс.

ДИКТАТУРА (лот. – чекланмаган ҳокимият) – давлат ҳокимиятини нодемократик усуллар б-н амалга ошириш тизимини ифодаловчи тушунча. Д.га асосланган сиёсий режимда ҳокимият бир шахс – диктатор ёки бир неча шахсларнинг қўлида марказлашади, сиёсатда зўравонлик ва террор кучаяди. Д. ўрнатилганлиги диктаторлик ҳокимиятининг

чекланмаганлиги ва назоратсизлиги, конституция эълон қилган демократик ҳуқуқлар ва эркинликлар топталиши, вакиллик органларининг ҳуқуқлари чекланиши б-н ажралиб туради. Ҳокимият тўғридан-тўғри зўравонликка таянади.

ДИСКРИМИНАЦИЯ (лот. – ажратиш, фарқлаш) – давлат, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларининг (бошқа давлат, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларига нисбатан) чекланиши. Демократик давлатларнинг ички қонунларида ҳамда халқаро ҳуқуқда Д.нинг барча шакллари, жумладан, фуқаролар ҳуқуқларини миллати, ирки, жинси, дини сабабли амалда ёки юридик жиҳатдан камситишга йўл қўйиш тақиқланади.

ДИСЛОКАЦИЯ, Қўшинларни дислокация қилиш – тинчлик пайтида қуруқликдаги қўшинларнинг қисмлари, қўшилмалари ва ҳарбий муассасаларини мамлакат ҳудудида улар учун ажратилган жой (аҳоли яшайдиган пункт, махсус ҳарбий шаҳарча, лагерь)га ўрнаштириш, ҳарбий-ҳаво кучлари қисмлари, қўшилмаларини ўз базасига эга бўлган аэродромларга, ҳарбий-денгиз флоти кемаларини портлар ва ҳарбий-денгиз базаларига тақсимлаш.

ДОКТРИНА – таълимот, илмий ёки фалсафий назария, сиёсий тизим, бош назарий ёки сиёсий принцип.

ДОМИНИОН (инг. лот. – қарам ер) – инглиз қироли (қиролича)ни давлат бошлиғи деб тан олиб келган ва Британия им-

перияси таркибида бўлган давлат. Унга генерал-губернатор тайин қилинган. Дастлабки доминионлар – Канада, Австралия Иттифоқи, Янги Зеландия ва б. Ҳамдўстлик тузилганидан кейин, гарчи кўпгина собик доминионлар унга кириб, аввалгидек инглиз кироличасини давлат бошлиғи деб ҳисобласалар-да (Канада, Янги Зеландия ва бошқалар), Д. атамаси қўлланилмайдиган бўлди.

ИЖРО ЭТУВЧИ ҲОКИМИЯТ — давлат ҳокимиятининг қонуи чиқарувчи ҳокимият ва суд ҳокимияти каби мустақил тармоқларидан бири. Жорий қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга асосланиб, бошқарув вазифаларини бажаради (давлат бошлиғи, ҳукумат). Қонун чиқарувчи ҳокимият ҳужжатлариши ижро этиш мақсадида ўз қарор ва фармойишларини қабул қилади, одатда, давлат бошлиғи (президенти)нинг бевосита раҳбарлиги ва назорати остида иш кўради. И. э. ҳ. минтақавий ва маҳаллий даражада маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари (ҳоким, оксокол, губернатор, мэр, префект) томонидан амалга оширилади.

ИМПЕРИАЛИЗМ (лот. – буюриш, бошқариш, ҳокимият) — ҳудудларни кенгайтиришга, мустамлакалар босиб олишга, бошқа давлатлар устидан сиёсий ва иктисодий назорат ўрнатишга қаратилган давлат сиёсатидир. Империя – бир нечта мустамлака ерлари бўлган, тоталитар тузумга асосланган йирик давлатдир. У бир давлатнинг ўз ҳокимиятини бошқа давлат ҳудудида иктисодий ва сиёсий фойда

олиш мақсадида қарам аҳолини, асосан, ҳарбий воситалар ёрдамида эзиш ҳисобига амалга оширилини англатади.

ИМПЕРИЯ (лот. – ҳокимият) – император бошқарган монархия давлатининг номи, баъзи қад. замон (Рим И.си), ўрта аср («Муқаддас Рим И.си») йирик монархия давлатлари Қад. Италия деб аталган. Подшо Россияси Пётр I даври (1721)дан Романовлар ҳокимияти ағдарилгунига қадар (1917), Франция Наполеон I (1-И.) ва Наполеон III (2-И.) даврида, Германия (1871 й.дан 1918 й. инқилобига қадар) И. бўлган. И. – мустамлакалари бўлган йирик давлатлар. Мас., Буюк Британия доминион ва мустамлакалари б-н бирга Британия И.сини ташкил этган.

ИМПИЧМЕНТ — айрим давлатларда, мас., АҚШ, Буюк Британия, Японияда олий мансабдор шахслар (мамлакат президенти, ҳукумат бошлиғи ва ш.к.) ни жавобгарликка тортиш ва уларнинг жиноятлари тўғрисидаги ишларни судда кўриб чиқишнинг алоҳида тартиби. И. вақтида жиноий иш кўзгагиш ва судга беришни, одатда, парламентнинг қуйи палатаси амалга оширади, ишни кўриб чиқиш эса – олий палатанинг вазифасидир, кўриб чиқиш лавозимдан четлатиш (бўнатиш) б-н якунланиши мумкин. И. тартибида ҳукм қилинган шахс умумий тартибда жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. И.га асос бўлиб, ҳоинлик, порахўрлик, конституцияга амал қилмаслик ва бошқа оғир жиноий ҳаракатларни содир этиш ҳисобланиши мумкин.

ИНАУГУРАЦИЯ (лот. — бағишлайман) — давлат бошлиғининг шу олий лавозимини бажаришга киришиши муносабати б-н ўтказиладиган тантанали маросим.

ИНСТАНЦИЯ (лот. — бевосита яқинлик) — бир-бирига итоат қиладиган ташкилотлар, давлат бошқармалари, суд органлари, жамоат ва бошқа ташкилотлар тизимидаги босқич.

ИНҚИЛОБ, Революция — табиатнинг бирон-бир ҳодисаси, жамият ёки онгнинг ривожланишида рўй берадиган чуқур сифат ўзгариши (мас., ижтимоий И., шунингдек, саноат, фан-техника, маданият, физика, фалсафа ва ҳ.к.даги И.). И. сўзи кўпинча ижтимоий-сиёсий тузумни кўккисдан, зўрлик б-н ўзгартириш маъносига ишлатилади, у аста-секин, эволюцион тарзда ўзгартиришларнинг аксидир.

КАПИТАЛИЗМ — *хусусий мулк, бозор иқтисодиёти* ва демократик ин-тларга асосланган жамият тури. Ижтимоий тафаккурнинг турли оқимларида К. — эркин *тадбиркорлик* тизими, индустриал жамият таракқиётининг босқичи, К.нинг ҳозирги даври эса «*аралаш иқтисодиёт*», «постиндустриал жамият», «ахборот жамияти» ва б. сифатида таърифланади. К. 14—15-а.ларда Италия (*савдо*) ва Голландия (*мануфактура*) шаҳарларида юзага келиб, 16-адан бошлаб Европада дастлабки сармоя (капитал) жамғариш деб аталмиш жараён натижасида қарор топди.

КАПИТУЛЯЦИЯ (лот. — муайян шартлар б-н келишиб олмоқ) — қуроли қаршилик кўрсатишни тўхтатиш ва дўшман (ғолиб)га у талаб қилган шартлар бўйича таслим бўлиш.

КОЛЛЕГИАЛЛИК (лот. — уюшма) — бошқарувнинг раҳбарий ваколатли шахслар гуруҳи (коллегия) томонидан амалга ошириладиган усули, бошқариш принципи.

КОЛЛЕГИЯ (лот. — ўртоқлик, биродарлик) — ҳайъат, раҳбарлик қилувчи, маслаҳат ёки фармойиш берувчи органни ташкил этадиган шахслар гуруҳи (мас., вазирлик К., суд К.). Шунингдек, бир касб кишиларининг ихтиёрий уюшмаси (мас., адвокатлар К.си).

КОМИТЕТ (франц. — топшираман, юклайман) — махсус, алоҳида чора-тадбирлар ўтказиш, бирон соҳа-тармоққа раҳбарлик қилиш учун ташкил этиладиган раҳбар органи, шунингдек, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларида сайлаб қўйиладиган коллегиял раҳбар орган.

КОМПЕТЕНЦИЯ (лот. — эришганман, муносибман, лойиқман) — муайян давлат органи (маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи) ёки мансабдор шахснинг қонун, устав ёки бошқа ҳужжат б-н белгиланган ваколатлари, ҳуқуқ ва бурчлари доираси; у ё бу соҳадаги билимлар, тажриба.

КОНСЕРВАТИЗМ (лот. — сақловчи, ҳимоя қилувчи) — таракқиёт, ижтимоий ва маданий ҳаётда анъана ва вориблик ғоя-

сига таянувчи хилма-хил ғоявий-сиёсий ва маданий оқимлар мажмуи. Тарихда бу тушунча турли шаклларда намоён бўлган, лекин, умуман олганда, мавжуд ва барқарор ижтимоий тизимлар ҳамда меъёрларга мойиллик, инқилоб ва кескин ислохотларни қабул қилмаслик К.га хос асосий хусусият ҳисобланган. Ижтимоий ўзгаришлар юз бераётган шароитда К. эски тартибларни қайта тиклаш, бой берилган мавкеларни асл ҳолига қайтариш ва ўтмишни идеаллаштиришда кўринади. К. термини биринчи бор француз алиби Ф. Шатобриан томонидан қўлланилган ҳамда 18-а. охирида Буюк француз инкилоби даврида аристократия мафкурасини ифодаловчи қарашлар йиғиндисини билдирган. Капитализм қарор топаётган даврда К. ғарбда либерализм ва социализмга қарши турган.

КОНСТИТУЦИЯВИЙ СУД – бир қанча давлатларда ягона ёки асосий иши конституциявий назоратини амалга ошириш билан шуғулланувчи алоҳида орган. Биринчи марта 1920 й.да Австрияда таъсис қилинган. Ўзбекистон Республикаси конституциявий суд тизимига кириб, қонунлар ва б. ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини аниқлайди, Конституция ҳимоячиси ҳисобланади.

КОНФЕДЕРАЦИЯ (лот. – иттифок, уюшма, бирлашма) – 1) давлат тузилишининг бир шакли (мас., Швейцария К.си); унга кўра, К.ни ташкил қилган дав-

латлар ўз мустақиллигини тўла сақлаб қолади, ўз давлат ҳокимиятини тузади, махсус бирлашган органлар эса муайян (ҳарбий, ташқи сиёсий) мақсадларда ҳаракатларни мувофиқлаштириш учунгина тузилади; 2) бирон-бир ижтимоий ёки бошқа бир ташкилотларнинг номи (мас., Франция Умуммеҳнат К.си).

КОНФОРМИЗМ (лот. – ўхшаш, мувофиқ) – мавжуд ижтимоий тартиб, ҳукмрон ғоя ва фикрларга мослашиш, уларни пасив қабул қилиш. Конформистларнинг ўз мавқеи бўлмайдиган, тазйиқ қучига эга ҳар қандай намунага принципсиз, нотанқидий, кўр-кўрона эргашаверади.

КОНФЕРЕНЦИЯ (лот. – бир жойга тўплайман) – давлат ёки партия, жамоат ва олимлар вакилларининг муайян масалани муҳокама этиш учун йиғилиши. 19-а.нинг 2-ярмигача Ғарбий Европада, асосан, маъмурий-техник, маданий, иқтисодий ва ҳуқуқий масалаларга оид йиғилишлар ҳам К. деб аталган. Кейинчалик К. тушунчаси конгресс атамаси ўрнида ҳам қўлланила бошлади.

КООПТАЦИЯ (лот. – қўшимча сайланиш, қўшимча сайлаш) – сайлаб қўйиладиган органлар таркибига қўшимча сайловлар ўтказмай туриб, янги аъзолар ёки номзодларни киритиш.

ЛОББИ. **Л о б б и з м** – давлат идоралари, қонунчилик, ижроия, суд ҳокимиятларининг минтақалар иқтисодиёти айрим тармоқлари ва соҳаларини, *корхона*лар,

ижтимоий гуруҳларни объектив зарурат тақозоси б-н эмас, балки маълум бир манфаатларни кўзлаб, баъзан мансабдор шахсларни сотиб олиш йўли б-н қўлаб-қувватлашга қаратилган фаолияти.

ЛИБЕРАЛИЗМ (франц. – хур фикрли, эркин шахс, мурасасоз маъносини ҳам англатади) – одамларнинг ўзини, ҳагги-ҳаракатларини, мулкни бошқаришда эркин деган нуқтаи назарга асосланган фалсафий, иқтисодий ва сиёсий дунёқараш, назария. II. 17–18-а.ларда Европа мамлакатларида юзага келган, у Жон Локк, Адам Смит, Шарл Луи Монтеске ва б.нинг мутлақ ҳокимиятга қарши қаратилган назарияларига асосланади. Ҳозирги II. ғояларига кўра, эркин бозор механизми самарали иқтисодий фаолият юритиш, ижтимоий ва иқтисодий жараёнларни тартибга солиб туриш учун энг қулай шарт-шароит яратали, айтиб чоғда бозор ва рақобатчилик нормал шароитда ривожланиши учун бу соҳага давлатнинг мунтазам равишда аралашуви зарур.

МАНИФЕСТ (лот. – қақирқ, даъват) – ҳукуматнинг жуда муҳим сиёсий воқеа муносабати б-н халққа қилган ёзма муножаати, шунингдек, бирон партия ёки ташкилотнинг дастур тарзидаги ёзма муножаати.

МАНСАБДОР ШАХС – давлат органларида, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларида, давлат, муниципал муассаларида, шунингдек, қуролли қучларда, бошқа қўшинлар ва ҳарбий тузилмалар-

да ҳокимият вакили вазифаларини доимий, вақтинча ёки махсус ваколат бўйича амалга оширувчи ёхуд ташкилий-бошқарувчилик, маъмурий-хўжалик вазифаларини бажарувчи шахс.

МАЪМУРИЯТ -- 1) давлатнинг бошқарув фаолияти; бошқарув ишини амалга оширувчи давлат органлари мажмуи; 2) бошқарувчи мансабдор шахслар, муассаса, қорхоналарнинг раҳбар ходимлари.

МИЛИТАРИЗМ (лот. – ҳарбий) – муайян мамлакат ҳукмрон доираларининг давлатнинг ҳарбий қудратини кучайтириш мақсадида фойдаланадиган сиёсий иқтисодий ва ғоявий воситалари тизими. Қуролланиш пойгаси, ҳарбий бюджетларнинг ўсиши, чет элларда ҳарбий қучларни ушлаб туришга зўр бериш босқинчиликни кўзловчи ҳарбий-сиёсий блоклар тузиш, мамлакат иқтисодиёти ва унинг ташқи ҳамда ички сиёсатида ҳарбий саноат мажмуининг таъсирини кучайтириш М.га хосдир.

МОДЕРНИЗАЦИЯ (франц. – энг янги, замонавий) -- бирор нарсани янгилаш, унга замонавий тус бериш, уни замонавий талабларга мувофиқ ўзгартириш ҳисобланади. М.да машина, аппарат, турли технологик қурилмалар, муҳим кашфиётлар техника тараққиёти талабларига мувофиқ қайта ишланади.

МОНАРХ – давлатнинг яқка ҳукмдори. Одатда, ҳокимият унга мерос бўлиб ўтади. Барча М.лик мамлакатларида М. қонун бўйича дахлсиз одам ва у ҳар қандай масъулиятдан озод ҳисобланади.

МОНАРХИЯ (юнон. – якка ҳокимлик) – олий давлат ҳокимияти фақат битта шахсга – монарх (кирол, император, султон, амир)га тегишли бўлган ва, одада, мерос сифатида кейинги авлодларга қоладиган бошқарув шакли. М.нинг икки тури мавжуд: биринчиси, мутлак (абсолют) М., бунда монархнинг тўла ҳокимиятини чеклайдиган бирон-бир давлат органи бўлмайди. Иккинчиси конституциявий М., бунда монарх ҳокимияти конституция асосида амал қиладиган муайян ваколатли орган б-н чекланган бўлади (яъни қонунчиликни парламент, ижро ҳокимиятини ҳукумат олиб боради).

МУНИЦИПАЛИТЕТ (немисча, лот. – ўзини ўзи идора қилувчи жамоа) – бир қанча мамлакатларда маҳаллий бошқарув ва ўзини ўзи бошқарувчи сайлаб қўйиладиган органларнинг мажмуи. Айрим мамлакатларда (мас., АҚШ, Буюк Британия) шаҳар бошқарув органларигина М. деб аталади.

МУДОФАА – жанговар ҳаракат турларидан бири. Душман кучлари ҳужумини қайтариш, уларга жиддий талафот етказиш, жанговар позицияни қўлда тутиб туриш ва шиддатли ҳужумга ўтиш учун қулай шароит яратиш мақсадида қўлланилади. Жанглار ва операциялар шаклида олиб борилади.

МУСТАБИДЛИК, Деспотия – якка шахс ҳукмронлигига асосланган сиёсий тузум шакли. Мустабид ҳокимияти, одада, зўравонлик, босиб олиш, баъзан эса қонуний ҳокимиятни ағдариб ташлаш

натижасида ўрнатилади. Мустабидлик мил. ав. 7–6-а.ларда Юнонистон шаҳар ва давлатларида мавжуд бўлган (мас., Афинада мустабид Писистрат). Бундай давлатда ҳуқуқий, ахлоқий асослар бўлмайди, қонушлар ишламайди, уларнинг ўзи жуда кам бўлади. У зўравонлик, баъзан эса террор ва геноцид асосига қурилади. Мустабид ҳокимият шафкатсиздир. Бунда фуқаролик ва ҳарбий ҳукумат тўлалигича ягона ҳукмдор – қўлида жамланган. Мустабид режим инсоният таракқиётининг дастлабки босқичларига хос бўлса-да, айрим ҳозирги замон давлатларида ҳам унинг ўзига хос жиҳатларини кўриш мумкин.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК – кучли давлатлар томонидан зўрлик б-н эгалланган мамлакат ёки ҳудудни сиёсий ва *иқтисодий мустақиллик*дан маҳрум этиб, ўзига бўйсундириш, қарам қилиш, талаш сиёсати. 15-а. охирида Европа давлатлари (Португалия, Испания, Англия, Франция, Голландия) ана шундай сиёсат юрита бошлайдилар. Бундай амалиёт 20-а. бошида авжига чиқди, натижада дунёнинг катта қисми бир неча империялар ўртасида бўлиб олинди.

МУХОЛИФАТ, Мухолафат (араб. – тескарилашиш, қелишмовчилик) – расмий ҳукумат, унинг сиёсати б-н қелишмай бошқача сиёсий йўл тутиб, фаолият юритиш. М.нинг мавжудлиги фуқаролик жамиятининг сиёсий маданиятини белгилаб берувчи муҳим хусусият ҳисобланади. М. бўлишнинг асосий

талаблари куйидагилардир: ҳокимиятни бошқариш, ташкил этиш бўйича ўз дастурига, ўз «команда»сига, ўз фаолиятининг ғоявий, мафкуравий асосига эга бўлиш; амалдаги ҳуқуқий нормалар асосида фаолият олиб бориш; ўз дастурини мафкуравий йўллар б-н кенг жамоатчиликка етказиш; ўз электорати (сайловчилар доираси)га эга бўлиш, улар манфаатини кўзлаб қонун доирасида курашиш; ҳал қилиниши керак бўлган вазифаларни ечиш учун альтернатив (муқобил) йўлларни таклиф этиб, унинг тўғрилигини амалда исботлашга ҳаракат қилиш.

МУХТОРИЯТ – конституциявий ҳуқуқда бирон-бир ҳудуднинг унга конституция йўл қўйган чегараларида давлат ҳокимиятини мустақил амалга ошириш ҳуқуқи. М. марказлашган тизимдан марказлашмаган тизимга ўтишнинг муайян даражасини билдиради, аммо бу федератив давлатдагига нисбатан камроқ даражада бўлади. 20-а. бошларида Туркистон жаҳидлари М. ҳаракатига мустақил давлат тузиш йўлидаги алоҳида босқич сифатида қараганлар ва бу йўлда қурашган.

НЕОФАШИЗМ. Янги фашизм – ўзининг аниқ шиорлари ва фаолият усуллари ҳозирги замонга мослаб ўзгартирган, лекин ғоявий-сиёсий асосини, қонун-қоидаларини сақлаб қолган фашизм. Ҳозирги ўнг, тажовузкор ҳаракатларни англатувчи тушунча. 2-жаҳон урушидан кейин тарқатиб юборилган фашист ташкилотларининг сиёсий ва ғоявий издошлари фаолиятини ифодалайди.

Неофашист гуруҳлари ва партиялари террористик диктатурага интилади. Бу йўлда улар сиёсий манфаатлари мос тушган ҳукмрон доиралар б-н яқин алоқада бўлади. Н. ападдий шовинизм, ирқчилик ва жаҳолатпарастлик ғояларига суянади. Ҳозирги даврда бундай кайфиятдаги гуруҳлар турли мамлакатларда пайдо бўлмоқда. Улар ҳар хил кўпуровчилик ишлари б-н демократик жараёнларга ҳалақит бермоқда. Мас., Англияда «Миллий фронт», Голландия, Бельгия, Скандинавия мамлакатлари, АҚШ, Россия ва бошқа давлатларда неофашист гуруҳлари ва ташкилотлари фаолияти намоён бўлиб турибди. Улар турли шиорлар ва мақсадлар остида гоҳ ошқора, гоҳ яширин тусда ҳаракат олиб бормоқда. Н. халқаро кескинлик, милитаризм ва курулланиш пойгаси тарафдоридир.

ОКРУГ (рус. – атроф) – бир қанча давлатлар (мас., Исландия, Португалия)да маъмурий-ҳудудий бирлик; ҳарбий О.; вақтинчалик тузилган ҳудудий бўғин (мас., сайлов О.и); муайян органлар ваколати тарқаладиган ҳудуд (мас., суд О.и, нотариал О.).

ОЛИГАРХИЯ (грекча – камчилик ҳокимияти) – ҳокимиятнинг эътиборга эга бўлган кичик гуруҳлар (мас., йирик *мулкдорлар*) таъсирида қолиши ҳамда ҳокимият мамлакат фуқароларининг эмас, ўша кичик гуруҳларнинг шахсий манфаатларига хизмат қилиши б-н характерланадиган сиёсий режим ҳисобланади. Олигархлар бошқарув аъзосига айланиб,

ўзлари ва гуруҳ манфаатларига хизмат киладиган қарорлар ишлаб чиқилиши ва чиқарилишида муҳим рол ўйнайди. О. термини дастлаб юнон ёзувчилари (Аристотель, Полибий) асарларида аристократия тугатилиши оқибатида вужудга келадиган давлат тузуми шаклини ифodalаш учун қўлланилган.

МОЛИЯ ОЛИГАРХИЯСИ — энг йирик саноат *корпорация*лари ва *банклар* эгалари гуруҳи, амалда мамлакат иқтисодиётида, шунингдек, сиёсий ҳаётида ҳукмронлик килади.

ОППОЗИЦИЯ (лот. — қарама-қарши қўйиш) — қарама-қарши ҳаракат, ўз дунёқараши, сиёсатини бошқаларнинг қарашига, сиёсатига қарама-қарши қўйиш. Ҳукмрон мафкура ёки ҳукумат сиёсатига қарши чиқувчи ва масалани бошқача ҳал қилиш йўлини, бошқача сиёсатни таклиф этувчи партия ёки ижтимоий гуруҳларнинг умумий номи.

ОППОРТУНИЗМ (франц. — фойдали, қулай) — мослашувчанлик, иккиюзламачилик, шундай ҳислатларни ўзига асос қилиб олган сиёсий оқим.

ОШКОРАЛИК — демократиянинг зарур шarti; жамоатчиликка муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар фаолиятига оид барча маълумот, хабарларни билиш, муҳокама ва назорат этиш учун рўй-рост эълон қилиш. Турли даражадаги раҳбарларнинг жамоатчилик б-н эркин мулоқотлари, савол-жавоблари ва бунда оммавий ахборот воситалари имкониятларидан кенг фойдаланиш, цензу-

рага йўл қўймаслик О.ни таъминлашга ёрдам беради.

ПАРЛАМЕНТ (франц. — гапирмок) — демократик давлатларда олий вакиллик ва қонунчилик органининг номи. П. биринчи марта 13-ада Англияда ташкил қилинган. Олий вакиллик органлари турли мамлакатларда турлича аталади. Жумладан, Буюк Британия, Франция, Италия, Канада, Бельгия давлатларида П.; АҚШ ва Лотин Америкасининг аксарият мамлакатларида Конгресс, Россия Федерациясида — Федерал Мажлис, Литва, Латвия, Польшада — Сейм ва ҳ.к. Ўзбекистонда эса Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси д-р. П. бир палатали ва икки палатали тизим шаклида бўлади. П.ни ташкил қилиш тартиби, ваколат муҳлати, ваколат доираси турли мамлакатларда турлича бўлиб, улар Конституция ҳамда қонунларда белгилаб қўйилади.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ — давлат хокимияти тузилиши. Бунда парламент имтиёзли мавқега эга бўлиб, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органларнинг функциялари аниқ белгилаб берилади. П.да ҳукумат парламент томонидан тузилади ва унинг олдида жавоб беради.

ПАРТИЯ (франц. — бўлак, қисм, гуруҳ) — ғоявий жиҳатдан маслақдон, манфаатлари муштарак бўлган кишилар гуруҳидан иборат, муайян ижтимоий гуруҳ ёки қатламларнинг манфаатларини ифодаловчи ва ҳимоя қилувчи сиёсий ташкилот.

ПЛАТФОРМА (франц. — ясси шакл) — алоҳида партия, гуруҳ, ижтимоий таш-

килотлар томонидан олға суриладиган сиёсий дастур.

ПЛАЦДАРМ (франц. – қўшинлар учун майдон) – бирор давлатнинг бошқа бир давлатга ҳужум қилишида ҳарбий ҳаракатларни кенгайтириш учун база сифатида фойдаланиладиган ҳудуд. П. оператив ёки стратегик аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

ПЛЕБИСЦИТ (лот. – халқ қарори) – халқ овоз беришининг бир тури. Халқаро амалиётда бир давлат ҳудудини бошқа давлатга берилаётганда аҳолидан фуқароликни танлаш учун сўров ўтказилади. Баъзи мамлакатларда (мас., Францияда) референдумнинг синоними. Расмий юридик нуктаи назардан П. ўтказиш, унда қандай масала халқ қилинаётганлигидан қатъи назар референдум ўтказилишдан ҳеч бир фарқ қилмайди.

ПЛЕНУМ (лот. – тўла) – бирон партия, жамоат, давлат ташкилотининг сайлаб қўйиладиган раҳбар органи аъзоларининг тўла таркибдаги мажлиси.

ПЛУТОКРАТИЯ (يون. – бойлик ҳокимияти) – ҳокимият расман ва батамом жамиятнинг энг бой, *мулкдор* табақа вакиллари қўлида бўлган давлат тузуми, бойлар ҳукмронлиги.

ПОЛИГОН (يون. – кўп бурчакли) – ҳарбийда қуруқлик ёки денгизнинг қуруқ-аслаҳалар ва ҳарбий техникани синаш, қўшинлар (флот кучлари)нинг жанговар тайёргарлигига доир тадбирларни ва тактика борасидаги тадқиқотларни ўтказиш учун махсус жиҳозланган қисми;

тажриба учун ва кўплаб ишлаб чиқариладиган жанговар қуроолларни, ҳарбий техникани синаш ҳамда қўшинлар (флот кучлари)ни жалб қилган ҳолда тадбирлар ўтказиш учун мўлжалланган илмий техникавий муассасаси.

ПОЛИЦИЯ (немисча, юнон. – давлат томонидан бошқариш, маъмурият) – жамоат тартибини сақлаш ва жиноятчиликка қарши кураш бўйича тузилган махсус органлар тизими. П. ҳуқуқбузарликнинг айрим турлари юзасидан текширув ишларини олиб боради. Ўзбекистон Республикасида милиция П. функциясини бажаради.

ПРЕЗИДЕНТ (лот. – олдинда ўтирувчи) – ҳозирги кўпчилик (республика шаклида идора қилинадиган) мамлакатларда сайлаб қўйиладиган давлат бошлиғи. Бундай бошқарув шакли илк бор АҚШда 1787 й.да вужудга келган. Ўзбекистон тарихида биринчи П. лавозими 1990 й. 24 мартда таъсис этилди. Ислон Каримов Ўзбекистон Республикасининг Биринчи П.и ҳисобланади.

ПРЕЗИДЕНТЛИК БОШҚАРУВИ – фавқулодда ҳолатлар жорий этилганда давлат бошқарувида қўлланиладиган вақтинчалик бошқарув шакли. У, асосан, федератив тузилишдаги давлат бошқаруви (мас., АҚШ, Ҳиндистон)да қўлланилади.

ПРЕЗИДИУМ – мажлис, кенгашни бамаслаҳат олиб бориш учун сайланган шахслар гуруҳи, ҳайъат; айрим жамоат ташкилотлари, илмий муассасалар ва бошқаларнинг доимий раҳбар органи.

ПУЛ-КРЕДИТ СИЁСАТИ – ҳукуматнинг пул муомаласи ва кредит соҳасида олиб борадиган бош йўли ҳамда мамлакат иқтисодиёти барқарорлигини, шунингдек, унинг самарали фаолиятини таъминлашга, пул тизимини лозим даражада мустаҳкам сақлаб туришга қаратилган чора-тадбирлари.

РАДИКАЛИЗМ (лот. – илдизга оид) – мавжуд давлат тузумини танқид остига олиб, қатъий, кескин, туб ўзгаришлар ва ислохотлар ўтказишни талаб этувчи оқим.

РАЗВЕДКА – вазиятни баҳолаш ва қарор қабул қилиш учун мавжуд ёки эҳтимол тугилган душман, жой ва бошқа ҳақида маълумотлар тўплаш мақсадида амалга ошириладиган тадбирлар мажмуи.

РАКЕТА ҚУРОЛИ – ракета ёрдамида шикастлаш воситаси (бомба, снаряд) нишонга етказиладиган қурол. Вазифасига кўра, Р. қ. стратегик, оператив-тактик, тактик турларга бўлинади. Шикастлаш воситасини нишонга етказиш узоқлиги бўйича анча яқин (10 км гача), яқин (10–100 км гача), ўртача яқин (100–500 км), анча узоқ (қитъалараро, 5500 км гача) Р.қ. фарқланади. Р. қ. 20-а. 50–70-йилларида кенг расм бўлди.

РЕСПУБЛИКА (лот. – умумхалқ, жамоат иппи) – давлат бошқаруви шакли, унда барча давлат ҳокимияти органлари сайлаб қўйилади ёки умуммиллий ваколатли муассасалар (парламентлар) томонидан шакллантирилади, фуқаролар эса шахсий ва сиёсий ҳуқуқларга эга бўладилар.

Тарихан Р. антик даврда монархиянинг зидди сифатида вужудга келган (мас., Афинадаги кулдорлик демократияси). Р.нинг икки тури мавжуд. Биринчиси, парламентар Р. – ҳукумат (шунингдек, давлат раҳбари ҳам) сайловларда ғолиб чиққан партия вакилларида шакллантирилади. Иккинчиси, президентлик Р.си – ҳукумат президент томонидан тайинланади ва парламент томонидан тасдиқланади, ҳукумат президентга ҳисобот беради, президент аҳоли ёки уларнинг вакиллари томонидан овоз бериш йўли б-н сайланади. Ўзбекистон Республикаси – суверен демократик Р. бўлиб, мамлакатимизда президентлик Р.си бошқарув шакли амал қилади.

РЕФЕРЕНДУМ (лот. – билдирилиши керак бўлган) – умумхалқ овоз бериш йўли б-н қонунлар қабул қилиш ва давлат аҳамиятига молик энг муҳим масалаларни ҳал қилиш шакли. Бевосита демократиянинг муҳим воситаси. Р.нинг сайловлардан асосий фарқи шундаки, Р. ўтказилаётганда бирон-бир лавозимга номзод ёки номзодлар рўйхати учун овоз берилмайди, балки унда мутайян масала – қонун, қонун лойиҳаси, конституция, конституцияга тузатишлар киритилади, мамлакат халқаро мақомига тааллуқли ёки ички сиёсатига оид бирон-бир савол қўйилади.

САЙЛОВ – овоз бериш орқали давлат органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ва бошқа тузилмаларни ташкил этиш воситаси. Фуқароларнинг ўз С. ҳуқуқини амалга ошириши – улар-

нинг давлатни бошқаришда иштирок этишининг энг муҳим шаклларида бири. С.да аҳоли қағнашиши ёки уларнинг вакилларигина иштирок этиши мумкин. С. очик ёки яширин овоз бериш йўли б-н ўтказилади. Қайси орган сайланаётганлигига қараб парламентга ёки президентликка С., парламентнинг умумий ёки бир қисми учун С. ўтказилишига қараб ялпи ёки қисман С. бўлиши мумкин. Ҳудудига қараб умумдавлат ёки маҳаллий; ўтказилиш вақтига қараб навбатдаги ёки муддатдан олдинги; бир партияли, кўп партияли ёки партиясиз; мукобиллик асосида ва номукобил (агар ягона номзод кўрсатилса) С.лар ўтказилиши мумкин. С. тизимининг мажоритар, пропорционал ва аралаш турлари қўлланилади.

СЕПАРАТИЗМ (лот. – алоҳида, ажратилган) – ажралиб чиқишга, алоҳида бўлишга интилиш, давлатнинг бир қисмини ажратиб олиб, янги давлат тузиш ёки мамлакатнинг бир қисмини мухториятга айлантириш ҳаракати.

СЕССИЯ (лот. – йиғилиш) – ваколатли органлар (мас., Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, вилоят кенгаши), суд, илмий муассаса, жамоат ташкилотларининг йиғилиш ўтказаетган даври. Ваколатли органларнинг С.лари бир йилда неча марта чакирилиши қонун б-н белгиланади. Бундан ташқари, навбатдан ташқари, фавқулодда С.лар ҳам чакирилиши мумкин.

СИЁСАТ – давлатни бошқариш санъати. С. турли ижтимоий-сиёсий ин-тлар,

ижтимоий қатламлар, табақа ва гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар б-н боғлиқ. Унинг моҳиятини давлат ҳокимияти шакллари, уни амалга ошириш ва бошқариш тапқил этади. С. кенг маънода жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсий ҳаёти, давлат ҳокимияти, унинг ички ва ташқи фаолияти, сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатларнинг ҳокимиятга муносабати, уни бошқаришда сиёсий манфаатларни амалга оширишнинг устувор йўналишларини ўзида ифода этади.

СИЁСИЙ ПАРТИЯ – ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифодаловчи, уларнинг энг фаол вакилларини бирлаштирувчи сиёсий ташкилотлар. С.п. жамият сиёсий тизимининг муҳим қисми, улар давлатнинг сиёсий йўналишини белгилашда иштирок этади, ҳукуматнинг вакиллик ва ижро этувчи муассасаларини шакллантиради. Дастлабки С. п. 17-18-а.лар инқилоблари даврида пайдо бўла бошлаган бўлса-да, уларга ўхшаш жамоа, ташкилотлар қадимдан мавжуд эди. Афина гетериялари, Рим оптимат ва популярлари антик даврда С. п. вазифасини бажарган. С. п.нинг универсал шакли, асосан, кариндошлик алоқалари б-н боғланган кишилар гуруҳи ва махфий ташкилотлар бўлган (Йорклар ва Ланкастерлар – ўрта асрлар Англияси; Али тарафдорлари – ўрта асрларда Арабистонда). Марказий Осиёда С. п. тузиш учун тарихий-ижтимоий вазият 19-а.нинг охири – 20-а.нинг бошларида юзага кела бошлади. («Мил-

лий иттиҳод», Ёш бухороликлар, Ёш хиваликлар).

СИЁСІЙ ТИЗИМ – жамиятда сиёсий ҳокимиятни амалга оширувчи ижтимоий муассасалар мажмуи. С. т., айни вақтда, турли сиёсий ғоялар, қарашлар, тасаввурларни, сиёсий ҳаётни тартибга солувчи ва белгиловчи сиёсий нормалар, ахлоқий тамойиллар, анъаналарни ҳам ўзида ифода этади.

СИЁСІЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР – фуқароларнинг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бир гуруҳи (фуқаролик, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлар қабилар б-н бир қаторда). С. ҳ. ва э. фуқароларга мамлакат ижтимоий ва сиёсий ҳаётида қатнашиш имконини беради. Бу ҳуқуқ ва эркинликлар жамият ва давлат бошқарувида қатнашиш ҳуқуқи, сайлов ҳуқуқи, қонунларга мувофиқ, жамоат бирлашмаларига уюшиш, митинглар, йиғилишлар ва намойишлар ўтказиш, ахборот эркинлиги, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш, ариза, тақлиф ва шикоятлар бериш орқали давлат органлари, муассасалар ёки халқ вакилларига мурожаат қилиш ҳуқуқи қабиларни ўз ичига олади.

СИНФЛАР. Ижтимоий синфлар – нисбатан барқарор катта ижтимоий қатлам, гуруҳлар (мас., деҳқонлар, ишчилар, буржуазия, ўрта синф). «Синф», «Синфий қураш» тўғрисидаги қарашларнинг пайдо бўлиши нисбатан узок ўтмишга эга. Лекин синф концепцияси 19-а.да Евро-

пада кенг ёйилган. К. Маркс ва Ф. Энгельс синф мавжудлигини муайян *ишлаб чиқариш* усули, меҳнат тақсимоти ва *хусусий мулк* б-н боғлади, синф қурашини тарихни ҳаракатлантирувчи куч деб ҳисоблади.

СОЦИАЛИЗМ (лот. – ижтимоий) – *хусусий мулк*ни ижтимоий (умумий) мулкка айлантириш орқали эркинлик ва тенглик, бахт ва фаровонликка эришиш мумкин деб ҳисобловчи таълимот. С. тарафдорлари ана шу йўл б-н қурилган ижтимоий тузумни идеал жамият деб ҳисоблаганлар. С. атамаси Францияда 19-а.нинг 30-йилларида истеъмолга кирган.

СТАТУС (лот. – ҳолат, вазият) – ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мажмуини ифода этувчи, ҳуқуқ нормалари б-н белгиланган ҳолат.

СУВЕРЕНИТЕТ (франц. – олий ҳокимият) – ҳокимиятнинг устунлиги ва мустақиллиги. Конституциявий ҳуқуқ фанида давлат С.и, миллат С.и, халқ С.и тушунчалари ишлатилади. Давлат С.и – ҳокимиятнинг мамлакат ичида олийлиги ва ташқи муносабатларда тўла мустақиллигидир.

ТАБАҚА (араб. – қатлам) – муайян халқ ичида ижтимоий мавқеига қараб бўлинадиган гуруҳ. Т. урф-одат ёки қонунда мустаҳкамланган, авлоддан авлодга ўтиб келадиган ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлган. Т. лар ўтмишда анъанавий зодагонлик ва аслзодалик тушунчалари мавжуд бўлган жойларда вужудга келган.

ТАКТИКА (юнон. – сафлайман) – белгиланган мақсадга эришиш учун ишлатиладиган восита ва усуллар мажмуаси.

ТЕОКРАТИЯ (юнон. – худо ҳокимияти) – давлат бошқарув шакли, бунда давлат (одатда, монархия давлати)нинг бошлиғи бир вақтнинг ўзида диний бошлиқ ҳам ҳисобланади. Теократик давлатлар кадимдан маълум. Масалан, Иудеяда мил ав. 5–1-аларда бош руҳоний, яъни олий қоҳил давлат ҳокимиятининг тўлиқ эгаси бўлган. Ўрта асрлардаги умавийлар ва аббосийлар халифалиги теократик давлатлар эди. Иезуитлар 17-а.да Парагвайда ташкил этган теократик давлат ҳам маълум. Папа вилояти 1870 й.да Италия бирлашишидан олдин теократик давлат бўлган эди. 1951 й. Тибет ХХРга қўшилгунга қадар Далайлама (Лама руҳонийларининг раҳбари) Тибетдаги дунёвий ҳокимиятни ҳам бошқарган. Рим католик черковининг олий раҳбари Папа бир вақтнинг ўзида Ватикан давлатининг ҳам бошлиғи ҳисобланади. Теократик тамоийиллар фуқаролар ижтимоий ва шахсий ҳаётининг барча томонлари (диний байрамлар ва маросимларга давлат мақоми берилиши, суд ишлари диний қонунлар бўйича юритилишининг тикланиши, бошқа дин вакиллари қувғин қилиниши ва ш.к.) диний тартиблар орқали белгиланиши кучайиши б-н кечади.

ТЕРРОРИЗМ (лот. – қўрқув, даҳшат) – сиёсий ракибларни, муҳолифларни йўқотиш ёки қўрқитиш, аҳоли ўртасида ваҳима ва тартибсизликлар келти-

риб чиқариш мақсадидаги зўравонлик ҳаракатлари (таъқиб қилиш, бузиш, гаровга олиш, қотиллик, портлатиш ва б.). Т. якка тартибдаги ва гуруҳли Т. (мас., экстремистик сиёсий тўдаларнинг ҳаракатлари каби) тоифаларга бўлинади. Сиёсатшуносликда давлат Т.и тушунчаси ҳам қўлланади (диктаторлик ва тоталитар режимларнинг репрессиялари). 20-а.нинг охириларида халқаро Т. кенг тарқалди (чет давлатлар ва ҳукумат раҳбарларини, уларнинг дипломатик вакиллари, ўлдириш ёки ўғирлаш, элчихоналар, миссиялар, халқаро ташкилотларнинг биноларини портлатиш, аэропорт ва вокзалларда портлашлар содир этиш, ҳаво кемаларини олиб қочиш). Т.га қарши курашни кучайтириш бўйича аксарият мамлакатларда кўп томонлама конвенциялар ва қонун актлари қабул қилинган. Жумладан, Ўзбекистон Республикасида «Терроризмга қарши кураш тўғрисида» махсус қонун қабул қилинди (2000 й. 15 декабрь).

ТОТАЛИТАРИЗМ (лот. – яхлит, тўлиқ) – давлат бошқарув шаклиларидан бири (тоталитар давлат). Т.да жамият ҳаётининг барча соҳалари устидан давлатнинг ялпи, тўла (тотал) назорати ўрнатилади, конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар тугатилади, бир шахс, ижтимоий гуруҳнинг (мас., ҳарбийларнинг ёки бир партиянинг) якка ҳокимлигига сўзсиз бўйсунилади, муҳолифат ва ўзгача фикрловчилар қатағон қилинади (мас., 20-а.нинг 20-йиллари охиридан бошлаб

фашистлар Италиясидаги, нацистлар Германиясидаги Т.нинг турли шакллари, собиқ Иттифокдаги коммунистлик режим, Испаниядаги франкизм ва б.).

УНИТАР ДАВЛАТ (лот. – ягона, яхлит) – давлат тузилиши шакли бўлиб, бунда давлат ҳудуди таркибида федератив бирликлар (штатлар, ерлар) бўлмайди, балки у маъмурий-ҳудудий бирликлар (гуманлар, вилоятлар, ўлка, округлар ва ҳ.к.) га бўлинган бўлади. Мазкур мустиқил қисмлар давлат суверенитети аломатларига эга эмас. Бундай давлатда олий органларнинг ягона тизими ҳамда ягона қонунчилик (Конституция, фуқаролик, олий давлат ҳокимияти) бўлади. У.д. таркибида давлат белгилари мавжуд миллий ҳудудий тузилмалар (мухтор вилоят, мухтор республика) ҳам бўлиши мумкин.

УРБАНИЗАЦИЯ (франц. – шаҳарга оид) – жамият ҳаётида демократия ва маданиятнинг умумий ривожини б-н боғлиқ ҳолда, *тиллаб чиқариш*, саноат ва одамларнинг шаҳарларда тўпланиши ва шаҳарлар мавқеининг ошиб боришидан иборат ижобий ижтимоий-демографик жараён.

ФАШИЗМ – тоталитар типдаги сиёсий диктатурага асосланган ҳокимиятнинг сиёсий қонценцияси. Бунда фақат юқоридан пастга қараб буйруқ берилади. Ф. демократиянинг қарама-қаршиси бўлиб, демократияни инкор этади, ҳокимиятнинг бўлинишига йўл қўймайди. Жаҳон тарихида Ф.нинг бир неча кўринишлари учраган. Жумладан, Италияда тоталитар

режим ҳокимияти, Германияда нацистлар Ф.и, Португалияда ҳарбий-сиёсий Ф., Испанияда ҳарбий отрядлар Ф.и.

ФАШИСТИК РЕЖИМ (итал. фассисмо – тўда, бирлашиш) – миллатчилик мафқураси, бир миллатнинг бошқаларидан афзаллиги тўғрисидаги тушунчаларига асосланган, ўта тажовузорчилиги бошқарув шакли ҳисобланади. Фашизм – динсизлик, динга душманларча муносабатда бўлиш, ҳуқуқий тоталитаризмни барпо этиш, партия якка ҳукмронлигини ўрнатиш, бундай шароитда қучаядиган коррупция ва ахлоқий бузилишлар, миллатчилик, шовинизм, сафсатабозлик, лаганбардорлик, деспотияни авж олдириш, фуқароларни, бутун аҳолини қўрқув остида сақлаш, инсон онги ва тафаккурини бўйсунтириш руҳида тарбиялаш, ҳурфикрлик, эркинликка интилувчиларга нисбатан террор ўтказиш каби хусусиятларга эга.

ФЕДЕРАЦИЯ (лот. – бирлашма, уюшма, иттифок) – давлат тузилиши шакли бўлиб, юридик жиҳатдан муайян сиёсий мустиқиллиги бўлган давлат тузилмаларидан ташкил тошган мураккаб (уюшма) давлат. Федератив давлатни ташкил этувчи давлат тузилмалари (штатлар, ўлка, қантонлар) давлат субъектлари ҳисобланади ва ўз маъмурий-ҳудудий бўлинишлари бўлади. Ф.да ягона конституция, ягона иттифок (федерал) давлат ҳокимияти органлари бўлади, ягона фуқаролик, *пул бирлиги* амал қилади. Ф.ни ташкил этувчи давлат тузилмалари том маънода давлат ҳисобланмайди, улар

суверенитетга, иттифокдан бир томонлама чиқиш ҳуқуқига эга бўлмайди, юридик жиҳатдан халқаро муносабатларда қатнашиш ҳуқуқидан маҳрумдир.

ФЕОДАЛИЗМ (инт. – ер-мулкка эгалик) – деҳқонлар мустақил хўжалик юритадиган, лекин шахсан ва иқтисодий жиҳатдан ҳукмрон синфга – катта ер-мулк эгаларига қарам бўлиб, уларга феодал *рента* тўлайдиган, тарихан капитализмдан олдинги ижтимоий-иқтисодий тузум.

ФРАКЦИЯ (лот. – емириб, бузиб ташлаш) – бирор-бир сиёсий партиянинг сиёсатини парламентда ифода этувчи, маҳаллий ўзини ўзи бошқарувда, жамоат ташкилотларида ўз органларига эга бўлган айни партия вакилларида иборат ташкилий гуруҳ; аниқ ғоявий-сиёсий стратегияга, бу стратегик мақсадларни амалга оширишга қаратилган платформага эга бўлган сиёсий партиянинг алоҳида қисми.

ФУҚАРОЛАР УРУШИ – бир мамлакат ичидаги ижтимоий гуруҳлар ўртасида давлат ҳокимияти учун олиб бориладиган қуролли кураш. Ф. у. ижтимоий кескинликлар заминида вужудга келади. Тарихда Ф. у. турли шакл ва кўринишда намоён бўлган: куллар кўзғолони, деҳқонлар уруши, партизанлар уруши, халқнинг ҳукуматга қарши қуролли кураши ва ҳ.к.. Фуқаролар уруши, давлатлар ўртасидаги урушлар, чет эл босқинчиларига қарши кураш ва миллий озодлик ҳаракати б-н қўшилиб кетиши мумкин.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ – фуқароларнинг халқ ҳокимиятини бевосита амалга ошириши, давлат ва жамият ишларида тўғридан-тўғри иштирок этиши воситаларидан бири. Асосий вазифаси фуқароларни маҳаллий аҳамиятга боғлиқ масалаларни ҳал қилишда мустақил фаолият олиб боришини таъминлашдир. Ф. ў. ў. б. о. қуйидагилардир: шаҳарча, қишлоқ, овул фуқароларининг, шунингдек, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқароларининг йиғини; фуқаролар йиғинининг кенгаши; фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар; фуқаролар йиғинининг тафтиш комиссияси; туман марказидан олисда жойлашган ва бориш қийин бўлган шаҳарчалар, қишлоқлар ва овулларда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда тузиладиган маъмурий комиссия. Ф. ў. ў. б. о. маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимига қирмайди.

ХУНГА – испан тилида сўзлашувчи мамлакатлардаги бирлашма, иттифок, комиссиялар, давлат органларининг номи. Лотин Америкасининг айрим мамлакатларида ҳарбий тўнтариш натижасида ҳокимият тепасига келган ҳарбий ҳукумат.

ШОВИНИЗМ (франц. – Наполеон I босқинчилик сиёсатининг мухлиси, франц. аскари Н. Шовен номи б-н боғлиқ) – миллатчиликнинг ўзга миллатларни камситиш, таҳқирлаш, ўз миллатини бошқа миллатлардан устун қўйиш, миллий тақаббурлик, миллий худбинлик иллат-

ларини ўзида мужассам этган шакли. Шовинистлар ғоявий-назарий жиҳатдан миллий манфаат ва устуворликка хизмат қилиб, ўз ғояларини тазйиқ ва зўравонлик орқали амалга оширади. III. термини 19-а.нинг 30-йиллари Францияда пайдо бўлди. Кейинчалик бу сўз миллий экстремизмнинг турли кўринишларини ифодалашда қўлланила бошлади. III. бирор бошқа миллатнинг тарихий тараққиёт ютуқлари, инсоният цивилизациясига қўшган ҳиссаси, жаҳон тарихидаги ўрни, миллий, маънавий ва маданий кадриятларини поймол қилишга ҳаракат қилиб, айрим жиҳатлари б-н нацизм ва фашизмга ҳам ўхшаб кетади. III. кўп миллатли давлатда кўпинча бир миллатнинг устуворлигига, чексиз имтиёзларга эга бўлишига олиб келади. Баъзан эса муайян давлатнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий манфаатларини миллий манфаатларниқоби остида намоён этиб, ўзга давлатга тазйиқ ўтказиши ҳам мумкин. Бу ҳол буюк давлатчилик шовинисти сифатида таърифланади. III. 20-а.да дунёнинг турли давлатлари ва минтақаларида ўзининг мудҳиш мақсадларини амалга оширди.

ШТУРМ (немисча – шиддатли ҳужум) – душман истехкоми, таянч пункти ёки қалъа, шаҳарга қилинган шиддатли ҳужум. Қалъаларни эгаллашда қадимдан қўлланилиб келинган. 2-жаҳон уруши даврида кучли мустаҳкамланган Берлин ва б. шаҳарлар ҳам III. йўли б-н олинган.

ШПИОН (немисча – кузатмоқ, таъкиб қилмоқ, айғоқчилик қилмоқ) – давлатга

оид ҳарбий сирларни махфий равишда билиб, ўғирлаб олиб, бошқа мамлакатга, душман томонга етказувчи шахс, жосус. **ЭКСТРЕМИЗМ** (лот. – энг охириги, ўта кетган, ашаддий, кескин) – сиёсатда ва мафкурада ашаддий, фавқулодда усуллар б-н йўл тутишга, кескин чоралар кўришга тарафдорлик.

ЎЗБЕКИСТОН ЁШЛАР ИТТИФОҚИ – 2017 й. 30 июнь кuni ёшларнинг фикр-мулоҳазаларидан келиб чиққан ҳолда, уларнинг манфаатларини ҳимоя қиладиган, мамлакат ёшларининг барча тоифа ва гуруҳларини қамраб оладиган, ёшларни «Ёшлар – келажак бунёдкори» шиори остида демократик принциплар асосида бирлаштирадиган ташкилот. Ў. ё. и. ташкил этилган кун – 30 июнь санаси мамлакатда «Ёшлар кuni» деб эълон қилинди. Ёшлар иттифоқи раиси Ўзбекистон Республикаси Президентининг ёшлар сиёсати масалалари бўйича Давлат маслаҳатчиси ҳамда ўз лавозими-га кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланадиган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг аъзоси ҳисобланади. Ёшларнинг хоҳиши ва интилишларидан келиб чиқиб, Ёшлар иттифоқи қошида ёшлар уюшмалари, марказлари ва б. тузилмалар ташкил этилган, шунингдек, ёшларнинг ўқиш, иш ва хизмат жойларида Иттифоқнинг бошланғич ташкилотлари фаолият юритади. Ў. Ё. и. орқали давлат томонидан ёшларга бир қатор имтиёз ва *преференциялар* берилган.

ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ – Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган «2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси». Ҳ.с.нинг мақсади олиб борилаётган ислохотлар самардорлигини тубдан оширишдан, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланишини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратишдан, мамлакатни модернизациялаш ва ҳаётимизнинг барча соҳаларини эркинлаштиришдан

иборат. Ҳ.с. «Давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари», «Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари», «Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари», «Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари», «Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор йўналишлар» белгилаб берилган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДАГИ СИЁСИЙ ПАРТИЯ ВА ҲАРАКАТЛАР

«АДОЛАТ» СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ – сиёсий ташкилот. 1995 й. 18 февралда ташкил топган. Партиянинг асосий мақсади ҳуқуқий-демократик давлат, ижтимоий йўналтирилган *бозор иқтисодиётига* асосланган кучли адолатли фуқаролик жамиятини барпо этиш ҳамда Ўзбекистон ҳудудида яшаётган барча миллат ва элатларнинг умумий манфаатларига мос келадиган, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, бирдамлиги, конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланган маънавий жипслашган жамиятни шакллантиришда фаол иштирок этишдир. Партиянинг расмий нашри «Адолат» газ.си ҳисобланади.

«МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ» ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ – сиёсий ташкилот. 2008 й. 20 июнь куни Ўзбекистон «М. т.» д. п. ва Ўзбекистон «Фидокорлар» миллий демократик партиясининг бирлашиш Курултойи бўлиб ўтиб, икки партия негизида янги Ўзбекистон «М.т.» д. п. ташкил топди. Партиянинг асосий

вазифаси миллий анъаналарни ва қадриятларни сақлашдан иборат бўлиб, миллий анъаналар ва қадриятларимизни сақлаб қолиш тарафдорлари бўлган инсонлар манфаатларини ҳимоя қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Партиянинг расмий нашри «Миллий тикланиш» ижтимоий-сиёсий газ.си ҳисобланади.

ХАЛҚ ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ – сиёсий ташкилот. 1991 й. 1 ноябрда ташкил топган. Партиянинг мақсади – давлат ҳокимиятининг вакиллик органларида давлат ва жамият томонидан манзилли ижтимоий ҳимоя ва ижтимоий қўллаб-қувватлашга эҳтиёжманд аҳоли қатламлари манфаатларини ҳимоя қилишдан иборатдир. Партия ижтимоий қўллаб-қувватлашга эҳтиёжманд аҳоли қатламлари (пенсиянерлар, ногиронлар, кам таъминланган, кўп болали оилалар, моддий ва ижтимоий нафақага эҳтиёжманд кишилар), ижтимоий соҳа ходимлари ва вакиллари (педагоглар, врачлар ва ҳ.к.), касбий малака, донишманд иш б-н банд бўлмаган меҳнатга

лаёқатли аҳоли қатламлари манфаатларини ҳимоя қилишни мақсад қилиб қўяди. Партиянинг расмий нашрлари ўзбек тилида чоп этиладиган «Ўзбекистон овози» газ.си, рус тилида чоп этиладиган «Голос Узбекистана» ҳафталиги ҳисобланади.

ЎЗБЕКИСТОН ЛИБЕРАЛ-ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ. Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – сиёсий ташкилот. 2003 й. 15 ноябрда ташкил топган. Партия *мулкдорлар қатлами, кичик бизнес* вакиллари, тадбиркор ва ишбилармонлар, фермерлар, жамоат ташкилотлари вакиллари, *ишлаб чиқариш* соҳасидаги мутахассислар ҳамда ўз тадбиркорлиги ва ташаббускорлигини ривожлантириш эъзизига халқ фаровонлигига эришишга ҳаракат қилаётган ижодкор, олимлар ва барча фуқароларнинг манфаатларини ва сиёсий ирдаларини ифодаловчи сиёсий ташкилот ҳисобланади. Партиянинг расмий нашри «XXI аср» ижтимоий-сиёсий газ.си ҳисобланади.

ЎЗБЕКИСТОН ЭКОЛОГИК ҲАРАКАТИ – сиёсат ташкилот. 2008 й. 2 ав-

густда ташкил топган. Экоҳаракат – жамиятнинг барча кучлари, Ўзбекистоннинг бугунги фуқаролари ва келажак авлодлари қулай табиий атроф-муҳитда яшаш ҳуқуқига эга бўлишлари, аҳоли саломатлигини яхшилашга, муҳофаза қилишга, табиий *ресурслар*нинг барча манбаларидан самарали фойдаланишга йўналтирилган саъй-ҳаракатларни сафарбар қилишга интилади. Жамоатчилик эътиборини экологик соғломлаштириш ва атроф-муҳит муҳофазаси муаммоларини изчил суратда ҳал этиш заруратига қаратган ҳолда Экоҳаракат мамлакатимизнинг барча фуқароларини Она Ватанимизнинг бебаҳо табиий бойликларини келгуси авлодлар учун асраб-авайлашдек олий вазифани бажаришда фаол иштирок этишга чакиради. Экоҳаракат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасида *квоталанган* 15 та депутатлик ўрнига эга. Экоҳаракат «Жамият» ижтимоий-сиёсий ва «Экохаёт» ижтимоий-иқтисодий газ.лари ҳам муассиси ҳисобланади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДАГИ ДАВЛАТ МУКОФОТЛАРИ

«ЎЗБЕКИСТОН ҚАҲРАМОНИ» УН-ВОНИ – 1994 й. 5 майда таъсис этилган олий даражадаги мукофот бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг фуқароларига давлат ва халқ олдидаги қаҳрамонона жасрат кўрсатиш б-н боғлиқ хизматлари учун берилади. «Ў. Қ.» у. б-н тақдирланган шахслар ойлик иш ҳақиға ёки пенсияға қўшимча равишда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорида ой сайин тўланадиган устама мукофот оладилар, шунингдек, улар Республика ҳудудида давлат йўловчи ташиш транспортининг барча турларида (таксидан ва бошқа транспорт турларининг буюртма рейсларидан ташқари) текинға юриш ҳуқуқиға эға бўладилар. «Ў. Қ.» у. б-н тақдирланган шахслар «Олтин Юлдуз» медали берилади ҳамда ушбу медал кўкракнинг чап томонига орден ва медаллардан юқориққа тақилади.

«МУСТАҚИЛЛИК» ОРДЕНИ – 1994 й. 5 майда таъсис этилган бўлиб, мустақил ҳуқуқий давлат барпо этиш ва уни мустаҳкамлашға, республикада тинчлик ва

тараққиётни таъминлашға қўшган улкан ҳиссалари учун бериладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу орден б-н Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, айрим ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин. «М.» о. б-н мукофотланган шахслар энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти олади. Ушбу орден кўкракнинг ўнг томонига тақилади.

«АМИР ТЕМУР» ОРДЕНИ – 1996 й. 26 апрелда таъсис этилган бўлиб, давлатчилиқни мустаҳкамлашдаги улкан хизматлари, меъморчилиқни, адабиёт ва санъатни, шу жумладан, ҳарбий маҳоратни ривожлантиришға қўшган улкан ҳиссалари, шунингдек давлатлараро ҳамкорлиқни, тинчлиқни ҳамда халқлар ўртасида дўстлиқни мустаҳкамлаш ишиға алоҳида ҳисса қўшганлиқ учун бериладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу орден б-н Ўзбекистон Республикаси фуқаро-

лари, айрим ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин. «А. Т.» о. б-н мукофотланган шахслар энг кам иш ҳақининг етмиш карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар. «А. Т.» о. кўкракнинг ўнг томонига «Мустақиллик» орденидан кейин тақилади.

«ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ» ОРДЕНИ – 2000 й. 29 августда таъсис этилган бўлиб, Ватан сарҳадларини, Онаюртимиз тупроғини, мамлакатимиз мустақиллигини ҳимоя қилишда, уни кўз қорачиғидай асрашда юксак ҳарбий маҳорат, қаҳрамонлик ва жасорат намунасини кўрсатган, давлатимизнинг муудофаа қудратини мустаҳкамлашга улкан ҳисса қўшган қўмондонлик таркибига кирувчи Ўзбекистон Республикаси ҳарбий хизматчиларига бериладиган олий ҳарбий мукофоти ҳисобланади. Ушбу орден б-н тақдирланган шахсларга энг кам иш ҳақининг эллик баравари миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти берилади. «Ж. М.» о. кўкракнинг ўнг томонига тақиб юрилади.

«БУЮК ХИЗМАТЛАРИ УЧУН» ОРДЕНИ – 1996 й. 29 август куни таъсис этилган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ҳамда хорижий давлатларнинг фуқароларига фан ва техникани, иқтисодиёт ва маданиятни ривожлантиришдаги катта хизматлари, давлатлараро ҳамкорликни ривожлантиришга ҳамда Ўзбекистоннинг халқаро обрўсини оши-

ришга қаратилган ички ва ташқи сиёсатни амалга ошириш ишига сезиларли ҳисса қўшганлиги учун бериладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу орден б-н мукофотланган шахслар энг кам иш ҳақининг олтмиш карраси миқдорида бир марта бериладиган пул мукофоти ёки шу суммага тенг эсдалик совғасини оладилар. «Б. х. у.» о. лентага бириктилиб, кўкракка тақиб юрилади.

«ЭЛ-ЮРТ ҲУРМАТИ» ОРДЕНИ – 1998 й. 28 августда таъсис этилган бўлиб, мамлакат мустақиллигини, унинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга, миллий маънавиятни, маданиятни юксалтиришга катта ҳисса қўшган, ўз меҳнати, илмий, жамоат иши, меҳнатсеварлиги ва ватанпарварлиги б-н жамоатчиликнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган шахсларга (алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахсларга ҳам) бериладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу орден б-н мукофотланган шахслар энг кам иш ҳақининг эллик карраси миқдорида бир йўла пул мукофотини оладилар. «Э.-ю. ҳ.» о. кўкракнинг чап томонига тақиб юрилади.

«ФИДОКОРОНА ХИЗМАТЛАРИ УЧУН» ОРДЕНИ – 2003 й. 29 августда таъсис этилган бўлиб, мамлакатнинг иқтисодий ва маданий юксалишига, муудофаа қудратини кучайтириш ва миллий ҳавфсизлигини таъминлашга, жамиятда тинчлик ва барқарорликни, миллатлараро ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга, халқ

фаровонлигини оширишга катта ҳисса қўшган, ўзининг истеъдоди, билим ва тажрибасини Ватанимиз равнақига бахш этиб, фидойилик намунасини кўрсатиб келаётган фуқаролар (алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахсларга ҳам) ва ҳарбий хизматчиларга бериладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу орден б-н мукофотланган шахслар энг кам иш ҳақининг қирқ беш карраси миқдориди бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар. «Ф. х. у» о. кўкракнинг чап томонига тақилади.

«МЕҲНАТ ШУҲРАТИ» ОРДЕНИ – 1995 й. 30 августда таъсис этилган бўлиб, Ўзбекистонда иқтисодиёт ва маданият юксалишига, халқ фаровонлиги ошишига, тинчлик ва барқарорлик сақланишига хизмат қиладиган улкан ишлари учун Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган шахсларга (алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахсларга ҳам) бериладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу орден б-н мукофотланган шахслар энг кам иш ҳақининг қирқ карраси миқдориди бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар. «М. ш.» о. кўкракнинг чап томонига тақилади.

«СОҒЛОМ АВЛОД УЧУН» ОРДЕНИ – 1993 й. 7 майда таъсис этилган бўлиб, оналик ва болаликни муҳофаза қилишдаги, соғлом авлодни камол топтириш учун энг яхши моддий шароит ва ахлоқий муҳитни таъминлашдаги алоҳида хизматлари учун Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган кишиларга (алоҳи-

да ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахсларга ҳам) бериладиган мукофот ҳисобланади. «С. а. у.» о. икки даражадан иборат бўлади.

I даражали «С. а. у.» о. кишилар оналик ва болаликни муҳофаза қилишда, инсон экологиясини яхшилашда, жисмонан ва ахлоқан соғлом авлодни, ватанпарварлик ҳамда ўз Ватани – мустақил Ўзбекистонга ҳар томонлама содиқлик ва ундан фахрланиш олий туйғуларини тарбиялашда, оналик ва болаликни таъминлаш учун муносиб моддий ва маънавий замин яратишда Ўзбекистон давлати ва халқи олдидаги жуда катта хизматлари учун берилади.

II даражали «С. а. у.» о. б-н соғлом авлодларни камол топтириш ишига катта ҳисса қўшган, оналик ва болалик тўғрисида алоҳида ғамхўрлик қилувчи кишилар, ногирон ва етим болаларнинг вазийлари, болалар ва оналикка нисбатан мунтазам олий хайр-эҳсон кўрсатувчи жамоат ташкилотлари, хўжалик тузилмаларининг вакиллари мукофотланади.

I даражали «С. а. у.» о. б-н мукофотланган шахслар энг кам иш ҳақининг қирқ карраси, II даражали «С. а. у.» о. б-н мукофотланган шахслар энг кам иш ҳақининг йигирма беш карраси миқдориди бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар.

I даражали орден юқори даражали ҳисобланиб, қоида тариқасида, аввал II даражали, орадан камида уч йил ўтганидан кейин I даражали орден берилиши

белгиланган. I ва II даражали «С. а. у.» о. кўкракнинг чап томонида тақилади.

«ШОН-ШАРАФ» ОРДЕНИ – 1995 й. 30августда таъсис этилган бўлиб, Ватанни ҳимоя қилишда кўрсатган фидойилик ва мардлик учун, Ўзбекистонда мудофаа қудратини ва миллий хавфсизликни мустаҳкамлаш, қуроли кучларнинг жанговар тайёргарлигини ошириш ва ҳукук-тартиботни таъминлаш ишидаги катта хизматлари Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган шахсларга (алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахсларга ҳам) бериладиган мукофот ҳисобланади. «Ш.-ш.» о. икки даражадан иборат бўлади.

Орденнинг олий даражаси I даража бўлиб, коида тарикасида, аввал II даража, камида уч йил ўтиб, I даражали орден берилиши мумкин.

II даражали «Ш.-ш.» о. б-н мукофотланган шахслар энг кам иш ҳақининг йнгирма карраси, I даражали «Ш.-ш.» о. б-н мукофотланган шахслар энг кам иш ҳақининг қирк карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар. «Ш.-ш.» о. кўкракнинг чап томонида тақилади.

«ДЎСТЛИК» ОРДЕНИ – 1994 й. 5 майда таъсис этилган бўлиб, Ўзбекистонда яшаётган барча миллат ва элат вакиллари ўртасида дўстлик, ўзаро ҳамжихатлик ва тотувликни мустаҳкамлаш ишида эришган катта ютуқлари, Ўзбекистон халқининг бошқа мамлакатлар халқлари б-н дўстлик ва ҳар тарафлама ҳамкорли-

гини ривожлантирганликлари учун Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган шахслар (алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахсларга ҳам) бериладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу орден б-н мукофотланган шахслар энг кам ойлик иш ҳақининг ўттиз карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар. «Д.» о. кўкракнинг чап томонига тақилади.

«МАРДЛИК» ОРДЕНИ – 2012 й. 11 сентябрда таъсис этилган бўлиб, ўзини Ватанни ҳимоя қилишга ва Она юрт хизматига бағишлаган, бунда мардлик ҳамда жасорат кўрсатган Ўзбекистон Республикаси ҳарбий хизматчилари ва бошқа фуқароларига (алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахсларга ҳам) бериладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу орден б-н мукофотланган шахслар энг кам иш ҳақининг ўн беш баравари миқдорида бир йўла бериладиган пул мукофоти оладилар ва конун ҳужжатларида белгилаб қўйиладиган имтиёزلардан фойдаланадилар. «М.» о. кўкракнинг чап томонига тақилади.

«ЖАСОРАТ» МЕДАЛИ – 1994 й. 5 майда таъсис этилган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ҳарбий хизматчилари, Давлат хавфсизлик хизматининг ва ички ишлар органлариининг ходимларига республиканинг миллий хавфсизлигини таъминлаш, жамоат тартибини сақлаш ва жиноятчиликка қарши курашда, ҳарбий бурчни ёки хизмат бурчини адо этиш вақтида кўрсатган мардлик ва жасоратлари учун бери-

ладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу медаль б-н Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ёки Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар табиий офат, ёнгин ва б. фавқулодда ҳолатлар вақтида *жамоат тартибини сақлашда, одамлар ҳаётини, давлат ва жамоат мулкани сақлаб қолишда кўрсатган жасоратлари учун мукофотланишлари мумкин.* «Ж.» м. б-н мукофотланган шахслар энг кам ойлик иш ҳақининг ўн карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар. Ушбу медаль кўкракнинг чап томонига тақилади.

«СОДИҚ ХИЗМАТЛАРИ УЧУН» МЕДАЛИ – 2007 й. 6 июлда таъсис этилган бўлиб, юксак касбий маҳоратни, ҳарбий ва ватанпарварлик бурчига садоқатини намоён этган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, мамлакатнинг мудофаа қобилияти ҳамда миллий хавфсизлигини мустаҳкамлаш, Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг жанговар шайлигини ошириш ва Ўзбекистонда ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш ишидаги катта хизматлари учун бериладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу медаль б-н мукофотланган шахслар энг кам ойлик иш ҳақининг ўн баравари миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар. «С. х. у.» м. кўкракнинг чап томонига тақилади.

«ШУҲРАТ» МЕДАЛИ – 1994 й. 5 майда таъсис этилган бўлиб, республика иқтисодиёти, фани ва маданиятини ривожлантириш, ёш авлодни ватанпарварлик

ҳамда миллий истиқлол ва ижтимоий тараққиёт ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш ишида ўзининг ҳалол меҳнати б-н катта ютуқларга эришган Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган шахсларга (алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахсларга ҳам) бериладиган мукофот ҳисобланади. Ушбу медаль б-н мукофотланган шахслар энг кам ойлик иш ҳақининг беш карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар. «Ш.» м. кўкракнинг чап томонига тақилади.

«КЕЛАЖАК БУНЁДКОРИ» МЕДАЛИ – 2017 й. 28 декабрда таъсис этилган бўлиб, мукофот билан ватанпарварлик, фидойилик ва меҳнатсеварлик фазилатларини намоён этиб, халқ манфаатлари учун садоқат билан хизмат қилаётган, Ватанимизнинг халқаро майдондаги обрў-эътиборини юксалтиришга ва шон-шухратини оширишга муносиб ҳисса қўшаётган, мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаоллиги ва ташаббускорлиги билан тенгдошларига ўрناк бўлаётган, шунингдек, ўқишда ва меҳнат фаолиятида катта ютуқларга эришган, 14 ёшга тўлган ва 30 ёшдан ошмаган шахслар мукофотланади. Мукофотланганларга энг кам иш ҳақининг ўн баравари миқдорида бир йўла пул мукофоти тўланади. Ушбу медаль кўкракнинг чап томонига орден ва медаллардан юқорироққа тақилади.

«МАРД ЎҒЛОН» ДАВЛАТ МУКОФОТИ – 2017 й. 21 ноябрда таъсис этилган

бўлиб, мукофот ўқишдаги муваффақиятлари, ижтимоий фаоллиги ва истеъдоди билан тенгдошларига ўрнатилган 14 ёшга тўлган ва 30 ёшдан ошмаган иқтидорли йигитларига фан, таълим, тиббиёт, маданият, адабиёт, санъат, спорт, *шилаб чиқариш*, ҳарбий хизмат соҳаларида ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларидаги фаолиятида эришган алоҳида ютуқлари учун берилади. Мазкур мукофот ҳар йили Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг 2 нафардан вакилларига - жами 28 та берилади. Мукофот соҳиблари бўлган умумтаълим мактаби ва *ўрта махсус, касб-ҳунар таълими* муассасаларининг ўқувчилари олий таълим муассасаларининг бакалаврият босқичига, олий ўқув юртлири талабалари ёки бакалавр даражасига эга ёшлар эса магистратура босқичига тегишли йўналиш бўйича кириш имтиҳонларисиз давлат гранти асосида қабул қилинади. Мукофотланганларга энг кам иш ҳақининг 50 баравари миқдорида бир йўла пул мукофоти тўланади. Ушбу мукофотнинг кўкрак нишони кўкракнинг ўнг томонида тақилади.

«НИҲОЛ» МУКОФОТИ – 2006 й. 14 мартда таъсис этилган бўлиб, истеъдодли ёшларнинг жамиятимиз маънавий ҳаётини юксалтиришдаги муҳим ўрнини инобатга олиб, ўзининг эстрада, мусиқа, мумтоз кўшиқ, рақс ва опера санъати ижрочилиги соҳасидаги маҳорати б-н одамларнинг юрагига етиб бо-

радиган, ёшларни эзгуликка қорлайдиган, уларни маънавий баркамол инсонлар қилиб тарбиялашга хизмат қиладиган асарлар яратишда фаоллик кўрсатаётган 17 ёшдан 30 ёшгача бўлган иқтидорли ёшларни мунтазам рағбатлантириб бориш мақсадида берилади. Мукофотни бериш бешта номинация – эстрада, мусиқа, мумтоз кўшиқ, опера ижрочилиги ва рақс санъати бўйича танлов асосида амалга оширилади. «Н.»м. ўз рамзи ақс эттирилган соврин ва энг кам ойлик иш ҳақининг 70 баравари миқдоридаги пул маблағидан иборатдир. Шунингдек, совриндорлар маданият, санъат йўналишидаги олий ва ўрта махсус ўқув юртлирига имтиёзли равишда қабул қилинади, мамлакатнинг атоқли санъаткорларидан сабоқ олиш имкониятига эга бўлади.

«ЗУЛФИЯ» НОМИДАГИ ДАВЛАТ МУКОФОТИ - 1999 й. 10 июнда таъсис этилган бўлиб, мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув юртлирида аъло хулки, ўқишдаги муваффақиятлари, ижтимоий фаоллиги б-н алоҳида истеъдодини намоён қилиб таълим олаётган, истиклол ғояларини амалга ошириш йўлида астойдил меҳнат қиладиган 14 ёшдан 22 ёшгача бўлган иқтидорли қизларга адабиёт, маданият, санъат, фан, таълим соҳаларидаги ҳамда жамоатчилик фаолиятидаги алоҳида ютуқлари учун берилади. З. н. д. м. энг кам ойлик иш ҳақининг 50 баравари миқдорида тайинланади, шунингдек, совриндорлар мак-

таб, лицей, коллеж ўқувчилари танлаган йўналишлари бўйича олий ўқув юртларига кириш имтиҳонларисиз қабул қилинадилар. З. н. д. м. совриндорининг фахрий нишони кўкракнинг ўнг томонига такилади.

«ЎЗБЕКИСТОН БЕЛГИСИ» КЎК-РАК НИШОНИ – 2003 й.да таъсис этилган бўлиб, миллий маънавият, маданий мерос ва умуминсоний кадриятлар негизига юксак ватанпарварлик, халқпарварлик, фидойилик туйғусини

ва меҳнатсеварлик фазилатларини ўзида мужассамлаштирган, Ватанимиз обрўси, шон-шухрати ва шарафини юксалтиришга ҳамда унинг халқаро нуфузини оширишга хизмат қилаётган, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиб, намуна кўрсатаётган ёшларга берилади. Кўкрак нишони Ўзбекистон Ёшлар иттифоқи Марказий Кенгаши томонидан белгиланади. «Ў.б.» к. н. кўкракнинг чап томонига такилади.

ҲУҚУҚИЙ СОҲАГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АБСЕНТИЗМ – сайловчиларнинг вакиллик органлари ёки мансабдор шахсларни сайлашда, йиғилишларда ва ҳ.к.да қатнашишдан оммавий равишда бош тортиши; аҳолининг ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишга бефарқ қараши. А. сайлов тизими нодемократик кўринишига қарши аҳоли норозилигининг бир шакли.

АДВОКАТ (лот. – ёрдамга чақириш) – фуқаро ва ташкилотларга юридик ёрдам кўрсатувчи, шунингдек, судда уларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи шахс. Жиноят ишлари бўйича суриштирув, тергов ҳаракатлари юритилганда ва суд мажлисида, фуқаровий ишлар судда, хўжалик низолари хўжалик судларида ёки маъмурий ҳуқуқбuzарлик тўғрисидаги ишлар судья ёхуд ваколатли органлар (мансабдор шахслар) томонидан кўрилганда иштирок этади, қонунда белгиланган ваколатга эга бўлади. Уларга қонунга мувофиқ, олий юридик маълумотли ва белгиланган тартибда А.лик фаолияти б-н

шуғулланиш ҳуқуқини берувчи *лицензия* олган бўлади.

АДЛИЯ – судлов муассасалари, суд ташкилотлари ва улар фаолиятини англатадиган тушунча. А. кенг маънодаги ҳуқуқдир.

АЙБ – жавобгарликка тортишнинг зарур шarti. Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахс қонуний тартибда айби судда ошкора кўрилиб чиқилиб, аниқланмаганига қадар айбдор эмас деб ҳисобланади.

АЙБЛАНУВЧИ – Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексида белгиланган тартибда А. тарикасида жиноят ишида иштирок этишга жалб қилиниши ҳақида айблов қарори чиқарилган шахс.

АЙБЛОВ – муайян жиноий қилмишни содир этганликда айбланиб, жиноят ишида айбланувчи тарикасида иштирок этишга жалб қилинган шахснинг айбдорлигини исботлаш мақсадида қилинган ҳаракат.

АЙБСИЗЛИК ПРЕЗУМПЦИЯСИ – айбдорнинг жинояти қонуний тартибда

исбот килинмагунча, уни айбсиз деб фарз қилиш. Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи унинг жиноят содир этишда айбдорлиги қонунда назарда тутилган тартибда исботлангунга ва қонуний қучга кирган суд ҳукми б-н аниқлангунга қадар айбсиз ҳисобланади.

АЛИМЕНТ (лот. – қарамоғидаги) – қонун белгиланган ҳолларда оиланинг бир аъзоси томонидан бошқа аъзоси ёки аъзоларини моддий таъминлаш учун мажбуран тўланадиган маблағ, нафақа ҳисобланади.

АМНИСТИЯ (юнон. – унутиш, кечириш) – олий ҳокимият қарори б-н муайян тоифадаги судланган шахсларнинг жазосини юмшатиш ёки уларни жазодан озод этиш. А.га асосан, жазодан озод қилинган шахслар такроран жиноят қилишдан ўзларини тийишлари лозим, чунки такроран содир қилган жинояти учун ҳукм этилган шахсларга нисбатан кейинчалик қабул қилинган А. қўлланилмайди ва бу ҳолат ундай шахсни жазодан озод этишга монелик қилади.

АПАТРИД. Фуқаролиги бўлмаган шахслар – муайян мамлакатнинг фуқароси ҳисобланмайдиган ва бирон чет давлат фуқаролигига мансублигини исботлайдиган далиллари бўлмаган шахслар. Шахс ўз фуқаролигини йўқотган ва янгидан фуқаролик ҳуқуқини олмаган вақтда фуқаросизлик келиб чиқади.

АПЕЛЛЯЦИЯ (лот. – мурожаат, шикоят) – бирон-бир қарор, фикр, олинган натижа юзасидан юқори ташкилот ёки идо-

рага шикоят аризаси б-н мурожаат этиш, шунингдек, суд ҳукми юзасидан норозилик билдириб, уни моҳиятига қўра қайта қўриб чиқиш ҳуқуқига эга бўлган юқори судга шикоят б-н мурожаат қилиш шаклларида бири.

АРБИТР (лот. – воситачи, ҳакам) – воситачи, ўзаро низоларини ҳал қилиш учун томонларaro танланган судья; хўжалик идоралари ўртасидаги низоли масалаларни қўриб, бартараф қилувчи лавозимли шахс, арбитраж аъзоси; спорт ҳаками.

АРБИТРАЖ – 1) ҳакамлар суди, бунда томонлар ўзлари сайлаб қўядиган ёки ўзаро келишувга биноан, қонунда белгиланган тартибда тайинланадиган арбитр (ҳакам)ларга мурожаат қилади; 2) низо воситачи судья (арбитр) томонидан ҳал этиладиган ҳакамлар суди; хўжалик муносабати иштирокчилари ўртасидаги мулкӣ ва *мулк* б-н боғлиқ немулкий низоларни ҳал қилиб берадиган орган; 3) давлатлар орасидаги низоларни тинч йўл б-н ҳал этувчи халқаро орган; 4) валюта А.и – бир *валюта бозорида* хорижий валютани сотиб олиб, уни айни вақтда валюта *курслари* ўртасидаги фарқдан фойда олиш мақсадида бошқа *валюта бозорида* сотиш.

АУДИТ (инг. – у эшитади) – муайян вақолатлар берилган шахслар – аудиторлар (аудиторлар фирмалари) томонидан хўжалик юритаётган субъектларнинг молиявий ҳисоботлари тўғрилигини, улар амалга оширган молиявий ва хўжалик операцияларининг мамлакат қонунлари-

га мувофиқлигини текшириш мақсадларида ўтказиладиган молия ҳужжатлари экспертизаси ва таҳлили; тафтиш. Унинг ички ва ташқи турлари бор. Ички А. бошқарувнинг *корхона* хўжалик фаолияти тўғрисида ахборот олиш, *менежер*лар ҳисоботининг ҳаққонийлигини тасдиқлаш мақсадларини кўзлайди. Ташқи А. ўзаро муносибаат томонлар (*корхона* ва аудиторлик *фирмаси*) ўртасида шартнома асосида амалга оширилади.

АУДИТОРЛИК ХИЗМАТИ – *компания*, *корхона*, ташкилот ва бошқаларнинг молия-хўжалик фаолияти ҳолатини ҳолис текширувчи *фирмалар*. Бу фирмаларнинг хизматчилари белгиланган тартибда аудиторлик фаолияти б-н шуғулланиш учун ҳуқуқи бўлган ва аудиторлик касб-кори рўйхати (ресстри)га киритилган мутахассислар бўлиб, аудиторлар деб аталади. А. х. хўжалик юритувчи субъектлар б-н аудиторлик фирмалари ўртасида тузиладиган шартнома асосида амалга оширилади.

АШЁВИЙ ДАЛИЛ – жиноий ёки фуқаролик ишлари тўғри юритиш учун аҳамиятли бўлган нарсалар. Амалиётда «тиясиз гувоҳлар» деб юритилади. Келиб чиқишини, кимга тегишлилигини, маълум мақсадларда фойдаланилганлигини ёки турган жойи ўзгарганлигини, у ёки бу моддалар, нарсалар, жараён ва ҳодисалар таъсир этганлигини аниқлаш мумкин бўлган моддий белгиларга, шунингдек, иш ҳолатларини аниқлашга хизмат қиладиган ҳар қандай бошқа аломатлар

ва белгиларга эга бўлган нарсалар А. д. ҳисобланади.

БОЛА – «Бола ҳуқуқлари тўғрисида»ги конвенциясига кўра 18 ёшга тўлмаган ҳар бир инсон зоти, агар болага нисбатан қўлланиладиган қонун бўйича у эртароқ балоғатга етмаган бўлса, Б. ҳисобланади.

БУРЧ – адо этилиши, бажарилиши мажбурий бўлган вазифа ҳисобланади. Б. – кишининг бирор шахс, оила, жамоа, эл-юрт, Ватан олдидagi мажбуриятини аниқлашчи ахлоқий тушунча.

ВАКОЛАТ – вакилнинг В. берувчига фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтириши, ўзгартириши ва бекор қилиши учун асос, яъни ҳуқуқдир. В. ишончнома, қонун, суд қарори ёки маъмурий акт (ҳужжат) асосида юзага келади.

ВАСИЙЛИК – муомалага лаёқатсиз фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш. Васийлар вояга етмаганлар тарбиялаш мақсадида белгиланади. Васийлар ўз ҳимояларидаги шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар қандай шахслар б-н муносабатларда, шу жумладан, судларда ҳам махсус ваколатсиз ҳимоя қилади. Вояга етмаганларга васийлар уларнинг ота-онаси, фарзандликка олувчилари бўлмаган, ота-онаси суд томонидан ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилинган тақдирда, шунингдек, бошқа сабабларга кўра бундай фарзандлар ота-она ҳимоясидан маҳрум бўлиб қолган, ҳусусан, уларни ота-она тарбияладан ёхуд ҳуқуқ ва манфаатларини ҳи-

моя қилишдан бўйин товлаган ҳолларда белгиланади. 14 ёшга тўлмаган фуқаролар, рухий касал ва акли заифлар номидан васий ҳаракат қилади.

ВАСИЯТНОМА – ёзма васият, фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулки ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқи вафот этган тақдирда тасарруф этилишига доир хоҳиш-иродаси ифодаланган ҳужжат. Фуқаро ўзининг барча мол-мулкни ёки унинг муайян қисмини қонун бўйича меросхўрлар доирасига кирадиган, шунингдек, кирмайдиган бир ёки бир неча шахсга, шу б-н бирга юридик шахсларга, давлатга ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига васият қилиши мумкин.

ВЕТО (лот. -- руҳсат бермайман, ман қиламан) – ривожланган давлатларда биронта орган, ташкилот қонуни ёки қарорининг кучга киришини тўхтатиш ёки кучга киришига йўл қўймаслик ҳуқуқи. Давлат бошлиғи қонун чиқарувчи парламент, олий мажлис қабул қилган қонунлар бўйича В. ҳуқуқига эга. Мутлак В. – давлат бошлиғининг парламент қабул қилган қонунни узил-кесил рад қилиш ҳуқуқи, нисбий В. – давлат бошлиғининг қонун кучга киришини фақат тўхтатиб қўядиган рад жавоби.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР – амалдаги Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига кўра, 18 ёшга етмаган фуқаролар бўлиб, уларни тарбиялаш вазифаси -- давлат бурчи, фуқароларнинг эса конституциявий мажбурияти ҳисобланади.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЎРТАСИДА НАЗОРАТСИЗЛИК ВА ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ПРОФИЛАКТИКАСИ –

вояга етмаганларнинг назоратсизлиги, қаровсизлигига, улар томонидан ҳуқуқбузарликлар ёки бошқа ғайриижтимоий хатти-ҳаракатлар содир этилишига имкон берадиган сабаблар ва шарг-шароитларни аниқлаш ҳамда бартараф этишга қаратилган, яқка тартибдаги профилактика иши б-н биргаликда амалга ошириладиган ижтимоий, ҳуқуқий, тиббий ва бошқа чора-тадбирлар тизими.

ВОТУМ (лот. – хоҳиш, ирода) -- сайлов ёки ваколатли муассасада сайловчилар кўпчилиги томонидан ифодаланган ёхуд қабул қилинган фикр ёхуд қарор.

ГУВОҲНОМА – юридик фактларни (мас., бола туғилганини, никоҳдан ўтилганини, никоҳ бекор қилинганини) тасдиқлайдиган ҳужжат.

ДАВЛАТ ҲУҚУҚИ – муайян давлатнинг ижтимоий тузуми, давлат тузилиши асослари ва давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилишини, инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини ҳамда сайлов тизимини белгиловчи ва тартибга солиб турувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси.

ДАВЛАТГА ҚАРШИ ЖИНОЯТЛАР, Ўзбекистон Республикасига қарши жиноятлар – Ўзбекистон Республикаси суверенитети, ҳудудий дахлсизлиги, хавфсизлиги, муҳофаа салоҳияти, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумига, иқтисодиёти-

га, ижтимоӣ-сиёсӣ барқарорлигига таъжовуз килувчи ўта оғир жиноятлардан ҳисобланади.

ДАҲИЛ – суд ишларида исботланиши лозим бўлган ҳолатларни тасдиқлайдиган ёки инкор этадиган турли фактик маълумотлар. Д. судда ҳақиқатни аниқлаб, одилona қарорга келиш учун ягона асосдир.

ДАҲЮАТНОМА – муайян шаклда тузилган расмий ёзма юридик ҳужжат. Д.лар норматив ҳужжатлар (улар умумий ҳуқуқ меъёрларини белгилайди), индивидуал ҳужжатлар (улар аниқ ҳолларга тааллуқли бўлади, мас., мукофотлаш тўғрисидаги ҳужжатлар, суд қарорлари) ва шарҳловчи (қонунларни расмий изоҳлашга оид) ҳужжатларга бўлинади. Қонунда назарда тутилган тартибда тузилган ҳамда муайян юридик оқибатларни юзага келтирувчи турли хил бошқа ҳужжатлар ҳам Д. ҳисобланади. Улар муассаса ёки айрим шахслар фаолияти б-н боғлиқ бирон-бир бўлиб ўтган (содир бўлган) воқеа, ҳодиса, иш-ҳаракатни ёки мавжуд ҳолатни тасдиқлаш, унга гувоҳлик бериш мақсадида бир неча киши томонидан тузилади. Бундай Д.лар деярли барча ҳолларда пул маблағлари ва *моддий бойликларга* боғлиқ бўлади, бинобарин улар кўпроқ *тадбиркорлик*, *молия-хўжалик* фаолиятида, ҳисоб-китоб, олдиди ва *савдо* соҳаларида кенг қўлланади. Улар тегишли тафтиш ўтказилгандан кейин, раҳбарлик алмашинаётганда, моддий бойликларни бир хусусий

ёки юридик шахсдан иккинчисига ўтказишда, қуриб тугалланган иншоотларни қабул қилишдан олдин ва кейин, машина ва ускуналарнинг янги нусхаларини синовдан ўтказиш чоғида, қимматбаҳо буюмларни ҳисобдан ўтказиш ёки ҳисобдан чиқаришда, *товарларни* миқдор ва сифат бўйича қабул қилиб олишда, бахтсиз ҳодисалар ёки табиий офатлар оқибатларини текширишда, суд-тергов ишлари ва тиббиёт соҳасида, ходимларнинг моддий, яшаш шароитларини ўрганишда ва б. ҳолларда тузилади.

ДАЪВО – бузилган ҳуқуқи ёки қонун б-н қўрикланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун ҳакамлар судига, арбитражга ёки судга қилинадиган мурожаат. Д. аризаси суд ёки арбитражга ёзма тарзда берилади, унда ариза берилаётган суд ёки арбитражнинг, даъвогар ва жавобгарнинг номи, яшаш жойи, агар даъвогар юридик шахс (ташкилот) бўлса, жойлашган жойи, агар ариза вакил томонидан берилса, вакилнинг номи ва манзили, даъвогар талабини асослайдиган ҳамда тасдиқлайдиган далиллар, даъвогарнинг талаби, аризага илова қилинган ҳужжатларнинг рўйхати кўрсатилиши керак.

ДЕЗЕРТИРЛИК (франц. – қочоқ) – ўзининг фуқаролик вазифасини, давлат ва жамоатчилик олдидagi бурчини бажаришдан бош тортиш, ҳарбий хизмат чакирувидан бўйин товлаш.

ДЕЛЕГАТ (лот. – юборилган, йўлланган) – бирон ташкилот ёки жамоат томонидан

ваколатли қилиб сайлаб ёки тайинлаб юборилган вакил.

ДЕНАТУРАЛИЗАЦИЯ (франц. — фукароликдан махрум бўлиш) — фукаролик ҳуқуқидан махрум бўлиш, фукароликдан чиқариш.

ДЕТЕКТИВ (инг. — очиш, фош қилиш, аниқлаш) — жиноий ишларни қидириш, очиш бўйича мутахассис, полициянинг яширин айғокчиси, изкувар.

ЁШЛАР — Ўзбекистон Республикасида 14 ёшдан 30 ёшгача (30 ёшдан ошмаган) бўлган фуқароларга тааллуқли ёшларга оид давлат сиёсатининг асосий негизини белгилаб беради ва уни тегишли қонунларни ривожлантириш ҳамда тизимга солиш учун асос деб эътироф этади.

ЖАБРАЎУВЧИ — жиноят оқибатида ёхуд ақли норасо шахснинг ижтимоий ҳавфи килимиши натижасида маънавий, жисмоний ёки мулкий зарар кўрган шахс. Маънавий зарар фуқаронинг ор-номуси ва инсоний кадр-қимматини топашда, уни бошқа фуқаролар олдида камситишда, жамоатчилик олдида об-рўйини туширишда ва бадном қилишда ифодаланади. Жисмоний зарар — фуқаронинг баданига шикаст ва соғлиғига путур етказиш, жисмоний азоб ва оғриқларга дучор қилиш, мулкий зарар-шахсий мулкни ғайриқонуний равишда олиш, унга шикаст етказиш ёки мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини бузиш.

ЖАЗО — ҳуқуқбузарлик содир этишда айбланган шахсларга нисбатан қўлландиган маънавий, моддий ёки жисмоний

чеклашлар б-н боғлиқ бўлган мажбурлов чораси.

ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИ — маънавий ёки бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш учун ўз манфаатларининг муштараклиги асосида қонунда белгиланган тартибда бирлашган фуқароларнинг ихтиёрий бирлашмалари.

ЖИНОЯТ (араб. — айб, гуноҳ) — давлат қонунлари б-н белгиланган тартибга ҳилоф ва шу қонунларга асосан жавобгарликка тортишни талаб этадиган жамият учун ҳавfli хатти-ҳаракат.

ЗАБАСТОВКА (рус. — ишни тўхтатиш) — ташкилий равишда ялписига иш ташлаш.

ИЖТИМОЙ ФОНДЛАР — фуқаролар ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрий мулкий бадаллар кўшиш асосида таъсис этилган, хайрия, ижтимоий, маданий-маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлайдиган, аъзоликка эга бўлмаган ташкилотдир.

ИММИГРАНТЛАР (лот. — кўчиб келувчи) — бир давлатдан бошқа бир давлат ҳудудига доимий ёки узоқ вақт истиқомат қилиш учун кўчиб келган фуқаролар. Улар иқтисодий, сиёсий ёки диний сабабларга кўра кўчиб келиши мумкин. Давлатларнинг кўлчилиги аввалдан руҳсат олиш шарти б-н И.нинг ўз ҳудудидан кўчиб келишига йўл қўяди. Айрим мамлакатларда, мас., АҚШда И. ҳақида қонунлар чиқарилган, шунингдек, иммиграцияга оид квоталар белгиланган.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ — инсоннинг давлат б-н муносабатидаги ҳуқуқий

макомини, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий соҳалардаги имкониятлари ҳамда даъволарини тавсифловчи тushунча. И. ҳ.ни эркин ва самарали тарзда амалга ошириш фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларидан биридир.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ҲУҚУКИ – интеллектуал (ақлий) фаолият натижасига тегишли ҳуқук. *Мулк* эгаси ана шу интеллектуал мулк объектларидан ўз хоҳишига кўра, ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда мутлақ қонуний фойдаланиш ҳуқуқига эгадир. Ҳуқук эгасига мутлақ ҳуқук асосида тегишли бўлган интеллектуал мулк объектларидан бошқа шахсларнинг фойдаланишига фақат ҳуқук эгасининг розилиги билангина йўл қўйилади.

ИШОНЧНОМА. Ваколатнома – муайян муассаса ёки айрим шахс ўз номидан иш кўриш учун иккинчи бир шахсга ишонч билдирадиган ёзма ваколатли ҳужжат. И.лар ўз мазмунига кўра, мол-мулкни бошқариш, *пул* ва моддий-буюм бойликларини олиш, суд ҳамда нотариал идораларда, шунингдек, бошқа давлат ва нодавлат идораларда иш олиб бориш ва б. ишларни амалга оширишни ифодалайди.

ИҚТИСОДИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР – инсоннинг иқтисодий соҳадаги юридик имкониятларини белгиловчи конституциявий ҳуқуқлар мажмуи. Ҳозирги демократик давлатларда асосий И. ҳ. ва э. сирасига хусусий мулкчилик

ҳуқуқи, жумладан, ерга ва ақлий меҳнат маҳсулотларига хусусий мулкчилик ҳуқуқи, мерос ҳуқуқи, эркин *тадбиркорлик* (хўжалик соҳасида ташаббускорлик) ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи ва меҳнатга оид бошқа ҳуқуқлар, хусусан, *ишсизликдан муҳофаза қилиниш*, *корхонани бошқаришда иштирок этиш* ва ҳ.к. киради.

КАДАСТР – муайян объектлар тўғрисида тартиблаштирилган аниқ ва зарурий маълумотлар мажмуи, рўйхати, реестри (мас., ер К.и, сув К.и кабилар). Расмий давлат органи ёки муассасаси томонидан тузилади ва юритилади.

КАМПАНИЯБЎЗЛИК – ҳар қандай, ҳатто арзимас иккинчи даражали ишлар учун бутун кучни сафарбар қилиш, режасиз, тартибсиз, ноизчил иш олиб бориш.

КАССАЦИЯ (лот. – бекор қилиш, йўқ қилиш) – қонун ва суд ишларида юритиш қоидалари бузилганлиги сабабли юқори суд органи томонидан қуйи суд органи чиқарган, ҳали қучга кирмаган қарори, ҳукмининг қайта кўриб чиқилиши ва бекор қилиниши. Апелляция судидан фарқли равишда, К. инстанцияси шикоят ёки протест доираси б-н чекланиб қолмайди, балки бунда иш унда мавжуд бўлган ва қўшимча тақдим қилинган материалларнинг тўла ҳажмида текшириб чиқилади. К. инстанцияси ҳукм (ҳал қилув қарори) ни ўзгаришсиз қолдириши, бекор қилиши ва ишни янгидан тергов қилишга ёки суд муҳокамасига жўнатиши ё бўлмаса ҳукми бекор қилиши ва суд иши олиб боришни тўхтатиши мумкин.

КВОРУМ (лот. – қатнашаётганлар) – бирор-бир йиғилиш ёки мажлисда шу мажлис қарорларини қонуний деб топиш ёки мажлисни очиш учун унда қатнашиш шарт бўлган ва қонунда ёки жамоат ташкилоти низомида белгилаб қўйилган иштирокчилар сони.

КВОТА (лот. – қисм, ҳисса) – умумий ишда иштирок этувчиларнинг ҳар бирига тўғри келадиган ҳисса, қисм, пай.

КОДЕКС (лот. – китоб, қонунлар тўплами) – ижтимоий муносабатларнинг бирон ўхшаш соҳасига оид тартибга солинган қонунлар тўплами.

КОЛЛИЗИОН ҲУҚУҚ – турли давлатларнинг қонунлари (ташқи коллизион ҳужжатлари) ёки бир давлатнинг норматив актлари (ички коллизион ҳужжатлар) ўртасидаги *коллизия* (бир-бирига зидлик) ларни ҳал қилувчи нормалар мажмуи. К. ҳ. атамасини дастлаб 17-а.да голланд ҳуқуқшунослари қўллаган, 20-а.да кенг тарқалган.

КОНСТИТУЦИЯ (лот. – тузилиш, тузук) – давлатнинг асосий қонуни. У давлат тузилишини, ҳокимият ва бошқарув органлари тизимини, уларнинг ваколати ҳамда шакллантирилиш тартиби, сайлов тизими, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шунингдек, суд тизимини белгилаб беради. К. барча жорий қонунларнинг асоси ҳисобланади.

КОНТРАБАНДА (лот. – ҳукумат фармойишига қарши) – мамлакатга олиб келиш ва олиб кетиш тақиқланган *товарлар*, қимматбаҳо буюмлар, *валюта*

бойликлари ва б.и.и давлат чегарасидан қонунга ҳилоф (яширинча) усулларда ўтказиш, шунингдек, тақиқланган молларни олиб ўтиш учун ноқонуний ҳаракатлар қилиш.

КОНЦЛАГЕРЬ, Концентрацион лагерь (лот. – бирор нарсанинг тўпланиши) – фашист режими ҳукмрон бўлган мамлакатларда сиёсий маҳбуслар қамаладиган махсус лагерь.

КОРРУПЦИЯ (лот. – айниш, порага сотилиш) – мансабдор шахснинг ўз мансаби бўйича берилган ҳуқуқларни шахсий бойиш мақсадларида бевосита суистеъмол қилишидан иборат амалиёт. Мансабдор шахсларни сотиб олиш, уларнинг порага сотилиши ҳам К. дейилади. Халқаро даражада 1970 й.ларда Японияга самолётлар сотишда *компания* томонидан олий давлат амалдорларини сотиб олиш бўйича «Локхид иши» энг йирик К. кўринишларига мисол бўлади. Порани хаспўшлаш учун йирик битишувларда кўпроқ «хизмат ҳақи» тўлаш амалиётидан фойдаланилади.

КРИМИНАЛИСТИКА (лот. – жиноятга доир) – суд далилларини йиғиш, қайд қилиш, тадқиқ этиш ва улардан фойдаланишнинг махсус усул ва воситалари тизимини ишлаб чикувчи фан. Мазкур усуллар ва воситалар жиноятларни фош қилиш, текшириш ва олдини олиш учун қўлланилади. Бир қатор ҳолларда эса бу усул ва воситалардан фуқаролик ишларини судда кўриб чиқишда фойдаланилади. К. фан сифатида 19-а. охири – 20-а. бо-

шида шаклланди. Ўзбекистонда К. экспертизаси ўтган асрнинг 40-йилларидан бошлаб Адлия вазирлиги ҳузуридаги и. т. лабораториясида ўтказилиб келинди.

ЛЕГАЛ (лот. — қонуний) — қонун бўйича рухсат этилган, расман тан олинган, ошқора, очиқча. Легаллаштириш дегани қонуний тусга киритиш деган маънони англатади.

ЛЕГИТИМ (лот. — қонуний, қонунларга мос, мувофик) — қонуний, қонуний ҳуқуқи (ваколати) бўлган, умум томонидан тан олинган.

ЛИЦЕНЗИЯ (лот. — ижозат, рухсат) — амалдаги қонунларга кўра муайян фаолиятни амалга ошириш учун давлат органлари томонидан бериладиган рухсат.

МАНИФЕСТ (лот. — чақирик) — олий давлат ҳокимиятининг аҳолига қарата тантанали мурожаати. Баъзи ҳолларда қонунчилик нормаларини ўз ичига олади ёки муҳим қонушлар қабул қилиниши ҳақида хабар беради; сиёсий партия, жамоат ташкилоти ва б.нинг ўз дастури, қарашлари, қарорлари ва ш.к. баён қилинган ёзма мурожаатномаси, декларацияси.

МАНСАБДОР ШАХС — давлат органларида, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларида, давлат, муниципал муассасаларида, шунингдек, қуrolли кучларда, бошқа қўшинлар ва ҳарбий тузилмаларда ҳокимият вакили вазифаларини доимий, вақтинча ёки махсус ваколат бўйича амалга оширувчи ёхуд ташкилий-бошқа-

рувчилик, маъмурий-ҳўжалик вазифаларини бажарувчи шахс.

МАФИЯ (лот. — махфий) — зўрлик, қўрқитиш, террор, котиллик, ифвогарлик усули б-н иқтисодий ва сиёсий мақсадларга эришиш учун тузиладиган махфий уюшма; уюшган жиноятчилик ташкилоти. Бир-бири б-н ўзаро боғланган ва порага сотилган давлат амалдорлари, давлат органларидан ёрдам оладиган жиноятчи гуруҳлар. 18-а. охири - 19-а. бошларида Италиянинг Сицилия оролида пайдо бўлган. 20-а.да М. ташкилотлари фаолияти шаҳарларда авж олди. М., одатда, киморбозлик, бангилик, фоҳишабозлик каби ижтимоий ахлоқсизликни уюштиradi ва ўз хомийлигига олади, сиёсий ҳаётга фаол аралашади. М. давлат идоралари, суд ва полиция амалдорлари, муайян сиёсий доиралар б-н бирикиб кетади. Кейинчалик уюшган жиноятчиликнинг давлат ҳокимияти, суд, прокуратура ва б. идоралар ходимлари б-н тил бириктириши ва ўзаро бир-бирини химоя қилиши М. деб аталадиган бўлди.

МЕРОС — марҳумдан ворисларга қолган мулк. М. марҳумнинг мулк ҳуқуқи, бошқа ашёвий ҳуқуқлар, актий фаолият (кашфиёт, ихтирочилик, муаллифлик) натижаларига бўлган алоҳида ҳуқуқлар, шунингдек, бу ҳуқуқлардан келиб чиқадиган мажбуриятларни ҳам ўз ичига олиши мумкин.

МИЛИЦИЯ (лот. — қўшин) — Ўзбекистон Республикасида конституциявий тузумни химоя қилиш, жамоат тартиби ва

хавфсизлигини сақлашга даъват этилган, фуқаролар ҳамда *давлат мулк*ини, конунчилиқни, аҳоли, *корхона* ва ташкилотларнинг конуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилувчи, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликларга қарши курашувчи маъмурий орган.

МОРАТОРИЙ (лот. – тўхтатиб турувчи, секинлаштирувчи) – муайян мажбуриятларнинг бажарилишини давлат ҳокимиятининг махсус ҳужжатлари воситасида бирон маълум муддатга ёки бирон фавқуллодда ҳодиса (уруш, табиий офат ва ҳ.к.) тугагунга қадар кечиктириш, тўхтатиб туриш.

МУОМАЛА ЛАЁҚАТИ – фуқаро ёки юридик шахснинг ўз ҳаракатлари б-н ҳуқуққа эга бўлиш ва ўзи учун мажбурият яратиш қобилияти. Фуқаронинг М. л. тўла ёки тўла бўлмаган ҳажмда бўлиши мумкин. Тўла ҳажмда М. л. га шахс 18 ёшга тўлгач эга бўлади. 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган ва 14 ёшга тўлмаган вояга етмаганларнинг М. л. тўла ҳажмда бўлмайди.

МУҲОЖИРЛАР – ўзи фуқаро бўлиб турган ёки доимий яшаётган мамлакатини ташлаб бошқа давлатга доимий яшаш учун жўнаб кетувчи кишилар. «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида»ги 1966 й.ги Халқаро пактнинг 12-модда, 2-банди ҳар бир кишининг ҳар қандай мамлакатни (жумладан, ўз мамлакатини) ташлаб кетиш ҳуқуқи, яъни муҳожир бўлиш ҳуқуқини назарда тутди. Бироқ бу ҳуқуқда давлат хавфсизлигини, жамоат

тартибини, аҳолининг соғлиғи, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш мақсадида қонун б-н белгиланган айрим чеклашлар ҳам бўлиши мумкин.

НАТУРАЛИЗАЦИЯ (франц. – ҳақиқий, конуний) – чет эллик шахснинг маълум давлат фуқаролигига қабул қилиниши, чет элликнинг шундай ҳуқуққа эга бўлиши.

НЕУСТОЙКА – фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усулларида бири; қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаш шарт бўлган пул суммаси.

НИЗОМ (араб. – тартиб, тизим) – маълум иш, масала бўйича қонун-қоидалар, тартиблар мажмуи.

НИКОҲ – икки жинс вакилларининг ўзаро розилиғи асосида тузилган иттифок. Н. оиланинг вужудга келишида бирдан бир асос бўлгани боис у факат ахлоқ нормалари б-н эмас, балки махсус қонун ҳужжатлари б-н тартибга солинади. Н. ёпи эркаклар учун ўн саккиз ёш, аёллар учун ўн етти ёш этиб белгиланади. Узрли сабаблар бўлганида, алоҳида ҳолларда Н.га киришни хоҳловчиларнинг илтимосига кўра, Н. давлат рўйхатидан ўтказиладиган жойдаги туман, шаҳар ҳокими Н. ёшини кўпи б-н бир йилга камайтириш мумкин.

НОДАВЛАТ-НОТИЖОРАТ ТАШКИЛОТИ – жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асо-

сида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз катнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилоти. Н.-н.т. жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, бошқа демократик кадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа ижтимоий фойдали мақсадларга тузилади.

НОРМАТИВ-ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАР – ваколатли давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг умуммажбурий кўрсатмаси. Уларда ҳуқуқ нормалари (қонун, кодекс, фармон, қарор, йўриқнома ва б.) ўрнатилади, ўзгартирилади ва бекор қилинади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикасида Н.-ҳ.ҳ.ни қабул қилиш ҳуқуқига эга. Н.-ҳ. х.нинг асосий белгилари қуйидагилар: ваколатли давлат органи томонидан умумий қоидаларга асосан чиқарилади, аниқ ўрнатилган тартиблар асосида қабул қилинади; Н.-ҳ.ҳ.

қабул қилиш жараёни ҳуқуқ ижодкорлиги маҳсули бўлиб ҳисобланади; Н.-ҳ.ҳ.ни ушбу ҳужжатнинг номидан келиб чиқиб умумий характердаги ҳуқ-қ-атвор қоидаларини ҳуқуқ нормалари кўринишида мужассамлантиради; Н.-ҳ. х. расмий ҳужжат бўлиб, белгиланган шакл ва реквизитларга эга: расмий номи, рақами, ушбу ҳужжатни қабул қилган органнинг номи, қабул қилинган ва қучга кирган вақти, расмий эълон қилинган жойи ва ҳ.к.; Н.-ҳ. х. юридик қучга эга.

НОСТРИФИКАЦИЯ (нем. – бизники, бизга тегишли, ўзимизники, маҳаллий қилмок) – муайян давлат томонидан чет эл дипломи, унвони, илмий даражасини ўз мамлакатадагига муқобил, тенг деб тан олинishi.

НОТАРИАТ (лот. – мирза, қотиб) – юридик аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқлар ва фактларни тасдиқлаш вазифаси топширилган ва қонунда назарда тутилган бошқа нотариал ҳаракатларни бажарувчи органлар тизими.

НУЛЛИФИКАЦИЯ – бирор ҳужжатни юридик қучдан, қонунийликдан маҳрум этиш. Қимматли қоғозларга ва *нул белгиларига* нисбатан Н. уларнинг давлат томонидан бекор қилинишини билдиради. Баъзан амалда девальвацияга тўғри келади.

ОДАМ САВДОСИ – одамни олиш-сотиш ёки *эксплуатация* қилиш мақсадида ёллаш, топшириш, яшириш ёки қабул қилиш.

ОМБУДСМАН (шведча – бирон киши манфаатларининг вакили) – турли хил маъмурий органлар, шунингдек, хусусий шахслар ва бирлашмалар фаолиятининг қонунийлиги, уларнинг фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этишини назорат қилиш учун махсус сайланган (тайинланган) мансабдор шахс. О. назоратни амалга оширади ва прокуратурадан фарқли равишда нафақат қонунийлик, балки шу б-н бирга самарадорлик, мақсадга мувофиқлик, адолатпарварлик нуқтаи назаридан ҳам текшириш олиб боради. Бу хилдаги мансабдор шахслар ҳар хил ном б-н аталади: Скандинавия мамлакатларида О.; Испания ва Колумбияда – халқ ҳимоячиси; Францияда – воситачи, Руминияда – халқ адвокати ва ҳ.к. Дунёда биринчи марта О. лавозими 1709 й. Швеция қироллиги ҳузурида жорий қилинган. Ҳозирги вақтда у жаҳоннинг 110 дан ортиқ мамлакатида мавжуд. Ўзбекистонда Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (О.) мансабдор шахс бўлиб, унга Ўзбекистон Республикасида давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, *корхона*лар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар томонидан инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги амалдаги қонун ҳужжатларига риоя этилишининг самарадорлиги устидан парламент назоратини таъминлаш ваколатлари берилган.

ОРДЕР (лот. – катор, тартиб) – буйруқ, кўрсатма, фармойиш берувчи расмий

ҳужжат (мас., уй-жойга кўчиб киришга, тергов органларининг тингув ўтказишга рухсат берувчи буйруғи); бухгалтерияда *пул* маблағлари ёки *моддий бойлик*лар б-н операцияларни амалга оширишга оид ҳужжат.

ПАСПОРТ (франц; итальянча – портга кириш ёки у орқали ўтиш учун рухсатнома) – муайян давлат фуқароси эканлигини ва эгасининг шахсини кўрсатувчи ва тасдиқловчи асосий ҳужжат.

ПАТЕНТ (лот. – очик, аниқ-равшан) – техник ечим (ихтиро)нинг давлат томонидан эътироф этилганлигини ва ихтирочининг ўз ихтиросига олган мутлақ ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат. Шунингдек, бир қанча мамлакатларда *тадбиркорлик* фаолиятининг муайян турлари б-н шуғулланиш учун махсус рухсатнома. Давлатдан бундай П.ни сотиб олиш *тадбиркор*ларни (олагда, яқка тартибдаги *тадбиркор*ни) бундан кейинги (бир йилга ёки бошқа даврга) *солиқ*лар тўлашдан озод этади.

ПЕТИЦИЯ (лот. – даъво қилиш, шикоят, ариза) – олий давлат органига ёки ҳукумат бошлиғига кўпчилик томонидан биргаликда берилган расмий ёзма ариза, илтимоснома.

ПОРА (форс. – майда пул, чака) – бирон ишни ноқонуний тарзда битириб бергани учун мансабдор шахсга берилган ёки бериладиган нарсаси, ёки *пул*.

ПОРАХЎРЛИК – пора олиш, пора бериш, бу ишда воситачилик қилиш каби мансабдорлик жиноятлари. П. *моддий*

бойлик ёки мулкый манфаат эвазига муайян ҳаракатларни бажариш ёки бажармаслик б-н тавсифланади.

ПРОКУРАТУРА (франц. – ғамхўрлик қилмоқ) – мамлакатда қонунларга тўла амал қилиниши ва уларнинг тўғри қўлланиши устидан назорат қилиб турувчи, судда давлат манфаатларини, давлат номидан тузилган айбномани ҳимоя қилувчи давлат органи. Дастлаб 13-14-а.ларда Францияда юзага келган.

ПРОТЕСТ (лот. – қатъий норозилик, баёнот эълон қилмоқ) – тегишли суд ва прокуратура органларининг тегишли суд ҳукми ва қарорларини қайта кўриб чиқиш ҳақидаги расмий ёзма баёноти, илтимоснома.

РЕАБИЛИТАЦИЯ (лот. – тиклаш) – ҳуқуқни муҳофаза қилувчи давлат органлари томонидан жиноят содир этишда асоссиз гумон қилинган ёхуд айбланган шахс шаъни ва кадр-қимматининг тикланиши.

РЕГЛАМЕНТ (франц. – тартиб, қоида) давлат органлари, муассасалари, ташкилотларининг иш тартибини белгилайдиган қоидалар мажмуи (мас. Олий Мажлис Р.и); мажлис, конференция ва б.ни олиб бориш тартиби.

РЕПЛИКА – (франц. – норозилик, қаршилик билдираман) – суд жараёнида бир томоннинг қаршилик, норозилик билдириши, шунингдек, съезд, мажлис ва ш.к.да ўтирган жойидан туриб айтилган фикр-мулоҳаза, луқма ташлаш.

РЕЦИДИВИСТ (лот. – қайталанувчи, такрорланадиган) – илгари судланиб,

айнан шундай ёки ўхшаш жиноят содир этган шахс. Р. жамият учун хавфли бўлганлиги сабабли бирмунча оғир жиноий жавобгарликка тортилади. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқида алоҳида хавфли Р.ни жавобгарликка тортишнинг махсус тартиблари назарда тутилган. Шахсни ўта хавфли Р. деб топишга фақат суд ҳақлидир.

РЭКЕТ (инг. – кўркитиш, дўк-пўписа) – товламачилик, кўркитиш, дўк-пўписа, зўравонлик ва б. йўллар б-н бирор нарса ундириш. Одамларни гаровга олиш орқали, автомобилларни ўғирлаб эгаларидан катта пул талаб қилиш кабилар Р.га киради. Р. дастлаб Италиянинг Сицилия оролида пайдо бўлиб, сўнг бутун Европа мамлакатларига ёйилди.

САБОТАЖ (франц. – ёғоч кавуш б-н тақиллатмоқ) – ишдан ошқора бош тортиш ёки ўзини ишгаётган қилиб кўрсатиб, аслида ишни бузиш, бўшаштириш, ишга зимдан ёки ошқор қаршилик кўрсатиш. Бирон-бир тадбирни ўтказишга зимдан қаршилик, онгли ҳолда зараркундалик.

САЙЛОВ ҲУҚУҚИ – 1) давлат бошлиғи, вакиллик органлари ва б.ни сайлаш тартибини белгилаб берувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси; 2) фуқаронинг сайловда овоз беришда иштирок этиш, сайлаш ҳуқуқи (фаол С. ҳ.) ва сайлов асосида ташкил этиладиган давлат ҳокимияти ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига сайланиш ҳуқуқи.

САНКЦИЯ (лот. – қатъий қарор) – ҳалқаро ҳуқуқда ҳалқаро мажбуриятлар ва ҳалқаро ҳуқуқ меъёрларига амал қилмаган, уларни бузган давлатларга нисбатан қўлланиладиган (иктисодий, молиявий ёки ҳарбий) таъсир чораси. Шунингдек, жиноят содир этишда гумон қилинган шахсга нисбатан мажбурий чора (қамок, тинтув ва ш.к.) қўриш учун прокурор томонидан бериладиган руҳсат.

СЕНАТ (лот. – қариялар кенгаши) – Қад. Рим давлатида олий давлат органи, буғунги кунда айрим давлатларда, хусусан, Ўзбекистонда парламентнинг юқори палатаси.

СЕРИЯ (лот. – бир қанча) – қимматбаҳо қоғозларнинг (мас., облигациялар С.си), ҳужжатларнинг (мас., паспорт С.си) рақамлар ёки ҳарфлар б-н ифодаланадиган разряди, категорияси.

СОВУҚҚОНЛИК – мансабдор шахснинг ўз вазифаларига лоқайдлиги, налпартишлиги ёки виждонсизларча муносабатда бўлиши оқибатида уларни бажармаслиги ёки лозим даражада бажармаслиги ва шу туфайли фуқароларнинг ҳуқуқлари ёки манфаатларига, давлат ва жамоат манфаатларига зиён етказилиши.

СТАТУТ – 1) бирон ташкилотнинг ваколати ва тартибини белгилаб берувчи устав, қоидалар мажмуи; 2) орден С.и – орденнинг тасвири, орден б-н мукофотлаш ва уни тақдир тартиблари тўғрисидаги қоидалар; 3) баъзи мамлакатлар (Буюк Британия, АҚШ ва б.)да қонун ҳужжатларининг номланиши.

СУД (рус. – иш) – муайян фуқаровий низоларни ҳал қилувчи ҳамда жиноий ишларни қўриб чиқувчи – одил судловни амалга оширувчи давлат органи.

СУРӢ УН – жиноий жазо тури; маҳкумни муайян бошқа бир жойда яшаш учун мажбурий равишда қўчириш. Собиқ шўролар даврида С. қилиш инсон ҳуқуқларини поймол этишнинг ўзига ҳос усуллари-дан бири бўлган. С. асосий жазо сифатида ҳам, қўшимча жазо сифатида ҳам 2 й.дан 5 й.гача бўлган муддатга тайинланиши мумкин эди. Ўзбекистон Республикасининг ЖК.даги жазо тизимида С. шахснинг шаъни, кадр-қиммати топталишига олиб келадиган жазо тури бўлганлиги учун ўз ифодасини топмаган.

ТЕРҲОВ – жиноят юз берган шароит, унинг сабаблари ва катнашчиларини текшириш, сўроқ қилиш иши, жиноий иш бўйича далиллар йиғиш.

ТЕНГ ҲУҚУҚЛИЛИК – конституционализмнинг асосий принципларидан ва демократиянинг муҳим элементларидан бири; фуқароларнинг давлат, қонун, суд олдида тенглигини расман эътироф этишни билдиради. Унга кўра, муайян давлат фуқаролари жинси, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, яшаш жойи, динга муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига тааллуқлиги, шунингдек, бошқа ҳолатларидан қатъи назар, тенг ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятга эга бўладилар. Т. х.нинг реаллиги жамият ва давлат тузумининг қанчалик демократиялилигини кўрсатади.

ТИНТУВ — ман этилган ёки яшириб қўйилган нарсани топиш учун тегишли органларнинг вакиллари томонидан ўтказиладиган расмий ахтарув.

ТРИБУНАЛ (лот. — суд қиладиган жой) — суд хайъати, фавқулодда ёки ихтисослашган суд, унда, асосан, ҳарбий хизматчилар, ҳарбийни ўтовчилар жиноятлари бўйича ишлар кўрилади.

УСТАВ — муайян муносабат доирасидаги фаолият ёки бирор давлат органи, *корхона*, ташкилот ва ш.к.нинг тузилиши, вазифасини йўналтириб турадиган асосий қонун-қоидалар мажмуи (мас., *сиёсий партия, ҳасабга уюшмаси, темир йўл*, дарё транспорти, банк У.лари ва ҳ.к.). Айрим ҳолларда халқаро шартномалар ҳам У. деб аталиши мумкин (мас., БМТ У.и).

УСТАВ ФОНДИ — таъсисчилар-иштирокчиларнинг ўзлари ташкил этган *компания*, ҳўжалик жамиятига дастлабки киритган ва доимий улуш ҳисобланадиган моддий ва *пул* маблағлари мажмуи. Устав фонд *компания*нинг ҳўжалик фаолиятидан олинадиган фойда ҳисобига кўпайиб бориши мумкин. Устав фонд *компания*, жамиятнинг асосий ва айланма маблағлари қийматини ташкил этади.

УЧАСТКОВОЙ, Участка нозири — аҳоли яшайдиган ҳудуднинг муайян бир қисмида тартиб-қоида сақланишини назорат қилиб турувчи милиция офицери.

ФАВҚУЛОДДА ҲОЛАТ — давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг, *корхона*ларнинг, муассасаларнинг ва ташки-

лотларнинг алоҳида иш режими. Бунда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда юридик шахсларнинг ҳуқуқларига махсус қонун б-н белгиланган чеклашларга йўл қўйилади, шунингдек, уларга қўшимча мажбуриятлар юкланиши мумкин. Ф. ҳ., одатда, вақтинчалик тадбир бўлиб, реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, ички қуроли мижаролар, йирик ҳалокат, табиий офат, *эпидемия*лар юз берган тақдирда фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб жорий этилади.

ФУҚАРОЛИК — шахснинг муайян давлат б-н доимий *сиёсий-ҳуқуқий алоҳаси*; бу алоқа шахс ва давлатнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларида ифодаланади. Шахс Ф.ка эга бўлгач, давлат унинг ҳамма ҳуқуқ ва эркинликларини эътироф этади, уларнинг амалга ошишини таъминлаш чораларини кўради. Фуқароларнинг манфаатларини давлат, фуқаролар бошқа мамлакатлар ҳудудида турган вақтда ҳам ҳимоя қиладди, уларга ҳомийлик кўрсатади. Ўз навбатида, фуқаролар давлат қонунлари ва қоидаларга сўзсиз риоя қиладилар, ўзлари учун белгиланган мажбуриятларни бажарадилар. Бу ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндиси фуқаронинг *сиёсий-ҳуқуқий мақоми*ни ташкил этади, фуқаролар ана шу мақом б-н чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан ажралиб турадилар.

ЦЕНЗ (лот. — баҳолаш, баҳоланган мол-мулк) — кишиларнинг айрим ҳуқуқлардан, хусусан, ваколатли давлат органлар-

га сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан фойдаланишга рухсат берувчи, йўл қўювчи шартлар.

ЧЕКИСТ (рус. – «Чрезвычайная комиссия» бирикмаси қисқартмаси – ЧК) – шўро даврида 1918–1922 й.ларда мавжуд бўлган «Аксилинкилоб ва саботажга қарши кураш бўйича Бутунроссия комиссияси» ходими, аъзоси.

ШАНТАЖ (франц. – иғво) – ўз мақсадига эришиш, бирон фойда кўриш учун қилинадиган иғво, дўк уриш, кўркитиш каби ёмон ниятдаги хатти-ҳаракат.

ЭКСПЕРТИЗА – мурдани кўздан кечириш ва экс-пертиза ўтказиш зарурияти тутилганда уни дафн этилган жойидан қазиб олиш. Ўзбекистонда Э. терговчи ёки суриштирувчининг қарори ва прокурорнинг санкцияси асосида ўтказилади. Қарорда Э.нинг сабаблари кўрсатилади. Э., одатда, ўлимга сабаб бўлган ҳолатларни аниқлаш, ўлган кишининг шахсини белгилаш, биринчи марта ёки қайта суд тиббий экспертизаси ўтказиш ва б. мақсадларда қилинади. Э. пайтида суд тиббиёти соҳасидаги шифокор, зарур бўлса, бошқа мутахассислар ҳам қатнашади.

ЮРИДИК ШАХС – фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларининг субъектлари ҳисобланувчи *корхона*, муассаса, ташкилотлар. Ю. ш.лар ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк б-н жавоб берадиган, ўз номидан

мулкий ва шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилотдир. Ю. ш.лар мустақил *баланс* ёки *смета*га эга бўлишлари керак. Ю. ш.ларнинг қуйидаги 2 тури фарқланади: 1) тижоратчи ташкилотлар, яъни фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган ташкилотлар; 2) тижоратчи бўлмаган ташкилотлар, яъни фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ташкилотлар.

ЮРИСДИКЦИЯ (лот. – суд, суд ишини юритиш) – суд ёки маъмурий органнинг муайян фактларга ҳуқуқий баҳо бериш, шу жумладан, низоларни ҳал қилиш ва қонунда кўзда тутилган санкцияларни қўллаш бўйича ваколатлари доираси.

ЮРИСКОНСУЛЬТ (лот. – ҳуқуқшунос, ҳуқуқ маслаҳатчиси) – бирон муассасанинг ҳуқуқий масалалар бўйича доимий маслаҳатчиси, муассаса манфаатларини суд ва б. ташкилотларда ҳимоя қилувчи шахс.

ЮСТИЦИЯ (лот. – адолат, одиллик, қонунийлик) – Олий суд, суд органлари фаолияти, адлия.

ҚАРОР – давлат органи ёки мансабдор шахснинг ўз ваколати доирасида муайян мақсадга эришиш йўлида қабул қиладиган ва бирор оқибат келтириб чиқарадиган ҳужжати. Қ. одатда, ижро этувчи ҳокимият органи томонидан қабул қилиниб, у ана шу органнинг ўз вазифаларини

амалга ошириш воситалари ва йўллари-ни назарда тутган бошқарув вазиятини таҳлил этиш ҳамда баҳолашга оид эркин ифодаси ҳисобланади. Қ. ижро этувчи ҳокимият тегишли органи компетенция-си доирасида қабул қилинадиган меъё-рий ёки индивидуал ҳуқуқий аҳамият касб этади.

ҚОНУН - инсон, жамият ва давлат ман-фаатлари нуқтаи назаридан энг муҳим ҳисобланадиган ижтимоий муносабаг-ларни мустаҳкамлаш, ривожлантириш ва тартибга солиш воситаси. Қ. давлат олий вакиллик органларининг энг юқори кучга эга бўлган ҳужжатиدير. Қ. давлат ҳуқуқ тизимининг асосини ташкил қи-лади, давлатнинг бошқа ҳамма органла-рининг норматив актларига нисбатан энг катта юридик кучга эга бўлади. Қ. учун уни қабул қилишнинг алоҳида тартиби, бир неча босқичдан ибораг махсус Қ. чиқариш жараёни ҳосдир. Бу босқичлар қонунчилик ташиббуси, Қ. лойиҳасининг муҳокама қилиниши, Қ.нинг қабул қи-линиши ва унинг эълон қилинишидан ибораг. Ўзбекистон Республикаси Қ.ла-ри қуйидаги гуруҳларга бўлинади: асо-сий Қ. – Конституция; Конституциявий Қ.; Қ. (кодекслар ва жорий Қ.лар); Ко-рақалпоғистон Республикасининг Кон-ституцияси ва Қ.лари.

ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ – барча дав-лат ҳокимияти органлари фаолиятида конституция, қонунлар олий юридик кучга эга бўлиб, уларнинг ҳокимият чиқарадиган бошқа ҳамма меъёрий ҳуж-

жатлар ва йўриқномалардан устун тури-ши. Қ. у. жамиятда демократия ва қонун-чилик таъминланишига хизмат қилувчи тамойилдир.

ҚОНУН ЧИҚАРУВЧИ ҲОКИМИЯТ

– ҳокимият бўлиниши принципи ва на-зариясига мувофиқ давлатнинг уч ҳоки-мият тармоғидан бири. Қ. ч. ҳ. Конститу-ция ва қонунларни қабул қилиш, уларга тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар ки-ритиш, зарур ҳолларда уларни белгилан-ган тартибда бекор қилиш ваколатларига эга бўлади. Ўзбекистонда Қ. ч. ҳ. яхлит давлат ҳокимиятининг мустақил бир тар-моғи бўлиб, у қонун яратиш жараёнини Ўзбекистон Республикаси парламенти – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажли-си фаолияти орқали амалга оширади.

ҚОНУНИЙЛИК – қонунлар ва уларга мувофиқ чиқарилган ҳуқуқий ҳужжат-ларга барча давлат органлари, мансабдор ва б. шахсларнинг оғишмай амал қили-ши. Қ. демократия ва ҳуқуқий давлат-нинг элементларидан бири.

ҲАДЯ – бир шахснинг ўз мулкини 2-шахсга бепул бериши ҳақидаги шарт-нома. Ўзбекистон Республикасида қо-нун бўйича бирон бир шахсга ашёни ёки мулк ҳуқуқини текинга беришни ёки би-рон-бир шахсни мулкий мажбуриятдан озод этишни ваъда қилиш (Ҳ. этишни ваъда қилиш), агар ваъда тегишли шакл-да берилган бўлса ва келажакда аниқ шахсга ашё ёки мулкий ҳуқуқни текин-га бериш ёки уни мулкий мажбуриятдан озод қилиш мақсади аниқ кўриниб тур-

ган бўлса, Ҳ. шартномаси деб тан олинади.

ҲУКУҚ – давлат томонидан белгиланган ёки тасдиқланган умумий-мажбурий ижтимоий нормалар тизими. У ҳуқуқий муносабатлар ва фуқаронинг давлат томонидан мустаҳкамланадиган, кафолатланадиган ва муҳофаза этиладиган асосий Ҳ.ларини ўз ичига олади. Ҳ. давлат бўлиб уюшган жамиятда пайдо бўлади ва мулкчилик муносабатларини, хўжалик алоқалари механизмини мустаҳкамлайди, меҳнат ва унинг маҳсулотларини жамият аъзолари ўртасида муайян ўлчов ва шаклларда тақсимлаб турувчи вазифасини ўтайди (фуқаролик Ҳ.и, меҳнат Ҳ.и); ваколатли органлар, давлат бошқаруви органлари шаклланиши, тартиби, фаолиятини белгилаб беради, низоларни қай йўсинда ҳал қилиш кераклигини, мавжуд ижтимоий муносабатларни

бузишга қарши кураш чораларини белгилайди (жиноят Ҳ.и, процессуал Ҳ.), шахслар ўртасидаги муносабатларнинг хилма-хил шаклларига таъсир кўрсатади (оилавий Ҳ.). Ҳ. нормалари бошқа ижтимоий тартибга солувчи нормалар (дин, ахлоқ, одат ва б.)дан ўзининг мажбурийлиги б-н ажралиб туради. Ҳ. жамият ҳаётининг турли соҳалари – иқтисодиёт, сиёсат, ижтимоий соҳага, маданий-маънавий муносабатларга таъсир этади ва шу тариқа иқтисодий, сиёсий ва тарбиявий функцияларни бажаради.

ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ – ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, қонуннинг устуворлиги, барчанинг қонун ва мустақил суд олдида тенглиги таъминланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатланадиган, ҳокимият ваколатларининг бўлиниш принципи асосида ташкил этилган демократик давлат.

МАЪНАВИЙ-МАФКУРАВИЙ СОҲАГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АГИТАЦИЯ (лот. — ҳаракатга келтириш, уйғотиш) — тарғибот-ташвиқот олиб бориш.

АЛЬТРУИЗМ (лот. — бошқадан) — ахлокий тушунча, унинг негизида бошқа кишиларга ҳолис хизмат қилиш, уларнинг бахт-саодати учун ўз шахсий манфаатларини қурбон қилиш ётади. А. терминини фалсафага эгоизм тушунчасининг зидди маъносида О. Конт киритган.

АНТАГОНИЗМ (лот. — баҳс, кураш) — бир-бирига қарама-қарши кучлар, ғояларнинг кескин курашини ифодалайдиган зиддият. А. тушунчаси биология, тиббиёт, математика, физика ва б. фанларда ҳам қўлланилади. Масалан, микроблар ва дорилар, ҳаракат ва қарши ҳаракат, мусбат ва манфий электр заряди ва б. А. табиат ва ҷамият ҳодисаларида ўзига ҳос шакл ва мазмунига эга.

АНЪАНА — ўтмишдан келажакка мерос қоладиган, авлоддан авлодга ўтадиган, ҷамият ҳаётининг турли соҳаларида намоён бўладиган моддий ва маънавий

қадрият. Миллий, маданий, маиший, иҷтимоий-сиёсий, диний ва б. А.лар бор. А.лар халқларнинг тарихий ривожланиши жараёнида шаклланади. Одамларнинг турмуш тарзи, моддий шароитлари турли А.ларнинг шаклланишига таъсир қилади. А.ларни иҷтимоий-тарихий ҳодиса, ҷамият ҳаётидаги жараёнларнинг таркибий қисми, кишилар ҳаёти ва ғолиятини белгилаш мезони, ҷамият ва одамларни бошқаришнинг маънавий омилларидан бири сифатида тавсифлаш мумкин. А.лар ёшларни тарбиялаш, уларни кекса авлод тажрибаларига ўргатиш воситаси ҳамдир. Ҳар бир даврнинг ўз А.лари бўлиб, вақт ўтиши б-н ўзгариб, мазмунан бойиб боради, баъзилари йўқолади, янгилари вужудга келади. Шунингдек, бир замоннинг А.лари иккинчи замонга мос келмаслиги мумкин. Давр талабига ҷавоб бермайдиган А.лар унутилади. Ҳар бир халқнинг А.ларида ўша халқнинг турмуш тарзи, маданий қамолот даражаси, миллий онг ва қиёфаси ҳам акс этади.

АПАРТЕИД (африканс тилида -- алоҳида-алоҳида яшаш) -- ирқий камситишнинг энг ашаддий кўриниши. Муайян аҳоли гуруҳларининг улар ирқий мансублигига қараб, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этишни, ҳудудий жихатдан яқкалатиб қўйишгача боришни англатади. Ҳозирги даврда халқаро ҳуқуқ А.ни инсониятга қарши жиноят деб ҳисоблайди.

АССИМИЛЯЦИЯ (лот. -- бирлашиш, ўзгартириш, ўхшатиш) -- ўхшашлик, айнанлик, қўшилиш, ўзлаштириш; бир халқнинг ўз тили, маданияти, урф-одатлари ва б.ни йўқотиб, иккинчи халққа қўшилиб кетиши.

АТАВИЗМ (лот. -- аждод, ота-боболар) -- қад. аждодларда бўлган белгиларнинг бир неча бўғинларда йўқолиб кетиб, кейинчалик бошқа авлодларда яна пайдо бўлиши. А. турнинг аждодини кўрсатиб беради, шунинг учун Дарвин А. ҳодисасини эволюциянинг далилларидан бири, деб исбот этган. А. айрим организмларда пайдо бўлиши б-н рудиментлардан фарк қилади.

АХЛОҚ -- кишиларнинг бир-бирларига, оилага, жамиятга бўлган муносабатларида намоён бўладиган хатти-ҳаракатлари, ҳуқ-агворлари, одоблари мажмуи. Ҳуқуқдан фарқли равишда А. талабларини бажариш-бажармаслик маънавий таъсир кўрсатиш шакллари (жамоатчилик томонидан баҳо бериш, килинган ишни маъқуллаш ёки қоралаш) б-н белгиланади. А.ни этика фани ўрганади.

БАЙНАЛМИЛАЛЧИЛИК (араб. -- миллатлараро) -- жаҳондаги турли миллат ва ирқларга мансуб кишиларнинг халқаро бирдамлиги; уларнинг бир-бирларини тушунишлари ва ўзаро ишончининг, маданиятлар, кадриятлар, билим ва технологиялар ўзаро сингиб боришининг асоси; миллатчиликнинг зидди.

ВАНДАЛИЗМ -- моддий ва маданий бойликларни ўйламай-нетмай шафқатсизларча йўқ қилиб ташлаш. В. тушунчаси вандаллар деб аталган қад. шарқий герман қабиласи номидан келиб чиққан. Вандаллар 455 й.да Римни талон-тарож қилиб, кўплаб антик маданият обидаларини вайрон этганлар. Кейинчалик у жоҳиллик, маданиятсизлик маъноларида ҳам кенг қўлланила бошлаган.

ВАТАН -- кишиларнинг туғилиб ўсган жойи, юрти, мамлакати; тарихан муайян халққа тегишли ҳудуд ҳамда унинг табии, аҳолиси, ўзига хос таракқиёти, тили, маданияти, турмуши ва урф-одатлари мажмуи. В.ни севиш ватанпарварликда намоён бўлади.

ВАТАНПАРВАРЛИК -- кишиларнинг она юртига, ўз ошёнига муҳаббати ва садоқатини ифодаладиган тушунча. В. барча кишилар, халқ, миллатлар учун умумий бўлган, асрлар давомида сайқалланиб келган умуминсоний туйғу, маънавий кадриятлардан бири. В. кишиларнинг ўз ватанлари тақдири б-н боғлиқ ижтимоий ривожланиш, халқларнинг ўзлари яшаётган ҳудуднинг дахлсизлиги ва мустақиллиги йўлидаги кураши жараёнида

такомиллашиб келган ҳис-ғуйғулар жамланмаси ҳамдир. Бу ватанининг ўтмиши ва ҳозири б-н фахрланишда, унинг манфаатларини ҳимоя қилишда намоён бўлади.

ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ – ижтимоий-фалсафий тушунча бўлиб, ҳар кимнинг ўз эътиқодига кўра, мазкур жамиятда мавжуд ижтимоий меъёрларни бузмаган ҳолда виждони буюргани бўйича яшаш, ишлаш имконияти. Бунда динга муносабат масаланинг бир томони ҳисобланади. Сиёсий жиҳатдан В.э.га демократия кўринишларидан бири сифатида қаралади, юридик нуқтаи назардан инсоннинг асосий шахсий ҳуқуқлари сирасига киради ва демократик эркинликлардан бири ҳисобланади.

ГЕДОНИЗМ (юнон. – роҳат, ҳузур, лаззатланиш) – ҳузур-ҳаловатга, лаззатланишга интилиш инсоннинг олий мақсади, деб ҳисобловчи ахлоқий таълимот. Унга кўра, ҳузур-ҳаловатга интилиш инсонга табиатан хос, унинг бутун хатти-ҳаракати, мақсади шунга қаратилган. Г. юнон фалсафасида кенг тарқалган эди. Беруний фикрича, ҳақиқий лаззатланиш – бу илм лаззати, чунки қанча кўп илмга эга бўлмайлик, у инсон меъдасига тегмайди, ўзидан бездирмайди. Европада Уйғониш даврида гедонистик таълимот ривожланиб борди. Инсон ўзининг табиий эҳтиёжларини тўла-тўқис қондириш учун интилишга ҳақлидир, деган ғоялар илгари сурилди. Кант Г.га қарши чиқиб, уни соғлом ақл маҳсули эмас, балки ақлга зид ҳиссий турткилар

ҳосиласи, деб баҳолади. Ахлоқ-одоб соҳасининг вакили Г. Уильям фикрича, айрим шахслар лаззатланиш мақсадида одамларга нисбатан зўравонлик ишлатмаслиги лозим, акс ҳолда умуминсоний ҳуқуқ, ахлоқий меъёр ва тамойилларга зид бўлади.

ГУМАНИЗМ (лот. – «инсонийлик», «одамийлик») – инсонни олий қадрият деб баҳоловчи дунёқараш. Г. одамларга меҳр-муҳаббат б-н қараш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий фаровонлигини юксалтириш ва кишиларда юксак маънавий фазилатларни ривожлантириш, ғамхўрлик қилиш ғояларини илгари суради. Г. ижтимоий тафаккур соҳасида, адабиёт, санъатда – инсон ҳуқуқи ва олийжаноб фазилатлар, илм-маърифат ва ҳуррият учун, кишиларнинг ҳар томонлама эркин ривожланиши учун ҳаракат қилади. Ғарбий Европадаги бир неча мамлакатларда Г. ижтимоий тафаккур соҳасида, адабиёт, санъатда католицизм ва шахснинг қуллигига қарши қаратилган илғор ҳаракат эди.

ДЕПРЕССИЯ (лот. – эзилиш, босилиш) – тушкунликка берилган руҳий ҳолат, шунингдек, ҳўжалик тизимида, ижтимоий фаолият соҳасида юз берадиган турғунлик, ҳаракатсизлик, ўсишдан тўхташ ҳолати.

ДОГМА (юнон. – фикр, қоида, таълимот) – қандай шароитда қўлланишидан қатъи назар, танқид кўзи б-н текширилмай кўр-кўрола қабул қилинаверадиган

коида, далил-исботсиз муҳокама. Догматик фикр билиш йўлига, фан тараққиётига тўсқинлик қилади. Илоҳиётда диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, муҳокама юритмасдан эътиқод қилинадиган таълимот.

ДОГМАТИЗМ, Ақидапарастлик – танқидий нуктаи назардан текширмай, аниқ шароитни ҳисобга олмай кўр-кўрона фикр юритиш усули.

ЖАДИДЧИЛИК (араб. – янги) – 19-а. охири - 20-а. бошида Туркистон, Кавказ, Қрим ва Татаристон ҳаётида муҳим тутган ижтимоий-сиёсий, маърифий ҳаракат. Ж. дастлаб 19-а.нинг 80-йилларида Қримда Исмоилбек Гаспринский раҳбарлигида қрим татарлари ўртасида вужудга келди. Бу ҳаракат намояндалари кўпинча ўзларини тараққийпарварлар, кейинчалик жадидлар деб аташган. Ж. моҳият эътибори б-н, аввало, сиёсий ҳаракат эди. Унинг шаклланиш ва мағлубиятга учраш давлари бўлиб, уларни шартли равишда тўртга бўлиш мумкин. Туркистон, Бухоро ва Хива ҳудудида бу даврлар 1895–1905; 1906–16; 1917–20; 1921–29 й.ларни ўз ичига олади. Миллат истиқболини ўйловчи тараққийпарвар кучлар халқнинг деярли барча табақалари – ҳунарманд, деҳқон, *савдогар*, *мулкдор*, уламолар орасида мавжуд эди. Зиёлилар дастлаб чоризмга қарши курашни халқни асрий қолоқликдан уйғотишни сиёсий-маърифий жабҳадан бошлашга қарор қилдилар. Жадидларнинг Туркистон мустақиллиги учун курашида,

асосан, қуйидаги йўналишлар устувор эди: янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш; қобилиятли ёшларни чет элга ўқишга юбориш; турли маърифий жамиятлар ва театр труппалари тузиш; газ. ва жур.лар чоп қилиш, халқнинг ижтимоий-сиёсий онгини юксалтириш б-н Туркистонда миллий демократик давлат қуриш.

ЖАМИЯТ – кишиларнинг тарихан қарор топган ҳамкорлик фаолиятлари мажмуи. Ж.даги ҳамма нарса (моддий ва маънавий бойликлар, инсонлар ҳаёти учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиш ва б.) муайян фаолият жараёнида амалга ошади. Инсонлар фаолияти ва улар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар Ж.нинг асосий мазмунини ташкил этади. Булар *ишлаб чиқариш*, оилавий, сиёсий, ҳукукий, ахлоқий, диний, эстетик фаолиятлари ва уларга мос келувчи муносабатлардир. Ўзбекистонда фуқаролик, ҳукукий, демократик, дунёвий Ж. барпо этилмоқда.

ЖАҲОЛАТПАРАСТ (араб.– нодонлик, илмсизлик) – эскиликка ёпишиб олган, эскилик, қолоқлик тарафдори, илм-маърифат, маданият душмани.

ИДЕАЛ (юнон. – тимсол, ғоя, тушунча) – бирор нарса, воқеа ва ҳодисанинг олий намунаси, камолоти; айрим шахс, шахслар гуруҳи, табақа ва жамият интилувчи олий мақсад. Ижтимоий-сиёсий И. – мукаммал ижтимоий тузум; ахлоқий И. – баркамол инсон сифатлари, инсоний муносабатлар; эстетик И. ҳар тарафлама

камолга етган гўзал кўриниш, хислат, тавсиф.

ИДЕАЛИЗМ – фалсафадаги асосий окимлардан бири; онг, рух, тафаккур бирламчи, материя, табиат, борлиқ иккиламчи деб талкин этувчи қарашлар тизими. Материализмнинг муқобили бўлиб, унинг объектив ва субъектив шакллари бор. Объектив идеал дунёнинг асосида инсон онгидан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда ғайритабиий рухий ибтидо (ғоя, оламий ақл) ётади, деб ҳисоблайди. Субъектив идеал инсон онгидан ташқаридаги объектив реалликни инкор этиб, фақат субъектив сезгилар мавжуд, деб билади.

ИДЕАЛЛАШТИРИШ – бадий ижода бирор нарса ҳодиса, воқеа ва шахсни аслидагидан кўра муқаммалроқ тасаввур қилиш, тасвирлаш. Аслида бўлмаган, лекин мавжуд оламда тимсоли бор бўлган (мас., абсолют қора жисм, идеал газ ва б.) объектлар, жараёнлар ва ҳодисалар ҳақидаги тушунчаларни фикран моделлаш. И. қонунларни таърифлаш, ҳаётий жараёнларнинг мавҳум шаклларини тузиш имконини беради.

ИНСОНПАРВАРЛИК – инсоннинг кадри, эркинлиги, бахт-саодати, тенг ҳуқуқлилиги тўғрисида, инсонийликнинг барча тамойилларини юзага чиқариш учун шарт-шароитлар яратиб бериш ҳақида ғамхўрлик қилишни ифодаловчи тушунча. Унга кўра, дунёда энг қимматли нарса инсондир, бутун мавжудот, борлиқ инсонга, унинг бахт-саодатига

хизмат қилиши лозим. Инсон тақдири, халқ манфаатлари, мамлакат кишилари ҳақида ғамхўрлик И.нинг асосий масаласидир.

ИРИМ – бирор ният б-н қилинадиган иш, хатти-ҳаракат. И. кишининг ўз ишларига ривож тилаш, ўзини эҳтиёт қилиш, бировларга яхшилик тилаш ёки зарар етказиш ва бошқа ниятларда қилинади. Мас., тўйдан яхши ният б-н бирор нарса олиб кетиш, дард-балони қайтариш, зиён-заҳматдан, кўз тегишдан сақланиш учун бирор нарсани бошдан ўгириб ташлаш, чақалокқа ҳар хил инс-жинслар йўлламастик, деган маънода бешикдаги чақалок ёстиғи тагига пичоқ ёки нон қўйиш, сигирнинг бўйига тумор такиб қўйиш ва ҳ.к..

ИРҚЧИЛИК – иркий камситиш сиёсати. Инсон ирқларининг жисмоний ва рухий жиҳатдан ҳар хиллиги, иркий тафовутларнинг жамият тарихи ва маданиятига ҳал қилувчи таъсири, одамларнинг азалдан олий ва паст ирқларга ажратилганлиги ҳақидаги қоидаларга асосланади. Шу даъволарга кўра, олий ирқлар гўё бошқа ирқлар устидан ҳукмронлик қилишга даъват этилган, цивилизациянинг бирдан-бир бунёдкорларидир, паст ирқлар эса юксак маданиятни яратишга ва уни ҳатто ўзлаштиришга ҳам қобилиятсиздир. Француз Ж. А. Гобино XIX аср ўрталарида биринчи бор И. ғоясини олға суриб, орийларни «олий ирқ» деб эълон қилади. И. фашизмнинг расмий маф-

курасига айланган. И. халқаро ҳамжамият томонидан қабул қилинган бир қанча ҳужжатларда, жумладан, ирқий камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги халқаро конвенцияда кескин қораланган.

КАМИКАДЗЕ (японча - илоҳий шамол, иккинчи жаҳон урушида душман кемаларига қарши ҳужум қилиб, ўз самолёти б-н ҳалок бўлган япон учувчиси) – бирон кимса ёки нарса учун ўзини қурбон қилган шахсга нисбатан қўлланилади.

КАННИБАЛИЗМ (франц. – одамхўр) – одам гўштини одам ейиши. Тош даврининг энг қад. босқичида яшаган ибтидоий одамларга хос. Кейинчалик, озик-овқат *ресурслари* кўпайгач, очарчилик вақтларидагина камдан-кам учрайдиган ҳодиса сифатида сақланган. Диний К. анча вақт сақланиб, одамлар ўлдирилган душманлар, ўлган қариндошлар жасадларининг турли қисмларини ейишган; бунда одамлар ўликнинг куч-қуввати ва б. хусусиятлари унинг гўштини еган одамга ўтади, деган тасаввурлардан келиб чиқишган.

К.ПЕРИКАЛИЗМ (лот. – черковга оид) – жамиятнинг сиёсий ва маънавий ҳаётида черков ва диннинг етакчилик ролини таъминлашга интилиш. Бу оқим тарафдорлари ўз таъсирини оммага ейиш, уларни диний дунёқарашга эргаштиришга, турли миллий ва халқаро уюшмалар тузишга ҳаракат қиладилар. Клерикаллар айрим мамлакатлар (мас., ГФР, Италия)да йирик сиёсий партия-

лар, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва б. жамоат ташкилотлари, ўқув, даволаш, хайрия муассасалари ташкил этган, ўз оммавий ахборот воситаларига эга.

КОВБОЙ (инг. – сигир боқувчи йигит) – отлик чўпон, подачи; мард, жасур йигит. **ЛЕВИРАТ** (лот. – қайни, эрнинг укаси) – Кавказ, Ўрта Осиё халқлари, диндор яҳудийлар ва б.да бўлган ва кейинги даврларга қадар сақланиб қолган никоҳ одатларидан бири: унга кўра бева қолган аёл эрининг укасига эрга тегишга мажбур ёки шундай ҳуқуққа эга бўлган. Л. никоҳ шакли 20-адан сўнг халкимиз турмушидан буткул чиқиб кетган.

МАДАНИЙ-МАЪРИФАТ ИШИ – кенг оммани маданий ва маърифий тарбиялаш, уларнинг умумий маданий савиясини ошириш, ижодий қобилиятларини ривожлантириш, бўш вақтларини кўнглили ўтказишга кўмак берувчи тадбирлар тизими.

МАДАНИЯТ (араб. – шаҳар) – жамият, инсон ижодий куч ва қобилиятлари тарихий тараққиётининг муайян даражаси. Кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланади.

МАДДОҲЛИК (араб. – мадх-мақтов, таъриф) – бирор шахсни, ғоя, мафкура, тартиботни ўринсиз тарзда ўта мақташ.

МАЙОРАТ (лот. – катта) – кўчмас мулк (ер, уй-жой ва б.)ни мерос қолдириш тизими. Бунга кўра, ер-мулкка эгалик

килиш ҳуқуқи энг катта ўғилга ёки ёши улуг қариндошга ўтган. М. тартибда мерос қолдиришнинг дастлабки кўринишлари қад. ҳинд, яҳудий қонунларида, Афина ҳуқуқ тизимида ўз ифодасини топган. М. ҳозирда монархия тизимини сақлаб қолган мамлакатларда учраб туради.

МАНҚУРТ – ўтмишда баъзи кўчманчи қабилаларда асир тушганларнинг сочи киртишлаб олинган ва бошига янги сўйилган туянинг бўйин териси қопланган, терининг мияни каттиқ сиқипи оқибатида *хотираси*, ақл-идроки ва умуман инсоний фазилатларини унутган шахс.

МАФКУРА (араб. – фикр юргизиш, тафаккур, эътиқод ва маслақлар тизими) – жамиятдаги муайян сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадний, фалсафий, илмий қарашлар, ғоялар мажмуи. Муайян ижтимоий гуруҳ, ижтимоий қатлам, миллат, давлат, халқ ва жамиятнинг эҳтиёжлари, мақсад муддаолари, манфаатлари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган ғоялар тизими, маълум мақсадни рўёбга чиқаришга хизмат қилувчи ғоялар йиғиндиси.

МАЪНАВИЯТ – инсон руҳий ва ақлий оламида ифодаловчи тушунча. У кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадний, ахлоқий, диний тасаввурларини ўз ичига олади. Маълумки, инсоннинг ички ва ташқи олами мавжуд. Ташқи оламига унинг бўй-басти, кўриниши, кийиниши,

хатти-ҳаракати ва б. киради. Ички олами эса унинг яшашдан мақсади, фикр юртиши, орзу-истаклари, интилишлари, ҳис-туйғуларини ўз ичига олади. Инсоннинг ана шу ички олами М.дир. М.да инсон ҳаётининг мазмуни акс этади. Ватанни севиш, ватанпарварлик инсон М.ини белгиловчи асосий омиллардан биридир. М. камол топган жамиятларда қобилят, истеъдод эгалари шу жамиятнинг, миллатнинг юзи, ғурури, обрў-эътибори ҳисобланади. М.ли жамиятда ақл, соғлом фикр, адолат ва яхши ҳулқ устувордир. Бундай жамиятда халқнинг эртанги кунга ишончи кучли бўлади, одамга номуносиб турли иллатлар барҳам топади.

МАҲАЛЛА – Ўзбекистонда маъмурий-ҳудудий бирлик; ўзини-ўзи бошқаришнинг халқимиз анъаналари ва қадриятларига хос бўлган усули. М.лар ўз ҳуқуқий мақомига эга бўлиб, маҳаллий ҳокимият таркибига киради. М.лар давлатнинг жойлардаги муҳим таянчи; юридик шахс сифатида ўз мол-мулкига, молиявий *бюджетига*, банкдаги ҳисоб-китоб рақамига - жамғармасига эгадир. М. ўз ҳудудида *ишлаб чиқаришни* ташкил этиши, кичик *корхона*лар очиши, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиши, унинг бир қисmini М.даги эҳтиёжмандларга бепул тарқатиши, ўз ҳудудидаги аҳолини иш б-н таъминлаши, аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиши мумкин. Ҳозирги пайтда М.ларнинг *бозор иқтисодиёти* қонунлари асосида,

ўз фаолиятларини ташкил этишлари учун барча имкониятлар яратилди. Улар тўй-маърака маросимларини ўтказиш, ҳашарлар уюштириш, оилавий низоларни бартараф этиш, беморлар ҳолидан хабар олиш ишлари б-н шуғулланади. Милар мамлакатимизда тинчлик, оёйишталик ва барқарорликни таъминлашда, омма куч-ғайратини бунёдкорликка йўналтиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

МАЪРИФАТ — кишиларнинг онгини, билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия. У табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли билимлар, маълумотлар мажмуасини ҳам билдиради.

МЕНТАЛИТЕТ (лот. - аклий) - айрим киши ёки ижтимоий гуруҳга хос аклий қобилият даражаси, маънавий салоҳият. Жамият, миллат ёки шахснинг М.и уларнинг ўзига хос тарихий анъаналари, урф-одатлари, диний эътиқодини ҳам қамраб олади. Ҳар бир миллатнинг М.и унинг тарихи, яшаб турган шарт-шароити, ижтимоий фаоллиги ва б. бир қанча омиллар б-н боғланган бўлади.

МЕРОС — аجدодлардан авлодларга қолиб келаётган ўтмиш қолдиғи, илмий, адабий, маданий бойлик.

МИЛЛАТ — узоқ давом этган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва этномаданий жараёнда, аниқ ҳудудий доирада, тил ва ўзликни англаш бирлиги асосида шаклланган халқ, ўзига хос маданият, онг ва менталитет заминидан таркиб топган ижтимо-

ий бирлик шаклидир. М. кишиларнинг жипс тарихий бирлиги, умумиқтисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, руҳият уйғунлиги ва муштараклиги демакдир.

МИЛЛАТЧИЛИК — миллат айирин; ўз миллатининг ҳақ-ҳуқуқларини бошқа миллатлар ҳақ-ҳуқуқидан юқори қўйиш, ўз эҳтиёжлари ва манфаатларини ўйлаб, бошқа миллатнинг ёки бошқа халқлар вакиллариининг эҳтиёж ва манфаатларини назар-писанд қилмаслик. Миллат миллий биқиклик, миллатпарастликка асосланиб, миллий низо, ихтилофларга сабабчи бўлади, жамият ҳаётини, тинчлик ва барқарорликни издан чиқариши мумкин. «М.» ва «Тажовузор М.» тушунчаларини фарқлаш лозим. М. ўз миллатининг манфаатларини юқори қўйишга интилиш орқали бир миллатни билиб-билмай улуғлаб, бу б-н миллий тотувликка хавф туғдирса, тажовузор М. жамиятдаги ҳамжиҳатликка очикдан-очик қарши чиқади.

МИЛЛИЙ МАФКУРА — муайян миллатнинг этно-ижтимоий бирлик сифатида мавжуд бўлиши ва ривожланишини асослаб берувчи ғоялар ва қарашлар тизими. Қўн ҳолларда М. м.ни битта миллат ёки халқнинг мафкураси деб тушунилмайди, у муайян давлат ёки жамиятнинг умумий мафкураси маъносини ҳам англатади. Чунки «миллий» сифати «миллат» сўзидан келиб чиққан бўлиб, фақат муайян этник бирликни эмас, балки муайян «жамият» ёки «давлат»

маъносини ҳам ифодалаши мумкин. М. м. тушунчаси ҳам Ўзбекистонда яшаб, фаолият кўрсатаётган барча миллат вакилларига тегишлидир. Унинг ўзагини Ўзбекистондаги турли миллат ва элат, дин ва эътиқод вакиллариини мамлакатимизда озод ва обод ватан барпо этиш учун бирлаштириш, халқларни ўзаро хурмат ва ҳамкорликка чорлаш, олижаноб мақсадларни кўзлаш каби умуминсоний тамойилларга айланган ғоялар ташкил этади.

МИЛЛИЙ ҒОЯ – муайян миллат ҳаётига мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари етаклайдиган фикрлар мажмуи. У миллатнинг ўтмиши, бугуни ва истикболини ўзида мужассамлаштиради, унинг туб манфаатларини, мақсадларини ифодалайди. М. ғ. ўз моҳиятига кўра, халқ, миллат тақдирига дахлдор бўлган, қисқа ёки узок муддатда ҳал этилиши керак бўлган вазифалар ва мўлжалларни ҳам акс эттиради.

МОНИЗМ (юнон. – якка, ягона) ... дунёдаги турли ҳодисалар негизида битта ибтидо, ягона субстанция ётади, деб ҳисоблайдиган таълимот. Фалсафада М. бутун борлиқни – табиат, жамият, инсон маънавий дунёсини бир деб билиш, улар ягона асосдан келиб чиққан, бир-бирларидан мутлақо ажралмас деб ҳисоблашдир. Табиатшуносликда М. жонсиз (ноорганик) ва жонли (органик) табиат босқичлари – ўсимлик дунёси, ҳайвонот дунёси, инсоният дунёсини бир асосдан узок ривожланиш жараёнини бо-

сиб ўтиб, бир-биридан келиб чиққанлиги ҳақидаги таълимот.

МОНОГАМИЯ (юнон. – ягона қўшилиш, бир никоҳлилиқ) – никоҳ ва оиланинг тарихий шакли. Ибтидоий жамиятнинг емирилиши даврида жуфт никоҳдан пайдо бўлиб, М. никоҳнинг ҳукмрон шаклига айланган.

МУСТАҚИЛЛИК – давлатнинг ички ва ташқи ишларда бошқа давлатларга қарам бўлмай фаолият кўрсатиши. М. тамойилларига риоя этиш давлатлараро ўзаро муносабатларда етакчи, ҳукмрон қоидадир. Ҳар бир давлатнинг мустақиллигини тан олиш ўзаро тинч-тоғув яшаш принципларидан биридир. У БМТ Устави ва халқаро шартномалар ҳамда декларацияларда мустаҳкамлаб қўйилган. Давлатнинг суверенитети унинг бошқа давлатлар б-н муносабатларидаги мустақиллигини ҳам билдиради. М. давлатнинг фақат сиёсий эмас, балки иқтисодий мустақиллигини ҳам англатади.

НИГИЛИЗМ (лот. – ҳеч нима, ҳеч нарса) – 19-а. рус ижтимоий тафаккурида мавжуд ижтимоий ҳаёт шакли ва ахлокий нормаларни, маданий мерос ва идеалларни инкор этишдан иборат оқим. Ижтимоий-тарихий тараққиёт инкирозига учраган даврларда, айниқса, кенг ёйилди. Н. терминини биринчи марта немис файласуфи Ф. Г. Якоби (1743–1819) қўллаган. Россияда бу термин И. С. Тургеневнинг «Оталар ва болалар» (1862) романи нашр этилганидан кейин кенг тарқалди. 19-а. нинг 2-ярмида крепостнойлик анъана-

ларини ва динни инкор этган различин-шестидесятникларнинг радикал оқими вакиллари нигилистлар деб аталган. Кейинчалик Н. термини инқилобий мафкура ва демократик ҳаракатни тахкирлаш учун ишлатилган.

ОДОБ (араб. – адаб сўзининг кўплиги) – жамиятда эътироф этилган хулқ нормаси. Шахс маънавий ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалайди ва ўзгалар б-н муносабат (ойла, меҳнат жамоаси, турли маросимлар)да намоён бўлади. О. негизда ахлоқнинг баъзи тамойил ва меъёрлари, шунингдек, мақсадга мувофиқлик ва гўзаллик (эстетика) талаблари ётади. О. кишининг жамоат орасида ўзини қандай тутиши, одамлар б-н қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши, бўш вақтини қандай ташкил этиши, инсон ташқи қиёфаси қандай бўлиши лозимлигига тегишли қоидалар (мас., шарм-хаё, камтарлик, хушмуомалалик, озодалик сингари)ни ўз ичига олади.

ОИЛА – никоҳ ёки туғилганликка асосланган кичик гуруҳ. Унинг аъзолари рўзгорнинг бирлиги, ўзаро ёрдам ва маънавий масъулияти б-н бир-бирига боғланган. О.нинг энг муҳим ижтимоий вазибалари инсон зотини давом эттиришдан, болаларни тарбиялашдан, оила аъзоларининг турмуш шароитини ва бўш вақтини самарали уюштиришдан иборатдир.

ОККУЛЬТИЗМ (лот. – яширин, сирли) – инсонда ва космосда, умуман, дунёда сирли, яширин кучлар мавжудлигини

эътироф этувчи, тафаккурга зид таълимотларнинг умумий номи. О.га кўра, бу кучларни махсус психик машқлардан ўтган ва ўзини фақат шу йўлга бағишлаганларгина пайкай олади. Умуман, О. илмий тафаккурга зид таълимотдир.

ОПТИМИЗМ (лот. – энг яхши, энг макбул) – келажакка ва умуман, ҳар ишга ишонч б-н қараш, ҳар нарсанинг яхши ва порлоқ томонини кўришга мойиллик. Дунёда ижобий омил, яхшилик ҳукмронлик қилади, деган тасаввур. Бу атама мавжуд дунёнинг «энг яхши дунё сифатида» яратилганлиги тўғрисидаги Г. В. Лейбниц таълимотини ифодалаш учун жорий қилинган. *Пессимизм*нинг зидди. Ўрта аср Шарқи ҳамда Европада Уйғониш даври гуманизмининг вакиллари, 18-а. француз маърифатчиларининг дунёқараши О. руҳи б-н суғорилган эди. Улар «ақлга мувофиқ» ижтимоий тузумга эришиш мумкин, деб ҳисоблаганлар. Умуман, О. тарафдорлари узлуксиз тараққиётга ишонадилар, келажакка ишонч б-н қарайдилар. Одамларни ҳаётни севишга, инсон ақл-идроқини кадрлашга, илм-маърифатга эришишга даъват қиладилар.

ПАНТУРКИЗМ – туркий халқларни бирлаштириш ғоясига Россия ва Англия империялари, шунингдек, собиқ Иттифок томонидан берилган расмий ном. Бу ҳаракат илдизлари анча чуқур бўлса ҳам, бироқ у 19-а. охирилари – 20-а. бошларида Усмонли турк султонлиги ва чор Россиясининг туркий халқлар

яшайдиган ҳудудларида кенг тарқалган. Ёш турклар партияси «Иттиҳод ва тараққий» бу қарашни ўз ғояси сифатида қабул қилган. Кейинчалик Туркистондаги жаҳидчилик ҳаракатининг намоёндалари, Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар ҳам уни ўз дастурий қарашлари сифатида эътироф қилишган. Туркистонда чор Россиясининг зулмига қарши кўтарилган халқ кўзғолонлари, турли норозилик чиқишларини мустамлакачи маъмурлар П. ва панисломизм оқимлари таъсирида уюштирилган, деб даъво қилишган.

ПАРАҶИ (араб., фаражи – кенг қўйлақ) – кўпчилиқ мусулмон аёлларининг ёпишчиги; чачвон б-н бирга ансамбль ҳосил қилган. Аёллар гавдасини бошдан оёқ яшириб туришга хизмат қилади. П. нинг ўтмишдоши фаражи ҳам эркаклар, ҳам аёлларнинг енгил, кенг устки кийими бўлган. Қад. Мисрда пайдо бўлган ва б. шарқ мамлакатларига тарқалган. Ўрта Осиёда 16-а.да илм аҳлининг устки кийими ҳисобланган. 16-а.дап аёлни бегона кўзлардан яширувчи ёпинчигига, узун енглари безак қисмига айланган. П. ёпиш ислом шариатиға мос келган. 20-а.даги ижтимоий ўзгаришлар жараёнида (айниқса, 30-йиллардан бошланган «Хужум» ҳаракати ва б. туфайли) П. деярли урфдан қолган.

ПАЦИФИЗМ (лот. – келиштирувчи, тинчлантирувчи) – ҳар қандай урушга қарши бўлган ва Ер юзида тинчлик бўлишини ёқловчи дунёқараш, оқим.

ПЕССИМИЗМ (лот. – энг ёмон) – келажакка ишончсизлик, умидсизлик б-н қараш, ҳар бир нарсанинг ёмон томонини кўришга мойиллик, руҳий тушқушлиқ, ҳамма нарсани қора рангда тасвирлаш. П. оптимизмнинг қарама-қаршиси бўлиб, оламда, авваламбор, унинг салбий томошларини кўради, олам умид қилиб бўлмайдиган даражада ёмон, инсонларнинг яшаши – бошдан охиригача маънисизликдан иборат, деб ҳисоблайди. П.нинг диний ифодаси буддизмда, Қад. аҳдда ва христианликда акс этган. Меланхолия – П.нинг патологик шакли. Фалсафий П. Шопенгауэр ва Гартман асарларида кўзга ташланади. П.ға мойил одам пессимист дейилади.

П.ПЮРАТИЗМ (лот. – кўплик) – борлиқнинг бир неча (ёки кўплаб) мустақил ибтидоси ёки билимнинг бир қанча асоси мавжуд деб ҳисобловчи фалсафий қараш. Шу б-н бирга, манфаатлар, ғоялар, қарашларнинг ҳам қўшилиғини билдиради.

ПОЛИГАМИЯ (юнон. – кўп никоҳ) – кўп никоҳлилик.

ПОЛИГИНИЯ – кўп хотинлилик. Айрим халқларда, кўпроқ, мусулмон халқларида сакланиб қолган. П., аслида, гуруҳли никоҳнинг қолдиғидир, унда бир уруғнинг барча аёллари бошқа уруғнинг барча эркакларига умумий хотин ҳисобланган. Кейинчалик даврлар ўтиши б-н жамият ишлаб чиқарувчи қучлари ва маданий ҳаёт юксалиши туфайли бир никоҳлик – моногамияга ўтилган.

ПРАГМАТИЗМ (юнон. – иш, ҳаракат) – 19-а.нинг 70 й.ларида АҚШда кенг тарқалган фалсафий таълимот бўлиб, ўтмиш фалсафасини ҳаётдан ажралиб қолган, мавҳум, кузатувчан характерга эга, деб билган. Бу таълимот вакиллари «фалсафани таъмирлаш» дастурини олға сурдилар. Улар, фалсафа борлиқ ва билишнинг илк асосларини идрок этишдан иборат бўлиб қолмаслиги керак, балки кишиларнинг олдида кўндаланг бўлиб турадиган, турли ҳаётий вазият, фаолият жараёнида улар дуч келадиган муаммоларни ҳал қилиши керак, деб ҳисоблайдилар. П. амалиётда инсонга нима кўпроқ фойда берса, ўшанга кўпроқ аҳамият бериш зарур, деган ғояни илгари суради.

ПРОВОКАЦИЯ (лот. – чақирик, шикоят аризаси) қасддан уюштирилган ва оғир оқибатларга олиб келадиган ҳоинона иш ёки хатти-ҳаракат, фитна, ифвогарлик.

РАЦИОНАЛИЗМ (франц. – ақлга, ақл-идрокка асосланган) – ақлни ҳақиқий билишнинг асосий, ҳал қилувчи манбаи деб ҳисобловчи фалсафий йўналиш.

РЕАКЦИОН (лот. – ҳаракат) – эски, умри тугаган тартибларни сақлаб қолиш, қайта тиклаш ва мустаҳкамлаш мақсадида ижтимоий тараккиётга фаол қаршилик кўрсатиш.

РЕПРЕССИЯ (лот. – босим, тазйик) – давлат органлари қўллайдиган жазо чораси, қатағон қилиш. Асосан, мустабид, тоталитар, мустамлакачи давлат томонидан халққа нисбатан қўлланиладиган жазолаш, қатли ом, қатли нуфус, омма-

вий тарзда зулм ўтказиш тушунчаларини ифодалайди. Оммавий жазолаш, қийноққа солиш чоралари мустабид давлатларнинг халқни асоратда ушлаш, қўркитиш, босим ўтказиш қуроли.

РЕНЕГАТ (лот. – тонмоқ, бўйнига олмаслик) – ўз маслагидан қайтиб, душман томонга ўтиб кетган одам, муртад, хоин.

РИГОРИЗМ (лот. – қатъийлик, ўта талабчанлик) – фаолият, ҳуқ-атвор ва фикрда муайян принципга қатъий амал қилиш. У қандайдир қелишувчиликка, дастлабки принципдан фарқ қилувчи бошқа принципларни ҳисобга олишга йўл қўймайди.

САДИЗМ, **Фаол алколагния** (тиб-биётда) – сексуал бузуқликнинг бир тури; жинсий қониқиш, жинсий алоқа қилувчи шеригига жинсий яқинлик вақтида азоб бериш ва жисмонан оғриқ етказиш б-н ифодаланади. С. термини ўз асарларида кўплаб жинсий жиноятларни тасвирлаган француз ўзувчиси Маркиз де Сад (1740–1814) номидан олинган. Бундай садистик хатти-ҳаракатлар кўлами жуда кенг бўлиб, оддийгина руҳий азоб беришдан жинсий алоқа қилаётган (партиёр) шерикларини ўлдириб қўйиш даражасигача етади. Кенг маънода С. бировни азоблаб роҳатланиш, бировнинг озор чекишидан лаззатланиш.

СЕЛЕГАЦИЯ (лот. – ажратиш) – бирон ирк ёки этник гуруҳни чегараланган ҳудудга мажбурлаб ёки ихтиёрий йўл б-н қўчириш ёхуд алоҳида мактаблар, транспорт воситалари, хизмат кўрсатиш *корхона*лари ташкил этиш ёки бўлмаса, бошқа

дискриминация чоралари орқали ажратиб қўйиш. Тарихда қонунлаштирилган С. ҳоллари бўлган. Чунончи, с. АҚШ жан.да 19-а. 2-ярмининг бошида негрлар озод қилингандан сўнг 20-а.да ҳам узок вақт сақланиб турди.

СИМПАТИЯ (юнон. – раҳмдиллик, ҳамдардлик, хайрихоҳлик) – бирон шахс ёки нарсасига нисбатан бўлган ижобий муносабат.

СОРОРАТ (лот. – сингил) – никоҳ одаларидан бири. Эракнинг бир неча опа-сингилларга уйланиши. Баъзи олимлар С. ибтидоий жамоа даврида урф бўлган гуруҳли никоҳнинг қолдиғи дейишади. С. Осиё, Америка, Африка ва Океаниянинг кўпгина халқларида ҳам мавжуд бўлган. С. баъзи давлатларда хотини вафот этган эракнинг ўз қайин синглисига уйланиши тарзида сақланган. Кўпинча бу одатни етим болалар тарбияси учун ғамхўрлик б-н боғлайдилар. С.ни дастлаб Л. Морган қайд этган ва Ж. Фрезер эса фанга киритган. Ўзбекларда никоҳнинг бу тури сақланган бўлиб, туб илдири мулк б-н боғлиқ эди. Чунки таомилга кўра, аёл вафот этгандан кейин эрак қайта уйланиши учун яна қалин тўлаши лозим бўлган. Мархуманинг синглисига уйланганда эса деярли қалин тўламаган ва фақат тўй харажатлари берилган, холос. Шунингдек, мархуманинг фарзандлари етимлик азоб-уқубатини тортмаслигига ҳам эътибор берилган.

СОФИЗМ (юнон. – хийла, жумбоқ) – бирор бёмани фикрни асословчи муҳо-

кама ёки ҳулоса. С.да ёлғон муҳокама чин муҳокамадек қилиб кўрсатилади ёки маънавий қонуналирини бузиб ҳулоса чиқарилади. Маънавий илмини яхши эгаллаган кишилар бундай хийлагарликни осонгина фоти эга олади. С. соддадил кишилар қалбида ҳақиқатга, адолатга шубҳа уйғутувчи, уларни тўғри йўлдан адаштирувчи маккорлик қуролидир.

СОФИСТИКА (юнон. – мунозарани айёрлик б-н олиб бориш, унинг йўналишини ўзгартириб бориш маҳорати) – маънавий қонуналирини атайин бузиб, ёлғон далилларга асосланган ҳолда муҳокама юритиш.

ТАБУ (полинезия – тақиқлаш) – муайян сўзлар, иборалар ёки атоқли отларни қўллашни тақиқлаш, ман этиш. Ибтидоий даврларда табиат ҳодисаларининг сирини била олмаган инсон кўрқув уйғутадиган сеҳрли ва зарарли ёвуз кучлардан, жин, арвоҳлардан, офатли касаллик ва йиртқич ҳайвонлардан сақланишнинг ягона чораси уларнинг номини айтишни ман этиш, атамаслик деб тушунган. Мас., ўлганнинг номини, дохий ёки подшоҳнинг, маъбудларнинг номини ва баъзи қариндошларнинг номини айтиш, уларни овоз чиқариб чақириш тақиқланган ва бундай атоқли отлар тегишли тавсиявий иборалар б-н алмаштирилган. Ҳозирда ўлим ҳақида, оғир касаллик ҳақида тўғридан-тўғри гапирмаслик, ёқимсиз, нохуш нарсаларни эслаш, элатишдан қочиш одатини ҳам Т.га кири-тиш мумкин.

ТАРБИЯ – шахса муайян жисмоний, рухий, ахлокий, маънавий сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий-педагогик жараён; инсоннинг жамиятда яшаш учун зарур бўлган хусусиятларга эга бўлишини таъминлаш йўлида кўриладиган чора-тадбирлар йиғиндиси.

ТАФАККУР – инсон ақлий фаолиятининг юксак шакли; объектив воқеликнинг онда акс этиш жараёни. Т. агроф-мухитни, ижтимоий ҳодисаларни, воқеликни билиш кулоли, шунингдек, инсон фаолиятини амалга оширишнинг асосий шарти саналади. У сезги, идрок, тасаввурларга қараганда воқеликни тўла ва аниқ акс эттирувчи юксак билиш жараёнидир.

ТОЛЕРАНТЛИК (лот. – сабр-тоқат, чидам, бардош) – ўзгаларнинг фикр-ғоялари, ҳис-туйғулари, эътиқоди, турмуш тарзи ва ҳулк-атвориға нисбатан сабр-тоқатли бўлиш, бағрикенглик.

ФАНТАЗИЯ, Хаёл – ҳаётда инсон томонидан идрок этилмаган тасаввур ва ҳаёлий ҳолатларнинг вужудға келишидан иборат психик фаолият. У инсоннинг бадиҳағўйлик қобилияти, бадиий тўқималарға усталиғи, топағонлиғи, ихтироға мойиллиғи, антиқа, ақлға тўғри келмайдиган ҳолатларни рўёбға чиқаришға укувчанлиғи қабиларда намоён бўлади.

ХАЛҚ – ўз этник помиға, ҳудудий тил бирлиғиға, иқтисодий-хўжалик ва этномаданий бирлиғиға, ўзликни англаш бирлиғи ва пихоят, сиёсий уюшмаси (давлат)ға эға бўлган ижтимоий бирлик шакли-

дир. Х. муайян мамлакатнинг барча аҳолиси; тарихий бирликнинг турли шакллари (қабила, элат, миллат). Х.ларнинг келиб чиққан тарихини (этногенезини) ва шаклланиш жараёнини ўрганишда ижтимоий фанларда «этнос» (юнон. – «халқ») ва «этник бирлик» иборалари қўлланилади.

ХАОС (юнон. – тартибсизлик) – юнон мифологиясида азалий чексиз фазо. Оламнинг яратилишигача мавжуд бўлган. Х. – коинот манбаи, у Гея (Ер), Эрот (севги), Эреб (қоронғилик) ва Нюкта (тун)ни яратган, улардан эса гўё Ерда яшовчи барча нарса пайдо бўлар эмиш. Кўчма маънода – бошдан-оёқ тартибсизлик, чигаллик.

ХАРАКИРИ (японча – қорин ёрмоқ, кесмоқ) – Японияда қорнини ёриб ташлаш орқали шахснинг ўз жонига қасд қилиши. Ўрта асрлардан маълум. Самурайлар орасида қабул қилинган бўлиб, ҳукмға биноан ёхуд ихтиёрий суратда (самурайнинг ўз ҳомийси, хўжайинига салокат белгиси сифатида, самурайнинг «ор-номуси тоғталган» чоғда ва б. ҳолатларда) амалға оширилган. 2-жаҳон урушида Япония енгилгач (1945 й. август), бир қанча япон солдат ва зобитлари иттифоқчи кўшинларға асир тушмаслик учун Х.ға амал қилиб, ўзларини ўлдирганлар. Ҳозирги Японияда Х. ҳодисалари кам учрайди.

ХАРАКТЕР (юнон. – хусусият, ўзига ҳослик) – одам, нарса ва ҳодисаларнинг ўзига ҳос хусусияти; психологияда – одам-

нинг хатти-ҳаракати ва атроф-муҳитга муносабатида намоён бўладиган индивидуал хусусияти, феъл-атвор.

ХАРИЗМА (юнон. – мурувват, илоҳий қобилият) – бирор шахснинг бошқаларга нисбатан алоҳида хусусиятларга эгаллиги (донолиги, қаҳрамонлиги, авлиёлиги) ва шу хусусият ёрдамида халқни бошқаришга ҳақли эканлигини ифодалайдиган тушунча. Х. тушунчасини илк бор италиялик руҳоний С. Паул мўъжизавий қобилиятга эга бўлган Исо пайғамбарга нисбатан ишлатган. Аммо Х.ни илмий тушунча сифатида М. Вебер чуқур тадқиқ қилиб, уни «Худо берган неъмат» деб номлаган. Қадимги даврларда фақат илоҳий мазмунга эга бўлган тушунча вақт ўтиши б-н олимлар томонидан реал ҳаётга татбиқ этила бориб, илоҳий қобилиятга эга бўлмаган, аммо алоҳида хусусиятларга, юксак фазилатларга эга бўлган етакчи тарихий шахсларга нисбатан ҳам ишлатила бошланган.

ЦИНИЗМ (лот. – киниклар таълимоти) – жамият маданияти, унинг маънавий ва айниқса, ахлоқий қадриятларини назар-писанд қилмаслик, умум эътироф этган ахлоқ-одоб меъёрларига нафрат б-н муносабатда бўлиш; беҳаёлик, юзсизлик.

ЧИМИЛДИҚ, Гўшанга – никоҳ тўйи куни қизнинг уйидаги куёв кирадиган хонага ва куёвнинг уйидаги келин тушадиган хонанинг бир бурчагига ёки уйнинг тўрига тутиладиган маҳсус оқ

парда ёки гулли чойшаб. Хоразмда «кўшана» дейилади. Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Бухоро вилоятларида Ч. даставвал (куёв келар кечаси) кизнинг отаси уйида тутилиб, унинг орқасига келин-куёвни ўтқизадилар. Никоҳ маросимлари ўтгач, қиз куёвникига олиб келинади. Бу ерда ҳам Ч. тутилади. Илгари Ч. (оқ ёки гулли мато)дан келин биринчи фарзанд кўрганда ундан чақалоқнинг бешигига ёпқич, ёстик, кўрпачаларини тикишган.

ЧОРИЗМ (рус. – царизм – подшоҳлик) – Россия подшоҳининг, монархиянинг чекланмаган ҳокимиятга асосланган давлат тузуми.

ЭВДЕМОНИЗМ (юнон. – бахт-саодат, роҳат-фароғат) – бахт-саодатга интилишни инсон ахлоқий фаолиятининг мезони ҳамда асосий ҳаракатлантирувчи кучи, деб ҳисобловчи ахлоқий таълимот. У юнон этикасининг асосий принципларидан бири ҳисобланган. Сократнинг шахснинг ички эркинлиги, ташқи дунёга қарам эмаслиги тўғрисидаги ғояси б-н узвий боғлиқ. Э. бахт-саодатни жисмоний ва бир лаҳзали хузур, лаззат б-н тенглаштирмайди, балки уни кенг маънода, яъни жисмоний ва маънавий қадриятларнинг мажмуи тарзида тушунади. Демокрит, Эпикур, Форобий, Ибн Сино, Л. Фейербах Э.нинг намояндаларидир.

ЭҒОИЗМ (лот. – мен) – ўз фойдаси, манфаатини кўзловчи хатти-ҳаракат, ўз манфаатини бошқа кишилар манфаатидан устун қўйиш.

ЭГОЦЕНТРИЗМ (лот. – мен доира марказида) – шахснинг ўз қизиқиш доирасига боғланиб қолиши, бошқа одамлар ва нарсаларга нисбатан ўзининг дастлабки билишига оид қараши ёки фикрини ўзгартира олмаслиги, ҳатто ўз тажрибасига қарама-қарши ахборотларга мослаша билмаслиги. Э. негизида инсоннинг ўз нуқтаи назарига қарама-қарши қарашлар мавжуд бўлиши мумкинлигини тан олмаслиги, тушуна билмаслиги ходисаси ётади. Шахсда ўзига ҳаддан зиёд ишониш устуворлиги туфайли у бошқаларнинг руҳий ҳолатлари, баҳолаш тизимини ўзиники б-н айнан бир хил деб тасаввур қилади. Э. илк болаликдан яққол кўзга ташланади, лекин 12–14 ёшларда бу ҳолат янада кучаяди, ҳатто кексалик даврида ҳам давом этади. Тадқиқотларда Э.нинг бир неча турлари ўрганилган: а) билишга оид Э. – шахснинг идрок ва тафаккур жараёнларида намоён бўлади; б) ҳулқатвор Э.и одамларнинг хатти-ҳаракати, ҳулқи ва қилиғини идрок этишдаги ноқобилликда ифодаланади; в) муомала Э.и инсон томонидан ахборотни ўзгаларга узатишда юзага келади, бошқалар қўллаган тушунчалар, маълумотлар ва фикрлаш мантиғига менсимай муносабатда бўлишида акс этади. Шахслараро муносабатга киришиш, ишбилармонлик ўйинлари б-н шуғулланиш орқали инсонда Э.нинг камайиши кузатилади.

ЭМПИРИЗМ (юнонда – тажриба) – тажрибага асосланган идрокни билишнинг

бирдан-бир манбаи деб биладиган ва назариянинг аҳамиятини инкор этадиган фалсафий оқим, назарияни камситиб, фақат амалиётга берилиш.

ҚАБИЛА – уруғ-аймок, бир ота-онадан тарқалган бир неча гуруҳ уюшмаси, этник бирлик. Насл-насаб жиҳатидан бир хил бўлган кишилар тоифаси, гуруҳи. Қ. аъзолари ўртасидаги қон-қариндошлик алоқаларининг мавжудлиги, уруғ ва бўғинларга бириқиши унинг асосий белгисидир. Шунингдек, Қ. маълум бир ҳудудга эга, қабиладошларнинг иқтисодий бирлиги, ягона қабилавий тили ва номи, Қ. кенгаши ва ҳарбий бошлиқларнинг ўзини ўзи бошқаришдан иборат бўлган. Қ.лар иттифоқларининг тузилиши, бир Қ.нинг иккинчисини бўйсундириши, Қ.ларнинг бошқа ерларга кўчиб ўтиши, уларнинг ўзаро қўшилиб кетиб янада йирикрок этник бирлик – элатларнинг вужудга келишига олиб келган.

ҚАДРИЯТ – воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг умуминсоний, ижтимоий-ахлокий, маданий-маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланадиган тушунча. Инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган барча нарсалар, мас., эркинлик, тинчлик, адолат, ижтимоий тенглик, маърифат, ҳақиқат, яхшилик, гўзаллик, моддий ва маънавий бойликлар, анъана, урф-одат ва б. Қ. ҳисобланади.

ГОЯ – инсон тафаккурида вужудга келадиган, жамият ва одамларни мақсад сари етаклайдиган фикр. Унда олам-

ни билиш ва амалий ўзгартириш мақсадлари, уларга эришиш йўллари ва воситалари мужассам бўлади. Ғ. нарс ва ҳодисаларнинг фақат мавжуд хусусиятларини эмас, балки уларнинг ривожланиш тенденцияларини, келажакдаги ҳолатларини ҳам ифода этади. Ғ. билиш ва амалий фаолият ўртасида фаол боғловчи ҳисобланади ва у барча янги нарсаларни яратишнинг асосидир. Фанда эса Ғ. мавжуд билимларни син-

тез қилиш, умумлаштириш ва қатъий тартибга солиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Бу, аввало, ҳар қандай тахминлар, тамойиллар ва тасаввурларни бирлаштириб, яхлит тизим ҳолига келтиради ва кашф этилаётган қонунлар, илмий назарияларнинг ўзагини ташкил этади. Ўзбекистонда мустақиллик даврида миллий истиқлол Ғ.си концепцияси ишлаб чиқилди. Ғоя ңият, режа маъноларини ҳам англатади.

ИЖТИМОИЙ ФАОЛИЯТ ВА ИШ ЮРИТИШГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АВАНС – бир жисмоний ёки юридик шахс томонидан бошқасига *моддий бой-ликлар*, муайян ишни бажариш, хизмат кўрсатиш ва б. учун келгусида тўланадиган ҳақ ҳисобидан бериладиган *пул* миқдори. Ходимга А. иш ҳақи ҳисобидан, хизмат сафари харажатлари учун ва б. мақсадларда берилади.

АККОРД ИШ ҲАҚИ -- шартнома асосида ишбай усулида бажарилган иш учун бир йўла тўланадиган иш ҳақи. Қурилиш ва қишлоқ хўжалигида кенг тарқалган.

АКТИВ – 1) бухгалтерия *балансининг* чап қисми, *корхонанинг* муайян санада ва *пул* ифодасида барча воситаларини, уларнинг таркиби ва жойлашуви (асосий фондлар, *айланма воситалар*, *пул* воситалари, капитал сарфлар, қарздорлик талабномалари ва б.)ни акс эттиради; 2) корхона ёки ташкилотнинг мулки ёки *ресурслари* (бино, машина, нақд *пул*, қимматбаҳо қоғозлар). *Пулга* тез сотилиши (айланиши) мумкин бўлган, *бозори* чаккон А.лар (векселлар, қимматбаҳо

қоғозлар, олтин, нақд *пул* ва б.) ликвид А. дейилади.

АНОНИМ (юнон. – номсиз) – муаллифи номаълум хат, асар, шунингдек, хати ёки асарида ўз номини яширган муаллиф.

АПРОБАЦИЯ (лот. – тасдиқлаш, маъқуллаш) – таҳлил қилиш ва текшириш асосида расмий равишда маъқуллаш, тасдиқлаш.

АРИЗА – муайян муассаса ёки мансабдор шахс номига бирор илтимос мазмунида ёзиладиган расмий ҳужжат, энг кўп тарқалган иш қоғози. А.лар ҳуқуқда (арз) – давлат органи, суд, *корхона*, муассаса, ташкилотга, жамоат бирланмаси ва фуқароларнинг ўзи-ўзини бошқариш органларига биров-бир масала бўйича яқка тартибда ёки жамоа бўлиб оғзаки ёхуд ёзма равишда қилинган мурожаат ҳисобланади.

АРХИВ (лот., юнон. – муассаса) – ҳужжатлар сақланадиган жой; идоралар, ташкилотлар, шунингдек, айрим шахслар иш фаолияти давомида тўпланган ҳужжатлар мажмуи. 1992 й. 19 июлда Ўз-

бекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Бош архив бошқармаси деб номланди. Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоят ҳамда муассасалар тасарруфидаги А.лари унга бўйсунади. ЎзРда жами 77 давлат А.и бўлиб, уларда 6 млн.га яқин ҳужжатлар, жумладан, 360 мингдан ортиқ сурат ҳужжатлари, 14 мингга яқин овозли ҳужжатлар, 17,5 мингга яқин киноҳужжатлар сақланади.

АСОСИЙ ВОСИТАЛАР — *ишлаб чиқаришнинг моддий шароитларини таъминлайдиган воситалар* (меҳнат қуроллари, бино, иншоот, қурилма ва б.). Бухгалтерия ҳисоби ва режалаштиришда А. в. таркибига хизмат муддати бир йилдан ортиқ ва қиймати энг кам иш ҳақининг 15 баробаридан арзон бўлмаган воситалар киритилади.

АТТЕСТАЦИЯ (лот. — гувоҳнома) — ходимнинг малакасини, ўқувчиларнинг билим даражасини белгилаш; маҳсулот, иш ўринлари сифатини аниқлаш.

ВАКАНСИЯ (франц., лот. — бўш) — муассасадаги бўш, эгалланмаган лавозим, ўқув юртидаги бўш ўрин.

ВАҚТ БЮДЖЕТИ, *Аҳолининг вақт бюджети* — айрим ходимлар ва улар оиласи ҳамда муайян аҳоли гуруҳларининг ўз вақтини нималарга (мас., меҳнат қилиш, дам олиш, ўқиш ва бошқа) сарфлашини ифодаловчи кўрсаткичлар мажмуи.

ВИЗА (французча, лот. — кўздан кечирилган, қаралган) — бирон ҳужжат устидаги ёзув — розилик белгиси, ҳужжатнинг ички

қилишувини ифодалайди. Амалиётда бирон-бир ҳужжатни тайёрлаган шахснинг бу ҳужжатга масъуллигини тасдиқловчи имзосини, шунингдек, мансабдор шахснинг муайян ҳужжатдаги фикрга (илтимос ёки талабга) розилигини аниқлатади.

ВИЦЕ... (лот. -- ўрнига) — қўшма сўзнинг таркибий қисми бўлиб, ёрдамчи, ўринбосарлик лавозими маъноси ифодасини аниқлатади (мас., В.-президент, В.-адмирал).

ДАСТУР — бирон-бир фаолият, ишнинг мазмуни ва режаси; сиёсий партиялар, ташкилотлар, алоҳида арбоблар фаолиятининг асосий қоидалари ва мақсадлари баёни; ўқув фани мазмунининг қисқача изоҳи; театр, концертлар ва б. томошаларда чиқиш навбатлари, ижрочилар, иштирок этувчи шахслар рўйхати.

ДИПЛОМ (юнош. — икки буклайман) — турли танлов, мусобақа, *қўрғазма* ва б.да юқори кўрсаткичларга эришганлик учун мукофотланганини тасдиқловчи ҳужжат.

ДУБЛЁР (франц. — икки барабар оширмақ) — бир хил ишни параллел бажарувчи шахс, ташкилот (мас., Д. *корхона*; космонавтнинг Д.и — бир хил тайёргарликдан ўтувчи ва керак бўлганда асосий космонавтни алмаштирувчи).

ЖАМОА ҚЕЛИШУВИ — муайян касб, тармоқ, ҳудуд ходимлари учун меҳнат шартлари, иш б-н таъминлаш ва ижтимоий кафолатлар белгилаш борасидаги мажбуриятларни ўз ичига оладиган меъёрий ҳужжат. Ходимлар б-н иш берувчиларнинг меҳнатга оид муносабатларини

тартибга солиш, ижтимоий-иқтисодий манфаатларини мувофиқлаштиришга ёрдам бериш мақсадида тузилади.

ЖАМОА ШАРТНОМАСИ — *корхона*да иш берувчи б-н ходимлар ўртасидаги меҳнат, ижтимоий-иқтисодий ва касбга оид муносабатларни тартибга соладиган меъёрий ҳужжат. Иш берувчи б-н Ж. ш. тузиш зарурлиги тўғрисидаги қарор қабул қилиш ҳуқуқига касба уюшмаси (ўз вакиллик органи орқали), ходимлар ваколат берган бошқа вакиллик органи ёки бевосита меҳнат жамоаси умумий йиғилиши (конференцияси) эга.

ЖАМОАТ ИШЛАРИ — ташкилотлар, хўжаликлар ва муассасаларда юқори малака талаб қилмайдиган ва мавсумий, вақтинчалик, ҳақ тўланадиган ишлар. Одатда, Ж. и.ни кўпроқ жисмоний меҳнат талаб қилувчи ишлар (кипплоқ *инфратузилмаси*ни ривожлантириш, майда ирригация ишларини бажариш, арзон мактаб ва уй-жойлар қуриш, ўрмончилик, шаҳарлардаги ободончилик ишлари ва б.) ва ижтимоий тавсифга эга ишлар (мас., ногиронлар, беморлар, етим болаларга қараш ва б. хизматлар)га ажратилади. Дастлаб Ж. и. махсус умуммиллий дастурлар асосида 20-а.нинг 30-йилларида АҚШда ташкил қилинган.

ИДОРА — маълум бир ижтимоий, давлат, хўжалик, *савдо* ва ш.к. тармоқларни бошқариш учун штатли ходимлари ва маъмурияти бўлган ташкилот; муассаса, бошқарма ва улар ўрнашган бино. Мас., хўжалик И.сиси, И. хизматчилари; бел-

гили тартибда бошқариб, йўлга солиб бориш, бошқариш тартиби.

ИЕРАРХИЯ (юнон. — авлиё ҳокимияти) — бир бутун нарса ёки ходисалар айрим қисмлари ёки элементларининг юқоридан қуйига томон бир тартибда жой олиши. Фанга бу тушунча 19-а.нинг 2-ярмида кириб келди. Дастлаб бу тушунча жамиятнинг синфий табақаланишини ва ҳокимият тузилишини тавсиф этиш мақсадида қўлланилган. 20-а.дан бошлаб эса ҳар қандай объект системасини тавсиф этишда қўлланила бошланди.

ИЖТИМОЙ ЁРДАМ — қариллиги, соғлиғи, ижтимоий аҳволи, тирикчилик учун воситалар б-н етарли таъминланмагани туфайли ёрдамга муҳтож фуқароларга давлат ва жамиятнинг ғамхўрлиги. И. ё. (ижтимоий химоя, ижтимоий таъминот) пенсиялар, нафакалар тўлаш, кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш, 16 ёшгача фарзанди бўлган кам таъминланган оилаларга ойлик нафақа тўлаш, беморлар ва кексаларга хизмат кўрсатиш, болаларга ғамхўрлик қилиш кўринишида амалга оширилади.

ИМИЖ (инг. — тимсол, кўриниш) — шахс, ходиса, нарсани оммалаштириш, *реклама* қилиш ва ҳ. к. мақсадларда одамларга ҳиссий-рухий таъсир кўрсатишни кўзлаб шакллантириладиган киёфаси; тарғиб қилиш воситаларидан бири.

ИШ ВАҚГИ — ходимнинг ижтимоий ташкил этилган меҳнатда иштироки давомийлиги меъёри; ходим бевосита ўз

меҳнат вазифаларини бажариши учун лозим бўлган, қонун б-н ёки қонун асосида белгиланган вақт. Ходимлар учун И. в.нинг меъёри муддати ҳафтасига 40 соатдан ортиқ бўлмаслиги, 6 кунлик иш ҳафтасида ҳар кунги ишнинг муддати – 7 соатдан, 5 кунлик иш ҳафтасида – 8 соатдан ортиб кетмаслиги шарт. Айрим тоифадаги ходимлар учун улар ёши, соғлиги, меҳнат шартлари, меҳнат вазифаларининг ўзига хос хусусиятлари ва ўзга ҳолатларни инобатга олиб, меҳнат тўғрисидаги қонушлар ва б. меъёрий ҳужжатларга, шунингдек, *меҳнат шартномаси* шартларига биноан меҳнат ҳақини камайтирмасдан, И. в.нинг қисқартирилган муддатлари белгиланади.

ИШ КУЧИ, Меҳнат қилиш қобилияти – инсондаги тирикчилик неъматлари *ишлаб чиқариши*да фойдаланиладиган жисмоний ва маънавий қобилиятлар мажмуи. Муайян ижтимоий-иқтисодий шароитларда И. к. *товарга* айланади.

ИШ ҲАҚИ – меҳнатга *пул* шаклида тўланадиган ҳақ; қийматнинг ўзгарган шакли, иш кучи (тақдим этилган меҳнат хизмати)нинг баҳоси. Иш кучи қиймати ва нархи бевосита И. ҳ.да ифодаланади. *Бозор иқтисодиёти* шароитларида меҳнатнинг миқдори ва сифатига қараб меҳнатга ҳақ тўлашнинг, асосан, вақтбай ва ишбай тизимлари қўлланилади. И. ҳ. миқдори ёлланма ходимларнинг турмуш даражасини ифодаловчи кўрсаткичдир. Номинал ва реал И. ҳ. кўрсаткичлари мавжуд. Номинал И. ҳ.

ёлланма ходимнинг ўз меҳнати эвазига олган пул даромадлари. Реал И. ҳ. ходимнинг олган И. ҳ.га қанча ва қандай мол буюмлари сотиб олиши ва маданий-маиший хизматлардан фойдаланиш мумкинлигини кўрсатади. *Бозор иқтисодиёти* шароитида И. ҳ. ҳажмига бир қатор *бозор* омиллари (*товарлар* ва хизматлар бозорида *талаб ва таклиф* ўзгаришлари, меҳнатга бўлган *нарх*нинг ўзгарувчанлиги, истеъмол товарлари ва хизматлар нархи ўзгариши ва б.) ва бозордан ташқари омиллар таъсир кўрсатади, бунинг натижасида меҳнатга ҳақ тўлашнинг муайян даражаси вужудга келади. Ривожланган мамлакатларда И. ҳ.ни ташкил этиш ва тартибга солишда давлат муҳим роль ўйнайди. Уларда тарихан И. ҳ.ни ташкил этиш ва тартибга солишнинг марказлашган давлат тизими ва марказлашмаган тизим қарор тошган. И. ҳ.ни тартибга солишнинг марказлашмаган тизими *хусусий мулк* эгалари ёки жамоа *мулкдорлар* ҳамда қасаба уюшмалари, акциядорлик жамиятлари, *кооперативлар* ва б. томонидан амалга оширилади. И. ҳ.ни тартибга солишнинг давлат тизими мулкчилик шаклидан қатъи назар барча *корхоналар* ва ташкилотлар учун умумий ва мажбурийдир. Кўп мамлакатларда энг кам И. ҳ. қонун йўли б-н белгиланади.

ИШ ҲАҚИ МИНИМУМИ, Энг кам иш ҳақи – мулкчилик шаклларида қатъи назар мамлакатдаги барча *корхоналар*, ташкилотларда меҳнатга тўлана-

диган ҳақнинг давлат томонидан расмий белгиланган энг кам миқдори.

КАДРЛАР (франц. – шахсий таркиб) – *корхона, муассаса, фирма, ҳиссдорлик жамиятлари, банклар, касаба уюшмалари* ва жамоат ташкилотларида малакали ходимларнинг асосий таркиби.

КАСБ – муайян иш турини малакали бажаришга имкон берадиган билим, маҳорат, тажрибани талаб этадиган кишининг меҳнат фаолияти, доимий машғулоти тури.

КАСАБА УЮШМАЛАРИ – меҳнаткашларни жинси, диний эътиқоди, иркий ва миллий мансубликларидан қатъи назар *ишлаб чиқариш* ва ноишлаб чиқариш соҳаларида ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари ва ўз аъзолари манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида бирлаштирувчи оммавий жамоат ташкилотлари. 18-а. охирида Ғарбий Европа мамлакатлари ва АҚШда ўзаро ёрдам жамиятлари сифатида пайдо бўлган. Ривожланган мамлакатларда 19-а.да легаллашди. К. у. ходимларнинг меҳнат шароити, иш ҳақи, турмуш, маданият ва ш.к. соҳалардаги манфаатларини ҳимоя қилишга даъват этилган. Жаҳон К. у. федерацияси 1945 й.да Парижда тузилган.

КЛУБ – бир мақсад йўлида уюшган (маслакдош, ҳамкасб) кишиларнинг сиёсий, илмий, бадний, спорт ва б. соҳалар бўйича шуғулланиши, кўнгилли дам олиши учун хизмат қиладиган маданий-маърифий муассаса, жамоат ташки-

лоти. Дастлаб Англия (16-а.)да вужудга келган.

КОМЕНДАНТ (франц. – командир, бошлик) – баъзи давлат ва жамоат муассасалари (ётоқхоналар, театр, давлат бинолари, лагерлар ва б.)ни муҳофаза этиш ва ҳўжалик юритишга бошчилик қилувчи шахс.

КОМИССИЯ (лот. – топиширик) – коллегиял орган, бирон-бир вазифани бажариш (сайлов, тафтиш К.си) ёки махсус талбирлар ўтказиш учун тузилади.

КООРДИНАЦИЯ (лот. – ўзаро келишув, тартибга солиш) – иш, фаолият ва ш.к.ни бир-бирига мувофиқлаштириш, уйғунлаштириш.

КОТИБ (араб. – ёзувчи) – муассаса, идора, ташкилот ёки айрим шахс (йирик олим, ёзувчи, давлат арбоби)нинг ёзишмаларини олиб боровчи хизматчи; мажлис ва кенгаш қарорини ёзиб боровчи шахс.

ЛОКАЛИЗАЦИЯ (лот. – маҳаллий, бирон жойга хос) – бирон нарсани аниқ бир жой, ўринга дахлдор қилиш, бирон-бир воқеа-ҳодиса ёки жараённинг ҳаракатини, тарқалиб кетишини чегаралаш, тўхтатиш.

МАЖЛИС – расмий доираларда қўйиладиган масалани муҳокама қилиш учун бўладиган йиғилиш ва муҳокама жараёни.

МЕҲНАТ – инсоннинг мақсадга мувофиқ ижтимоий фойдали фаолияти; энг аввало, табиат предметларини ўзгартириб, эҳтиёжга мослаштиришни билдира-

ди. М. кишилиқ жамияти ҳаётининг асосий шарт, чунки у туфайли инсониятнинг яшаши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар яратилади. Инсоннинг фаолияти туфайли М. предметлари маҳсулотга айланади. М. туфайли инсон табиатдаги нарсаларни ўзгартирибгина қолмай, балки ўзи ҳам камол топади, унинг ақлий ва жисмоний қобилиятлари ўсади. М. жараёнида инсон табиат кучларини ўз мақсадига бўйсундиради. М. ўзининг мазмуни, характери жиҳатидан ақлий, жисмоний, малакали (мураккаб) ва малакасиз (оддий) М.га бўлинади.

МИТИНГ (инг. – йиғин, мажлис) – бирон муҳим воқеага, кўпинча сиёсий масалаларни муҳокама этишга бағишлаб ўтказиладиган оммавий йиғин.

МОНИТОРИНГ (инг. – кузатиш, назорат қилиш) – маълум бир ҳодиса ёки жараённинг ҳолатини кузатиш, ҳисобга олиш, баҳолаш ва истикболини белгилаш. М. кундалиқ ҳаётнинг барча соҳаларида қўлланади.

ПЕДАНТИЗМ (итальянча – педагог, ўқитувчи) – расмийчиликка, амалдаги тартиб-қоидаларга изчил риоя қилиш, ўтақатган синчковлик ва расмийчилик.

ПОЗИТИВИЗМ – фалсафий йўналиш бўлиб, унга кўра, барча чинакам (позитив) билимлар махсус фанлар йиғиндиси натижаси, фан бирор фалсафанинг ўз устидан ҳукмронлигига муҳтож эмас.

ПОЗИЦИЯ (лот. – ҳолат, вазият) – бирон нарсанинг жойлашиши, дастлабки ўрни (мас., шахмат тахтасидаги доналар П.си); бирон-бир масала юзасидан билдирилган фикр, нуқтаи назар.

ПРЕЗЕНТАЦИЯ (лот. – тақдим қилиш, кўрсатиш) – бирон янги, яқинда пайдо бўлган, яратилган нарсанинг жамоатчиликка расман тақдим этилиши.

ПРЕЗИДИУМ (лот. – олдинда ўтирмак, раислик қилмоқ) – мажлис, кенгаш ва ш.к.ни бошқариб бориш учун сайланган кишилар гуруҳи – ҳайъат.

ПРОГНОЗ (юнон. – олдиндан билиш, илмий асосланган башорат) – бўлажак воқеа ёки ҳодисаларнинг қандай кечишини, ривожланиши ва оқибатини илмий изланишлар, мавжуд далилларга асосланиб олдиндан айтиб бериш, олдиндан чиқарилган хулоса.

ПРОГРЕСС (лот. – олдинга ҳаракатланиш) – ривожланишнинг куйидан юқорига борадиган йўналиши, ривожланишнинг янада юқорирок босқичга ўтиши, яхши томонга ўзгариш.

РЕГИСТР (лот. – рўйхат) – ҳукукий аҳамиятга эга бўлган, рўйхат, ҳисобий ҳужжат, қайднома.

РЕГРЕСС (лот. – орқага кетиш) – ривожланишнинг юқори даражадан куйи даражага ўтиш даври, таназзули.

РЕЖА – 1) бирор иш ёки дастурни тартиби билан ўз вақтида бажариш учун олдиндан белгилаб олинган аниқ ёки тахминий мўлжал (мас., маъруза Р.си); 2) муайян нарсани кўриб чиқиш, ён-

дашиш усули, нуқтаи назар, белгили гартиб; 3) иктисодиётда – хўжалик субъекти, бошқарув тизимининг айрим бўғинлари фаолиятининг дастури. Ички ишлаб чиқариш Р.си (мас., фирманинг ички Р.си), халқ хўжалиги (умумдавлат) Р.си, регионал ва тармок Р.лари, жорий (1 й.гача бўлган) ва истикбол Р.лар фарқланади.

РЕЖАЛАШТИРИШ – миллий иктисодиётнинг турли даражаларида (микродаражада – корхоналар ва уларнинг айрим бўлинмалари, шунингдек, корхоналар гуруҳлари, тармоқлар, секторлар ва минтақалар микёсида) ижтимоий-иктисодий жараёнларни тартибга солиш ва бошқариш шакллари. Жорий, қисқа муддатли (ойлик, чораклик, йиллик), ўрта муддатли (5 й.лик) ва истикболдаги узок муддатли (10-15 й.лик) Р.га бўлинади.

РЕЕСТР (лот. – рўйхат, санок) – иш хужжатлари, мол-мулк ва б. рўйхати ҳамда шу рўйхатлар қайд қилинадиган дафтар. Давлат аҳамиятига молик бирон-бир соҳага оид рўйхат (мас., экишга рухсат этилган экин навлари Р.и; кичик ёки хусусий корхоналар Р.и) Давлат Р.и деб юритилади.

РЕЗОЛЮЦИЯ (лот. – қарор) – мансабдор шахснинг иш қоғози устига битилган фикри, қарори, фармойиши.

РЕЗОНАНС (лот. – акс садо берувчи) – жамоатчиликнинг фикри, бирон нарса, воқеа-ҳодисага муносабади, жавоб ҳаракати, билдирган фикри.

РЕНТАБЕЛЛИК – корхона ёки тадбиркорликнинг даромаддорлиги, самарадорлиги; микроиктисодий микёсдаги иктисодий фаолиятнинг самарадорлиги. Р. корхона ёки тадбиркорлик фаолиятининг молиявий натижаларини баҳолашда қўлланиладиган асосий кўрсаткич.

РЕФЕРЕНТ (лот. – хабар қилувчи, маълумот берувчи) – муайян масалалар юзасидан ахборот, маълумот, маслаҳат берувчи масъул шахс. Турли вазирлик, концерн, муассаса ва ҳ.к.да Р. лавозими бўлиб, уни эгаллаб турган шахс мунтазам тарзда соҳага оид маълумотлар тўплаб боради ҳамда уни реферат тарзида ўз раҳбарига тақдим этади. Айрим вазирликларда вазир ёрдамчиси лавозимида ишлаётган масъул шахс ҳам Р. деб номланади.

РИТМ (юнон. – оқаман) – ходиса ва жараёнларга хос айрим элементларнинг муайян изчиллик ва кетма-кетлик асосида такрорланиб, алмашиб келиши.

СЕЛЕКТОР (лот. – саралагич, танлаб олувчи) – бир қанча маскан (нуқта)ларнинг марказ б-н тезкор телефон алоқасини амалга ошириш мақсадида бошқа аппаратлар тармоғига уланган электро-механик қурилма, аппарат.

СИМПОЗИУМ (лот. – мусиқа, шеър ўқиш б-н ўтадиган йиғин, зиёфат) – бирон илмий масала бўйича ўтказиладиган халқаро илмий кенгаш, илмий анжуман.

СТАТИСТИКА (лот. – бойлик, давлат) – турли ҳодисалар ва жараёнларни миқдорий ҳисоблаш, маълумотларни қайта

ишлаш ва таҳлил қилиш йўли б-н ижтимоий ҳаётнинг умумий қонуниятларини ўрғанадиган ижтимоий фанлар тармоғи. Тор маънода С. бирон бир ходиса ёки жараён тўғрисидаги жамланма маълумотлар (кўрсаткичлар) мажмуи (тўплами)ни билдиради. С. жамият ҳаётидаги ходисалар ва жараёнлар тўғрисида ялпи ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш, таҳлил ва эълон қилиш б-н боғлиқ амалий фаолият соҳаси.

СТЕНОГРАФИЯ (юнон. – тор, сикик, қиска ёзув) – қискартирилган тезкор ёзиш усули ва шундай ёзув; алоҳида қиска белгиларнинг мавжудлиги, сўз унсур (қисм)ларини қискартириш ёки ёзмай ташлаб кетиш, сўзлар ва сўз бирикмаларини қўшиб ёзиш С.нинг асосий белгиларидир. С. оғзаки нутқни синхрон (нутқ жараёнида) ёзиб олиш ҳамда ёзув техникасини такомиллаштиришга имкон беради. Ўзбекистонда кўп йиллардан бери стенографияни ўқитиш, ўргатиш бўйича курслар ҳамда стенографик хизмат идоралари фаолият кўрсатиб келмоқда. Кейинги даврда аудио-видео техниканинг ривожини ва ундан кенг фойдаланиш С.га ва стенографистларга бўлган эҳтиёжни бир қадар камайтирди.

СТИХИЯ (юнон. – дастлабки нарса, ибтидо, элемент) – табиатда рўй берадиган, киши қаршилик кўрсата олмайдиган ҳодиса. кучли табиий офат (ёнғин, тошқин, zilzila, тўфон ва ҳ.к.)

СТИМУЛ (лот. – ҳайвонларни ҳайдаш учун белгиланган учли таёқ) – бирон

ишга кизиқиш туғдирадиган, рағбатлантирадиган, ундайдиган нарса, омил.

СХЕМАТИЗМ (юнон. – қиёфа, кўриниш, шакл) – бир қолипдаги тайёр қоида ва формулаларга ёпишиб олиб, ишнинг асосий моҳиятига зид равишда умумий тарзда юзаки муҳокама юритиш, тасвирлаш, тавсифлаш.

СЎРОВ – социологик тадқиқотларда қўлланиладиган дастлабки ахборот йиғиш услуби. С. ёрдамида ўрганилаётган объект тўғрисида эмпирик маълумот тўпланади. С. жамоатчилик фикрини, яъни фуқаролар, ижтимоий гуруҳларнинг жамият муаммоларига муносабатини ўрганишга қаратилади ҳамда ижтимоий ахборот тўплаш, аҳолининг истеъмоалалабини ўрганиш ва ш.к. мақсадларни назарда тутди.

СЎРОВНОМА, Анкета – ишга қабул қилишда тўлдириладиган расмий ҳужжат. Ўзбекистондаги айрим ташкилотларда кадрларни ҳисобга олиш шахсий варақаси б-н бир қаторда С. шаклидан ҳам фойдаланилади. Ундаги саволлар, баъзи қўшимчаларни ҳисобга олмганда, шахсий ходимнинг шахсий ҳужжатларидаги ёзувларга айнан мувофиқ келиши керак.

ТАКТИКА (юнон. қўшин тузиш, сафлаш маҳорати) – қўзланган мақсадга эришиш учун олиб бориладиган курашнинг муайян шароитга мос йўл ва воситалари, шакл ва усуллари.

ТЕЗИС (юнон. – қоида, исбот) – илмий асар, мақола, маъруза ва ш.к.даги асосий ғояларнинг қиска ва лўнда баёни.

ТЕЛЕФОНОГРАММА (юнон. – телефон оркали хат) – телефон оркали бериладиган ва қабул қилиб олинладиган шошилинч расмий хабар ва шундай хабарли бланк. Т. буйруқ, фармойиш, илтимос каби мазмунда бўлиши мумкин. Телефон воситасида бўладиган бундай мулоқот расмий ҳужжат сифатида қабул қилинади ва иш қоғозларининг бир тури ҳисобланади.

ТИЛХАТ – *пул*, ҳужжат, қимматбаҳо буюмлар ёки бирон нарса олганлигини тасдиқловчи расмий ёзма ҳужжат.

ФАКСИМИЛЕ (лот. -- айнан: бажар) – ёзилган, чизилган асл нусха (ҳужжат, қўлёзма, имзо, бирор-бир манзара, тасвир)ни фотографик ёки босма усул б-н айнан акс эттириш; акс (ўз қўли б-н қўйилган) имзони аниқ акс эттирувчи босма шакл; муҳр.

ФАРМОЙИШ – бошқарувга доир ҳуқуқий ҳужжат; конституциявий ҳуқуқда давлат бошлиғи ва ижро этувчи ҳокимият органлари томонидан ваколатлари доирасида чиқарилади. Ижро этувчи ҳокимият органининг тез хал қилиниши керак бўлган ва б. жорий масалаларга оид қарори фармойиш шаклида чиқарилади.

ФОРМАЛИЗМ (лот. – форма, шаклга оид) – инсон фаолиятининг турли соҳаларида шакл (форма)ни мазмунга нисбатан устун қўйиш. Урф-одат, ахлоқ-қоидаларини, хатто ҳаётий вазият уларни аҳамиятсиз қилиб қўйганда ҳам, сўзсиз бажаришда, киши кўзига қонунни ҳурмат қилаётгандек бўлиб, аслида, унга қўида

риоя қилмасликда кўринади. Жамиятни бошқаришда бюрократизм, тўрачиликда намоён бўлади.

ФОРУМ (лот. – Қад. Римда халқ йиғинлари, *ярмаркалар*, суд мажлислари ва б. талбирлар ўтказиладиган майдон) – оммавий йиғин, мажлис, кенгаш, йирик анжуман.

ФРУСТРАЦИЯ (лот. – алданиш, режаларнинг барбод бўлиши) – муаммони ҳал қилиш ёки мақсадга эришиш йўлидаги фаолиятни издан чиқарувчи рухий ҳолат. У кишининг мақсадга эришиши йўлида учрайдиган, объектив равишда енгиб бўлмайдиган ёки субъектив равишда шундай туюладиган қийинчиликлар туфайли пайдо бўлади. Ф.нинг турлари: тажовузкор ҳолат, апатия, депрессив ҳолат, ғамгинлик туйғуси, ўзига ишонмаслик, кучсизлик, маъюслик ва б. Ф.нинг тажовузкор ҳолати кўпинча ўзини тута олмайдиган, кўпол одамга хос бўлса, *депрессия* ҳолати ўзига ишонмайдиган шахсга тааллуқлидир. Баъзан оғир табиатли кишиларда ҳам шу хилдаги ҳолатни вужудга келтириш мумкин, лекин бу вазият узокқа чўзилмайди.

ШТАМП (немисча – муҳр) – муҳрнинг, одатда, тўғри бурчакли тури, унда муассаса номи, манзили ва б. кўрсатилган бўлади.

ШТАТ (нем. – давлат, бошқарув) – *корхона*, муассаса, ташкилот ходимларининг доимий, барқарор шахсий таркиби, уларнинг лавозим ва маошлари кўрсатилган рўйхат.

ЭТИКЕТ (франц. – одоб-ахлоқ, маросим тартиби) – бирон жамиятда, ижтимоий гуруҳ ва ш.к.да қабул қилинган ўзаро муомала, одоб-ахлоқ ёки маросимлар тартиб-қоидалари.

ЭКСПЕРИМЕНТ (лот. – синов, синаш, тажриба) – аниқлаш, синаш, текшириш мақсадида ўтказиладиган илмий тажриба ёки синов ишлари.

ЭКСПЕРТИЗА (француз, лот. – тажрибали, синалган) – қийин ёки чигал масалани ечиш ва ҳал этиш учун мутахассислар иштирокида уюштирилган текшириш, шундай текшириш ўтказган мутахассислар ҳайъати.

ЎРИНДОШЛИК – асосий лавозим б-н бир вақтда бошқа маошли лавозимни эгаллаб туриш, шунингдек, асосий ишдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа ишни мунтазам бажариш. Ўзбекистон Республикаси меҳнат қонунчилигига кўра, Ў. бўйича ишга қабул қилиш *меҳнат шартномаси* тузиш ва ишга қабул қилиш ҳақида буйруқ чиқариш йўли б-н расмийлаштирилади. Ходимнинг илтимоси б-н унинг доимий иш жойида Ў. бўйича ишлаётгани ҳақида дафтарчасига ёзув киритилиши мумкин.

ДИНШУНОСЛИККА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АВЕСТО (парфиёнча – матн, тафсир килинган матн) – зардуштийликнинг мукаддас китоблари тўплами бўлиб, Ўрта Осиёда, хусусан, Хоразмда милоддан аввалги 1-минг йилликнинг 1-ярмида вужудга келган. Унда келтирилган маълумотларнинг энг қад. қисмлари милоддан аввалги 2-минг йиллик эҳири – 1-минг йиллик бошига оид бўлиб, оғзаки тарзда авлоддан авлодга ўтиб келган. Кейинги асрларда А. таркибига турли диний урф-одатлар баёни, ахлокий, ҳукукий қонун-қоидалар ва ҳ.к. қўшилиб борган. А.ни Зардушт диний асар сифатида бир тизимга солган. Дастлабки ёзма нусхаси эса 12 минг мол герисига битилган, деб ривоят қилинади. У Персеполда сақланган. Француз гаджикотчиси Анкетиль Дюперрон зардуштийлар жамоасида яшаб, А. тилини ва ёзувини ўрганиб, уни таржима қилиб нашр этган (1771). А.нинг бу нусхаси 27 жилддан иборат бўлиб, асарнинг еттидан бир қисмидир. У Ясна, Висперед, Вендидад, Гатлар ва Яштлар номи

б-н юритиладиган китобларни ўз ичига олади. А.да баён этилган ғояларга кўра, олам икки асоснинг, икки ибтидонинг, яъни ёруғлик б-н зулматнинг, яхшилик б-н ёмонликнинг тўхтовсиз курашидан иборат. Яхшилик ва эзгулик худоси Ахурамазда ер, ўсимлик ва б. ҳамма табиий бойликларни яратган. Ёмонлик ва ёвузлик тимсоли Анхрамайну Ахурамаздага қарши тўхтовсиз курашади, аммо уни енгишга ожизлик қилади. А.нинг ахлокий-фалсафий моҳияти «эзгу фикр», «эзгу сўз» ва «эзгу амал» каби мукаддас учликда ўз ифодасини топади. А. ўзбек, умуман Ўрта Осиё, Эрон, Озарбайжон халқларининг қад. даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, диний қарашлари, олам тўғрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари, маънавий маланиятларини ўрганишда муҳим ва ягона манба. Ўзбекистон ҳукуматининг ташаббуси б-н ЮНЕСКО Бош конференцияси 30-сессияси А. яратилганининг 2700 й.лигини дунё микёсида нишонлаш ҳақида қарор қабул қилди (1999 й. ноябр).

АДВЕНТИСТЛАР (лот. – воқе бўлиш) – христиан секталаридан бири бўлиб, 19-а. нинг биринчи ярмида АҚШда вужудга келган. Секта аъзолари «Исонинг қайтиб келиши» яқинлигига, худонинг минг йиллик ва танҳо ҳукмронлиги бошланишига ишонадилар. Асосчиси баптист У. Миллер (1782–1849) ҳисобланади. А. инсоният тарихи Исо ва шайтон ўртасидаги абадий курашдан иборат, бу кураш шайтоннинг ҳалокати б-н тугайди, ҳалос бўлишнинг бирдан-бир йўли А. этикодини қабул қилишдир, деб ишонади. Улар жоннинг ўлмаслигини инкор этади: жон тана б-н бирга ўлади ва Исонинг қайтиб келган куни яна тирилади. Улар худо оламни яратаётганда шанбада дам олган, дейдилар ва шу сабабли шанба кунини байрам қиладилар. Шунинг учун Россияда А. ўзларини субботниклар деб атайдилар. Бу секта МДХда, жумладан, Ўзбекистоннинг айрим шаҳарларида ҳам мавжуд.

АЖДОДЛАРГА СИҒИНИШ – патриархал экзогам уруғларида шаклланган оила-уруғ этикодларининг бир қисми. Бунда уруғ оксоқоллари ва патриархал оилаларнинг бошликлари асосий рол ўйнаган. А. с.да аждодларнинг руҳлари уруғнинг аъзоси бўлиб қолиши, лекин улар одамлардан кучли бўлгани сабабли уруғнинг фаровонлиги шу руҳларга боғлиқ, деган тасаввур катта аҳамият касб этган. Бу тасаввурлар обрў-этиборли уруғ оксоқоли тимсолини қабила худоси даражасига кўтариш учун ғоявий асос

бўлиб хизмат қилган. Бунинг асосида қад. динларда қаҳрамонларга сиғиниш, кейин эса авлиёларга сиғиниш вужудга келган. Ҳозир ҳам арвоҳларни эслаш, арвоҳларга сиғиниб улардан мадад сўраш, улар учун худойи қилиш, ис чиқариш каби шаклларда намоён бўлади.

АЗАЙИМХОНЛИК, Дуоҳонлик – дуо ўқиш, дам солиш йўли б-н табиблик қилиш. А. б-н шуғулланган шахслар дуохон, бахши; номи чиққан, тажрибали, мартабали дуохон эса азайимхон деб аталади. Азайимхон иссиқ-совуқ қилиш, жодугарлик б-н ҳам шуғулланган. Ибтидоий жамиятнинг уруғчилик босқичида айрим шахслар одамларни оддий усул (доривор гиёҳ, қон олиш ва б.) б-н даволаган. Лекин уларнинг баъзилари беморни даволаш жараёнида, гўё касал «сабабчис» бўлган «ёмон руҳлар»ни ҳар хил хатти-ҳаракатлар (авраш, дуо ўқиш, сеҳрлаш, афсунгарлик) б-н «ҳайдаб чиқара олишлари»га одамларни ишонтирган. А. жаҳоннинг кўпгина халқларида кенг тарқалган.

АЙЮБ – Қуръонда номи зикр этилган пайғамбардан бири. Унинг номи ва қиссаси Таврот, Инжил ҳамда бошқа қад. китобларда ҳам келтирилган. А. ҳар қандай мусибатларга, қийинчиликларга сабр-тоқат қилувчи, бардош берувчи инсон тимсоли сифатида танилган.

АМРИ МАЪРУФ (араб. – тўлиқ шакли «амри маъруф, наҳий мункар», «яхшиликка буюриш, ёмонликдан қайтариш») – ислом динидаги маросим.

Мусулмонлар бир-бирларини ҳақ йўлга, яхшилик ва гўзал ахлоққа чакириши Аллоҳ тарафидан фарз қилинган.

АНИМИЗМ (лот. – руҳ, жон маъноларини англатади) – руҳлар мавжудлигига ишонч, ҳайвонот, ўсимлик ва жонсиз жисмларда руҳ, онг ва табиий қудрат борлиги ҳақидаги таълимотни илгари сурувчи илк диний шаклларида бири. Ибтидоий одамлар табиат кучларига қарши курашда ожизлик қилган, ўз ҳаёти ва танасидаги турли ҳодисалар (туш кўриш, галлюцинация, ўлим ва ҳ.к.)ни тушунмаган. Улар жон тана б-н боғланган ва у танадан чикиб кета олади, деб ҳисоблаганлар. Инсонда аста-секин абстракт тафаккур ривожланиши б-н моддий нарсаларга боғлиқ руҳ тўғрисидаги тасаввурлар пайдо бўлган. Руҳлар яхши, саҳий ҳамда ёмон, ёвуз руҳларга бўлинган. Руҳлар одамлар ҳаётига, турмушига таъсир кўрсата олади, деб тасаввур қилинган. Шу сабабли, зарур пайтларда уларга қурбонлиқлар қилганлар.

АНТИСЕМИТИЗМ (Сом – Нуҳ пайгамбар ўғилларидан бири) – миллий ва диний муросасизлик шаклларида бири бўлиб, у яҳудийларга душманлик кўзи б-н қарашда ифодаланади. Тарихда А. турли шаклларда – атайин ёлгон, тухмат тарқатиш, ҳар хил камситишлардан тортиб, то оммавий равишда аҳолини кўчириб юбориш ва қирғин қилиш, геноцидгача намоён бўлган. А. герман фашизми ўтказган сиёсатда, айниқса, кескин тус олган.

АНТРОПОМОРФИЗМ (юнон. – одам шакл, кўриниш) – худо ҳамда илоҳий кучларни, табиатдаги нарса, ҳодисаларни инсон қиёфасида тасаввур қилиш. Бу тушунча қад. юнонлар динида кенг тарқалган эди. Уларнинг тасаввурича, худолар инсонга хос хусусиятларга эга бўлиб, абадий яшайди. А. ҳозирги замон динларининг кўпига хос бўлса-да, ислом ва иудаизм (яхудий) дини уни тан олмайди. Исломда худони инсонга ўхшатиб тасаввур этиш ва одам қиёфасида расмга тушириш ман этилган.

АРВОҲ (араб. – руҳлар) – диний тасаввурга кўра, ўлган кишининг бу дунё б-н алоқа боғлаб турадиган руҳи. А.га ишониш ибтидоий анимистик тасаввурнинг кўринишларидан бири. Бу тасаввурга биноан одам ўлганда жони унинг жисмидан ажралади, у руҳга айланиб бу дунё билан, одамлар б-н алоқада бўлиб туради. Мусулмонлар ўртасида А.га атаб чироқ ёқиш, ҳолвайтар пишириш, худойи қилиш каби урф-одатлар мавжуд.

АРХИЕПИСКОП – руҳонийлик унвони, христиан черков иерархидаги олий даражалардан бири. Ҳамма епископлар тенг ва бир хил ҳокимиятга эга, деб ҳисобланса ҳам апостол қондалари асосида айрим епископларга бошқаларнинг устидан назорат қилиш ҳуқуқи ва айни вақтда А. унвони берилган.

АСКЕТИЗМ (юнон. – машқ қилувчи, зохид) – ҳамма дунёвий нарсалардан воз кечишни, тарки дунё қилишни, зохидликни тарғиб этувчи диний-ахлоқий на-

зария. Худонинг марҳаматига мушарраф бўлиш учун тарки дунё қилиш зарурлиги ҳақидаги диний тасаввур. Христианликда монахликда кўринса, исломда дарвешлик, чилла ўтириш, рўза тутиш, зикр тушиш қабиларда намоён бўлади. Тасаввуфда зоҳидлик Аллоҳнинг зикрига ҳалал берувчи барча нарсаларни тарк этиш демакдир.

АТЕИЗМ (юнон. – худони инкор қилиш) – динни, диний таълимотни, худони, умуман илоҳий кучларга эътиқод қилишни инкор қилиш, даҳрийлик. Диний ва атеистик дунёқарашлар бир-бирига зид бўлиб, бунинг заминида идеалистик ва материалистик фалсафий йўналишлар ўртасидаги кураш ётади. Қад. Миср, Бобил, Ҳиндистон ва Хитойда мил. ав. 3-минг йилликдан бошлаб диний ақидаларни танқид қилган асарлар пайдо бўлган. Европада ўрта аср мутаассиблиги устидан ғалаба қозонилгач, Спиноза, француз материалистлари, Фейербах каби атеистлар ўз фаолиятларини Тавротнинг танқиди ва дунёвий маърифатчиликни ёйишга қаратдилар. Умуман, Марксгача А., асосан, динни танқид қилиш б-н чекланган ҳолда унинг жамиятда сақланиб қолиши ва муайян мақсадларга хизмат қилишини эътироф этиш б-н характерланади.

АФСУН (араб. – мафтун қилиш, сеҳр, авраш) – воқеаларнинг табиий жараёнига мўъжизавий таъсир кўрсатиш хусусиятига эга деб ҳисобланадиган сўзлар, иборалар йиғиндиси. А. қадимги динларнинг, айниқса, сеҳргарликнинг ажрал-

мас қисми бўлиб, балони даф этиш ё балога гирифтор қилиш, хасталикдан шифо топиш, омадга ёр бўлиш ва ҳ.к. усули деб қаралган.

АХБОР (араб. – хабарлар) – шиаларнинг муқаддас ривоятлари, Муҳаммад (с.а.в.) ва Алининг сўзлари, фаолияти тўғрисидаги ривоятлар тўплами. А. суннийларда муқаддас ҳисобланган сунна (ҳадис тўпламлари) каби Қуръондан кейинги муқаддас манбалардан ҳисобланади.

АҚИДА (араб. – ишониш, эътиқод, қараш) – исломда мусулмон киши ҳеч қандай шак келтирмасдан, ўйлаб ўтирмасдан ва муҳокама қилмасдан ишониши, имон келтириши ҳамда тасдиқлаши шарт бўлган эътиқодий ҳукмлар мажмуаси.

АҚИҚА (араб. – чақалок сочини олиш, жонлик сўйиш) мусулмон оилаларида чақалок дунёга келиши муносабати б-н Аллоҳ таолога шукрона сифатида қўй сўйиш б-н боғлиқ маросим. Ислом анъанасида А.ни чақалок туғилган куннинг 7, 14 ёхуд 21 кунлари ўтказиш тавсия этилади. Бу кунларда А. ўтказилмай қолинса, сўнг қайси кунда, қачон амалга оширилса ҳам вазифа бажарилган ҳисобланаверади.

БАПТИЗМ (юнон. – сув б-н чўқинтириш) – протестантизм секталардан бири. Баптистлар фикрича, болалар ёшлигида эмас, балки динга нисбатан онгли муносабатда бўлгандагина чўқинтирилиши, диний эътиқодда эркинлик бўлиши лозим. Исо Масихга ишонганларнинг ҳаммасини худо ҳалос этади. Б. рухо-

нийларнинг динга ишонувчилар б-н худо ўртасидаги воситачилигини рад этади, христианликда муқаддас ҳисобланадиган авлиёлар, иконалар, сирли маросимлар ва кичик байрамларни тан олмайди, фақат Исо Масиҳ номи б-н боғлиқ бўлган байрамларни, шунингдек, баъзи махсус байрамларни тан олади. Библияни диний таълимотнинг ягона манбаи деб ҳисоблайди, унга катъий риоя қилишга чакиради. Б.нинг дастлабки жамоаси 1609 й.да Голландияда инглиз муҳожирлари орасида вужудга келди. Б. Россияга 19-а.нинг 60-йилларида Германиядан кириб келган. 1905 й.да Жаҳон баптистлари иттифоқи тузилди, унинг маркази АҚШда. Жаҳондаги баптистлар сони 31 млн.дан ортиқ.

БАҲОИЙЛИК, Баҳоиййа – диний-сиёсий оким. 19-а. ўрталарида Эрондаги бобийлик ҳаракатининг давоми сифатида Ироқда вужудга келган. Асосчиси – Баҳоулло. У инсоният учун ягона дин, иқтисодиёт ва давлат зарур, деган ғояларни илгари суради. Баҳоулло фикрича, мавжуд динларни йўқотишнинг ҳожати йўқ, уларни қандайдир бир нуқсонсиз таълимот асосида бирлаштириш лозим. Аслида, ҳамма динлар яхши, фақат уларни ортиқча ақида ва урф-одатлардан тозалаш керак. Муҳими – худони севиш керак, чунки муҳаббат тараққиётнинг шарти ва коинот қонунидир. 1979 й.да Эронда ислом инқилобидан сўнг бу таълимотнинг ўнлаб раҳнаомалари қатъ этилди.

Баҳоийлар Осиёнинг баъзи мамлакатларида ҳам бор. Баҳоийларнинг кўпчилиги Европа ва Америкада, асосий марказлари – Германия, АҚШ, Панамада.

БИБИ МАРЯМ – Қуръонда тилга олинган такволи, сиддиқа аёл, Исо пайғамбарнинг онаси. Мусулмонлар учун у энг мўмина она, жаннатдаги аёлларнинг раҳнамоси. Туркистонда Марямга ҳурмат юзасидан «Биби» атамаси қўшиб айтилади.

БИБЛИЯ (юнон. – китоблар) – яҳудийлик ва христианликда муқаддас ҳисобланган диний китоблар ва рисоалар мажмуаси. Б. икки асосий қисмга – Қад. аҳд ва Янги аҳдга бўлинади. «Аҳд» сўзи Худонинг инсонлар билан махсус алоқасини ифодалайди. Қад. аҳд яҳудийликда ҳам, христианликда ҳам муқаддас саналадиган ва энг қад. даврларда яратилган диний адабиётлардан, Янги аҳд эса фақат христианлар муқаддас деб биладиган, улар диннинг шаклланишига алоқадор диний асарлардан иборат. Б. милoddан аввалги 8-а. ва мил. 2-а.лар оралиғида оромий ҳамда юнон тилларида ёзилган. Б. энг қад. алабий ёдгорликлардан бири бўлиб, диний панд-насихатлар, ақидалар, башоратлар, дуолар, *солнома*лар, масаллар, ишқий ва фалсафий дostonлар, ҳикоят, ривоят ва мактублардан иборат. Б. жами 70 китоб (бўлим)ни ўз ичига олган бўлиб, 13-а.да кардинал Стефан Ленгтон томонидан ҳозирги кўринишга келтирилган, китобларни шеърларга бўлиш ва рақамлаштиришни па-

рижлик матбаачи Робер Стефан (16-а. да) амалга оширган.

БИДЪАТ (араб. – янгилик киритмоқ, янгидан яратмоқ) – ислом ақидаси ва ҳукмларига хилоф янгилик. Қуръон ва суннатга хилоф равишда пайдо бўлган ҳар бир нарса Б.дир. Дастлаб халифа Усмон (644–656)дан порози одамлар, асосан, шиалар ва хорижийлар уни Муҳаммад пайғамбар сўзлари ва амалларига зид янгиликлар киритганликда айблаганлар. Кейинроқ ислом дунёсида диний ғоявий ихтилофлар ва баҳслар авж олган пайтда Б. тушунчаси «нотўғри ёки хато тасаввур», «янгилиш фикр» деган маъноларни касб этди.

БРАҲМАНИЗМ – (санскритча – ҳиндиуизмдаги уч олий маъбуддан бири – Брахма номидан) – табиий мавжудотларни илоҳийлаштирувчи қад. ҳинд дини. Веда дини асосида мил. ав. 1-минг йилликнинг бошида пайдо бўлган. Б.нинг муқаддас адабиётига ведалар ва уларга ёзилган жуда кўп шарҳлар (браҳманлар, арньяклар, упанишадлар) киради. Б.да веда динидаги қўпгина ҳудоларнинг таъсири деярли йўққа чиқиб, асосан, худо: Брахма, Шива ва Вишну эътиборли ҳисобланган. Брахма оламни яратувчи ва бошқарувчи, Вишну – оламларни сақлаб қолувчи ва муҳофаза қилувчи, Шива – ҳамма мавжудотни яқсон этувчи худо деб тушунилган. Б.да илгариги тотемистик тасаввурларнинг қолдиғи сифатида ҳайвон (сигир, маймун)ларни, айрим ўсимликларни ва б.ни илоҳийлаштириш

мавжуд. Б. ижтимоий ҳаётни, жумладан, давлатни ҳам Брахманинг ижоди, давлат арбобларини эса инсон қиёфасидаги ҳудолар деб ҳисоблар эди. Мил. ав. 6–5-а.ларда буддизм вужудга келди ва Б.га қарши кураш олиб борди. Б.га қарши кураш жараёнида ва унинг бевосита таъсирида Б. аста-секин ҳиндуизмга айланиб кетди.

БУДДА (санскритча – хотиржам, нурланган, олий ҳақиқатга эришган) – буддизмда бир неча бор қайта туғилишлар жараёнида мутлак ҳақиқатга етишган ва б.га диний нажот йўлини кўрсатишга қодир зот. Кенг маънода – ҳар бир инсон жуда кўп эзгулик қилиш, бу дунёнинг барча севимли нарсалари фойдасиз эканини англаш орқали Б.га айланиши мумкин. Тор маънода эса – буддизм асосчиси, бу дунё танишларини тарқ этиб, «олий ҳақиқатга эришган» Сиддхартха Гаутама (мил. ав. 623–544) исми.

БУДДИЗМ, Буд да в и л и к – жаҳонда кенг тарқалган динлардан бири бўлиб, унга эътикод қилувчилар тахм. 500 млн. дан ортиқ. Мил. ав. 6–5-а.ларда Ҳиндистонда пайдо бўлган. Марказий Осиё, Жан.-шарқий Осиё мамлакатларида ва Узоқ Шарқда тарқалган. Ҳозирги кунда Б. Шри Ланка, Мьянма (Бирма), Таиланд, Лаос, Камбожа, Вьетнам, Тибет, Бутан ва Япония каби давлатларнинг асосий динидир. Б.да 2 та асосий йўналиш мавжуд: хинаяна ва махаяна. Бошқа динлардан фаркли равишда Б.да ҳеч бир ўзгармас

нарса йўқ, ҳатто худо ҳам ўзгарувчан, деб уқтирилади. Фақат он ёки лаҳзалар силсиласи мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири йўқолиб, кейингисига ўрин беради. Инсон мунтазам равишда ёлғондан, ўғрилиқдан, бошқага зарар етказишдан, зинодан ўзини тийиш ҳамда медитация (онгни олий ҳақиқатга етишишга қаратиш), хотиржамликка ва охир оқибатда нирванага (азоб-укубатнинг тугашига) олиб келади. Нирванага етишиш учун Будда, Дхарма (Гаутама қолдирган таълимот), Сангха (Будда асос солган ва ҳозиргача фаолият кўрсатиб келаётган роҳиблар жамоаси) ёрдам беради. Ўзбекистонда битта будда жамоаси расмий равишда фаолият кўрсатади.

БУТ, **Идол**, **Санам** – диний сиғиниш объекти ҳисобланувчи худо ёки руҳнинг тасвири. Бутпарастлик – Б. санам, салиб, иконага сиғиниш одати. Фетишизм, мажусийлик каби ибтидоий динларга хос. Бутпарастлар бутни, санамни худолар қиёфаси, тимсоли деб билганлар. Мажусийликдаги бутпарастлик одати христианлик, Б. каби динларда ҳам сақланиб қолган. Кўп худоликка эътиқод қиладиган қабиаларда, хусусан, Африкадаги айрим қабиаларда бутпарастлик ҳали ҳам бор.

ВАҲИЙ (араб. – илоҳий хабар) – диний эътиқодга кўра, Аллоҳ таолонинг ўз пайғамбарларига фаришталар орқали юборган буйруқ ёки кўрсатмалари. В. аниқ ва равшан қилиб айтилган. Лекин баъзи В.лар тушида кўрилган ишорат шаклида

ҳам бўлган. Масалан, Иброҳим пайғамбарнинг тушида: «Ўғлиниг Исмоилни қурбонлик қил», деб буюрилгани ҳам В. деб ҳисобланади. В. илоҳий бир куч сифатида инсонларга тўғри йўл кўрсатиш манбаи бўлиб хизмат қилади.

ВАҲҲОБИЙЛИК (оқимнинг асосчиси Муҳаммад Абдуваҳҳоб номидан) – Марказий Арабистонда 19-а.да пайдо бўлган, исломнинг суннийлик йўналиши – ханбалия мазҳабидаги ақидапараст оқим. Дастлаб Ислом динининг илк даврдаги ҳолатини тиклаш учун курашувчи диний оқим сифатида майдонга чиққан, кейинчалик унинг фаолияти сиёсий, ҳатто террористик тус олган. В. тарафдорлари фикрича, фақат Аллоҳ маъбуд ва исломнинг манбаи Қуръон ва Суннадир. Муқаддас жойларни зиёрат қилиш, азиз-авлиёлардан дуоларда шафоат ёрдам тилаш ширк ҳисобланади. Мусика, қўшиқ ва умуман маънавий тараққиётнинг бошқа кўп кўринишлари бидъат (кейин кириб келган янгилик) саналади. Ваҳҳобийларнинг ибодатлари ҳам тарихан шаклланган ҳанафий мазҳаби қоидаларидан ажралиб туради. Ваҳҳобийлар динни «тозалаш»га, Муҳаммад (с.а.в.) давридаги асл ҳолига келтириш иддаоси б-н ҳаракат қилади. Унда ғайридинларга, «илк ислом аҳкомларидан чекинган» мусулмонларга қарши кураш алоҳида ўрин тутаети. Уларнинг даъватини қабул қилмаганларнинг барчаси гўё кофирдир. Дастлабки ваҳҳобийлар имон масаласида ўта мутаассиблик, сиёсий

ракиблар б-н курашда эса ошкора экстремизм б-н ажралиб турган. В. таълимоти ўша пайтдаёқ норозилик туғдирган. Ибн Абдулваҳхобни ҳатто ўзи туғилган жой – Уйайнадан қувиб чиқаришган. В. муайян кўринишда Ўзбекистонда ҳам пайдо бўлди. Коммунистик мафкура барбод бўлгач, юзага келган ғоявий бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилган ваҳҳобийлар ёш авлодни йўлдан уришга, ҳар қандай воситани ишга солиб, ўзлари учун ижтимоий муҳит яратишга уришдилар. Жамиятда беқарорликни вужудга келтириш мақсадида 1997 й. охирида Наманган шаҳрида ваҳшиёна қотилликлар содир этишгача бориб етидилар. Ўзбекистон ҳукуматининг изчил сиёсати В. кўринишдаги диний экстремизм ва ақидапарастлик ёйилишининг олдини олди.

ВЕДА ДИНИ – мил. ав. 1-минг йилликда Ҳиндистонда вужудга келган дин. Ведалар орқали маълум. Ҳиндуизм дини шаклланишининг дастлабки босқичи. В. д.да дастлаб табиат кучлари ва ҳодисалари антропоморфик (инсон қиёфасига ўхшатиб) тасаввур этилган. Унда яхши ва ёмон худолар, рухлар ҳақидаги тасаввурлар асосий ўрин эгаллади. Унда политеизм (кўп-худолик) ҳукмрон бўлган. В. д.да сиғиниш маросимлари, асосан, худоларга қурбонлик қилиш, овқат, ҳайвонлар келтириш ва турли урф-одатларни бажаришдан иборат бўлган. Кейинчалик қоғишларнинг алоҳида қатлами – браҳманлар ажралиб чиқиб, диний маро-

симлар тизими мураккаблашди. В. д.нинг кейинги эволюцияси натижасида *браҳманизм* вужудга келди.

ДАОСИЗМ (хитойча – қонун, тамойил) – қад. Хитойда кенг тарқалган илгор қарашлар тизими, шу қарашлардан келиб чиққан динлардан бири. Дао – ҳамма нарсанинг асоси. Дунё – Даонинг «тавалданиши»дир. Мил.ав. 6-5-а.ларда вужудга келган. Асосчиси Лао-цзи ҳисобланади, унинг ғоялари «Дао дэ цзин» китобида баён этилган. Д.га кўра, табиат ва инсон ҳаёти «илохий самовий қонун»га боғлиқ эмас, балки нарсаларнинг табиий йўли, қонуни – «дао»га асосланади. Ян Чжу фикрича, ҳаётнинг табиий қонунилари – «дао»га риоя қилиш инсонга «ўз табиатини бутунликда сақлаб қолишга» имкон беради. Д. дунёдаги ҳамма нарсаларда қарама-қаршиликлар кураши ётади, улар ўзгаришда, ҳаракатда: «Бир хил нарсалар кетиб, бошқа хил нарсалар келади, баъзи нарсалар гуллайди, баъзилари сўнади», деб ҳисоблайди. Д. таълимотида инсонга ўзидаги мажбурият ва бурч кишанларини улоқтириб ташлаб, табиатга яқин бўлган ҳаётга қайтиш даъвати бор. Кейинчалик Д. Хитойда ўзининг илгариги мавқеини йўқотиб ўрнини бошқа динларга бўшатиб берган. Ҳозир унинг тарафдорлари нисбатан озчиликни ташкил қилади.

ДАҲРИЙЛИК (араб. – вақт, тақдир, фалак) – ислом пайдо бўлмасдан илгари араб жамиятида кенг тарқалган ақида. «Ўлим», «тақдир», «ажалнинг етиши» маъноларини англатган бу ақидага кўра,

инсоннинг тақдири олдиндан белгилаб қўйилган, у эркин ирода ёки ихтиёр эгаси эмас, пешонасига «ёзилган» нарсаси албатта, содир бўлади ва ундан қутулишнинг иложи йўқ. Борлиқнинг эгаси, олий ҳокими сифатида муайян бир худо эмас, қандайдир «дахр», тақдири фалак, инсон иродаси б-н ҳисоблашмайдиган ва ундан юкори турадиган тасодифий ўзгаришлар жараёни тасаввур қилинади. Уларнинг эътиқодича, ўлимдан сўнг ҳамма нарсаси тугайди, шунинг учун бугунги кун б-н яшаб қолиш керак. Ўрта асрларда бир қанча олим, мутафаккир ва шоирлар Д.да айбланиб, шафқатсиз жазоланган. Ҳозир ҳам мусулмон дунёсида дахрийлик қораланади. Дахрий ва атеизм атамалари бир маънони англатмаса-да, шўролар даврида уларни синоним сўз сифатида ишлатиш расм бўлиб қолган эди.

ДЕИЗМ (лот. - худо) – Худони мукамал табиат «машинаси»ни яратиб, унга қонунлар ва ҳаракат бахш этган оламий ақл деб эътироф қилади, бироқ табиатнинг ўз ҳаракатларига худонинг кейинги аралашувини инкор этади ва худони билиш учун ақлдан ўзга йўлни рад қилади. 17-ада яшаган инглиз файласуфи лорд Г. Черберни асосчиси ҳисобланади. Деистлар кўпгина ўзгармас ақидалар ва урф-одатларга қарши чиқиб, ақлга мувофиқ келадиган динни тарғиб этадилар. Улар виждон ва фикр эркинлигини ҳимоя қилиб, «табiiй дин» ва «ақл дини»ни вужудга келтиришга интилдилар. Ҳозирги вақтда Д. алоҳида оқим сифати-

да тан олинмайди. Аммо кўпчилик табиатунослар оламнинг тартибли равишида тузилганида унинг шахсий хусусиятга эга бўлмаган хиллари борлиги исботини Д.да кўрадилар ва шу сабабли бу ақидага қўшиладилар.

ДЕМОН (юнон. - рух, худо) – ёвуз, «нопок» кучларни гавдалантирувчи хаёлий мавжудот – шайтон, иблис, жин, алвасти ва ҳ.к. Иудаизм ва христианлик ривоятларида Д. гуноҳга ботган (худога итоат қилишдан бош тортган) фаришталар деб ҳисобланган. Баъзан Олимп худолари ҳам Д. деб аталган. Д. одамга бевосита таъсир қилади, фалокат юборадиган ёки бирон-бир ҳалоқатли воқеаларга олиб келувчи йўлга бошлайди. Демонология – Д.лар ҳақидаги диний таълимот.

ДИН (араб. эътиқод, ишонч, итоат) – илоҳий куч ва ғайритабiiй кучлар мавжудлигига ишонишга асосланган дунёқараш, тасаввур, урф-одат ва маросимлар мажмуи. Д. муайян таълимотлар, ҳис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятлари орқали намоён бўладиган, олам, ҳаёт яратилишини тасаввур қилишнинг алоҳида тарзи, уни идрок этишнинг ўзига хос усули. Д.нинг дастлабки кўринишлари фетишизм, тотемизм, анимизм, сеҳргарлик ҳисобланади. Кўламига кўра, Д.лар уруғ-қабила Д.лари, миллий Д.лар (иудаизм, ҳиндуйилик, синтоизм, даосизм, конфуцийчилик), жаҳон Д.лари (буддизм, христианлик, ислом) вужудга келган. Д.лар аввалига кўпхудолик (политеистик), сўнггра

яккахудолик (монотеистик) кўринишида бўлган. Ҳар бир Д. диний дунёкараш, диний маросим, диний туйғу ва сигиниш объектларини ўз ичига олади.

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ – баъзи диний ташкилотлар ёки айрим диндорларнинг жамият қонун-қоидаларига мос келмайдиган мафкураси ва фаолияти. Д. э. кўпчилик динларда мавжуд бўлиб, унинг тарафдорлари ўз олдига сиёсий мақсадларни қўяди. «Мусулмон биродарлар» ҳаракати (Миср, 1928) дан етишиб чиққан Саййид Қутб (1906–65) ҳозирги замон ислом экстремизмининг ғоявий асосчиси сифатида тан олинган. Унинг «назария»-сига кўра, ўзини мусулмон деб ҳисобловчиларнинг кўпчилиги, аслида, мусулмон эмас, ва умуман, барча давлатлар исломга қаршидирлар. Демак, мақсад – ислом давлатини барпо қилиш ва жамиятни тўлиғича исломлаштиришдир. Д. э. муайян кўринишда Ўзбекистонда ҳам пайдо бўлди. Ислом экстремизми гуруҳи фаолияти натижасида 1997 й. декабрда Наманган шаҳрида бир неча қотилликлар юз берди. 1999 й.да 16 февралда Тошкент шаҳрида юз берган воқеалар диний ақидапарастларнинг асл мақсади конституциявий тузумга зарба бериш ва ҳокимият тепасига қилиш эканини кўрсатди. Христиан динининг баъзи секталарига асосланган кўплаб диний экстремистик ҳаракатлар ҳам мавжуд. Айниқса, «яхвечилар», «пятидесятниклар», «ташаббускор баптистлар» умуман, қонуний ҳокимият ва дунёвий қонунларни тан олмайдилар.

ДЎЗАХ (форсча; араб. – нор, жаҳаннам) – дин талабларини бажармаган гуноҳкорлар охиратда жазоланадиган жой. Яхудийлик, христианлик, ислом динларидаги асосий тушунчалардан бири.

ЕПИСКОП (юнон. – нозир, назорат қилувчи) – православ, католик, англикан черковларида олий мартабали рухонийлардан бири, черковга қарашли маъмурий-худудий бирлик (епархия) бошлиғи. Епископлик даражалари 4-а.дан бошлаб: патриарх, митрополит (митрополитлар бир қисми архиепископ унвонига эга) ва епископ.

ЖАБРОИЛ – исломда тўрт бош фариштадан бири (Микоил, Исрофил, Азроил б-н бирга). Аллоҳ иродасини пайғамбарларга етказиб, ваҳий келтирувчи (хабар берувчи), самовий офатларни ер юзида ижро қилувчи фаришта; барча пайғамбарларга худо тарафидан келадиган ваҳийлар фаришталар улуғи Ж. орқали келади. Ж. Аллоҳнинг иродаси б-н Мухаммад пайғамбарга Қуръон оятларини етказиб берган. Қуръони каримда Ж. «муқаддас рух», «олижаноб элчи» номи б-н тилга олинади.

ЖАННАТ (араб. – боғ, бўстон, учмоҳ) – тақводор диндорлар нариги дунёда роҳат ва фароғатда яшайдиган жой. Яхудийлик, христианлик, ислом динларидаги асосий тушунчалардан бири. Барча динларда Ж. дўзахга қарама-қарши қўйилади.

ЖИХОД (араб. – ғайрат қилиш, кучни ишга солиш) – исломнинг илк даврларида мусулмон кишининг динни ҳимоя

килиш, мустаҳкамлаш ва ёйишга уриниш, саъй-ҳаракат кўрсатиши, куч-ғайрат сарфлаши, дин йўлидаги кураши. Дастлаб исломни ҳимоя қилиш учун курашни англатган. Бу курашга нисбатан Қуръонда Муҳаммад (с.а.в.)нинг Макка ва Мадинада кечган ҳаёт фаолиятининг муайян шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда турлича кўрсатмалар бор: 1) кўпхудоликлар б-н можарога бормаслик ва уларни оқиллик ва одоб б-н ҳақиқий динга оғдириш; 2) ислом душманларига қарши мудофаа уруши олиб бориш; 3) ғайридинларга ҳужум қилиш, лекин мукаддас ойларда ҳарбий ҳаракатлар олиб бормаслик.

Ж. сўзи, аввало, «уруш» маъносида эмас, Аллоҳнинг динига сўз б-н даъват қилиш маъносида юзага келган. Ҳозирги замон мусулмон назариётчилари Ж.ни исломни тинч йўл б-н ёйиш, уни ташқи таъйиқдан ҳимоя қилиш учун мусулмонларнинг куч ва ғайратларини сафарбар этиш воситаси деб таърифлайди. Мўътадил ислом тарафдорларининг эътиқодига кўра, куч ишлатиш – «кичик Ж.», ҳар бир мўмин мусулмоннинг ўз нафси б-н кураши ва маънавий баркамоллик йўлидаги саъй-ҳаракати эса «буюк Ж.» ҳисобланади.

ЗАРДУШТ, Заратуштра (Авесто тили бўйича), Зороастр (юнон.) (мил. ав. тахм. 618–554 й.лар) – зардуштийлик дини асосчиси; Мовароуннахр, Хуросон ва Эрон халқларининг биринчи воизи, шоир, дин пешвоси; пайғамбар. Ўз қавм

ва қабилалари пешқадам вакилларининг кўпхудолик удумларига қарши ҳаракатига қўшилди ва 19 ёшида якка тангрини кашф этиш умидида Саблон тоғига чиқиб кетади. 20 й. ёрда яшайди. Ривоятларга кўра, 3. наврўз кунларининг бирида кохинлар бошчилигида мукаддас ичимлик – «Хум» тайёрлашга киришган. Эрта тонгда у дарёдан сув олиш учун қирғоққа тушган. Сув олиб бўлгач, кўзига қирғоқда турган порлоқ хилқат – «Воҳумана» кўринади ва унинг сеҳрли нурига эргашади. Ниҳоят, у эзгу ва улуг худо Аҳурамазда ҳузурига боради. Аҳурамазда ўзининг бутун борлиқни яратган худо экаши ҳақидаги хабарни билдириш учун одамлар орасидан Зардуштни танлаганини айтади (бу вақтда у 40 ёшга тўлган эди). Шу кундан бошлаб у зардуштийлик динининг пайғамбарига айланади. 3. Балхда қурилган оташкаданинг очилишида кўпхудолик тарафдори Братарвахш томонидан чавоқлаб ўлдирилади. Унинг Иставастр, Урувастр, Пуручитра исмли ўғиллари, Фрини, Трини, Пуручисто исмли қизлари бўлган. 3. ўз таълимотини – Авестода баён этади. Араблар 7-а. ўрталари – 8-а. бошларида Эрон ва Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин ислом дини ҳукмрон динга айлангач, зардуштийлар қувғин қилиндилар. Зардуштийлар Ҳиндистон ва Эронда ҳозир ҳам мавжуд.

ЗАРДУШТИЙЛИК, Зороастризм – мил. ав. 7–6-а.ларда вужудга келган дин. Асосчиси – Зардушт. Сўнгги тадқиқот

хулосаларига караганда, Ўрта Осиё, хусусан, Хоразм зардўштийлик ватани бўлган. Қад. пахлавий тилида «Зардушт» сўзи «Магупта» деб аталган. Пахлавий тилидаги ёдгорликларни араб тилига таржима қилган олимлар уни «мажус» шаклида қўлаган. Натижада ўрта асрлардан бери «Зардушт» «мажус», «З.» эса «мажусийлик» сифатида қўлланиб келинган. З.да «оташ» ва «куёш» тангри Ахурамазданинг ўғли деб ҳисобланган. «Нур», «оташ» З.нинг рамзи, тимсолидир. З.да Ахурамазда олий худо ҳисобланганлиги учун бу маздаизм ёки маздаийлик деб ҳам аталган. Унинг таълимоти Авестода баён этилган.

ИБОДАТ (араб. – қўллуқ қилиш, бўйсунуш, ўзини паст олиш, итоат қилиш) – Худога сиғиниш, илтижо қилиш. И. ҳар қандай динга хос. Турли динларда турлича И. қилинади. Диний эътиқоднинг таркибий қисми сифатида И. қатъий тартиб ва қоидаларга бўйсундирилган. Мас., христианлар хочга чўкинадилар, мусулмонлар кунига беш вақт намоз ўқиб И. қиладилар. И. якка ҳолда ёки кўпчилик бўлиб бажарилади. Диний таълимотга кўра, бутун борлиқни унутиб, ўзини фақат худога яқинлигини, унга итоаткорлигини ҳис этган ҳолда И. қилиш керак.

ИКОНА (юнон. – тасвир, образ) – христиан динига мансуб диндорлар сажда қиладиган, чўкинадиган Исо, Биби Марям ва авлиёларнинг ранг тасвир ёки бўртма тасвири.

ИЛОХИЁТ (араб. – Худо тўғрисидаги таълимот) – Худо, унинг сифатлари, бел-

гилари ва хусусиятлари тўғрисидаги фан. Муайян диний ақидалар ва улар ҳақидаги илоҳий кўрсатмаларни ўрганади.

ИМОН, И й м о н (араб. – ишонч, эътиқод) ислом динида Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, киёмаг кунига, тақдирга ва ўлгандан кейин тирилишга ишониш.

ИНЖИЛ, Евангелия (юнон. – хушхабар) – насронийларнинг муқаддас китоби, Иисус Христос (Исо Масих) ҳақида ҳикоя қилувчи христианлик асарларининг умумий номи, Библиянинг бир қисми. Яҳудийларнинг Қад. аҳддан фарқ қилиш учун И. Янги аҳд деб номланган. 2-алардан бошлаб юз йилликлар давомида таркиб топа борган. 4-а. бошида яхлит ҳолга келган ва черков томонидан христианларнинг муқаддас китоби, деб эълон қилинган.

ИНКВИЗИЦИЯ (лот. – қидирув) – католик черковининг суд-тергов ташкилоти бўлиб, 13-ада бидъатчиларга қарши курашиш мақсадида тузилган ва Рим папасига бўйсунган. И. заминдорлар – черков мафкураси ва улар зулмига қарши курашчиларни таъқиб қилган ва фаолияти шафқатсизлиги б-н ажралиб турган. Буюк мутафаккирлар, олимлар Ж. Бруно, Ж. Ванинини инквизиция ёндирди, Г. Галилей таъқибга учради. 18-19-алар давомида инквизиция тугатилди. 1965 йда бу ташкилот диний таълимот Конгрегацияси этиб қайта тузилди.

ИУДАИЗМ, Я х у д и й л и к – асосан, яҳудийлар ўртасида тарқалган энг қад.

динлардан бири. Мил. ав. I-минг йиллик бошларида Қуддус (Фаластин)да вужудга келган. И. номи Яхудо (Иуда) қабиласининг номидан олинган. Бу дин дастлаб кўпхудолик дини бўлган. Мил. ав. 10–6-а.ларда яккахудолик динига айланган. Оламни яратувчи худо Яхвега эътикод қилиш, Яхве ва яхудийлар ўртасидаги аҳд (шартнома)га шакл келтирмаслик, яхудийлар худонинг мумтоз бандалари экани, Мусо (Моисей)нинг пайғамбарлигига ва унга илоҳий китоб Таврот юборилганлигига, нариги дунёга, махдий (мессия)нинг келишига, охират куни барчанинг тирилишига, жаннат ва дўзахга, гуноҳкорларнинг жазоланиши ва савоб иш қилганларнинг рағбатлантирилишига ишониш И.нинг асосий ақидаларидир. И.нинг асосий диний китоблари – Таврот ва Талмуд ҳисобланади. Бу динга эътикод қилувчилар 18 млн.га яқин, уларнинг учдан бир қисми АҚШдадир.

ИСЛОМ (араб. – бўйсунуш, итоат этиш, ўзини Аллоҳ иродасига тошпириш) – жаҳонда кенг тарқалган динлардан бири; бутун борлиқ ва ундаги барча мавжудотларни яратган, уларнинг тақдирларини белгилайдиган ва ўз иродасига бўйсундирадиган ягона худо – Аллоҳга ишониш ва бўйсунуш, унинг фаришталари, мукаддас китоблари, пайғамбарлари ва тақдирига, у дунё ва унда жаннат ва дўзахнинг мавжудлигига, охират кунига, инсон ўлганидан сўнг қайта тирилиб, гуноҳсиз яхши кишилар жаннатга, гуноҳкор ёмон кишилар эса

дўзахга тушишига ишониш. И. дини 7-а.да Хижоз (Ғарбий Арабистон)да пайдо бўлган, унинг асосчиси Мухаммад (с.а.в.) дир. И. дини талкинида дастлаб яхудий ва христианлар ҳам айнан мусулмонлар эътикод қилган худога ишонганлар. Шу худо, яъни Аллоҳ одамларга пайғамбар – элчилар юборган. Аммо инсонлар пайғамбарлар таълимотини бузганлар. Шунинг учун Аллоҳ инсонларга охирига расул этиб Мухаммад (с.а.в.)ни танлади, унга ўзининг каломи – Қуръонни нозил қилди. И. динига жаҳонда қарийб 1,2–1,77 млрд. киши эътикод қилади ва эътикод қилувчилар сонига кўра христиан динидан кейин иккинчи ўринда туради.

ЙОГА (санскритча – бирлашиш, мулоқот) инсон руҳияти ва физиологиясини бошқариш таълимоти ва методи. «Халос бўлиш» (мокша ёки нирвана) ҳолатига эришишни мақсад қилиб қўйган ҳинд диний ва фалсафий тизимларининг таркибий қисми. Инсонда (руҳиятни муайян йўсинда чоғлаш орқали) органик ва аорганик жараён ва жисмларни бошқариш учун қандайдир куч ва имкониятлар мавжудлигини тан олади. Й.да жисмоний машқлар тизими ишлаб чиқилган ва организмнинг нафас олиш ва бошқа физиологик функцияларини бошқаришда, инсонда хоҳлаган руҳий ҳолатни вужудга келтиришда маълум муваффақиятларга эришилган. Асосий фалсафий ғояси – инсон психофизиологияси б-н коинот ўртасидаги уйғунлик.

КАРДИНАЛ (лот. – бош) – католик черкови иерархиясида Рим папасидан кейин, епископдан олдин турувчи руҳоний. Клар папанинг черковни бошқариш соҳасидаги энг яқин маслаҳатчилари ва ёрдамчилари ҳисобланади ҳамда шу лавозимга папа томонидан тайинланади.

КАРОМАТ (араб. – каромат, икром қилиниш, юқорилик, шараф) – ислом истилоҳига кўра, ақлни лол қолдирадиган ғайритабиий ҳодисалар. Шу ҳодисалар найғамбарларда намоён бўлса – мўъжиза, азиз-авлиёлардан содир бўлса – К. дейилади.

КАЪБА – (араб. – куб, тўртбурчак) – исломда мусулмонларнинг бош саждагоҳи, Саудия Арабистонининг Макка шаҳрида жойлашган. Байтуллоҳ (Аллоҳнинг уйи), Масжид ул-Ҳарам (гуноҳ ишларни қилиш тақиқланган ҳурмат сазовор масжид), Қибла (ибодатда юзни ўғирадиган тараф), Хонаи К. (К. уйи), Ал-Байт ул-атиқ (қад. уй) номлари б-н ҳам юритилади. Уни зиёрат қилиш – ҳаж ва умранинг асосий амалларидан бири.

К. бутун дунё мусулмонларининг энг муҳим маркази ва бирлиги рамзи бўлиб келди, ҳозир ҳам шундай бўлиб турибди. Ислом динидаги барча оқимлар унинг муқаддаслиги ва алоҳида ролини тан оладилар. Ҳар йили дунёнинг ҳамма чеккаларидан мусулмонлар ҳаж ибодатини адо этиш учун бу ерга келишади.

КОНКЛАВ (лот. – берк хона) – Рим папасини сайлаш мақсадида чакириладиган кардиналлар йиғини (1274 й.дан),

шунингдек, йиғин ўтказиладиган бино. Йиғин ташқи дунёдан буткул ажратиб қўйилган бинода ўтади. К. ўтказиш тартиби 13-а.да папа Григорий X томонидан белгиланган. Кейинги папалар бу тартибга жужий аниқлик ва тузатишлар киритган. Папа сайлаш учун қатнашчиларнинг 3 дан 2 қисми овоз бериши ва яна қўшимча бир овоз берилиши талаб қилинади. К. қатнашчиларининг сони 120 дан ошмаслиги керак.

КОНФУЦИЙЧИЛИК – Хитойдаги ахлоқий-сиёсий таълимот; кейинчалик энг таъсирли 3 асосий фалсафий-диний оқимдан бири (даосизм ва буддизм б-н бирга). Конфуций асос солган. Бу таълимотда инсонпарварлик (жэнь), одоб қоидалари (ли), фазилат (дэ) тушунчаси муҳим ўрин эгаллайди.

КОНФЕССИЯ (лот. – тан олиш, эътироф этиш) – диний ишонч, эътиқод, мазҳаб.

КОҲИН – ғойибдан хабар берувчи, башоратгўй. Исломдан аввалги Арабистонда васваса ҳолатида Аллоҳ ёки унинг вакили – фаришта ёки жин б-н мулоқот қилган одам шундай деб аталган. Қабила одамлари бирон-бир иш қилишдан олдин унинг оқибати қандай бўлишини К.дан сўрашган.

КУБРОВИЙЛИК – тасаввуф тариқати. 13-а. бошида Хоразмда Нажмиддин Кубро (1145–1221 й.лар) асос солган. Кубронинг тасаввуфий таълимотига кўра, инсон ўз моҳияти б-н кичик оламдир, у катта олам бўлган кoinотдаги барча нар-

саларни ва сифатларни ўзида мужассамлаштиради. Аммо илоҳий сифатлар юкори самовий доираларда бирин-кетин ўзига хос макомларда жойлашганлигидан, ҳақиқат йўлини кидирувчилар бундай камолотга эришиш учун маълум риёзатли йўллардан ўтишлари зарур. Кубро камолотга эришиш асосларини ўнта талаб («Ўнта усул»)да ифодалаб берган. Кубровияда тариқат аъзоларининг ягона ташкилий тизими бўлмаган. Уларни таълимотнинг руҳи ва мақсади бирилаштирган.

КУФР (араб. – яшириш; ношукрчилик; кофирлик) – исломий эътиқодга кўра, ислом динини ёки Аллоҳ, борлик ва инсон тўғрисидаги исломий дунёқарашни тан олмаслик, ягона Аллоҳ, унинг фаришталари, пайғамбарлари, илоҳий китоблари, қазо ва қадарига ишонмаслик ҳамда бундай дунёқараш ва ақидага қарши курашиш; имонсизлик, кофирлик.

ЛАЙЛАТУЛ-ҚАДР (араб. – кадр кечаси) – ислом ақидасига кўра, рамазон ойининг 26-дан 27-га ўтар кечаси. Бу кечанинг улуғланиши Қуръони каримнинг шу кечада нозил этила бошлагани, бу кеча минг ойдан афзал экани тўғрисида Қуръонда башорат берилгани б-н изоҳланади.

ЛАМАИЗМ (тибетча, айнан – энг улуг) – буддавийликнинг Тибет ва Мўғулистонда, шунингдек унга туташ ҳудудларда яшайдиган аҳоли ўртасида тарқалган бир кўриниши. 8-ада Тибетда биринчи монастирга асос солингани ва монахлик жамоаси ташкил этилиши б-н пайдо

бўлди. Тибетда аввал олий илмий даража олган ва устоз бўлишга ҳақи бўлган монахлар Лама деб аталган. Кейинчалик Тибетда ва Л. тарқалган бошқа мамлакатларда монахлик аҳдини қабул қилган ҳар қандай шахс Лама деб аталади. Л. таълимотига кўра, инсон фақат ламалар ёрдамида нажот топади (гуноҳлардан покланади). Л.да ламаларга ва маҳаллий ҳокимларга сўзсиз бўйсунуш асосий фазилат ҳисобланади. Л.нинг анъанавий, қонунлашган асосий муқаддас китоблари – Канжур (108 жилдди) ва Танжур (225 жилдди)да баён этилган. Л. бир қанча майда оқимларга бўлиниб кетган.

МАВЗОЛЕЙ (يونون. Mausoleion) – қабр ёки мазор устига қурилган маҳобатли ишшоот; М. номи Кария подшоси Мавсол (мил. ав. 4-а. ўрталари) сағанаси номидан келиб чиққан.

МАЖУСИЙЛИК – зардуштийликнинг мусулмонларда аталиши; яккахудолик пайдо бўлгунга қадар вужудга келган диний эътиқодлар, маросим ва байрамларни ифодалаш учун ишлатиладиган атама. М. тушунчаси сеҳргарлик, анимизм, фетишизм, тотемизм каби ибтидоий дин шакллари ҳам ифодалайди.

МАЗДАИЙЛИК, М а з д а и з м (Аҳурамазда номидан) – Қад. Эрон (Ахамонийлар давлати) дини. Авесто илоҳий китоб ҳисобланган. М.нинг зардуштийликдан фарқи шундаки, унда Зардушт фақат Аҳурамазда б-н шох ўртасидаги воситачи деб эътироф этилган ва у ортик даражада илоҳийлаштирилмаган.

МАЗДАКИЙЛИК – диний-фалсафий таълимот. Асосчиси Маздак ҳисобланади. Маздакийлар ҳаракати даврида Эронда кенг тарқалган. М.нинг асосий ғояси мулкий тенгликни ўрнатишдан иборат. Бу тенглик барча *моддий бойликларга* деҳқонлар жамоаси орқали эгаллик қилиш, яъни *моддий бойликлар* одамларга тенг тақсимланиши керак, деб тасаввур этилади. Бу ғоя халқ оммаси ичида кенг тарқалиб, М. ҳаракатининг мафқураси сифатида хизмат қилган.

МАЗҲАБ (араб. – йўл, ҳаракат тарзи, диний таълимот, диннинг бирон тармоғи) – исломда диний ҳуқуқ тизимлари ва йўналишлари, умуман анъанавий диний ҳуқуқ доирасидан чиқмаган ҳолда шарият масалаларида енгилроқ ёки қаттиқроқ ҳукм чиқаришлари б-н бир-биридан фаркланувчи йўналишлар, окимлар.

МАҲДИЙ, М с с и я (араб. – Аллоҳ томонидан тўғри йўлга етакланувчи) – кўп динларда худо томонидан танлаб олиниб вакил қилинган, ерда зулмни йўқ қилиб, адолат ўрнатиш учун юбориладиган халоскор. Исомда М. таълимот шаклида тарқалган ва унга кўра, замона охир бўлганда ерга қайтиб келиб адолат ўрнатади, деб тасаввур этиладиган пайғамбар авлодларидан бўлган имом. Шиаликда М.га эътиқод қилиш катта ўрин эгаллаган.

МИСТИКА – (юпон. – яширин, сирли) ғайритабiiий кучлар, илоҳлар ва илоҳий кучларга, инсоннинг илоҳият олами б-н

алоқа қила олишига ишонишдан иборат диний эътиқод.

МИССИОНЕРЛИК (лот., французча – юбориш, топшириқ) – бирор динга эътиқод қилувчи халқлар орасида бошқа бир динни тарғиб қилиш. М., асосан, христианликка хос. 4-адан пайдо бўлган. 13- 16-аларда христиан миссионерлиги Ҳиндистон, Ҳитой, Японияга кириб борди. Католик черковида М. Испания ва Португалия империялари ташкил топгач (15–16-алар), фаолиятини кучайтирди. М. Рим империясига янги ерларни ўз таъсири остига олишда катта ёрдам берди. Католик миссионерлигига раҳбарлик қилиш учун папа Григорий XV 1662 й.да Диний тарғибот конгрегациясини таъсис этди. М. 19-а.да фаолланди, айниқса, христиан миссионерлари Африкада фаолиятлариши кучайтирдилар ва ўз мамлакатларининг сиёсатини ўтказишга ёрдам бердилар. Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунига кўра, Ўзбекистонда ҳар қандай М. фаолияти ман этилади.

МОМОҲАВО (яхудийча «хавво» – хаёт манбаи) – Одаматонинг хотини, биринчи аёл ва инсон зотининг онаси. Инжилда Ева номи б-н маълум. М. Одаматонинг қовурғасидан яратилган, деб шарҳланади. У Иблиснинг сўзига кириб, Одаматони ман қилинган мевани тоғиб кўришга ундайди. Шу сабабли М. Одамато б-н жаннатдан чиқарилиб, ерда яшашга маҳкум этилади. Улар Макка яқинида яна

учрашишади. М. Одамато ўлимидан кўп ўтмай қазо қилади ва унинг ёнига дафн этилади.

МОНАСТИРЛАР (юнон. – монахлар маскани) – церковнинг муайян йўл-йўриқлари асосида биргаликда яшовчи монах (роҳиб)лар жамоаси; монахлар жамоаси фойдаланадиган ибодатхона, турар жой ва хўжалик бинолари мажмуи.

МОНАХЛАР, Роҳиблар (юнон. – ёлғиз) – ижтимоий диний гуруҳ. Улар тарки дунё килиши, мол-мулкдан воз кечиши, нафсини тийиши (онла қурмаслиги), қариндошлик ва ижтимоий алоқалардан холи бўлиши, қатъий интизомга риоя килиши керак ва ҳ.к.. Монахлик дастлаб мил. ав. 1-минг йилликда Ҳиндистон (буддизм)да пайдо бўлган. Христианликда монахлик 3–4-а.ларда вужудга келган. Бу динда монахликка ўтган киши сочини олдириб, янги исм қабул қилади, алоҳида кийим кияди. Ислом динида монах бўлмаган, лекин моҳиятан уларга яқин турган ўзига хос оқим вакиллари – суфийлар деб аталади.

МОНОТЕИЗМ, Я к к а х у д о л и к (юнон. – худо) – ягона худо ҳақидаги тасаввурларга асосланувчи диний эътиқодлар. Кўп худолик (политеизм)нинг акси. Христианлик, иудаизм ва ислом монотеизмга асосланган динлардир.

МУРТАД (араб. – орқага қайтган, чекинган) – ислом тарихида диндан қайтган, ундан воз кечган одам. Бундай одамлар энг катта гуноҳ қилган ҳисобланиб, ўлимга ҳукм этилган.

НАҚШБАНДИЯ – тасаввуф тарикатларидан бири. Баҳоуддин Нақшбанд асос солган, хожагон тариқати негизида пайдо бўлиб, Юсуф Ҳамадоний, Абдухолик Гиждувоний, Аҳмад Яссавий қарашларини омикта этди, уларга янги рух бериб ривожлантирди. 15–18-а.ларда *савдо* ва хунаромандчилик б-н шуғулланадиган шаҳар аҳолиси ҳамда кўчманчи чорвадор аҳоли орасига кенг ёйилди. Н. таълимотининг асосида «кўнгил худога бўлсин-у, кўл иш б-н банд бўлсин» («дил ба ёру, даст ба кор») шиори ётади. Расм-русумлар, одагларни кўр-кўрона ало этиш, риё, сохта диндорлик қораланади. Ахлоқий поклик, қаноатли, сабрли бўлиш, ихтиёрий фақирлик б-н Аллоҳга интилиш юксак фазилат ҳисобланади. Н.да одамнинг қадри мансаби, бойлиги б-н эмас, маънавий комиллиги б-н ўлчанади. Унда хунаромандчилик, касб эгаллаб, ўз меҳнати б-н ҳалол лўқма еб яшаш талаб қилинади, тиланчилик, дарбадарлик б-н кун кечириш суфий учун ишод саналади. Қул, хизматқор саклаш, ўзганинг меҳнатидан фойдаланиш ҳам ман этилади. Н.нинг юқоридаги шиори таркидунёчиликка, текинхўрликка қарши қаратилган.

ОДАМАТО – Қуръонга кўра, Аллоҳ томонидан яратилган Ер юзидаги биринчи одам ва инсон зотининг отаси. Қуръонга кўра, Аллоҳ О.ни лойдан ўзининг ердаги ўринбосари (халифа) сифатида яратиб, унга ўз руҳидан жон ато этган. О. Абулбашар (инсоният отаси) деб ҳам аталади. Исломда О. биринчи пайғамбар ҳисобла-

нади. О. жуфти ҳалоли Момахаво б-н жаннатда яшаб, уларга барча неъматлардан ейишга рухсат берилди, фақатгина бир дарахтнинг мевасидан ейиш тақиқланди (Аъроф сураси, 19–21-оятлар). Иблис О. б-н Момахавони алдаб, тақиқланган дарахт мевасини едиради. Бунинг жазоси эвазига улар жаннатдан чиқарилиб, уларнинг авлодлари ерда яшашга ва меҳнат қилишга маҳкум этилади.

ОХИРАТ (араб. – охириги кун, дунёнинг тугаш куни) – диний тушунча. О. ҳақидаги тасаввурлар барча динларга хос. Исломдаги О. ҳақидаги тасаввур ва ривоятлар яҳудийлик, христианликдаги тасаввурларга ва баъзи Шарқ халқларининг диний ривоятларига қисман ўхшаб кетади. Қуръонда О. кунда осмон ёрилиши, денгизлар тошиши, инсонларнинг тирилиб ўрнидан туриши, сўроқ қилиниши, гуноҳ ва савобнинг ўлчаниши, мархумларнинг жаннат ё дўзахга жўнатилиши тафсилотлари ва ш.к. кенг берилган.

ПАЙГАМБАР (форс. – хабар келтирувчи) – Аллоҳ б-н бандалари ўртасидаги элчи, Аллоҳнинг буйруқ ва кўрсатмаларини ваҳий орқали қабул этиб, уларни ўз умматига тўла-тўқис етказувчи вакил. Қуръони каримда куйидаги 25 нафар П. номи зикр этилган: Одам, Идрис, Нух, Худ, Солиҳ, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб, Юсуф, Лут, Айюб, Зулқифл, Юнус, Мусо, Хорун, Шуайб, Илёс, Аляса, Довуд, Сулаймон, Закариё, Яхё, Исо ва Муҳаммад (а.с.). П.ларнинг биринчиси Одам (а.с.), охиригиси Муҳаммад (а.с.)

саналади. П.лар ҳар қандай гуноҳлардан пок ҳисобланадилар.

ПАНИСЛОМИЗМ – 19-а. охирида бутун мусулмон оламини мустамлакачиларга қарши курашда бирлаштириш тўғрисидаги ҳаракатга Россия ва Англия империялари, шунингдек, собиқ Иттифок, томонидан берилган сунъий ном. 19-а.да Курсавий, Маржоний, Аҳмад Доғиш каби йирик уламолар ва маърифатпарварлар ислом динини ислоҳ қилиш фикри б-н чиқиб, муайян дастурлар тузишган. Уларнинг бу фикрлари Бухорода айрим мутаассиб жамоаларнинг жиддий қаршичилигига учраган. Афғон маърифатпарвари, диний ва сиёсий арбоб Жамолиддин ал-Афғоний 19-а.нинг 70-йилларидан бошлаб бу қарашларни яхлитлаштириб, исломчилик назариясига асос солган. Кейинчалик уни ривожлантиришда Муҳаммад Абду, Икром домла, Гаспринский, Фитрат, Бехбудий, Абдурашид Иброҳимов, Мунавварқори каби сиймоларнинг муайян даражада хизматлари бўлган. Совет Россияси ва собиқ Иттифок раҳбарияти П.га қарши курашда худди туркчилик ва турончиликка нисбатан бўлганидек қатъий чоралар кўрган. Улар П. ва пантуркизмга жадидчилик ва босмачилик ҳаракатининг асосий мафқураси деб ҳисоблашган.

ПАНТЕИЗМ (юнон. – худо) – худо б-н табиат бир нарса, улар бир бутунни ташкил қилади, деб ҳисобловчи диний ва фалсафий таълимот. П. атамасини Ж. Толанд киритган (1705). П. Уйғониш даври

натур фалсафаси ва Б. Спиноза («худо» ва «табиат» тушунчаларини бир нарса деб билган) ҳамда И. Г. Гердер, И. В. Гёте ва немис классик фалсафасига хос.

ПАПАЛИК – католик черкови раҳбарияти; Рим папаси томонидан бошқариладиган диний марказ. П. Рим епископлиги асосида вужудга келган. 5-а.да Рим епископлари ўзларига «папа» номини қўйиб олиб, Рим императорларидан бошқа епископларнинг ўзларига бўйсунishi тўғрисида фармон олишга муваффақ бўлдилар. 8-а.да Папа виллоятининг тузилиши папалар дунёвий ҳокимиятига асос солди. 2-жаҳон урушидан кейин, айниқса, 60-йиллардан бошлаб папа черковни акидалар, маросимлар, ташкилотлар ва сиёсат соҳасида ҳозирги даврга мослаштирилиш йўлига ўтди.

ПАПА, Рим папаси (юнон. – ота) – католик черкови ва Ватикан давлати бошлиғи. Кардиналлар мажлиси томонидан умрбодга (1389 й.дан кардиналлар орасидан) сайланади.

ПОЛИТЕИЗМ – (юнон. – кўп худо) – бир неча худога сиғинувчи, бир неча худони эътироф этувчи дин ёки диний эътиқод, кўп худолilik.

ПРОТЕСТАНТИЗМ (лот. – норози бўлиш, келишмаслик) – христианликдаги 3 асосий оқимдан бири (католицизм ва православие б-н биргаликда). Асосчилари – М. Лютер, Ж. Кальвин, У. Цвингли. П. черков, секталар, кальвинчилик, лютеранлик, англикан черковлари, методистлар, баптистлар, адвентистлар, шунинг-

дек, кўпгина мустақил оқимларни бирлаштиради. Унга кўра, руҳонийларнинг инсон б-н худо ўртасидаги воситачилик роли инкор этилади. Руҳонийлар б-н оддий диндорлар фарқланмайди. Мураккаб черков иерархияси йўқ, тоат-ибодат соддалаштирилган, монахлар бўлмайди, руҳонийларнинг оила қуриши ман этилмайди.

РАМАЗОН (араб. – рўза ойи) – хижрий йил ҳисобининг 9 ойининг араб. номи. Ислом динида Р. ойида Аллоҳ Муҳаммад (с.а.в.)га Қуръонни ваҳий қила бошлаган, деб талқин этилади. Шу сабабли Р. муқаддас ой ҳисобланади, бу ой давомида мусулмонларга рўза тутиш буюрилади.

РОЖДЕСТВО (рус. – туғилиш) – Исонинг туғилиши байрами – христиан динининг асосий байрамларидан бири. Исо туғилган кун шарафига черков жорий этган. 25 декабрда (айрим мамлакатларда Юлий календари бўйича, бошқаларида Григорий календари бўйича) нишонланади. Рус, болгар, серб ва бошқа православ черковлари Юлий календаридан фойдаланади, бу календардаги 25 декабрь Григорий календаридagi 7 январга тўғри келади. Православ анъанасида 12 байрам жумласига киради.

РЎЗА (форс. кундузги иш) – исломдаги 5 та рукн (мажбурият)дан бири. Рукн тутиш вақти тонг ёришмасдан аввал бошланиб, кун ботишига қадар давом этади. Бу вақтда ейиш, ичиш, жинсий яқинлик қилиш, номаъқул ишлардан тийилиш за-

рур. Р. даставвал Муҳаммад (с.а.в.) Мадинага хижрат қилганларидан 18 ой ўтгач фарз қилинган.

САЙИД, Саид (араб. – қабила бошлиғи, жаноб, раҳбар) – Арабистонда жоҳилия даврида қабила зодагонлари вакили, бошлиғи. Аста-секин шиалар тапвиқоти таъсирида С. истилоҳи Муҳаммад (с.а.в.) авлодларига, Хусайн авлодларига нисбатан қўлланиладиган бўлган. Улар мусулмон жамиятида имтиёзли ижтимоий табакани ташкил қилиб, диндорлар орасида катта обрў-эътиборга эга бўлишган.

САЛИБ ЮРИШЛАРИ – 1096–1270 й.ларда Ғарбий Европа зодагонлари ва католик черкови томонидан Яқин Шарққа (Сурия, Фаластин, Шим. Африка) қилинган босқинчилик урушлари. С. ю.нинг босқинчилик моҳияти диний шиорлар (ғайридин (мусулмонлар)ларга қарши кураш ва «худо қабри» ҳамда «муқаддас ер» (Фаластин)ни озод қилиш) б-н ниқобланган. Салибчилар, одатда, кийимларига салиб (хоч) белгисини тикиб олишган (юришларнинг номи шундан).

САҲОБАЛАР (араб. – ҳамроҳлар, дўстлар) – Муҳаммад (с.а.в.)нинг сафдошлари, у зот б-н мулоқотда бўлган ёхуд ҳарбий юришларида қатнашган мўмин кишилар. Кейинчалик Муҳаммад (с.а.в.)ни лоақал бир маротаба, гарчи гўдаклик чоғида бўлса ҳам кўрган барча кишилар саҳоба деб атала бошлаган.

СЕКТА (лот. – таълимот, оқим, мактаб) – мазҳаб, маслак, асосий, ҳукмрон

диний йўналишдан ажралиб чиққан гуруҳ. Шунингдек, кўча маънода ўз манфаатлари, фикрлари б-н чекланиб қолган, кўпчиликдан ажралган кишиларнинг тор гуруҳига нисбатан ҳам қўлланилади.

СИНТОИЗМ, Шинтоизм, Синто (японча синто, айнан – худолар йўли, худолар таълимоти) – Японияда тарқалган динлардан бири. 6–7-а.ларда вужудга келган. 1868–1945 й.ларда Япониянинг давлат дини бўлган. С. асосида табиатга ва аجدодлар руҳига сиғиниш ётади. Унинг таълимотига кўра, одамлар қандайдир руҳлар ёки худо (син ёки ками) лардан тарқалган. Олий худоси – Амаэрасу (куёш маъбудаси). С. таълимотининг асосини император ҳокимиятининг илоҳийлиги (императорга сўзсиз итоат этиш) тўғрисидаги ақида ташкил этади. Император Амаэрасунинг авлоди ҳисобланади. С. кўпхудоликка асосланган. С.да асосий эътибор Ер юзидаги ҳаётга қаратилган, нариги дунё масалаларига қизиқиш кам. С. кейинчалик буддизм, конфуцийчилик ҳамда христианлик таъсирига учраши унинг нуфузи пасайишига олиб келди. Лекин, 20-а.нинг 50-й. ларидан С.га бўлган расмий муносабат яна ўзгариб, унинг япон давлатчилиги б-н боғлиқ удум, байрам ва анъаналари тиклана бошлади.

СИОНИЗМ (Қуддусдаги Сион тепалиги номидан олинган; Библия ривоятларига кўра, бу ерда Довуд подшонинг қароргоҳи ва худо Яхванинг уйи бўл-

ган) – яхудийларни Фаластинга келишини рағбатлантириш ва у ерда яхудийлар давлатини тузиш орқали яхудийларнинг ўз-ўзини англашини тиклашга қаратилган мафкура. 19-а. охирида вужудга келган. 1948 й.дан кейин Исроилни дунё миқёсида ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга мўлжалланган. Социалистик ва либерал окимлардан тортиб то шовинистик руҳда бўлган бир қанча окимларни ўз ичига олади. Сионистик ташкилотлар 60 дан ортик мамлакатда иш олиб боради. Етакчиси – Жаҳон сионистлар ташкилоти (1897 й.да тузилган), қароргоҳи Исроил ва АҚШда.

СПИРИТИЗМ (лот. – жон, рух) марҳумларнинг руҳи нариги дунёда яшашига ва у б-н кишилар (фол кўриш, арвоҳларни чақириш ва бошқа усуллар билан) мулоқотда бўлишига ишониш. Унинг келиб чиқиши қад. анимистик эътиқодларга, буддизм, ҳиндуйлик, юнон таълимотларига, уларнинг таъсирида баъзи ислом фирқаларида ҳам шаклланган тасаввурларга бориб тақалади. С.да руҳлар б-н махсус кишиларгина (сеҳргарлар, қоҳинлар) боғлана олади деб ҳисобланган.

СУННИЙЛИК (араб. – сунна, яъни Мухаммад пайғамбарнинг сўзлари, амаллари, хатти-ҳаракатларига амал қилувчи) ислом динида Қуръондан тапқари сунна(т)ни ҳам имон маъноси деб тан олувчи мазҳаб. Жаҳондаги барча мусулмонларнинг тахм. 93 фоизи С.ка мансуб. С. бўйича Абу Ҳанифа (Имоми Аъзам)нинг

«ал-Фикҳ ал-акбар» асари энг нодир илмий мерос саналади.

СХОЛАСТИКА (юнон. – мактабга, олимга оид) – диний дунёқарашни назарий асослашга интилувчи диний фалсафа. Ўрта асрларда Ғарбий Европада тараққий этган. У илоҳиёт ақида асосларини рационалистик методика ва формал мантик масалалари («масала таллашиш») б-н боғлайди. С.нинг асосий мақсади – динни ҳимоя қилиш. Схолостлар Платон, Аристотелнинг таълимотларини ўз мақсадларига мослаштириб, христианлик ақидаларини асослаш йўлида талқин этишган. Кўчма маънода С. – ҳаётдан ажралиб қолган, беҳуда, мавҳум фикр юритиш маъносига қўлланилади.

ТАВРОТ (қад. яхудийча – таълимот, қонун) – иудаизм динининг муқаддас китоби. Т. 5 та китоб (Ибтидо, Чикиш, Ловий, Сонлар, Иккинчи қонун)нинг умумий номи. Иудаизм ва ислом ақидаси бўйича, Т. Аллоҳнинг Мусога Жаброил орқали туширган китоби. Кўпинча у «Мусо қонунлари» деб ҳам аталади. Т. ёзувлари оғзаки тарзда мил. ав. 11–6-а.лар ўртасида шаклланган. 5-а.да Фаластинда китоб шаклига келтирилган.

ТАҚВОДОРЛИК (араб. – сақланиш, ҳудодан қўркиш) – барча динларда ўта диндорликни ифодаловчи тушунча. Қуръон ва ҳадисларда Аллоҳдан қўркиш, дўзахдан сақланиш, парҳезкорлик ва бошқа мазмунларда келади. Динга жуда берилган, ҳудожўй, ўзини ҳаром ва шубҳалар-

дан сақлаб юрувчи одам такводор деб аталган.

ТЕИЗМ (юнон. – худо) – худо оламдан ташқарида туради, оламни ўз иродаси б-н яратган ва унда мавжуд бўлган мутлақ шахс деб тушунувчи диний дунёқараш. Нариги дунёдаги худони тан олиш Т.ни пантеизмдан, худонинг доимий фаоллигини тан олиш эса деизмдан фарклантириб туради. Т. келиб чиқиши жиҳатидан ўзаро яқин бўлган иудаизм, христианлик ва ислом динлари учун ҳосдир. Т. атамасини дастлаб инглиз файласуфи Р. Кедворт (1617–88) қўллаган.

ТЕОЛОГИЯ (грек. – худо ҳақида сўз, тушунча, фан) – худонинг моҳияти ва иродаси ҳақидаги диний таълимотлар мажмуи. Худо шахсан ўзини ваҳий орқали кишиларга маълум қилади деган концепцияга асосланади. Мукаддас китоблар ва мукаддаслаштирилган ёзувлар Т.нинг асосий манбалари ҳисобланади. Т. турли диний ўқув юртлари – семинариялар, академиялар, мадрасалар ва бошқаларда ўқитилади. Т. тушунчаси, аввало, иудаизм ва христианликка нисбатан қўлланган. Т. исломда илоҳиёт, калом атамалари б-н ҳам аталади.

ТОТЕМИЗМ (инг., Шим. Америкада яшайдиган индеецларнинг оғибве ва қабиласи тилида «унинг уруғи» маъносини англатади.) – ибтидоий диний эътиқодларнинг илк шаклларида бири. У кишиларнинг маълум гуруҳи б-н ҳайвон ва ўсимликларнинг муайян турла-

ри (баъзан табиат ходисалари, жонсиз нарсалар) ўртасида ғайритабиий алоқа, қон-қариндошлик бор деган эътиқодга асосланади. Ҳайвонлар, ўсимликлар, жонсиз предметлар тотем ҳисобланган. Тотемлар (кўпинча ҳайвонлар) ов қилинмаган, ўлдирилмаган, гўшти ейилмаган, улар гўё кишиларнинг қудратли ҳимоячиси ҳисобланган. Қабилла, уруғ ҳар бир аъзосининг ҳаёти ва фаровонлиги тотемга боғлиқ деб қаралган. Улар ўз тотемини қариндоши, акаси, отаси, дўсти деб ҳисоблаган. Ҳар бир қабилла, уруғ ўз тотемининг номи б-н аталган. *Тотемизм эътиқоди ва маросимлари муайян кўринишда кўп халқларда, айниқса, Австралиядаги қабилаларда сақланиб қолган.*

ФАНАТИЗМ (лот. – асабийлашган, жазаваси тутган) – ўз дини ва эътиқодига ортқ даражада ёпишиб олиб, бошқа ҳар қандай қарашларни рад этиш, ўтакетган мутаассиблик ва жоҳиллик.

ФАРИШТА (форс. – малак, хур, ғилмон) – ислом ва баъзи динларда худонинг амрини бажарувчи ғайритабиий мавжудот. Ф. сон-саноксиз бўлиб, ҳар бири маълум вазифани бажаради.

ФАТАЛИЗМ (лот. – тақдирга оид) – ҳамма воқеаларнинг азалдап белгилаб қўйилганлиги тўғрисидаги таълимот; мавҳум тақдирга (антик стоицизм), «пешонага ёзилган» тақдири азалга (ислом ва бошқа динлар) ва ш.к.га ишониш.

ФАТВО (араб. – тушунтириш, изох) – шариат, дин қонун-қоидалари асоси-

юради, ҳар йили ҳаж қилади, жума кунлари Макка, Мадина ва Қуддус шаҳарларидаги масжидларда намоз ўқийди. Денгизда сузувчиларга ҳомийлик қилади, махсус дуолар б-н чакирилса, ёрдамга келади: сувга чўкаётганларни қутқаради, ёнғинни ўчиради, ўғрилар хуружидан, жишларнинг ҳийлаларидан, илон чакинидан асрайди. Чол, сувори ёки йўловчи кўринишида пайдо бўлади, деҳқон дала-сига ёки хирмонга назар ташласа, ҳосил баракали бўлади ва ҳ.к.. Суфийлар Х.ни авлиёлар ири сифатида эъзозлайди. Ислом анъанасида Х.нинг умри боқий деб талқин этилганига қарамай, мусулмон мамлакатларида Х.нинг бир қанча қабри бор ва улар мусулмонларнинг зиёратгоҳларига айлантирилган.

ХОЧ, Крест, Салиб – христианликнинг асосий тимсолларидан бири, православие ва католицизмда диний сиғиниш буюми. Х.га сиғиниш 4-а.да расмийлашган. Христианлар ривояти бўйича, Исо Х.га миҳлаб ўлдирилган, шунга кўра, қатл қуроли тасвири христианлик динини қабул қилиш белгиси сифатида диний тимсолга айланган. Протестантизмда Х.га сиғинилмайди.

ХРИСТИАНЛИК – жаҳонда кенг тарқалган динлардан бири. Европа, Америка мамлакатларида, Австралияда, фаол миссионерлик ҳаракати натижасида Африка, Яқин Шарқда ва Узоқ Шарқнинг бир неча минтақаларида кенг ёйилган. Жаҳонда бу динга тахм. 2 млрд. киши эътиқод қилади. Х.нинг асосий ғояси

худо одам - Иисус Христос (Исо масих) ҳақидаги ривоятлар б-н боғлиқ. Христианлик таълимотига кўра, худо ягона, лекин у муқаддас учлик (троица) да намоен бўлади. Исо келажакда тириклар ва ўликлар устидан ҳукм чиқариш учун охираг қуни ерга қайтиб келади. Унинг ўғитларига, васиятларига амал қилганлар, ҳаёт машаққатларига у қаби бардош берганларгина нариги дунёда ажр (мукофот)га эришадилар. Х.нинг ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий нормалари, чеклаш ва тақиқлари Библия ва бошқа муқаддас китобларда ўз ифодасини топган. Христианлик 1-а.нинг 2-ярмида Рим империясининг шарқий қисмида яшовчи яҳудийлар ўртасида пайдо бўлган. Илк Х. дастлаб иудаизмдан ажралиб чиққан. Шарқ динларига ҳос айрим тасаввурлар ҳам унда ўз ифодасини топган. Христиан жамоаларининг ижтимоий таркиби вақт ўтиши б-н руҳонийлар (клир) ва оддий жамоа аъзолари (мирян)га бўлинган. Айрим жамоалар ўртасидаги алоқаларнинг мустаҳкамланиши епископ бошлиқ черковнинг таркиб топишига олиб келди. Черков қатта бойлик тўплаб, сиёсий қучга айланиб борган. Дастлаб христианларни таъкиб этган Рим императорлари кейинчалик Х. тарафдорлари бўлдилар. 4-а.да христианлик Рим империясида мавжуд ижтимоий тузум ва унинг тартибларини ҳимоя қилувчи давлат динига айланди. Рим империясининг ғарбий ва шарқий

ДАВЛАТ РАМЗЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
ДАВЛАТ ГЕРБИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
ДАВЛАТ БАЙРОҒИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ДАВЛАТ МАДҲИЯСИ

Абдулла Орипов шеври

Мутал Бурдонов мусикаси

Серкуёш, ҳур ўлкам, элга бахт, нажот,
Сен ўзинг дўстларга йўлдош, меҳрибон!
Яшнагай то абад илму фан, ижод,
Шухратинг порласин токи бор жаҳон!

На қарот:

Олтин бу водийлар – жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жўш урган замон,
Оламини маҳлиё айлаган диёр!

Бағри кенг ўзбекнинг ўчмас иймони,
Эркин, ёш авлодлар сенга зўр қанот!
Истиқлол машғали, тинчлик посбони,
Ҳақсевар, она юрт, мангу бўл обод!

На қарот:

Олтин бу водийлар – жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жўш урган замон,
Оламини маҳлиё айлаган диёр!

ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР
ТАШКИЛОТИ

ЕВРОПА ИТТИФОҚИ

European Bank

ЕВРОПА ТИКЛАНИШ ВА
ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ

ЕВРОПА ХАВФСИЗЛИК ВА ҲАМКОРЛИК
ТАШКИЛОТИ

ЖАҲОН БАНКИ

ИНТЕРПОЛ

WIPO
WORLD
INTELLECTUAL PROPERTY
ORGANIZATION

ЖАҲОН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ТАШКИЛОТИ

WORLD
METEOROLOGICAL
ORGANIZATION

ЖАҲОН МЕТЕОРОЛОГИЯ ТАШКИЛОТИ

ЖАҲОН САВДО
ТАШКИЛОТИ

UPU | UNIVERSAL
POSTAL
UNION

ЖАҲОН ПОЧТА ИТТИФОҚИ

ЖАҲОН СОҒЛИҚНИ
САҚЛАШ ТАШКИЛОТИ

ИСЛОМ
КОНФЕРЕНЦИЯСИ
ТАШКИЛОТИ

ИҚТИСОДИЙ
ҲАМКОРЛИК ВА
ТАРАҚҚИЁТ ТАШКИЛОТИ

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР
ҲАМДЎСТЛИГИ

ШИМОЛИЙ АТЛАНТИКА
ШАРТНОМАСИ ТАШКИЛОТИ (НАТО)

НЕФТНИ ЭКСПОРТ ҚИЛУВЧИ
ДАВЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ (ОПЕК)

ОЗИҚ-ОВҚАТ ВА
ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ
ТАШКИЛОТИ

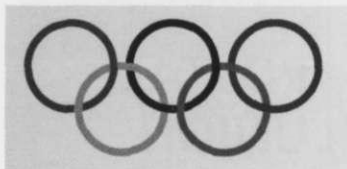
ХАЛҚАРО ФУТБОЛ
ФЕДЕРАЦИЯСИ

ХАЛҚАРО
ВАЛЮТА
ФОНДИ

ХАЛҚАРО МЕХНАТ
ТАШКИЛОТИ

ХАЛҚАРО ОЛИМПИАДА
ҚЎМИТАСИ

ХАЛҚАРО
СТАНДАРТЛАШТИРИШ
ТАШКИЛОТИ

THE WORLD BANK
IBRD • IDA

ХАЛҚАРО ТИКЛАНИШ ВА ТА-
РАҚҚИЁТ БАНКИ

INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE

ХАЛҚАРО СУД

ХАЛҚАРО ЭРКИН КАСАБА
УЮШМАЛАРИ КОНФЕДЕРАЦИЯСИ

ХАЛҚАРО ҚИЗИЛ ХОЧ ВА
ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ
ҲАРАКАТИ

ШАНХАЙ ҲАМКОРЛИК
ТАШКИЛОТИ

ЮНЕСКО

ЮНИСЕФ

ЮНИДО

ДАВЛАТ МУКОФОТЛАРИ

“ОЛТИН ЮЛДУЗ”
МЕДАЛИ

“МУСТАҚИЛЛИК”
ОРДЕНИ

“АМИР ТЕМУР”
ОРДЕНИ

“ЖАЛОЛИДДИН
МАНГУБЕРДИ” ОРДЕНИ

“БҮЮК ХИЗМАТЛАРИ
УЧУН” ОРДЕНИ

“ЭЛ-ЮРТ ҲУРМАТИ”
ОРДЕНИ

“ФИДОКОРОНА
ХИЗМАТЛАРИ
УЧУН” ОРДЕНИ

“МЕҲНАТ ШУҲРАТИ”
ОРДЕНИ

“СОҒЛОМ АВЛОД
УЧУН” ОРДЕНИ

“ШОН-ШАРАФ”
ОРДЕНИ

“ДЎСТЛИК”
ОРДЕНИ

“МАРДЛИК”
ОРДЕНИ

“ЖАСОРАТ”
МЕДАЛИ

“СОДИҚ
ХИЗМАТЛАРИ
УЧУН” МЕДАЛИ

“ШУХРАТ”
МЕДАЛИ

“КЕЛАЖАК БУНЁДКОРИ”
МЕДАЛИ

“НИХОЛ”
МУКОФОТИ

ЗУЛФИЯ НОМИДАГИ
ДАВЛАТ МУКОФОТИ

СИЁСИЙ ПАРТИЯ ВА ҲАРАКАТЛАР

ХАЛҚ ДЕМОКРАТИК
ПАРТИЯСИ

“АДОЛАТ” СОЦИАЛ-
ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ

“МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ”
ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН ЛИБЕРАЛ-
ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН ЭКОЛОГИК
ҲАРАКАТИ

қисмидаги ўзига хос тарихий тараққиёт Х. черковини иккига: католицизм (империянинг ғарбий қисми) ва православизм (шарқий қисми) бўлинишига олиб келди. Х.нинг бу бўлиниши 1054 й.да расман эътироф этилган бўлса-да, бироқ бу жараён 13-а.нинг бошларида тугалланган. 16-а.да *Реформация* натижасида Европадаги қатор черковлар католицизмдан ажралиб чиқиб, Х.нинг учинчи асосий оқими – протестантизм юзага келди. 19-а.нинг охирида христиан черковларининг миссионерлик фаолияти кучайди.

ХУДО (форс.) – диний сиғиниш ва эътиқод қилишнинг объекти сифатида намоён бўладиган илохий куч; азалийлик ва абадийлик, яратувчилик тимсоли. Ҳар бир динда Х. бутун оламни яратувчи сифатида эътироф этилади.

ХУРОФОТ (араб. – бидъат, ирим-сиримлар) – диний эътиқод, урф-одат, иримларни сохталаштирувчи ижтимоий-психологик ҳодиса.

ХУТБА (араб. – ваъз, нутқ, панд-насихат) – жума ва ҳайит кунларида имом хатибнинг суннатдан кейинги (фарздан олдинги) ваъзхонлиги, диний панд-насихати.

ХЎЖА (форс. – обрў-эътиборли киши; соҳиб; *савдогар*; мураббий) – фахрий унвон ва мурожаат шакли.

ШАРИАТ (араб. – остона ва сув ичиш жойи; тўғри йўл, ислом ҳукмлари, қонун-қоидалари, қонунчилиги) – Аллоҳ таолонинг Каломи асосида жорий қилган

ва шаклланган амалий ҳукмлар мажмуаси, ислом ҳуқуқи тизими.

ШАҲИД (араб. – урушда ўлган, ўлдирилган; азият чекувчи) – исломда дин йўлида ҳалок бўлган шахс. Уларга қабр азобидан ҳоли бўлиб жаннатга тушиш қафолатланган, шунинг учун Ш.лар дафн этилишидан олдин ювилмайди. Ватаи учун ёки ҳаққоният йўлида қурбон бўлган, жонини фидо қилган одам ҳам шаҳид ҳисобланади.

ШИА (араб. – гуруҳ, фирқа, содиқ кишилар, эргашувчилар) – Мухаммад (с.а.в.) давридаги Қуръонни тан олиб, унга кейинчалик қўшилган диний ақидаларни, сунний халифаларни тан олмайдиган оқим, ислом динидаги мазҳаб.

ШИАЛИК (араб. – гуруҳ, тарафдорлар) – исломдаги 2 асосий йўналишдан бири. Ўзининг тарқалиши ва тарафдорларининг миқдори жиҳатидан суннийликдан кейинги ўринда туради. Жаҳондаги барча мусулмонларнинг тахм. 8 % и Ш.ка мансуб. Ш. 7-а. ўрталарида ислом жамоаси ичида олий ҳокимият масаласида пайдо бўлган ихтилоф натижасида вужудга келган. Шиа сўзининг тўлиқ шакли «шиъат Али» («Али партияси») бўлиб, бу ном Али ибн Абу Толиб ва унинг авлодларига эргалганларга нисбатан берилган. 7-а. охирларига келиб Ироқ ва Эронда кенг тарқалган ва исломдаги мустақил йўналишга айланган. Ш. аввал фақат сиёсий ҳаракат сифатида шаклланган бўлса-да, кейинчалик ақидавий ва фикҳий масалаларда турли ўзига хос жиҳатлар

пайдо бўлди. Ш. тарафдорлари (шиалар) суннийлар каби Қуръонни илоҳий деб эътироф этади, лекин уларнинг айрим ўта реакцион руҳдаги вакиллари халифалар даврида Қуръоннинг айрим қисмлари тушириб қолдирилган деб ҳисоблайди. Ш.да Али ва унинг авлодларидан иборат ўн икки имом ҳокимияти тан олинади. 874–878 й.лар орасида 7–9 ёшида бодарак йўқолган 12-имом Муҳаммад ал-Маҳдийни шиалар «яширинган» ҳисоблайди, замона охир бўлганда унинг қайтиб келишини ва адолат ўрнатишини кутади (имоми Маҳдий, имоми охирзамон).

ШИРК (араб. – бирга қатнашиш, шериклик; Аллоҳнинг шериги бор деб билиш, кўпхудолилиқ) – исломга кўра, Аллоҳдан бошқа «илоҳ»ларга, шунингдек, бутлар ва одамларга сиғиниш катта гуноҳ, куфр ҳисобланади. Аллоҳдан ўзгага топинувчилар мушрикдирлар. Қуръонга кўра, Ш. кечирилмайдиган гуноҳ ҳисобланади. Истеъмолда кофирни мушрик, мушрикни кофир, деб атаб келинади.

ШОМОНЛИК, **Ш а м а н л и к** (эвенк тилида шаман – жазавага тушиш) – ибтидоий диний эътиқод шаклларидаан бири. Ёвуз ва эзгу руҳларга, уларнинг инсон ҳаётига таъсир кўрсатишига ишониш Ш.нинг асосини ташкил этади. Ш.да унинг руҳонийлари – шомонлар руҳлар б-н алоқа боғлай оладиган, бўлажак воқеаларни олдиндан айтиб бера оладиган шахслар деб, уларга сиғинилади.

Махсус кийим кийган, чилдирма ушлаган ва бошқа турли нарсалар таққан шомоннинг халқ ўртасида рақс тушиб ва жазавага кириб, руҳлар б-н «алоқа боғлаши» ҳамда улардан маълум йўл-йўриқ олиши Ш.нинг асосий маросими ҳисобланади. Бу диний эътиқодда оддий диндорларга белгиланган кенг маросимчилик белгилари ва ибодатхоналар йўқ. Шомонларга беморлар ўзларини даволаш мақсадида мурожаат қилиб турадилар.

ЯССАВИЙЛИК – тасаввуфдаги тариқатлардан бири. Асосчиси Аҳмад Яссавий. 12-а.да Ўрта Осиёда пайдо бўлган. Я. таълимотига кўра, комил муршид (шайх)нинг зиммасидаги биринчи вазифа олий инсоний сифатларни ўзида мужассам этиш, шариат илмини мукамал эгаллаб, сўнг муридларни ортидан эргаштиришга эришишдир. Яссавийликка кўра, мурид қуйидаги талабларга риоя қилиши зарур: бирор кишини ўз муриди-дан устун қўймаслиги ва унга мутлақ эҳтиром б-н боғланиши; зикр ва идрок соҳиби бўлиши, устозининг рамзи ва ишоратларини осон илғаши; сўзда тўғри, ваъдага вафодор бўлиши; устозининг амр, таклиф, ваъз ва насихатларини назардан соқит этмай камолга интилиши. Ҳазинийнинг «Жавоҳир ул-аброр» асирида Я.нинг асослари қуйидагича қайд қилинган: тавҳидга асосланган тасаввуфий тушунчалар; шариат ва пайғамбарнинг суннати-га мутлақ боғлиқлик; шариатга таянган тариқат; риёзат ва мушоҳада; хилват ва зикр. Я.да илм-маърифат

эгаллаш, ҳиммат ва саховат туйғуларини камол топтириш, нафсга қарши курашда собит бўлиш, ҳалол меҳнат б-н ризқ топишга алоҳида аҳамият берилган. Я. зикри жаҳрийга асосланган. Тасаввуф таълимотига кўра, инсоннинг асл ватани мутлақ борлик. Инсон шу борликда пайдо бўлган, ўша муқаддас борликка қайтмоғи муқаррар. Шу боис ҳақиқий суфий ватан ва ватанпарварлик борасида тор тушунчага берилмаслиги керак. Я. кўплаб олим, шоир ва давлат арбоблари қалбини забт айлаган. У фақат Мовароуннаҳрда эмас, балки Хуросон, Озарбайжон, Туркияда ҳам кенг тарқалган.

ҚАБРИСТОН, **Мозор** – марҳумлар дафн этиладиган маҳсул жой. Қ. турлари ва уларни муҳофаза қилиш тартиби дафн маросими, муайян халқ, дин, мазҳаб, ижтимоий гуруҳ ва бошқалар, шунингдек, ҳокимият органлари томонидан ўрнатилган маъмурий ва санитария нормалари б-н белгиланади. Марҳумни дафн этиш учун тайёрланган маҳсул ўрин қабр, гўр дейилади.

ҚАЛАНДАРЛИК – **Суфийлик** – зоҳидлик ҳаракати. Маломатийлар зоҳидлик мактабининг ғоялари таъсирида юзага келган. Кейинчалик дарбадар-гадо дарвишлар биродарлиги (тарикати) ҳам қаландария деб аталган. Қаландария Хуросонда ва Ўрта Осиёда 11-а. бошларида юзага келиб, дастлаб аниқ ташкилий тузилмага эга бўлмай, тарафдорлари кам эди. Кейинчалик оммалашиб, Шарқда Фарғонадан тортиб, Ғарбда Ироқ ва

Шом (Сурия)га қадар кенг тарқалган. Нақибандия, яссавийлик, кубровийлик Қ.нинг машҳур сулуқлари ҳисобланган. Қ. сулуқларининг таъсири Покистон, Ҳиндистон, Индонезия, Эрон ва Африканинг айрим мамлакатларида ҳозир ҳам сезилади. Қаландар – тарки дунё қилган, суфий; тасаввуф йўлига кириб, дарбадарлик ва хайр-эҳсон б-н кун кечирувчи киши. Улар муайян жамоа (сулуқ)га бирилашиб, унинг таълимотини тарғиб этган, ўз муршиди (шайх, эшон ёки пир)нинг кўрсатмаларини бажариши шарт ҳисобланган.

ҚУРЪОН (араб. – ўқимок, кироат қилмок) – мусулмонларнинг асосий муқаддас китоби. Қ. ваҳий орқали Муҳаммад (с.а.в.)га 610- 632 й.лар давомида нозил қилинган Аллоҳнинг каломи (Каломуллоҳ). Қ.нинг нозил қилиниши ислом ақидаси бўйича рамазон ойининг 27-кунига ўтар кечаси юз берган. Шунинг учун ҳам бу ой муқаддас ҳисобланиб, рўза тутилган куннинг 27-кечаси лайлатул-қадр, яъни қадрли, илоҳий қудрат намоён бўладиган, бандаларнинг бир йиллик тақдири ҳал қилинадиган (қадр – тақдир, ўлчов) табаррук кеча деб улуғланади. Қ.нинг бўлимлари сура дейилади, уни шартли равишда боб б-н таққослаш мумкин. Ҳар сура оятларга бўлинган. Қ. 114 сура, 6236 оятдан иборат. Ҳар бир суранинг ўз номи бор. Оятлар эса тартиб рақами б-н берилган. Сураларнинг номлари унинг бошида келган сўздан олинган ёки зикри кўпроқ келган нарсалар,

вокеалар ёхуд асосий қаҳрамон номи б-н аталган.

ҲАДИС (араб. — хабар, гап, янгилик) — Муҳаммад (с.а.в.) айтган сўзлари, қилган ишлари, иқрорлари тўғрисидаги ривоят. Ислом динида Қуръондан кейин 2-манба ҳисобланади. Ҳ. 2 қисмдан иборат бўла-

ди: матн ва иснод. Ҳ. 2 турга — Ҳ.и қудсий (маъноси Аллоҳ таолоники, айтилиши Расулуллоҳ томонидан бўлган Ҳ.лар) ва Ҳ.и набавийга бўлинади. Ҳ.лар эътиборга олинishi жихатидан 3 қисмга бўлинади: саҳиҳ (ишончли); ҳасан (яхши) ва заиф.

ИЛМ-ФАН СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АГРАР (лот. – дала) – ерга, ердан фойдаланишга, унга эгалик қилишга оид, саноатга нисбатан қишлоқ хўжалик *ишлаб чиқариши* асосий ўринда туришини ифодаловчи сўз.

АКАДЕМИЗМ – илмий-тадқиқот муассасалари ва ўқув юртларида курук назарияга берилиб кетиш, ҳаётдан, амалиётдан узилиб қолиш, курук назариябозлик ҳисобланади.

АКАДЕМИК – айрим мамлакатларда юксак илмий унвон. Ўзбекистон Республикасида ФА ва БАда А.лар сайланади. А.лик унвони Ўзбекистон Республикаси ФА, Ўзбекистон Республикаси БА ва Б. илмий ҳамда ўқув муассасаларининг олим ва ижодкорлари, шунингдек, айрим шахсларга берилади. Ўзбекистон Республикаси ФАда А.лар – илм фанни жаҳон андозалари талаблари даражасида юксак илмий аҳамиятга эга бўлган илмий ишлар б-н бойитган, илмий жамоатчилик томонидан тан олинган мактаб яратган, илмий ютуқлари мамлакатнинг интеллектуал ва иқти-

содий салоҳиятини ривожлантириш ва кучайтиришга жавоб берадиган, ёши 65 дан ошмаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган фан докторларидан сайланади. Ўзбекистон Республикаси БАда акад.лар миллий, тасвирий, амалий санъат, дизайн, санъатшунослик соҳаларини йирик асарлари б-н бойитган ва ўз ижоди, илмий, педагогик фаолияти б-н соҳа тараққиёти учун улкан ҳисса қўшаётган, ўзбек маданияти ва санъатининг келажаги учун муносиб, юқори малакали мутахассислар тайёрлашда катта ютуқларга эришган, ёши 65 дан ошмаган ижодкорлардан сайланади.

АЛОГИЗМ (юнон. – мантиққа зид) – илмий билишда мантикий фикрлашнинг ролини инкор этадиган оқим. А. тарафдорлари табиат ва ижтимоий ҳаётнинг тараққиёти ҳеч қандай қонуният, тартиб ва заруриятга боғлиқ эмас, уларда тартибсизлик ҳукмрон, деган назарияни олға сурадилар. А. интуиция, ишонч, ақидаларни мантиққа қарама-қарши қўяди.

АНАЛИЗ ВА СИНТЕЗ [юн. (анализ) ажратиш, (синтез) бирлаштириш] – кишилар дунёни билиш жараёнида ишлатадиган, ўзаро чамбарчас боғланган текшириш усуллари. Анализ фикран ёки амалда нарса ва ҳодисани таркибий бўлакларга бўлиш, синтез эса мазкур бўлакларни фикран ёки амалда бир бутун қилиб бирлаштириш, нарсани яхлит ҳолда тадқиқ этишдир.

АНАЛОГИЯ (юнон. – мувофиқлик, айнанлик, ўхшашлик) – фалсафада предмет ва ҳодисаларда бирор хусусиятнинг ўхшашлиги. Ҳуқуқда бирор тайин ҳаракат қонунда бевосита кўрсатилмаган ҳолда шунга ўхшаш ҳодисани кўзда тутадиган ҳуқуқий нормани мазкур ҳаракатга татбиқ этиш. Ҳуқуқнинг айрим тармоқларида, жумладан, фуқаролик ҳуқуқида бирор хил даъво тўғридан-тўғри кўрсатилмаган бўлса, суд шунга ўхшаш муносабатларни кўзда тутадиган бошқа қонунни қўлайди.

АННОТАЦИЯ (лот. – мулоҳаза, қайд, эслатма) – китоб, мақола ва ш.к.нинг мазмуни, аҳамияти ҳақида қисқача маълумот, қисқача таъриф. Китоб, мақола, қўлёзма мундарижасини, ғоявий-сиёсий йўналишини ва бошқа жиҳатларини очиб беради. А.ни, мас., китобнинг ўзид, библиографик кўрсаткичларда ва кутубхона кагалогларида учратиш мумкин. Унинг вазифаси ўқувчиларда муайян китоб, мақола, қўлёзма тўғрисида умумий тасаввур туғдириш ва уларга адабиётлар танлашда ёрдам кўрсатишдир.

АНТИПАТИЯ – бирон-бир кимсани ёхуд нарсани хуш кўрмаслик, ёқтирмаслик, ёмон кўриш, унга нисбатан совуқ муносабатда бўлиш.

АНТИТЕЗИС (юнон. – тезисга зид) – мантиқда, хусусан, исботлаш назариясида дастлабки асосий фикрга зид баён қилинган мулоҳаза. Унда тескари фикр тўғри деб фараз қилинади ва исботлашда қўлланилади.

АНТРОПОГЕНЕЗ (юнон. – одам пайдо бўлиши) – инсон жисмоний қиёфасининг шаклланиши, меҳнат фаолияти, тили, шунингдек, жамиятнинг дастлабки ривожланиш жараёни.

АПАТИЯ (юнон. – лоқайдлик, қизиқишнинг йўқолиши, ҳиссизлик) – инсоннинг теварак-агрофдаги воқеа ва ҳодисаларга лоқайд бўлиб қолиш ҳолати, ташқи муҳитга қизиқмай, бутунлай бепарво бўлиб қолиш б-н ифодаланадиган касаллик.

АРГУМЕНТ – бирон-бир мулоҳаза (концепция, назария)нинг ҳақиқатлигини (ростлигини) тасдиқлаш учун келтириладиган мулоҳаза (ёки мулоҳазалар мажмуи), далил, шунингдек, мантиқда исботнинг асоси.

АСПЕКТ (лот. – нуқтаи назар, кўриниш) – нарса-ҳодиса, тушунча ва ш.к.нинг ўрганилишига асос бўладиган нуқтаи назар.

АФФЕКТ (лот. – руҳий ҳаяжон, эҳтирос) – турли ташқи ёки ички таъсирлар асосида тез пайдо бўлиб, қисқа муддатли, аксарият ҳолларда «портлаш» тарзи-

да бўладиган кучли ифодаланадиган ҳиссий ҳолат (қўрқинч, даҳшат, ғазаб ва б.). А. тушқунлик, танг вазиятларда юзага келади.

ВУНДЕРКИНД (нем. – ажойиб бола) – зўр ва фавкулодда ноёб қобилиятларини, фаолиятнинг бирор турига лаёқатини барвақт намоён этувчи бола. «В.» сўзи кинояли маънода ҳам ишлатилади.

ГАЛАКТИКА (юнон. – сутли, сутсимон) – Қуёшни ва Қуёш системасидаги бошқа сайёраларни ўз ичига олган, ўзаро умумий тортишиш кучи б-н боғланган 200 миллиарддан ортиқ юлдузларнинг улкан гравитацион системаси, Сомон йўли.

ГЕНЕАЛОГИЯ (юнон. – шажара) – ёрдамчи тарих фанларидан бири (17–18-а. ларда вужудга келган). Билимларнинг амалий соҳаси, шажаралар тузиш. Уруғ ва оилаларнинг келиб чиқиши, айрим шахслар тарихи ва қариндошлик алоқаларини ўрганади.

ГЕНИЙ, *Ў т а и с т ь е д о д л и* – ижодий истеъдоднинг энг юкори даражаси, улкан талант, шундай хусусиятли шахс. Рим мифологиясида дастлаб маъбуд, уруғнинг бобокалони, кейинчалик эркаклик худоси, эркак ботикий кучи ва қобилиятларининг мужассами. Ҳар бир эркак ўз Г.сига эга, деб ҳисобланган. Г. эркак феъл-атвори-ни шакллантирадиган, уни умр давомида муҳофаза қиладиган эзгу куч саналган. Римликлар Г. тимсолида оила, жамият, шаҳар ва бутун Рим халқининг хомийларини ҳам эъзозлаганлар.

ГИННЕСНИНГ РЕКОРДЛАР КИТОБИ – табиат ва инсоният оламидаги оламшумул улкан ютуқлар, ноёб ҳодисалар ва ғаройиб воқеалар ҳақидаги хабарлардан иборат бўлган маълумотнома нашр. 1955 й.дан бери инглиз нашриёти «Гиннес паблншннг лимитед» (Guinness Publishing) томонидан ҳар йили (1957, 1959 й.дан ташқари) нашр этиб келинади. 1990 й.гача 37 тилда (шу жумладан, рус тилида ҳам) 264 марта, (умумий адади 65 млн. нусхадан зиёд) нашр этилган.

ГЕОИҚТИСОДИЁТ – давлатнинг халқаро майдонда иқтисодий стратегия ва тактикасини шакллантирадиган амалий фаолиятини ўрганадиган фан тармоғи. Геосиёсат б-н узвий боғлиқ. Г. аниқ бир шароитларда сиёсий, географик, иқтисодий, ҳарбий, экологик ва бошқа омиллар уйғунлигини таҳлил қилиш орқали халқнинг турмуш даражаси, мамлакатнинг *ишлаб чиқариш* потенциали, стратегик захиралар, бошқа давлатлар б-н иқтисодий алоқалар каби иқтисодий омилларни устувор ўрганади. Шунингдек, демографик ва экологик омилларни тадқиқ этиш ҳам Г. фани предметига киради.

ГИПОТЕЗА (юнон. – асос, тахмин) – ҳодисаларнинг қонуний (сабабли) боғланиши тўғрисидаги тахминий мулоҳаза, фараз. Г. илмий билишни ривожлантириш учун асос бўлади. Г.нинг мантикий жиҳатдан таҳлил қилиш (таққослаш, анализ ва синтез, мавҳумлаштириш ва умумийлаштириш) асосида бевосита билимга ўтиш, сабабий боғланиш асосида

конуниятларни очиш каби босқичлари бор.

ГРАНТ – мақсадли воситалар; *корхона*, ташкilot ва шахсларга *пул* ва натура кўринишида и. т. ҳамда тажриба-конструкторлик ишлари, ўқиш, даволаниш ва бошқалар учун берилади. Одатда, Г. сохиблари муайян соҳадаги иш учун танлов эълон қилиш йўли б-н аниқланади.

ДАЛЬТОНИЗМ (инглиз олими Ж. Дальтон номидан) – рангларни ажрата олмаслик касаллиги. Инглиз олими Ж. Дальтон шу касалликка чалиниб, уни тасвирлаб берган, касаллик номи ҳам шундан келиб чиққан.

ДАКТИЛОЛОГИЯ (юнон. – бармоқ фани) – нутқ шакли; ўзига хос тарзда қўл бармоқлари ёрдамида гаплашиш. Муайян алифбодаги ҳар бир «харф»ни ифодалаш учун бармоқларга турлича шакл берилади. Бунда бир ёки иккала қўл бармоқларидан фойдаланиш мумкин (асосан, ўнг қўл бармоқларидан фойдаланилади). Д. кар, кар-соқовларнинг осон ва тез сўзлашувига имкон беради.

ДАРВИНИЗМ – органик дунёнинг тарихи, ривожланиши тўғрисидаги Ч. Дарвин асос солган илмий дунёқараш. Дарвин кўрсатишича, ирсий ўзгарувчанлик ва табиий танланиш эволюциянинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари ҳисобланади. Ўзгарувчанлик организмлар тузилиши ва функциясида янги белгиларнинг ҳосил бўлишидан иборат. Ирсият орқали бу белгилар наслдан наслга ўтади. Япаш учун кураш туфайли муҳит шароитига

энг яхши мослашган белгига эга бўлган индивидлар яшаб, насл қолдиради, яъни табиий танланиш юз беради. Табиий танланиш натижасида янги турлар пайдо бўлади. Шунинг б-н бирга организмларнинг ташқи муҳитга мосланиши нисбий хусусиятга эга.

ДИАСПОРА – зўрлаб, мажбурлаб кўчириш, геноцид хавфи ва бошқа ижтимоий-тарихий, диний сабабларга кўра ўз ватанидан бошқа мамлакатда яшовчи этник гуруҳ.

ДАҲО – фавкулудда кучли ақл, *хотира* ва ижодий истеъдод; билим савияси, дунёқарашига кўра ўз даври даражасидан илгари кетган шахс. Длар фан-техника, маданият, хусусан, бадий ижодиёт соҳасида муайян миллат, давлат миқёсида эмас, балки умумбашар, жаҳон миқёсидаги муҳим кашфиётлар қилишга, илмий, бадий асарлар яратишга қодир бўлади.

ДЕМОГРАФИЯ (юнон. – халқ, ёзаман) – аҳолишунослик, бирор ҳудуд, мамлакат, бирдан ортиқ мамлакат ёки дунё аҳолиси ўзгаришлари (сони, географик тақсимланиши, таркиби, ўлиш, тутилиш жараёнлари)ни ўрганувчи фан тармоғи. Унинг мақсади муайян ҳудуд, мамлакат, дунё аҳолиси ва миллатнинг такрор барпо бўлиши жараёни ва омилларини ўрганиш, муаммоларни белгилаб, ечимларни аниқлаш ва истикболини кўрсатиб беришдан иборат. Д. термишини 1855 й.да француз олими А. Гийар қўллаган. 1882 й.да Халқаро гигиена ва Д. конгрессининг Женева сессиясида расмий қабул қилинган. Ўз-

бекистонда, асосан, 1960 й.лардан қўлланила бошлади.

ДИАЛЕКТИКА (юнон. – суҳбат олиб бориш, баҳслашиш санъати) – борлиқнинг вужудга келиши, унинг тараққиёти ҳақидаги фалсафий таълимот ҳамда воқеликни билиш ва унга асосланган тафаккур услуби. Д. сўзи илк бор Сократ (Сукрот) томонидан қўлланилган.

ДИЛЕММА (юнон. – икки асос, ҳукм) – мантиқда шартли 2 ҳукмдан ва 2 ҳадли бир ҳукмдан чиқарилган хулоса, бунда иккала ҳад ҳам ё шартли ҳукмларнинг сабаблари (конструктив Д.), ёки улардан чиқарилган хулосаларнинг инкори (деструктив Д.) демакдир; кўчма маънода нохуш имкониятдан бирини танлаб олишга мажбур бўлишни англатади.

ДИССЕРТАЦИЯ (лот. – тадқиқот, мулоҳаза) – илмий даража олиш учун тақдим этилган ва жамоатчилик олдида яқка тартибда ҳимоя қилинадиган илмий асар. Уни ҳимоя қилиш дастлаб ўрта асрларда немис тилида сўзлашадиган мамлакатларда пайдо бўлган. 16–17-а.ларда бошқа мамлакатларга ҳам тарқала бошлаган. Ўзбекистонда 1934 й.дан фан номзоди ва фан д-р илмий даражасини олиш учун Д. ҳимоя қилиш жорий этила бошлади.

ДУАЛИЗМ (лот. – икки ёклама) – бир-бири б-н бирлаштириб бўлмайдиган ҳолатлар, тамойиллар, фикрлаш тарзи, дунёқараш, интилиш ва гносеологик тамойиллар ёнма-ён мавжудлигини тарғиб қилувчи таълимот. Д. куйидаги жуфт тупунчаларни ифодалайди: ғоялар дунёси ва воқеий

дунё (Платон), худо ва иблис (яхшилик ва ёмонлик тамойили), худо ва дунё, рух ва материя, табиат ва рух, жон ва тан, объект ва субъект, билим ва эътиқод, у дунё ва бу дунё, табиат салтанати ва илоҳий марҳамат салтанати ва бошқалар.

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ – янги билимларни ишлаб чиқиш жараёни, билиш фаолияти турларидан бири. У ҳамма шартларга амал қилиб такрорланганда ҳаминча бирдек натижа бериши, баҳс этилаётган масалани исботлаши лозим. И. т. бир-бири б-н боғланган икки қисм – тажриба ва назариядан иборат. И. тнинг асосий компонентлари: мавзунини белгилаш, мавжуд ахборотни, тадқиқот соҳасидаги шарт-шароит ва методларни, илмий фаразларни олдиндан таҳлил этиш, тажриба ўтказиш, олинган натижаларни таҳлил этиш ва умумлаштириш, келиб чиққан фаразларни олинган далиллар асосида текшириш, янги факт ва қонунларни ифодалаб бериш, илмий башорат юритиш.

ИНСТИНКТ – тирик организмларнинг ташқи ва ички муҳит таъсирларига нисбатан онгсиз равишда, аммо туғма мақсадли ҳаракатлари йиғиндиси, бир-бирига боғлиқ бўлган туғма рефлекслар.

ИНТЕЛЛЕКТ (лот. – билиш, тушуниш, идрок қилиш) – инсоннинг ақлий қобилияти; ҳаётни, атроф-муҳитни онгда айнан акс эттириш ва ўзгартириш, фикрлаш, ўқиш-ўрганиш, дунёни билиш ва ижтимоий тажрибани қабул қилиш қобилияти; турли масалаларни ҳал қилиш, бир қарорга келиш, оқилона иш тутиш,

вокеа-ходисаларни олдиндан кўра билиш лаёқати. И. таркибига идрок қилиш, хотирлаш, фикр юритиш, сўзлаш ва ҳ.к. психик жараёнлар киради.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК – ижодий ақлий фаолият маҳсули. Ихтирочилик ва муаллифлик объекти ҳуқуқи мажмуига кирувчи, фан, адабиёт, санъат ва *ишлаб чиқариш* соҳасида ижодий фаолиятнинг бошқа турлари, адабий, бадий, илмий асарлар, ижрочи актёрлик санъати, жумладан, овоз ёзиш, радио, телевидение асарлари, кашфиётлар, ихтиролар, рационализаторлик таклифлари, саноат намуналари, *компьютерлар* учун дастурлар, маълумотлар базаси, *ноу-хаунинг* эксперт тизимлари, *товар* белгилари, фирма атамалари ва бошқа ақлий мулк объектларига киради.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ (лот. – тушунувчи, билувчи) – фан, техника ва маданият соҳасида маҳсус билимга эга бўлган, тушунувчи, бирон соҳада ақлий меҳнат б-н банд бўлган кишилардан иборат гуруҳни – зиёлиларни ифодаловчи тушунчадир.

ИНТУИЦИЯ (лот. – синчиклаб қарайман) – ҳақиқатни далил б-н исботламасдан, бевосита фаҳм-фаросат б-н англаб олиш қобилияти. И.нинг ҳиссий (ақлий мушоҳада ва бошқа сезги образларига боғлиқ бўлмаган ҳолда тушунчадан олдин келадиган интуитив сезиш), ақлий (ходисаларнинг моҳиятини бирданга ақл б-н илғаб олиш), мистик (илоҳий кудрат б-н мулоқот жараёнида вужудга

келадиган мутлақо онгсиз илоҳий илҳом) турлари мавжуд.

ИНЪИКОС – объектларнинг ўзаро таъсири натижасида модда, энергия ва аҳборот алмашиши жараёни.

КАРТА (лотин, юн. – папирус барги, қоғоз) – Ер сатҳининг, бошқа осмон жисмлари ёки осмон гумбазининг қоғоз, тахта каби текисликка чизилган шартли тасвири, харита.

КАТАЛОГ (юнон. – рўйхат) – муайян нарсалар (мас., китоб, экспонат, *товарлар*)нинг маълум тартибда тузилган рўйхати (уларни топишни осонлаштиради). *Кўрғазмалар*, илмий-техника ёки маданий-маърифий ишлар учун мўлжалланган маълумотнома нашрларда мавжуд нарсаларнинг (баъзан безакли) шу тарзда тартибга солинган рўйхати бўлади.

КАТЕГОРИЯЛАР (юнон. – мулоҳаза, фикр; белги) – фалсафада воқеликдаги ходисалар ва билишнинг муҳим, умумий хусусият ҳамда муносабатларини акс эттирувчи энг умумий ва асосий тушунчалар.

КВАЛИФИКАЦИЯ (лот. – қандай сифатли курмоқ) – муайян нарса, воқеа-ҳодиса сифатини аниқлаш, баҳолаш, уни маълум тоифа, гуруҳга киритиш.

КЛОН (юнон. – шох, новда, бачки) – бир ўсимлик ёки ҳайвон организмидан жинсиз ёки вегетатив кўпайиш йўли б-н пайдо бўлган индивидлар насли. Немис олими Веббер К. сўзини биринчи бўлиб таърифлаб берди (1903). К. ҳайвонот оламида – микроорганизмлар, ҳашаротларда,

ўсимликлар оламида мевали дарахтлар, ток, пийёз ва бошқаларда учрайди.

КОНФЕРЕНЦИЯ (лот. – бир жойга йиғилиш, тўпланиш) – бирон масалани муҳокама қилиш, ҳал этиш учун ҳукумат, партия, ижтимоий, илмий ва бошқа ташкилотлар вакиллариининг муайян масаланинг муҳокамаси ва счимига қаратилган мажлиси, йиғилиши.

КОНЦЕПЦИЯ (лот. – мажмуа, тизим) – бирор соҳага оид қарашлар, тамойиллар тизими, факт ва ҳодисаларни тушуниш, англаш ва изоҳлашнинг муайян усули, асосий нуқтаи назар.

КРИПТОГРАФИЯ (юнон. – махфий, яширин ёзув) – матнни бегона, беҳабар кишилар тушунмаслиги учун ёзувни ўзгартириш тизими, бунда олдиндан келишилган воситалардан – белгилардан фойдаланилади. К. дипломатик, ҳарбий, савдо-сотиқ ва молияга оид ҳамда диний ва бошқа матнларни шифрлаш учун ишлатилади.

МАТЕРИАЛИЗМ (франц. – моддий) – материянинг, объектив борлиқнинг бирламчилигини, уларнинг кишилар иродаси, онги ва руҳига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлигини, руҳ, онгининг эса иккиламчилигини, объектив борлиқ ва унинг қонуниятларини билиш мумкинлигини таъкидлашга асосланган фалсафий йўналиш, оқим. Борлиққа, ҳаётга реал, моддий нуқтаи назардан ёндашиш.

МОНОГРАФИЯ (юнон. – битта чизаман) – муайян мавзу ёки муаммони, бирор олим ёки ёзувчи ҳаёти ва фаолиятини

атрофлича, чуқур тадқиқ этувчи илмий асар. М.да ёригилаётган масала бўйича мавжуд адабиёт умумлаштирилади ва таҳлил этилади, фанни ривожлантиришда ёрдам берадиган фараз ва ҳулосалар илгари сурилади.

НЕГАТИВ (лот. – манфий, салбий) – оқ ўрнига қора, қора ўрнига оқ туширилган фототасвир, шунингдек, тескари, акс мазмундаги маълумот, хабар, гап-сўз.

НОБЕЛЬ МУКОФОТИ – ҳар йили буюк ишлар учун бериладиган халқаро мукофот. Таъсис этувчиси Альфред Бернхард Нобелнинг васиятига кўра, ундан кейин қолган маблағ асосида Нобель жамғармаси ташкил этилди; шу жамғармага ҳар йили келиб тушадиган даромад 5 қисмга тенг бўлиниб, ирқи, миллати, жинси ва динидан қатъи назар, физика, кимё, физиология ёки тиббиёт соҳасидаги кашфиётлар, бадний асарлар, халқлар дўстлиги ва тинчликни мустаҳкамлаш йўлида кўрсатилган фаолият учун берилади (1968 й.да Швеция давлат банки ўзининг 300 й.лиги муносабати б-н иқтисод фанлари соҳасидаги ютуқлар учун бериладиган кўшимча Н. м.ни таъсис этган). Н. м. Альфред Нобель тасвири туширилган олтин медаль, диплом ва миқдори Нобель жамғармасидаги даромадга боғлиқ (одатда, 30 мингдан 70 минг долларгача) бўлган маблағдан иборат. Альфред Нобелнинг васиятига кўра, мукофотни бериш вазифаси Стокгольмдаги Қироллик ФАга (физика, кимё, иқтисод фанлари бўйича), Стокгольмдаги Қироллик

тиббиёт-жарроҳлик ин-тига (физиология ёки тиббиёт бўйича) ва Стокгольмдаги Швеция академиясига (бадий асарлар бўйича) топширилган. Тинчликни мустаҳкамлаш йўлида кўрсатилган фаолият учун Н. м.ли Норвегия парламентининг Нобель комитети аъзолари беради. Тинчлик мукофотидан ташкари ҳамма мукофотлар фақат индивидуал тарзда берилди. Вафот этганларга Н. м. берилмайди. Мукофотни топшириш тантанаси Стокгольм ва Ослода Альфред Нобель вафот этган кун (10 декабрь)да ўтказилади. Биринчи мукофот 1901 й. топширилган.

НОВАТОР (лот. – янгиловчи, янгилик яратувчи) – кишилик фаолиятининг бирон соҳасида янгича илғор принцип, ғоя, усул киритувчи ва уни амалга оширувчи.

ОБЪЕКТИВИЗМ (лот. – нарса) – дунёқараидаги, ижтимоий фанлардаги, адабиёт ва санъатдаги йўналиш. Субъективизмнинг акси. Воқеликни тўғри билиш ижтимоий ҳодисаларни синфий таҳлил этишни рад қилади. Унга кўра, илмийлик партиявийликдан ва синфийликдан холи бўлмоғи лозим; кадриятлар ва максаларни ижтимоий-танқидий баҳолашдан, мушоҳадалашдан сақланиш, фалсафий ва ахлокий масалалардан, айниқса, партияларнинг ҳулосаларидан ҳатта туриш йўли билангина объектив билимга эга бўлиш мумкин.

ОППОНЕНТ (лот. – эътироз билдирувчи) – очик суҳбат ёки баҳс-мунозарада ҳарши тараф, диссертация ёки маърузани

танқидий баҳолай оладиган, таҳлил қила биладиган маърузачи ёки диссертантга эътироз билдира оладиган шахс.

ПАРАДОКС (юнон. – қутилмаган, ғалати) – қўпчилик томонидан қабул қилинган анъанавий фикр, тажрибага ўз мазмун ва шакли б-н кескин зид бўлган қутилмаган фикр, мулоҳаза. Ҳар қандай П. «шубҳасиз тўғри» (асослими, асоссизми, бундан қатъи назар) ҳисобланган, у ёки бу фикрни инкор этишдек кўринади. П. терминининг ўзи ҳам дастлаб антик фалсафада ҳар қандай ғалати, оригинал фикрни ифодалаш учун ишлатилган.

ПЕРСПЕКТИВА (франц. – аниқ кўраман) – келажакда қутилган ёки келажакда амалга ошириш кўзда тутилган максад, ният, режа.

ПИРОТЕХНИКА (юнон. – ўт, оловли техника) – портловчи, тутовчи ва ёнувчи аралашмалар, сигнал берувчи ракеталар, мушаклар тайёрлаш ва уларни амалда қўллаш б-н шуғулланувчи техника тармоғи. Ҳарбий максадларда, саноатда, қишлоқ хўжалигида, байрамларда мушакбозликда қўлланадиган моддалар б-н шуғулланувчи турлари бор.

ПИФАГОРИЗМ – юнон фалсафасидаги таълимот. Мил. ав. 6–4-а.ларда Пифагор ғоялари асосида шаклланган. П. таълимоти негизида сонлар барча мавжуд нарса ва ҳодисаларнинг асосидир деган тасаввур ётади. Пифагорчилар бутун олам сонлар уйғунлигидан ва уларнинг ўзаро муносабатидан иборат, деб билганлар; дастлаб сонларни нарсалардан фарқ қил-

маган бўлсалар, кейинчалик уларни ҳатто илоҳий мавжудот деб тушунганлар.

ПЛАНТАЦИЯ (лот. – ўсимлик экиш) – йирик деҳқончилик хўжалиги, қишлоқ хўжалик экинлари б-н банд бўлган катта ер майдони. Бундай хўжаликларда, асосан, тропик, субтропик экинлар – пахта, чой, шакарқамиш, кофе ва бошқалар етиштирилади.

ПОТЕНЦИАЛ (лот. – салоҳият) – бирон бир жиҳатдан имкониятлар, куч-қудрат даражаси, фойдаланиши мумкин бўлган воситалар, имкониятлар мажмуи.

ПРИМИТИВ (лот. – илк, дастлабки, энг аввалги) – замонавий талабларга жавоб бермайдиган, жуда содда, ибтидоий, илмий асосланмаган, оддий. Санъат тараққиётининг илк даврида яратилган асар. П. тушунчаси 18–19-а.лар эстетика ва санъатшунослигида санъат тараққиётининг «ғўдаклик» ва «етуклик» боскичларини қарама-қарши қўйилишидан юзага келган.

ПРИМИТИВИЗМ – 19-а. охири – 20-а. бошларида юзага келган авангард санъат оқими; бадиий воситаларни соддалаштириш ва примитив шакллар (ибтидоий давр, маданий жиҳатдан ривожланмаган халқлар санъати, халқ ижоди ҳамда болалар расми)га мурожаат этувчи йўналиш.

ПРОФЕССОР (лот. – дарс берувчи, ўқитувчи) – олий ўқув юрти ўқитувчиси ёки илмий тадқиқот муассасаси ходимининг илмий унвони, лавозими. П. атамаси дастлаб Рим империяси (мил. ав. 1-а. ўрталари – мил. 5-а. бошлари)да

грамматика ва воизлик мактаби ўқитувчиларига нисбатан қўлланган. Ўрта асрларда диний мактаб муаллимлари, 13-а. дан бошлаб, ун-тлар пайдо бўлгач, ун-т ўқитувчилари проф. деб аталган. Ўрта асрларда П. атамаси олимлик белгиси сифатида магистр ёки фан д-р илмий даражалари маъносини берган. Ун-тларда кафедралар ташкил этилиши ва махсус Плик лавозимлари жорий этилиши б-н проф. олий илмий даража тушунчасидан ташқари, ун-тларнинг етакчи ўқитувчиси илмий унвонини англатадиган бўлди. Ўзбекистонда 20-а. бошларидан дастлабки Плик унвони берила бошлади. Фитрат биринчи ўзбек П.и ҳисобланади.

РАЦИОНАЛИЗМ (лот. – ақл, ақл-идрок) – ақлни билишнинг ва кишилар ҳуш-атворининг асоси деб ҳисобловчи фалсафий йўналиш. Унга кўра, илмий (яъни объектив, умумий, зарурий) билимга билишнинг манбаи ва унинг ҳақиқийлиги мезони – ақл воситасидагина эришилади. Р. – маърифатчилик мафкураси вакилларининг фалсафий манбаларидан бири. Ислом дини илоҳиётида Абу Мансур Мотуридий Р. нуқтаи назаридан фикр юритган.

РЕЗОЛЮЦИЯ (лот. – қарор) – йиғилиш, мажлис, конференция ва ш.к.да муҳокама қилинган масала юзасидан чиқарилган қарор.

РЕСТАВРАЦИЯ (лот. – тиклаш) -- бузилган, шикастланган ёки вайрон бўлган тарихий ва маданий ёдгорликлар (алоҳи-

да меъморий иншоотлар ва уларнинг мажмуалари, тасвирий ва амалий безак санъати асарлари, археологик топилма-лар ва бошқа)ни аслига ўхшатиб ёки ас-лига яқинлаштириб қайта тиклаш ва мус-тахкамлаш.

РЕСПОНДЕНТ (инг. – жавоб бермоқ) – ижтимоий сўровда қатнашувчи шахс, ан-кета саволларига жавоб берувчи киши.

РЕФЛЕКС (лот. – қайтариш, акс этти-риш) – организмнинг у ёки бу ташқи таъ-сирга олий нерв системаси орқали рўёбга чиқадиган акс таъсири, жавоб реакцияси.

СЕЛЕКЦИЯ (лот. – танлаш, саралаш) – юқори маҳсулдор ўсимликлар навлари ва дурагайлари, ҳайвонлар зотларини ва микроорганизмлар штаммларини яра-тиш назарияси ва амалиёти.

СЕНСАЦИЯ (лот. – сезиш, ҳис қилиш) – кутилмаган содир бўлган, кишиларни ҳаяжонга соладиган ҳайратли ҳодиса-лар ва бунинг натижасида кўпчиликда туғилган кучли таассурот, шов-шув.

СЕНСУАЛИЗМ (лот. – сезги, ҳис) – би-лиш назариясида сезгиларни билишнинг асосий манбаи деб эътироф этувчи йўна-лиш. Билишнинг моҳиятини сезги ор-ганларининг фаолиятига боғлаб тушун-тиради. С. рационализмга карама-карши бўлиб, ҳиссий ва рационал билимлар-нинг ўзаро алоқадорлиги, имкониятла-рини ўзича талқин этади. С. вакиллари билимлар одамга туғма равишда берил-маган, у ҳаётий тажриба давомида шакл-ланиб, ривожланиб боради, деб ҳисоб-лайди.

СЕРИЯ (лот. – бир қанча) – бир жинс-ли ёки умумий белгилли нарсалар гуруҳи, туркуми (мас., илмий-оммабоп адабиёт-лар С.си).

СИСТЕМА (юнон. – яхлит, қисмлардан таркиб топган, бириккан) – иш-ҳаракат, меҳнат, техник жараёнлар ва ш.к.да-ги қисмларнинг ўзаро боғлиқлигидаги тартибот, тизим; муайян тарзда ўзаро боғланган ва бир қадар яхлитликни таш-кил этадиган элементлар мажмуи.

СКЕПТИЦИЗМ (юнон. – кўриб чикув-чи, тадқиқ қилувчи) – ҳақиқатнинг бирон ишончли мезони мавжудлигига шубҳа б-н қарайдиган фалсафий нуқтаи назар. Унинг вакиллари объектив воқеликни идрок қи-лиш мумкинлигига шубҳа қиладилар. С. антик жамият инкирозга юз тутган даврда юзага келди. Улар табиат ва ундаги ҳоди-саларни билишда шубҳаланади. Унингча, табиат ўз сирини одамлардан узокда тута-ди. Янги давр (16–18-а.лар)да С. хурфигр-лилик, диний ва фалсафий ақидаларнинг танкиди синонимига айланган.

СОЛИПСИЗМ (лот. – бир, ягона ўзим) – воқеликда фақат инсон ва унинг онги мавжуд, объектив дунё ва бошқа одамлар шу индивиднинг онгидагина мавжуддир, деб ҳисобловчи фалсафий назария. С. инсоннинг ҳар қандай фаолиятини, шу жумладан, фанни ҳам маъносиз қилиб кўяди, чунки унинг вакиллари ҳар қан-дай нарса менинг онгимга шундай бўлиб туюлади, холос, деб фикр юритишади. С. этикада – ўта худбинлик, эгоцентризм маъносида ишлатилади.

ТУРИЗМ (франц. – айланиш, сайр қилиш) – саёхат (сафар) қилиш, фаол дам олиш турларидан бири. Т. деганда жисмоний шахснинг доимий истиқомат жойидан соғломлаштириш, маърифий, касбий-амалий ёки бошқа мақсадларда борилган жойда (мамлакатда) ҳақ тўланадиган фаолият б-н шуғулланмаган ҳолда узоғи б-н 1 й. муддатга жўнаб кетиши (саёхат қилиши) тушунилади. Т.нинг тарихи 19-а. бошларига бориб тақалади. Дастлаб Англиядан Францияга уюпган сайёҳлик ташкил этилган (1815 й.). Т.нинг асосчиси ҳисобланмиш инглиз руҳонийси Томас Кук 1843 й.да 1-темир йўл сайёҳлигини ташкил қилди. Шундан сўнг у ўзининг хусусий туристик *корхона*сини тузди ва 1866 й.да дастлабки сайёҳлик гуруҳлари АҚШга жўнатилди.

УНИВЕРСАЛ (лот. – умумий, кўп томонлама, кенг қамровли) – кўп ёки ҳамма нарсани ичиға олган, ҳар тарафлама, бир неча хил ишни бажаришга мослашган.

УНИФИКАЦИЯ (лот. – бир қилмоқ) – ягона тизимга, шаклга, бир хилликка келтирмоқ, уйғунлаштирмоқ.

ФАН-ТЕХНИКА ИНҚИЛОБИ. Илмий-техника инкилоби – *ишлаб чиқарувчи* кучларнинг туб сифат ўзгаришларида фаннинг асосий *ишлаб чиқариш* омили бўлиши. 20-а.нинг ўртасида бошланган Ф.-т. и. меҳнатнинг мазмуни, характери ва шароитини, ишлаб чиқарувчи кучлар структурасини ўзгартиради; меҳнат унумдорлигининг ўсишига олиб келади; жамият ҳаётининг ҳамма

томонларига, маданий-маиший ҳаётга, инсон психологиясига таъсир кўрсатади. Ходимларнинг маълумот даражаси, малакаси, маданияти, уюшқоқлиги ва масъулиятига катта талаблар қўяди.

ФАУНА (исм. – ҳайвонот дунёси, Рим мифологиясида дала ва ўрмонлар маъбудаси) – бирор ҳудуд, мамлакат ёки геологик даврнинг ҳайвонот дунёси, уларда яшаган ёки яшаётган ҳайвонлар мажмуаси.

ФЕНОМЕН (юнон. – содир бўлувчи) – ғайриоддий, камдан-кам бўладиган ҳодиса, факт; ҳис-туйғу тажрибаси б-н пайқаладиган ҳодисани англатувчи фалсафий тушунча. Ф. атамасини Аристотель «кўринувчи», «туюлувчи» маъносида ишлатган. Лейбниц эса бу сўзни тажрибадан маълум бўлган далилларга нисбатан қўлаган. И. Кант Ф. тушунчаси ёрдамида моҳиятни ҳодисадан кескин ажратишга уринган ва ҳодисани билиш мумкин, моҳиятни эса билиш мумкин эмас, деб ҳисоблаган.

ФЛОРА (лот. – Рим мифологиясида баҳор, гуллар ва ёнлик маъбудаси) – Ер қуррасининг бирор қисмида ёки бирон геологик даврда мавжуд бўлган барча ўсимликлар мажмуаси, ўсимликлар дунёси.

ШҲКЛ (юнон. – айлана, доира) – маълум давр ичида такрорланиб турадиган иш, жараён, ҳодиса ва ш.к.нинг ҳар бир давраси. Ц.ли дегани эса даврий деган маънода қўлланилади.

ЭВАКУАЦИЯ (лот. – бўшатмоқ, холи қилмоқ) – жанговар ҳаракатлар бўла-

тган ерлардан ярадор, бемор, асирлар, дунингдек, таъмирга муҳтож ва ортиқ-а асбоб-ускуналар, ҳарбий ўлжалар а б. моддий воситаларни фронт орти-а жўнатиш; ҳарбий ва сиёсий сабаб-лар, шунингдек, тузилган шартнома ва ӣтимлар асосида қўшинларни илг-и эгаллаб турган районлардан олиб-иқиб кетиш; душман ҳужуми хавфи-етида қолган ёхуд табиий офат (сув-ошқини ва б.)га учраган жойлардан-уқаролар, корхоналар, идоралар, ба-иий ва б. қадриятлар, мулкларни олиб-иқиш.

ЎВОЛЮЦИЯ (лот. – авж олдириш, ку-айтириш) – узлуксиз тадрижий ривож-аниш, ўзгариш, табиат ва жамиятда-злуксиз ва тадрижий равишда давом-тадиган ва сифат ўзгаришларига олиб-орадиган миқдор ўзгаришлари.

ЎЙФОРИЯ (юнон. – яхши қабул қила-ан) – ўз-ўзидан қувониш, димоғчоғлик.-троф-муҳит ва ўзининг оғир ҳолатига-юс тушмаган ҳолда бемор кайфияти-инг кўтарилиб кетиши. Бош миyanинг-урли органик касалликлари (ўсмалар, вж олувчи фалаж)да, спиртли ичимлик-ар ичганда, гиёҳванд моддалар қабул-илганда ва б. ларда кузатилади. Э-да-емор беғам, беташвиш, хурсанд, шу б-н-ирга камгап, кам ҳаракат бўлади, бир-сойда жилмайиб ётаверади.

ЎКВИВАЛЕНТ (лот. – тенг ва қиммат-и, аҳамиятли) – бирор нарсанинг ўрни-и боса оладиган ёки унинг ифодаси бў-иб хизмат қиладиган тенг баҳоли, тенг

қимматли нарса ёки миқдор. Э. айникса, *товарларни қиёслаш* ва уларни бир-би-рига айирбошлаш муҳим. Шу мақсадлар-учун товар Э.лари, яъни бошқаларига-тенг қийматли, бойликларни қиёслаш-эталони бўлиб хизмат қиладиган то-варлар қўлланади. Жами товарлар қиёс-ладиган умумий товар эквиваленти *пул* ҳисобланади.

ЎКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ (лог. – яшаш, мавжудлик) – мавжудлик фалсафаси. 20-а. бошида Россияда, 1-жаҳон уруши-дан кейин Германияда, 2-жаҳон уруши-даврида Францияда, урушдан кейин-бошқа мамлакатларда пайдо бўлган. С. Кьеркегор (1813–55) таълимоти, ҳаёт-фалсафаси, феноменология Э.нинг ғоя-вий манбаи ҳисобланади. Марказий-тушунчаси – экзистенция (инсон ма-вжудлиги). Инсон мавжудлиги, асосан, ғамхўрлик, кўркиш, қағъийлик, виждон-кабиларда намоён бўлади. Даҳшат, кўрқув, ўлим инсон яшашининг асосини-ташқил этади. Инсон ўзини экзистенция-сифатида англагандан кейин эркинликка-эришади, бу эркинлик ўз-ўзи, ўзининг-моҳиятини танлашдан иборат бўлиб, ин-сонга оламда юз бераётган барча нарса-учун масъулият юклайди. Э. борлиқнинг-фожиалилигини, унинг мантикка хилоф-лигини, инсон ихтиёрида эмаслигини тар-ғиб қиладди. Бу оқим сифатида тутагани-лига қарамай, ҳозирги кунда унинг асосий-тамойиллари Европа халқлари ментали-тетига сингиб кетган. У ғарб адабиёти ва-санъатига катта таъсир кўрсатган.

ЭМОЦИОНАЛЛИК (франц., лот. – ҳаяжонга солмоқ, тўлқинлантирмоқ) – ташки ва ички кўзгатувчилар таъсирида ҳис-туйғу, ҳаяжонга берилиш ва ифодалаш.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, **Қомус** (франц. – кенг билимлар доираси) – фаннинг барча соҳаларини ўз ичига олган ёки бирон соҳа бўйича кенг, тўлиқ маълумот берадиган луғат тарзидаги илмий ёки илмий-оммабоп нашр, тўплам.

ЭНИЦЕНТР (юнон. – юқори марказида) – Ернинг зилзила, портлаш ва ш.к. ўчоғи, марказидаги устки қисми.

ЭСТЕТИКА (юнон. – ҳис қулувчи, ҳиссий идрокка оид) – нафис санъат ва бадиий ижодиётни, табиат ва турмушдаги гўзалликнинг моҳият ва шакллари, инсон ва олам ўртасидаги қадриятлар муносабатларини ўрганувчи фалсафий фан. Эстетизм – санъатда асарнинг мазмун ва ғоявий талабларни бир четга суриб, ташқи шаклларга берилиш, гўзалликни, нафис санъатни, етук бадиийликни севиш ҳисобланади.

ЭТИКА (лот., юн. – урф-одат, ҳуқуқ-атвор) – ахлоқ ва унинг шахс ва жамият ҳаётидаги ўрнини, ахлоқнинг шаклланиш шарт-шароитлари ва шакллари

ўрганувчи фалсафий таъмимот, шунингдек, бирон синф, ижтимоий гуруҳ ёки касб эгаларига ҳос одоб-ахлоқ, унинг меъёрлари ва қоидалари мажмуаси.

ЭТНОГРАФИЯ (юнон. – қабила, халқ ҳақида ёзаман) – халқларнинг келиб чиқиши, таркиби, жойлашиши, турмуши, расм-русумлари, моддий, маънавий ва ижтимоий маданиятини кўпинча бевоқиф кузатув йўли б-н ўрганадиган тарих фани йўналиши.

ЭКСПРЕСС (инглизча, лот. – қучайтирилган, ифодали) – йўлда кам тўхтайдиган, тез юрадиган поезд, автобус, кема ва ҳ.к.

ҚИЗИЛ КИТОБ – йўқолиб бораётган ёки йўқолиш ҳавфида бўлган ноёб ўсимлик ва ҳайвон турларини қайд қилувчи давлат ҳужжати. Қ. к.да ўсимлик ва ҳайвон турлари сонининг камайиши, ареалларининг қисқариб бориши сабаблари ёритилади; уларни сақлаб қолиш учун тавсиялар бериб борилади. Ўзбекистоннинг ноёб ва камайиб бораётган ўсимлик ва ҳайвонлари тўғрисидаги дастлабки маълумотлар 1974 й. таъсис этилган Қ. к.да ўз аксини топган. Ўзбекистон Қ. к.и 1978 й.да таъсис этилди.

ТАЪЛИМ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АДАПТАЦИЯ (лот. – мослашув) – организмнинг турли яшаш шароитлари (ҳар бир кишининг турли яшаш шароити ва муҳит)га мослашиши.

БАЛЛ (франц. – сокқа, шар) – ракам б-н ифодаланган баҳо. Бирор ҳодисанинг (мас., шамолнинг) тезлигини, ўқувчиларнинг билими ва ахлоқини, айрим спорт турларида мусобақалар натижасини, чорва молларининг сифатини (қўرғазмаларда) муайян даража бўйича баҳолашда шартли бирлик сифатида қўлланилади.

ГРАНТ (инг. – ҳадя, кўмак, ёрдам, стипендия) – бирор тадқиқот, тажриба-синов ишларини бажариш учун ёки бошқа мақсадларда айрим шахслар, жамоалар, ташкилотларга бериладиган мақсадли ўрин ёки пул маблағи.

ДЕФЕКТОЛОГИЯ (лот. – нуқсонли, таълимот) – пед.нинг жисмоний ва руҳий нуқсонли болаларнинг ривожланиш хусусиятларини, уларга махсус таълим-тарбия бериш ва нуқсонларини йўқота бориш қонуниятларини ўрганувчи фан.

ДЕКАН (лот. – ўнбоши) – олий ўқув юртида ф-т раҳбари. Ўзбекистонда олий ўқув юрти ректори буйруғи б-н проф. ёки тажрибали доцентлардан тайинланади. Д. ф-тдаги ўқув, таълим-тарбия ва илмий ишларни бошқаради, ф-т илмий кенгашининг раиси ҳисобланади.

ДИПЛОМ (юнон. – икки буклайман) – шахснинг олий, ўрта махсус ёки ўрта касб-ҳунар ўқув юртини тугатганлиги ёхуд илмий даража, илмий унвонга эга эканлигини тасдиқловчи расмий ҳужжат. **ДОКТОРАНТУРА** – олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар (фан докторлари) тайёрлаш шакли. Ўзбекистонда *узлуксиз таълим* тизимининг таркибий қисми ва олий босқичи.

ДОЦЕНТ (лот. – таълим берувчи) – бир қанча мамлакатларда олий ўқув юртилари ўқитувчиларининг илмий унвони ва лавозими. Ўзбекистонда Д. унвони кафедра мудири ва бошқа лавозимларга танлов бўйича сайланган ёки шу лавозимларда шартнома асосида ишлаётган ёхуд олий ўқув юртининг ректори (ўқув ва илмий

ишлар бўйича проректори), малака ошириш ин-ти ва унга тенглаштирилган ўқув юртининг директори (директор ўринбосари) лавозимлариши эгаллаб турган, уларда ўқув йили давомида муваффақиятли фаолият юритган, олий ўқув юртлари ёки малака ошириш ин-тларида камида 3 й. педагог бўлиб ишлаган ҳамда педагогик амалиётида фойдаланилаётган, шу жумладан, диссертация ҳимоясидан кейин матбуотда эълон қилинган илмий ва ўқув-методик ишларга эга бўлган фан докторлари ва номзодларига берилади.

ИЛМИЙ КЕНГАШ – и. т. муассасалари ва олий ўқув юртлари таркибида и. т. ва ўқув ишларини таъкил этувчи ҳамда унинг бажарилишини назорат қилувчи орган. Унинг ишига директор (ректор) раҳбар (раис)лик қилади. И. к. кафедра, бўлим ва лабораторияларда олиб борилаётган и. т. ишлари юзасидан ҳисоботларни, муассаса ходимлари томонидан бажарилган илмий асарларни муҳокама қилади, турли мавзуларда илмий анжуманлар ўтказди, муассасанинг илмий йўналиши бўйича илмий мунозаралар уюштиради, кафедра, бўлим мудирлари, проф.-ўқитувчи ва илмий ходимларни лавозимга тасдиқлаш бўйича танловлар ўтказди, ходимларни илмий унвонларга тавсия этади, шунингдек, кадрлар малакасини ошириш, ўқув-методик масалаларни муҳокама этади ва ҳ.к.

ИНСТИТУТ (лот. – тартибот, муассаса) – турли ихтисослашган ўқув юртлари (ўрта, олий, малака ошириш тизими),

лойиҳалаш ва бошқа муассасаларнинг номи, шунингдек, жамиятдаги ижтимоий тартиботларнинг муайян доирасини ўз ичига олган ҳуқуқий меъёрлар мажмуи. Кенг маънода – ижтимоий турмушни ташкил этувчи ва тартибга солиб турувчи ижтимоий тузилманинг бир унсури – муассасалар, меъёрлар, кадриятлар, маданият намуналари, қарор топган феъл-атвор шакллари мажмуи: иқтисодий И. (мас., мулкчилик, иш ҳақи), сиёсий (мас., давлат, армия, партия), молиявий (*молия* ва банк муассасалари) ва ш.к..

ИНТЕРНАТ (лот. – ички) – Ўзбекистонда мактаблар ва айрим ўқув юртлари қошида ўқувчилар учун, шунингдек, ота-онасиз қолган болалар, 1- ва 2-гуруҳ уруш ҳамда меҳнат ногиронлари, фахрийлар уйи. Ўзбекистонда интернатлар, асосан, 1919 й.дан бошлаб ташкил этилган.

КАТТА ИЛМИЙ ХОДИМ – Ўзбекистонда илмий тадқиқот муассасалари ва олий ўқув юртларида илмий унвон ва лавозим. К.и.х унвони танлов бўйича ёхуд аттестация тартиби асосида и.т. муассасалари бўлими (бўлинмаси, сектори, лаб.) мудири, бош илмий ходим, ётакчи илмий ходим, К.и.х. ёхуд илмий котиб лавозимига тайинланган, камида 3 й.лик илмий иш стажига, ихтироларга ёки босма илмий асарларга, шу жумладан, диссертация ҳимоясидан кейин эълон қилинган илмий асарларга эга ва ана шу лавозимларда камида 1 й. муваффақиятли ишлаган фан докторлари ва номзодларига берилади.

КАФЕДРА (юнон. – ўриндик, курси) – олий ўқув юртларида бир ёки бир-бирига яқин бир неча фанлардан ўқув, методика ва и. т. ишлари олиб борувчи, шунингдек, илмий-педагогик кадрлар тайёрловчи, мутахассислар малакасини оширувчи асосий бўлим. К.га, одатда, проф., фан д-р раҳбарлик қилади (доцент, фан номзоди ҳам раҳбарлик қилиши мумкин). К. таркибига проф., доцент, ассистент, катта ўқитувчи, катта ва кичик илмий ходим, аспирант ва б. қиради.

КОНСПЕКТ (лот. – кўриниш) – китоб, мақола, лекция ва бошқаларнинг қисқа ёзма баёни. К. режа, қисқа баён қилинган асосий низом, факт ва мисоллардан иборат.

КУРС (лот. – югуриш, ҳаракат) – олий ва *ўрта махсус ўқув юртларида* ўқув даври, босқичи (мас., биринчи К., иккинчи К. ва ҳ.к.).

КУРС ИШИ – олий ўқув юрглари талабалари томонидан ўқув *режасида*ги умумқасбий ва махсус фанлар бўйича бажариладиган мустақил иш. Проф.-ўқитувчилар раҳбарлигида талабаларда тўпланган назарий билимдан муайян масалани ечишда мустақил фойдаланиш кўникмасини ёки мавзунини чуқур ўрганиш мақсадида бажарилади. К. и., одатда, қуйи курсларда рефератив, юқори курсларда графикавий-ҳисоблаш ишлари сифатида ўтказилади. К. и. мавзуси олий ўқув юртлари кафедраларида ишлаб чиқилади ва ҳимоя қилинади.

ЛОГОНЕДИЯ (юнон. – сўзлашни ўқитиш) – пед. фани тармоғи; нутқдаги камчилик (дудуклик, тил ривожланмаганлиги, ўқиш ва ёзувдаги нуксони ва бошқа) сабаблари, уларнинг олдини олиш, тuzатиш йўлларини ҳамда нутқ фаолияти бузилиши механизмлари, аломатларини махсус таълим ва тарбия воситасида ўрганади.

МАГИСТРАТУРА (лот. – бошлиқ) – Ўзбекистонда аниқ мутахассислик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалаврият негизида таълим муддати камида 2 й. давом этадиган олий таълим.

МЕТОД (юнон. – билиш ёки тадқиқот йўли, назария, таълимот) – воқеликни амалий ва назарий эгаллаш, ўзлаштириш, ўрганиш, билиш учун йўл-йўриқлар, усуллар мажмуаси, фалсафий билимларни яратиш ва асослаш усули.

МЕҲРИБОНЛИК УЙЛАРИ – етим ва ота-оналарининг ёки бошқа қонуний вакиллариининг васийлигисиз қолган болалар учун давлат томонидан очилган таълим – тарбия муассасаси. Етим ёки қонуний васийлар қарамоғида бўлмаган болалар, ота-оналари суд ҳукми б-н ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган, ота-оналари воз кечган болалар учун ташкил қилинган. М.у.да 3 ёшдан 16 ёшгача бўлган соғлом болалар яшаши ва тарбияланиши учун зарур шароитлар яратилади.

ПЕДАГОГИКА (юнон. – бола етакловчи) – тарбия, таълим ҳамда маълумот

беришнинг назарий ва амалий жихатларини ўрганувчи фанлар мажмуасидир. Қад. Юнонистонда ўз хўжайинининг болаларини сайр қилдирган, эҳтиёт қилган, ҳарбий маҳоратни ўргатган тарбиячини «педагог» (бола етакловчи) деб аташган. Кейинчалик эса, махсус ўқитилган ва педагогиклини ўзига касб қилиб олган кишиларни педагог деб атай бошлашган.

ПЕДОЛОГИЯ (юнон. — бола ҳақидаги фан) — бола ривожланишига нисбатан психологик, биологик, ижтимоий (социологик) қарашлар мажмуи.

ПРОРЕКТОР (лот. — ректор ўринбосари) — олий ўқув юрти ёки малака ошириш ин-тида ректор ўринбосари. Олий ўқув юрти шакли ва таълим олувчиларнинг сонидан келиб чиқиб ўқув ишлари бўйича, маънавий-маърифий ишлар, илмий ишлар ва маъмурий-хўжалик ишлари бўйича, сиртки таълим бўйича ва бошқа соҳалардан П. лавозими белгиланади.

РЕЙТИНГ — ўқувчи ва талабаларнинг билимини назорат қилиш ва баҳолаш усули. Ўзбекистонда *узлуксиз таълим* тизимининг меъёрий ҳужжати сифатида қабул қилинган.

РЕПЕТИТОР (лот. — орқага қайтаришни талаб қилувчи, такрорловчи) — таълимда ўқувчининг маълум фан ёки курсни яхши ўзлаштириши учун пуллик қўшимча машғулотлар ўтказувчи шахс, уй ўқитувчиси.

РЕФЕРАТ (лот. — ахборот беришман) — бирор илмий асар, мақола, ўқилган китоб ва ш.к. мазмунининг қисқача ёзма ёки

оғзаки баёни; ўрганилган илмий масалаларнинг натижаси ҳақида ахборот; тегишли адабиёт ва бошқа манбаларнинг қисқартирилган шарҳли таҳлилини ўз ичига олган маълум мавзудаги маъруза. Р., одатда, илмий ахборот вазифасини ўтайди. Унда муайян мавзу ёритилиши б-н бирга, тегишли илмий назариялар, илмий хулосалар таҳлил этилиши ва танқид қилиниши мумкин.

РИСОЛА (араб. — хат, хабар) — муайян касб-хунар ва унинг тартиб-қоидаларига оид китобча, устав (мас., кулоллик рисо-ласи); кичик ҳажмли китоб, брошюра; бирор илмий масалага бағишланган асар, трактат.

СЕМЕСТР (лот. — олти ой) — олий ўқув юрти, касб-хунар коллежи, акад. лицейларда ўқув йилининг ярми. Бир С., одатда, 16–18 ўқув ҳафтасидан иборат бўлади. Ҳар С. охирида имтиҳон сессияси ўтказилади. С.лар оралиғида таътил белгиланади. Бир ўқув йили давомида кишки ва ёзги имтиҳон сессияси мавжуд. Кишки сессия январь-февраль, ёзги сессия эса май-июнь ойларига тўғри келади.

СЕССИЯ — олий, ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юртларида муайян мутахассислик бўйича ўқув *режасида* белгиланган имтиҳонларни топшириш даври.

СИНОВ ДАФТАРЧАСИ — олий ўқув юрти талабалари, касб-хунар коллежлари ва акад. лицей ўқувчиларининг муайян таълим муассасасига тегишли эканлигини тасдиқловчи акад. ҳужжат. Унда ўқув *режасида*ги барча фанлардан тала-

ба ёки ўқувчининг олган баҳолари қайд қилиниб, унинг ўзлаштириш даражаси акс этади. Унга имтиҳон, синов баҳолари қўйилади ҳамда лаборатория машғулоти ва бошқа ишлардан, *ишлаб чиқариш* ўқув амалиётидан ўтганлиги қайд этилади. С. д.да талаба ва ўқувчиларнинг курсдан курсга кўчганлиги ҳақида белги қўйилади. С. д. битирувчига тегишли мутахассислик юзасидан диплом (*сертификат*) беришга асос бўладиган расмий ҳужжат ҳисобланади.

СТИПЕНДИЯ (лот. – ҳақ, маош) – олий ўқув юртларининг кундузги бўлимида ўқийдиган талабалар, *ишлаб чиқариш*дан ажралган ҳолда и. т. иши олиб боровчи аспирант, докторант ва малака ошириш курслари тингловчиларига ҳар ойда мунтазам бериб туриладиган пул нафақаси.

ТАБАҚАЛАШТИРИЛГАН ТАЪЛИМ – умумий ўрта таълим мактаблари юқори синф ўқувчиларининг қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда алоҳида *ўқув режаси* ва дастурлар асосида олиб бориладиган таълим тури.

ТАЪЛИМ ТУРЛАРИ – Ўзбекистон Республикасида Т.т.: мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, *ўрта махсус, касб-хунар таълими*, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълимдан иборат.

ТЕСТ (инг. – синаш, текшириш) – шахсининг ақлий тараққиёти, қобилияти, иродавий сифатлари, шунингдек, унинг

бошқа руҳий хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт машқлар. Ижтимоий амалиётда Т. одамнинг қандай касб-хунар эгаллаши мумкинлиги, унинг касбга лаёқати ёки лаёқатсизлигини, истиснодди ёки ақли заифлигини аниқлашда, муайян ҳамкорликдаги фаолиятга шахсларни саралашда кенг қўлланилади. Ҳозирги даврда Тлар қуйидаги турларга ажратилади: мақсадга эришув Тлари (билимларни ўлчашга қаратилган); ақлий Тлар (зеҳн, ақл-идрок, ақл-заковат, истиснодди аниқлашга йўналтирилган); ижодиёт Тлари (ижодкорлик, бунёд этишлик даражаларини текширувчи); мезоний мўлжал Тлари (ўқув ёки касбий билимлар ва топшириқларни қайси кўникма, малака, хатти-ҳаракат тизими орқали ўлчаш мумкинлиги); шахсга оид Тлар (хусусият, безовталаниш, сифат, фазилят, хислатларни ўлчашга алоқадор); проекциявий Тлар (ташқи таъсирсиз шахс ўзини ўзи ошқор қилишига мўлжалланган) ва бошқалар.

ТУРНИКЕТ (франц. – айлантормок, бурмок) – биноларнинг кириш жойларида, вестибюлларда ўрнатиладиган, ташриф буюрувчиларни битта-битта ўтказиш учун мўлжалланган, айланиб турадиган металл тўсик.

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ – ўзаро мантикий изчиллик асосида боғланган ҳамда соддадан мураккабга қараб ривожланиб боровчи ва бир-бирини тақозо этувчи босқичлардан иборат яхлит таълим тизими.

УМУМИЙ ТАЪЛИМ — касби ва турмуш тарзи кандайлигидан қатъи назар табиат, жамият, тафаккур, санъат, маънавият бўйича ҳар бир киши эгаллаши зарур бўлган билим асослари, шунингдек, ҳар бир одамда ҳаётда қийналмай яшаши учун шакллантирилиши керак бўлган кўникма ва малакалар йиғиндиси; маълум ёшдаги барча болаларнинг муайян билимлар минимумини берадиган мактабларда маълум вақт мобайнида мажбурий таълим олиши. У. т.ни эгаллаш ҳар бир кишига илмий дунёқарашни шакллантириш, унда оламни билиш қобилиятини ривожлантириш имкониятини беради. Шунингдек, У. т. касбий ҳамда политехник таълимнинг пойдевори бўлади. У. т. ўқув муассасаларида ўқиш орқали ҳам, мустақил таълим йўли б-н ҳам олиниши мумкин.

УНИВЕРСИТЕТ (лот. — йиғинди, жамуа) — табиий, ижтимоий ва гуманитар йўналишда юксак малакали мутахассислар тайёрлашга йўналтирилган кўп тармоқли олий ўқув-илмий муассаса. У. ўз битирувчиларининг келажакдаги илмий-амалий ва педагогик фаолиятлари учун чуқур назарий тайёргарлик кўришларини таъминлайди. Дастлабки Улар Италиянинг Болонья (11-а.), Салерно (12-а. охири), Франциянинг Париж (1215), Монпелье (1289), Буюк Британиянинг Кембриж (1209), Оксфорд (12-а. 2-ярми), Испаниянинг Саламанка (1218), Португалиянинг Лиссабон (1290 й.) шаҳарларида пайдо бўлди. Туркистонда У., яъни Мадрасаи олия 10-а.даёқ

юзага келган бўлса-да, замонавий маънодаги дастлабки У. Тошкентда 1918 й. 21 апрелда Туркистон халқ У.и номи б-н очилган.

ФАКУЛЬТАТИВ (французча, лот. — имконият) — мажбурий бўлмаган, ихтиёрий равишда танлаб олинадиган.

ФАКУЛЬТАТИВ КУРСЛАР — олий ўқув юртлари талабалари ва *ўрта махсус ўқув юртлари* ўқувчилари учун назарий билимларни кенгайтириш ҳамда чуқурлаштириш мақсадида ўтиладиган мажбурий бўлмаган машғулоти тури.

ФАКУЛЬТЕТ (лот. — имконият, қобилият) — олий ўқув юртининг ўқув-илмий, маъмурий-ташкилий бўлинмаси. Бир ёки бир неча ёндош мутахассисликлар бўйича мутахассисларни тайёрлаш, халқ хўжалиги ва маданиятнинг тегишли соҳаси ходимларининг малакасини ошириш, шунингдек, ўзи бирлаштирган кафедра-ларнинг и. т. ишларига раҳбарлик қилиш б-н шуғулланади.

ХРЕСТОМАТИЯ (يونون. — фойдали ўқиш) — таълимнинг бирор соҳаси бўйича муайян ички тамойиллар асосида тартиб б-н берилган ўқув китоби. Х. ўзбек тилида «мажмуа» деб ҳам юритилади. Улар илмий, бадий, *мемуар*, публицистик асар ёки улардан олинган парча ёхуд турли хужжатлардан иборат бўлиши мумкин. Одатда, Х.га киритилган материаллар айни турдаги мактабда ўқитиладиган муайян ўқув предмети-нинг мақсадига мувофиқ тарзда танланади. Умумтаълим мактаблари амалиётида

ижтимоий-гуманитар йўналишдаги деярли барча фанлар бўйича Х.лар тузиш тажрибаси мавжуд. Улар ўқувчиларда мустақил ўқиш ва илмий адабиётлардан фойдаланиш малакасини шакллантириш жиҳатидан катта аҳамият касб этади. Х. атамаси илк бор мил. 4-а.да юнон грамматиги Элладий томонидан юнон ёзувчиларининг асарларидан олинган парчалар тўпламига нисбатан қўлланилган. Шундан буён Европа таълим тизимида бу дидактик ашёдан фойдаланиб келинади.

ШПАРГАЛКА (рус. – эски ёзиб ташланган қоғоз) – имтиҳон пайтида ўқувчи ўқитувчига билдирмай, яширинча фойдаланадиган, жавоблар ёзилган қоғоз.

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ХУНАР ТАЪЛИМИ – Ўзбекистон Республикасида *уз-луксиз таълим* тизимидаги таълим турларидан бири бўлиб, умумий ўрта таълим негизига асосланади. Мажбурий таълим ҳисобланган Ў. м., к.-ҳ. т табақалаштирилган асосда ва шахс имкониятларини ҳисобга олган ҳолда қурилади ҳамда акад. лицей ва касб-хунар коллежида амалга оширилади.

ЎРТА МАХСУС ЎҚУВ ЮРТЛАРИ – Ўзбекистон Республикасида саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа, қишлоқ хўжалиги, маданият ва санъат, соғлиқни сақлаш ва б. соҳалар учун кадрлар тайёрлаб берувчи ўқув муассасалари ҳисобланади. Эгалланган касб-хунар бўйича ишлаш ҳуқуқини берадиган ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўладиган *ўрта махсус, касб-хунар таълими* беради.

ЎҚУВ ДАСТУРИ – таълим тизимидаги ҳар бир ўқув фанининг мазмуни ва ўтилиш тартибини, ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган билим ҳамда кўникмалар ҳажмини белгилаб берадиган расмий педагогик ҳужжат.

ЎҚУВ РЕЖАСИ – ўқув юртларида ўқитиладиган фан, уларнинг бўлимлари, ўқитилиш тартиби ҳамда ҳар бир фanning йил давомида ўқитилиши, уларнинг ўқув йили ва ҳафтасида қанча миқдорда ўтилиши кераклигини белгилаб берадиган расмий педагогик ҳужжат.

АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

БИТ (инг. – иккилик ва белги, рақам сўзларидан) – иккилик санок тизимидаги рақам, ахборотлар сонининг ўлчов бирлиги, сон жиҳатидан «ха» – «йўқ» турдаги маълумотдан (иккилик кодида «0» – «1») иборат бўлган ахборотлар ҳажмига тенг. Маълумотлар узатиш тезлиги бит/сек. да ҳисобланади. Ҳисоблаш техникасидаги энг кичик ўлчов бирлиги.

ВИДЕОКАРТА (лот. – кўраяпман ва юн. – варақ) – *компьютерга* мос келувчи қурилма бошқарувида монитор ишини бошқарувчи микросхема бўлиб, ичидаги хотираси видеохотира дейилади. В.нинг 2 тури мавжуд: ички (компьютер тезкор хотирасига ўрнатилган видеохотира) ва ташқи (тезкор хотиранинг ташқарисида жойлашган хотира). Ташқи турдаги видеохотира мукамалроқ ҳисобланади.

ВИНЧЕСТЕР (инг. – каттик диск) – *компьютердаги* барча дастур ва маълумотлар сақланадиган хотира қурилмаси бўлиб, сифими 16 Мбайт (IBM, 1973)

бўлган каттик диск биринчи моделининг жаргонли номидан келиб чиққан. У ҳар бири 30 та сектор ва 30 та йўлга эга бўлиб, «В.» ов милтигининг «30/30» калибри б-н айнан мос келади. В. йиғилганда бир нечта каттик дисклардан иборат бўлиб, герметик ёпик корпусдаги магнит каллаги блоккага жойлаштирилади.

ДИСКЕТА – эгилувчан магнит дискли кассета; *компьютернинг* маълумотлар сақланадиган қурилмаси. Ҳажмига кўра 3,5 ва 5,25 дюймли хиллари бор, шунга кўра 3 ва 5 дюймли Д. дейилади. Д.дан маълумотларни бир *компьютердан* иккинчисига ўтказиш учун фойдаланилади.

ДИСПЛЕЙ (инг. – қайта кўрсатиш) – матн ёки график кўринишдаги маълумотларни электрон – нурли асбоб экранига чиқариш учун мўлжалланган қурилма. Монохром (бир рангли) ва кўп рангли хиллари бўлади. Д. бевосита видеоадаптер қурилмаси бошқаруви асосида икки

режимда матн ёки график кўринишидаги ахборот б-н ишлайди.

КИБЕРНЕТИКА – ахборотни қабул қилиш, сақлаш, уни қайта ишлаш ҳамда ундан турли жараёнларни бошқаришда фойдаланиш б-н шуғулланидиган фан. Автоматик бошқариш, ҳисоблаш техникаси, нейрофизиология ва математик мантиқларнинг назария ҳамда амалиётларининг ривожланиш натижалари сифатида юзага келган.

КОММУНИКАЦИЯ – 1) кибернетикада – информация (ахборот)ларни алмашиш жараёни. Жисмоний ва ижтимоий нуқтаи назардан ёндашиладиган Клар мавжуд; 2) транспорт, алоқа йўллари ва шаҳар хўжалиги ер ости тармоқлари. Шаҳар хўжалиги ер ости тармоқларига шаҳарни сув, электр энергияси, иссиқлик, газ б-н таъминлаш учун ер остидан ўтказиладиган сув қувурлари ва кабеллар киради.

КОМПЬЮТЕР (инг. – ҳисоблайман) – олдиндан берилган дастур (программа) бўйича ишлайдиган автоматик қурилма. Замонавий Клар, асосан, тўрт қурилма: бошқариш, *процессор*, хотира ва кириш-чиқариш қурилмаларидан иборат.

КОМПЬЮТЕР ВИРУСИ – ЭХМнинг хавфли «дастури». Компьютер эгасини огоҳлантирмай ва унинг истагига қарши унинг дастурига «жойлаштирилади» ва зарядланган файлни навбатдаги қўйишда кўпаяди. Вирус компьютернинг рисоладаги иш меъёрини бузади, маълумотларни ўчириб юборади, *дисплей* (монитор)

экранидаги тасвирни бузади, ҳисоблаш жараёнини секинлаштиради. Вирус дастурини ишлаб чиқувчилар 20-а. 80-йиллари бошида АҚШда пайдо бўлди, кейин дунёнинг барча мамлакатларига тарқалди. К. в.га қарши курашиш учун махсус дастурлар ишлаб чиқилади.

КУРСОР (лот. – югураман) – *дисплей* экранда позицияни (иш нуқтасини) кўрсатувчи кўчиб юрадиган ёруғ белги (чизикча, тўғри тўртбурчак, стрелка), шу белги орқали кейинги операция бажарилади ёки экранда навбатдаги белги (*символ*)нинг чиқиш жойини кўрсатади.

МУЛЬТИМЕДИА (лот. – кўп ва воситачи бўлмоқ) – компьютернинг матн, график, товушли ва видеомаълумотлар б-н ишлашга имкон берувчи контенти. Ана шундай контентга эга бўлган компьютер М. компьютер дейилади. Ҳозирда деярли барча компьютерлар шундай қурилмалар б-н таъминланган. Буларга CD-ROM<компакт дискларини ўқийдиган диск юритувчи қурилмалар, товуш платалари, *видеокарталар* ва бошқалар киради.

ПРИНТЕР – компьютерда матн ёки график (расм, схема) тарзидаги маълумотларни қоғозга чиқариш (чоп қилиш) учун мўлжалланган босиш қурилмаси. Маълумотлар қоғозга (баъзан, плёнкага) оқ-қора ёки рангли тарзда чоп қилиниши мумкин. Уларнинг кўп турлари мавжуд, лекин матрицали, пуркагичли ва лазерли турлари кенг тарқалган. Матри-

цали П.ларда босиладиган маълумотлар нуқталар мажмуи (комбинацияси)дан ҳосил бўлади. Шу туфайли, уларнинг босиш сифати пуркагичли ва лазерли П.ларникига нисбатан пастроқ бўлади. Пуркагичли П.ларда маълумотлар махсус «сиёҳдонлар» ёрдамида, яъни бўёқ (сиёҳ) томчиларини пуркаш йўли б-н қоғозга босилади. Лазерли П.лар махсус лазерли қурилма ёрдамида оқ-қора ёки рангли қилиб босиш имконига эга. Бундай П.да босилаётган нусхалар сифатли бўлиб чиқади.

ПРОВАЙДЕР – компьютерларни интернет тармоғига улаш ва ахборотлар алмашилишини ташкил қилиш б-н шуғулланадиган воситачи ташкилот. Интернет ахборотлари истеъмолчилари сони кўпайган сари улар хизматига эҳтиёж ҳам ортиб борди. Телефон алоқадан ташқари оптик толали кабеллар, радио тармоғи ёки сунъий йўлдош орқали интернет б-н боғланиш мумкин бўлди. Ўзбекистонда интернет б-н уланишга доир ахборот хизматлари (П.лар) 1997 й.дан кўрсатила бошлади. Дастлаб, Найтов (<http://www.naytov.com>), Истлинк (<http://www.eastlink.uz>) ва бошқа кўпилаб провайд-компаниялар фаолият бошлади (1999). Ўзбекистон Республикасининг деярли барча ҳудудларида халқаро интернет тармоғига уланиш ЎзПАК Давлат компаниясининг халқаро каналлари орқали таъминланади.

ПРОЕКТОР. Проекцион аппарат (лот. – олдинга ташлайман) – турли

ясси объектлар (чизмалар, расмлар, фотонусхалар ва бошқа) тасвирини ёруғлик оқими ёрдамида экранда ҳосил қилувчи оптик қурилма. П. ўлчаш техникасида, кинотеатрлар, лабораториялар ва бошқа жойларда ишлагилади.

ПРОЦЕССОР (лот. – сурилиш) – электрон машинанинг дастур (программа)да кўзда тутилган амаллар; информацияни ўзгартириш, барча ҳисоблаш жараёнларини, ҳисоблаш машинасидаги бошқа қурилмаларнинг ишини бошқариб туриш учун мўлжалланган марказий қурилмаси.

РОБОТ (чехча – эрксиз меҳнат, қул) – инсоннинг ҳаёти учун хавфли шароитлар (кучли радиация, юқори температура ва бошқа)да, одам бориши қийин бўлган объектларда (сув остида, космосда) киши функциясини қисман ёки тўла бажарувчи машина. «Р.» терминини биринчи марта 1920 й.да чех ёзувчиси К. Чапек ўзининг «R.U.R.» пьесасида ишлатган. Р.лар, асосан, 3 турга бўлинади: катъий дастур асосида ишлайдиган Р., одам (оператор) бошқарадиган Р. ва сунъий интеллектли (интегралли) Р..

ТАЙМЕР (инг. – вақтни белгилаш) – компьютерга ўрнатилган электрон соат, ҳақиқий вақт ва вақт оралиғини кўрсатади, берилган вақт оралиғидан сўнг машинани автоматик ишга туширади (тўхтатади) ёхуд уни ишга тушириш (тўхтатиш) учун сигнал беради. Дастур-қурилмалар воситалари б-н амалга оширилади.

ХАКЕР (инг. — бузмок, кесмок, қирқ-мок) — компьютер дастурлари ва қоидаларини бузувчи — ҳуқуқи бўлмаган ҳолда компьютер дастурларига ўзгартиришлар киритадиган, банк, *тижорат*, давлат, харбий ва бошқа ташкилотлардаги ахбо-

ротларнинг ҳимоя воситаларини йўқотиб, қимматли маълумотларни кўлга киритиш, ўзга ҳисоб рақамдаги пулларни ўзлаштириш, компьютерларга вирус юктириш каби ишларни амалга оширишга уринувчи шахс — юқори малакали программист.

ИҚТИСОДИЙ ТУШУНЧАЛАР

АВАЛ – 1) *вексель* эгаси олдидаги мажбурийат; 2) банкнинг вексель бўйича кафилиги. Векселнинг ўнг бетида ёки унинг илова варағида имзо шаклида ифодаланади. Векселнинг ишончли бўлишини таъминлайди.

АВИЗО – банк, *тижорат* амалиётида ҳисоб-китоб ҳаракатларининг бажарилганлиги тўғрисида расмий хабарнома. *Товар* жўнатувчи (сотувчи) томонидан харидорга товар жўнатилгани ҳақидаги хат ҳам А. дейилади.

АВТАРКНИЯ (юнон. – ўзини ўзи кондириниш) – ўз-ўзини таъминлаш қондасига асосланган, бошқалар б-н иқтисодий алоқалардан узилиб қолган биқик хўжалиқ юритиш тизими ва шунга асосланган иқтисодий сиёсат. А.нинг асосий воситалари мамлакатга киритиладиган товарлар учун юқори чекловчи *божлар* ва *квоталар* жорий этиш, истеъмол товарлари *парх*ини ошириш, бошқа мамлакатлар б-н иқтисодий ва *савдо* алоқаларини ривожлантиришда турли тўсиқлар қўйишдан иборат.

АГРОБИЗНЕС – *бозор иқтисодиёти*нинг қишлоқ хўжалиқ *ишлаб чиқариши*

ва унинг маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш, сотиш, сақлаш, тақсимлаш б-н боғлиқ соҳаси. Таркиби, мақсади жихатидан, асосан, агросаноат мажмуига тўғри келади.

АГРОФИРМА – маҳсулот ишлаб чиқариш, уни қайта ишлаш ва сотиш, хизмат кўрсатиш тизимидаги *корхона*ларни ягона бошқарув асосида бирлаштирган агросаноат *корхона*си. А. қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини етиштириш, қайта ишлаш ва етказиб бериш жараёнларидаги барча ишларни яхлит тизим орқали ўз вақтида мувофиқлаштириш, меҳнат унумдорлигини кўтариш, хом ашё нобудгарчилигини камайитириш, шунингдек, кўрилган фойда ҳисобидан йирик *инвестиция*ларни амалга ошириш ҳамда фойдани А. таркибидаги *корхона*лар ўртасида тақсимлашга имконият яратади. А. маҳаллий *ресурс*лардан унумли фойдаланишни таъминлайди, унинг таркибига ёрдамчи тармоқлар ва кичик *корхона*лар ҳам кириши мумкин.

АЖИОТАЖ (франц. ҳовлиқиш, тартибсизлик) – *биржи* бозорларида чайқов-

чилик мақсадларида атайлаб яратиладиган жонсараклик, қимматбаҳо қоғозларнинг *курси* ва *товарларнинг* нархини сунъий равишда кўтариш ёки тушириш.

АЙЛАНМА ВОСИТАЛАР, *А й л а н м а* *маблағлар* – корхона (хўжалик)нинг хўжалик фаолиятини молиялаш учун фойдаланадиган *пул* маблағлари. А. в. айланма *ишлаб чиқариш* фондлари ва муомала фондларидан ташкил топади.

АЙЛАНМА КАПИТАЛ – капитал (*ишлаб чиқариш* фондлари)нинг ҳар бир ишлаб чиқариш циклида сарф этиладиган ва киймати ишлаб чиқарилган товарга тўлиқ ўтадиган қисми. Сарфланган А. к. микдори капиталнинг доиравий айланиши охирида *товар* сотилиши б-н *пул* шаклида ишлаб чиқарувчи қўлига қайтади. *Хомашё*, материаллар, ёқилғи ва бошқалар, шунингдек, иш кучи сотиб олишга сарфланадиган харажатлар А. к.га киради.

АККРЕДИТИВ – 1) нақд пулсиз ҳисобкитоблар олиб бориладиган банк ҳисобварағи; 2) томонлар ўртасида тузилган шартномага кўра амалга ошириладиган ўзаро ҳисоб-китоб тури. Унда қарз берувчи (кредитор) ўзига тегишли тўловларни А. топшириғида кўзда тутилган шартлар ва муддатларда тегишли банк орқали олиб туради; 3) номига ёзиб берилган шахсга *кредит* муассасасидан кўрсатилган суммани олиш ҳуқуқини тасдиқловчи қимматбаҳо қоғоз.

АКЦИЗ (франц. – қирқиб олмоқ) – кенг истеъмол *товарлари*, энг муҳим хомашё-

ларга, шунингдек, хизматлар учун давлат томонидан солинадиган кўшимча солиқ тури. Муайян товар (муҳим истеъмол товарлари: қанд, гугурт, туз, тамаки, спиртли ичимликлар, шунингдек, автомобиллар, музлаткичлар, мўйна маҳсулотлари биллур ва ҳ.к.)лар *нархига*, кўрсатилган хизмат (коммунал, транспорт ва бошқа) ҳақиқа кўшимча устама солиқ сифатида кўшилади ва уни тўловчилар бевосита харидорлар ҳисобланади. А. давлат *бюджети*да даромадларнинг муҳим қисмини ташкил этади. Дунё мамлакатларида кенг ривожланган. Ўзбекистонда 1996 й. 1 октябрдан республиканинг ўзида ишлаб чиқарилган ва унинг худудига четдан келтирилган тамаки маҳсулотлари ҳамда спиртли ичимликларни сотишда махсус А. маркалари жорий этилган.

АКЦИЯ (франц. – фармойиш, рухсатнома, фаолият) – акциядор жамият чиқарган қимматбаҳо қоғоз. Ўз эгасининг акциядорлар жамияти капиталида ҳиссаси борлигини ва шунга мувофиқ, топилган фойданинг бир қисмини *дивиденд* шаклида олишини, уни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини тасдиқлайди. А. қимматли қоғозларнинг кенг тарқалган қисми, ҳиссабай қоғозлар туркумига киради. А. чиқарган жамият эммитент, уни сотиб олганлар инвесторлар деб аталади. А. давлат *корхоналари* акциядор жамиятларга айлантирилган чоғда ва янгидан акциядорлар жамиятлари тузилган пайтда чиқарилади.

АКЦИЯДОРЛАР ЖАМИЯТИ – *даромад* топиш мақсадида ҳиссадорлик таъмойилига биноан уюлган шерикчилик жамияти. Муомалага номинал қиймати кўрсатилган *акция*лар чиқариш ва уни сотиш йўли б-н тарқатиш жамиятнинг молиявий негизини ташкил этади. *Акция* эгалари *дивиденд* шаклида даромад оладилар. А. ж.нинг очиқ ва ёпиқ жамият шаклидаги кўринишлари бор. Ёпиқ А. ж.да *акция* эгалари маълум гуруҳ, мас., таъсисчиларнинг ўзи б-н чекланади. *Акция*лар фақат уларнинг ўртасида тарқатилади. Очиқ А. ж.да жамият *акция*лари эркин сотилади ва сотиб олинади, *акциядорлар* сони чекланмаган, хоҳлаган ва *акция* олишга пули бор юридик ёки жисмоний шахс, шу жумладан, ажнабий шахслар унинг аъзоси бўла олади. А. ж. пулни бир ерга тўплаб *бизнес*га қўйиш учун тузилади.

АМОРТИЗАЦИЯ – *асосий капитал* (машина, механизмлар, жиҳозлар, бинолар, иншоотлар)нинг эксплуатация жараёнида эскириши ва айни пайтда улар қийматининг муайян давр давомида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотларга ўтиб бориши.

АННУИТЕТ (франц. – йиллик бадал) – кредиторларга қарзни узиш ҳисобига фози б-н бирга ҳар йили тўланадиган *пул*; мижозга шартномада кўрсатилган муайян муддатларда мунтазам *пул* суммаси келтирадиган *инвестиция*лар; муддатли давлат қарзи, қарзларнинг муайян қисми ҳар йили фози тўланган ҳолда узиб борилади.

АРАЛАШ ЖАМИЯТ – 1) хусусий ва давлат капиталлари иштирокидаги *корхона*; 2) капиталли икки ёки ундан ортиқ мамлакатнинг тадбиркорларига (жисмоний ёки юридик шахсларга) ёки давлат муассасаларига тегишли бўлган *корхона*. **АРАЛАШ ИҚТИСОДИЁТ** – *бозор иқтисодиёти* моделларидан бири. А. и. бозор иқтисодиётининг ривожланган ва демократлашиб, инсоний тус олган тури бўлиб, АҚШ, Англия ва Франция каби ривожланган мамлакатларга хос.

АСОСИЙ КАПИТАЛ – капиталнинг *асосий ишлаб чиқариш* воситалари (машина, асбоб-ускуна, *ишлаб чиқариш* бинолари ва ускуналари)ни ўз ичига олувчи, иқтисодий жиҳатдан ўз қийматини ишлаб чиқарилган товарларга аста-секин ва узоқ муддатда ўтказиб боровчи қисми. А. к. *пул* шаклида ускуна, машина-механизмлар, бино-иншоотлар ва бошқалар қийматидан иборат бўлиб, улар сотиб олинган пайтдаги *бозор* нархи б-н ҳисобланади. А. к. таркибан икки қисмга бўлинади: меҳнат қуролларида гавдаланган капитал (машина-механизмлар); *ишлаб чиқариш*нинг моддий шароитини яратишда гавдаланган капитал (бино, иншоот, қурилма ва ҳ.к.). Бу қисмлар нисбати ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида ҳар хилдир.

АУКЦИОН – махсус кимовшди савдо *бозорлари*; *товарлар*ни талабгор харидорларга сотиш.

АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИ – барча аҳолига тегишли *пул* ва натурал (маҳсулот

шаклида) тушумлар ҳамда кўрсатилган бепул хизматлар суммаси; аҳолининг *миллий даромад*даги ҳиссаси. Аҳолининг жами турдаги даромадлари манбаи — иш ҳақи, пенсия, стипендия, нафакалар, мукофот, фойда, дивиденд, *заём* ва лотерея ютуғи, банк тўлаган фоииз пули, кўчмас мулкдан келган *рента* тўлови ва ижара пули, *суғурта* қопламалари ва бошқалардан иборат.

АҲОЛИ ХАРАЖАТЛАРИ — аҳолининг тирикчилик ўтказиш учун қилган *пул* сарфлари; аҳоли *пул даромад*ларининг ишлатилиши. Аҳолининг *пул даромад*и унинг эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Даромадлар истеъмол *товар*лари ва хизматларни харид этиш, турли тўловларни тўлаш, жамғарма ҳосил этиш учун сарфланади. Даромад қанчалик кўп бўлса, озиқ-овқат учун сарфлар қисқариб, саноат моллари ва хизматларни харид этиш харажатлари, чунончи, узок муддат хизмат қилувчи қимматбаҳо товарлар харидига *пул кўпрок* сарфланади. Шу жиҳатдан аҳоли турли тоифаларининг харажатлари бир-биридан фарқланади.

БАДАЛ — бирор нарса эвазига тўланадиган ҳақ, нарсанинг қийматига мувофиқ келадиган, ўрнини боса оладиган бошқа бирор нарса; бирор ташкилот, жамият ва ш.к.га аъзо бўлган шахснинг мазкур ташкилот, жамията тўлаган ёки даврий тўлаб турадиган *пули*, аъзолик ҳақи.

БАЛАНС — бирон-бир фаолиятнинг бир-бирини мувозанатлаши лозим бўл-

ган томонлари (мас., даромадлар ва харажатлар) ўртасидаги нисбатларнинг миқдорий ифодаси. Иқтисодиётда бухгалтерия Б.и, ижтимоий маҳсулот Б.и, *савдо* Б.и, *меҳнат ресурслари* Б.и, даромадлар ва харажатлар Б.и, тўлов Б.и ва бошқа Б.лар мавжуд.

БАНКЛАР — кредит-молия муассасалари; асосан, вақтинча бўш *пул* маблағларини тўплаш, *корхона*ларга ва умуман пулга муҳтожларга *кредит*, *ссуда* бериш, нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш, *пул* ва турли қимматбаҳо қоғозлар чиқариш, олтин ва чет эл валюталари б-н боғлиқ операцияларни бажариш ва бошқалар шуғулланувчи кредит-молия муассасаси.

БАНКНОТЛАР — банк билетлари, *кредит* билетлари — марказий эмиссия *банк*лари чиқарадиган қоғоз *пул*лар, кредит пулларнинг асосий тури. Б. пулнинг тўлов функцияси асосида 17-а.да вужудга келган. Йирик давлатларда товар-пул муносабатларининг ривожланиши Б. чиқаришни давлат эмиссия *банк*ларининг монополиясига айлантирди. Қоғоз пулларнинг олтин таъминоти бекор қилинганидан кейин (20-а. 70-йиллари) Б. ҳақиқий қоғоз пулга айланди. Б. Давлат (Марказий) банкнинг активлари ва давлатнинг аҳолига соғадиган *товар*лари б-н таъминланади. Ўзбекистон Республикасида 1994 й. 1 июлдан бошлаб *миллий валюта* сўм муомалага киритилди. Ўзбекистон Республика Марказий банки муомалага

киймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 сўмлик, 1997 й. 1 мартдан киймати 200 сўм, 2000 й. 1 июндан 500 сўм бўлган банк билетлари (банк қоғоз пуллари) чиқарган. Улар танга ва чақаларга майдаланади.

БАНКРОТЛИК (нем. – синган курси) – фуқаро, *корхона, фирма* ёки банкнинг маблағи етишмаслигидан ўз мажбуриятлари бўйича қарзларини тўлашга қурби етмаслик ҳолати, қарздорнинг мажбуриятлари мол-мулкидан ошиб кетганлиги сабабли товар (ишлар, хизматлар)га ҳақ тўлаш юзасидан кредиторларнинг талабларини қондиришга қодир эмаслиги, шунингдек, *бюджетга* ва бошқа фондларга мажбурий тўловларни таъминлашга қодир эмаслиги тушунилади.

БАРТЕР (инг. – товар айирбошлаш) – пул маблағлари иштирокисиз бевосита товарга товар айирбошлаш; муайян товар (товарлар) миқдорининг киймати бўйича муқобил бўлган бошқа товар миқдорига алмаштириш *шартномаси*. Кўпроқ ривожланмаган товар муносабатлари, ўтиш даври учун хос бўлган келишув. 2-жаҳон урушидан кейинги даврдаги эркин конвертирланадиган (алмаштириладиган) валюта курси барқарор бўлмаган, валюта захиралари чегараланган шароитда жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида қўлланилди ва у халқаро *савдо* ҳамда бошқа иқтисодий муносабатларда кенг тарқалди. Б.нинг бевосита айирбошлаш, *компенсацияли* келишувлар, *клиринг* каби шакллари мавжуд.

БИЗНЕС – *даромад* келтирадиган ёки бошқа наф берадиган хўжалик фаолияти (касб-кор, маиғулот). Фойда олиш мақсадлари кўзланган ва қонунларга ҳилоф бўлмаган ҳар қандай ташкилий фаолият. Миллий (давлат) қонунлар ва халқаро *шартномалар* б-н тартибга солинади. Б. хўжалик юритиш кўламига қараб, йирик, ўрта ва кичик турларга бўлинади.

БИЗНЕС ИНКУБАТОР – *кичик ва ўрта бизнесни* юритиш малакалари бериш ва *тадбиркорлик* маданиятини тарбиялаш б-н шуғулланадиган ихтисослашган муассаса бўлиб, асосан, хўжалик юритувчи субъектларга дастлабки фаолиятида *бозор иқтисодиёти* бўйича зарур билимларни ўргатиш, *бизнес режа* тузиш, маблағлар топиш, халқаро грантлар олишда кўмаклашиш, *тадбиркорлик* ғояларини амалий лойиҳаларга айлантириш ва жорий этиш, шунингдек, кичик ва ўрта *корхона*ларга *менежмент* ва *маркетинг* хизматлари, ташкилий, техникавий, иқтисодий йўсиндаги хизматлар кўрсатиш каби вазифаларни бажаради. Улар фаолият турига кўра *корхона* инкубаторлари, *тадбиркорликни* қўллаб-қувватлаш марказлари, *инновация* ва менежмент марказларига бўлинади. Дастлабки Б. и.лар 20-а.нинг 70-80 й.ларида АҚШ да пайдо бўлди. Ўзбекистонда биринчи Б. и. 1995 й.да БМТнинг ЮНИДО ташкилоти ва Давлат мулк қўмитасининг ҳамкорлигида ташкил этилди. **БИЗНЕС РЕЖА** – аниқ танланган *тадбиркорлик* ишининг барча босқичлари

тавсифланган ва тахминий ҳисоб-китоб килинган лойиҳа. Унда аниқ тапланган тадбиркорлик ишининг ҳамма томонлари ўз аксини топади. Б.р. ни ишлаб чиқишда тадбиркорнинг ўзи («биринчи раҳбар»), *фирма* (хўжалик) ларнинг мутахассислари иштирок этади, ташқаридан маслаҳат ва тавсиялар олинади. Б.р. экспертлар кўригидан ўтказилади ва олинган хулосаларга таяниб янада мукаммаллаштирилади. Б.р. *кредит* бериш учун асос бўлиб хизмат килади.

БИРЖА (юнон. – ҳамён, халта) – қимматбаҳо қоғозлар ва ҳар хил моллар б-н савдо-сотик қиладиган йирик *савдо* муассасаси, *бозор*ни уюштиришнинг ташкилий шакли. Турлари: *товар* Б.си – ҳар хил оммавий товарлар б-н савдо-сотик қиладиган Б., меҳнат Б.си – ишга ёллаш ва ёлланишда ишчи ва иш берувчи ўртасида воситачилик қилувчи муассаса, фонд Б.си – қимматбаҳо қоғозлар б-н олди-соти муомаласини амалга оширувчи Б.

БИРЖА БОЖИ – *биржа* савдосида иштирок этиш ҳукуки учун олинadиган пул йиғими. Биржа қўмитаси барча аъзоларидан ҳамда харидор-қатнашчилардан ундиради.

БИРЖА КУРСИ – фонд *биржаси*да муомалада бўлган қимматбаҳо қоғоз (*акция*, *облигация*)нинг сотилиш нархи.

БИРКА (рус. – белгилаб қўйилган тахтача) – молларнинг ва умуман нарсанинг рақами, нархи ва ш.к. ёзиб қўйилган тахтача, ёрлик.

БОЖ, Бож пули – ҳозирги кунда мамлакат чегарасидан олиб ўтиладиган

импорт *товарлари*, мол-мулк, қимматбаҳо буюмлар ва бошқа учун давлат Б. назорати ундирадиган пул йиғимлари. Б. мамлакат маишаатини кўзлаб ундирилади, халқаро ва миллий Б. *тарифлари*га асосланган ҳолда *миллий бозор*га турли товарларнинг ноқонуний оқиб келишининг олдини олади, товарлар *импорти*ни мувофиқлаштириб, мамлакат доирасидаги тақчил товарлар экспортини чегаралашга хизмат килади. Б. билвосита солиқ тури бўлиб, унинг мол киритиш, мол чиқариш ва мамлакат ҳудуди орқали ташиб ўтказиш (транзит) учун ундириладиган турлари бор. Б. муайян товарлар миқдори, донаси, метри, бирлиги, шунингдек товар баҳоси бўйича белгиланган Б. *тарифи* доирасида олинади.

БОЖХОНА – 1) *бож* ундирадиган жой; 2) чегара орқали ўтадиган жами юкларни, жумладан, багаж ва почта жўнатмаларини назорат қиладиган давлат муассасаси. Ўтказилаётган юкларни текшириш, тартибга солиш ва расмийлаштириш, улардан *бож* ва йиғимлар ундириш б-н шуғулланади. Б. ҳақидаги қонун ҳужжатларида белгиланган тартиб-қоидаларнинг бузилишини олдини олиш, уларга нисбатан чоралар кўриш, суриштирув ва тезкор қидирув ишлари олиб бориш, контрабандага қарши курашни ҳам Б. ваколатига киради.

БОЗОР – сотувчилар б-н харидорлар ўртасидаги *товар* айирбошлаш муносабатлари, *ишлаб чиқариш* б-н истеъмол-

ни ўзаро боғловчи механизм. Б. объекти нафлиги бор товар ва хизматлар, субъекти эса Б. иштирокчилари (сотувчи ва харидорлар) бўлиб, улар *фирмалар*, уй хўжаликлари, давлатнинг ташкилот, идоралари ва б.дан иборат. Б.да иккита жараён амалга ошади: бири – товарларни сотиш, иккинчиси – товарни харид этиш.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ – товар-пул муносабатларига асосланган, турли мулкчиликка ҳамда иқтисодий эркинликка таянган ва *рақобат* воситасида бошқарилиб турувчи демократик иқтисодиёт, инсоният тараққиётида мавжуд бўлган энг прогрессив ва истикболли тизим.

БОЙКОТ (инг. – англиялик катта ер эгаси Ч.К.Бойкот номидан олинган 1880 й.да унга қарши биринчи марта мазкур чора қўлланилган эди) – сиёсий ва иқтисодий курашнинг бир шакли, айрим шахс, ташкилот, *корхона* б-н муносабатларни тўлиқ ёки қисман тўхтатиш, мас., ишга ёлланиш, шу *корхона* маҳсулотини харид қилишдан воз кечиш қабиларни тақозо этади.

БОНД – 1) кафолат гаров; 2) *божхона* тўловлари олинмаган *импорт* товарлар. Бундай *товарлар* божхонага бириктирилган Б. омборларида сакланади. Агар *товарлар* мамлакат ичкарасига жўнатилса, бож тўланади. Б. омборида *товарлар* белгиланган муддатгача сакланади, муддат тугагач эса, давлат фойдасига мусодалар қилинади.

БОНЛАР – 1) хусусий *фирмалар*, маҳаллий бошқарув идоралари, *корхоналар* ва давлат томонидан чиқариладиган қисқа муддатли қарз мажбуриятлари; 2) майда *пул* вазифасини бажарадиган қоғоз *пул белгилари*. Б. *биржада* муомалада юради, *котировка* (нарх белгиланади) ўтказилади, майда почта ўтказмаларини расмийлаштиришда фойдаланилади.

БОҚИМАНДА – қонунда белгиланган муддат ичида тўланмаган ва ундирилиши лозим бўлган солиқ ёки бошқа мажбурий тўловлар ёхуд уларнинг тўланмаган қолдиғи. Б.лик пайдо бўлган кундан бошлаб *пеня* ундирилади.

БРАК (нем. – нуқсон, камчилик, яроқсиз мол) – *ишлаб чиқаришда* яроқсиз деб топилган, давлат андозаларига тўғри келмайдиган сифатсиз маҳсулот, шунингдек, умуман яроқсиз иш ва чиқит нарса.

БРАКОНЬЕРЛИК (франц. – ит б-н ов қилувчи) – ноқонуний ов, балиқчилик қоидаларини ва ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш ҳақидаги қонунчиликнинг бошқа талабларини бузган ҳолда ёввойи ҳайвонларни овлаш ва қиритиш.

БРОКЕР (инг. – ўртада туриб воситачилик қилувчи, даллол) – *товар*, валюта, савдо *биржаларида* олди-сотди шартномаларини тузишда воситачилик қилувчи шахс ёки *фирма*.

БЮДЖЕТ (инг. – ҳамён, маблағ) – белгиланган муддат (йил, квартал) учун ишлаб чиқилган, меъёрлаштирилган ҳамда қонуний равишда тасдиқланган *даромадлар* ва харажатлар йиғиндиси. Б.

давлат даражасида, шунингдек, вилоят, туман (маҳаллий ҳокимият), хўжалик субъектлари, оила ёки шахс даражасида тузилиши мумкин. Б.да харажатларнинг даромадлардан ортиб кетиши Б. тақчиллиги муаммосини келтириб чиқаради, шу боис доимий равишда уларнинг мувофиқлиги таъминлаб берилади.

БЎНАК, А в а н с — *шартнома* ёки битим бўйича бир тараф томонидан иккинчи тарафга бажариладиган иш, кўрсатиладиган хизмат учун олдиндан қисман ҳақ тўлаш.

ВАЛЮТА (лот. — қадрланмоқ, қиймат) — 1) мамлакатнинг *пул бирлиги* ва унинг тури (олтин, кумуш, қоғоз); 2) чет мамлакатларнинг халқаро муомалада қўлланивчи пуллари, шунингдек, шу мамлакатларнинг пул бирлигида ифодаланган ва халқаро ҳисоб-китобларда фойдаланиладиган *кредит* ва тўлов ҳужжатлари (векселлар, чеклар, *банкнотлар* ва б.). В.лар эркин алмаштириладиган (ҳар қандай чет эл В.сига чекланмаган миқдорда алмаштирилади, ҳар қандай мамлакатга эркин ўтказилади), қисман алмаштириладиган (В. алмашуви у ёки бу эгалар, у ёки бу В. ҳаракатлари б-н чегараланади), алмаштирилмайдиган (бир мамлакат доирасида амал қиладиган) турларга бўлинади. Халқаро тўлов муомаласи эркин алмаштириладиган ёки Халқаро В. фонди белгилаган *курс* бўйича эркин алмаштириладиган В. б-н бажарилади.

ВАЛЮТА БОЗОРИ — *талаб ва таклиф* асосида чет эл валютаси олди-сотди қи-

линадиган доира. *Биржа* (Ўзбекистонда 1992 й. июнь ойидан Ўзбекистон Республикаси Валюта биржаси ишлайди) ва биржадан ташқари (банклараро) валюта биржасига бўлинади.

ВАЛЮТА БОЙЛИКЛАРИ — халқаро валюта-молия муомаласи доирасига жалб қилинадиган моддий объектлар. Унга чет эл валютаси, чет эл валютасидаги тўлов ҳужжатлари (векселлар, чеклар, *аккредитивлар*), жамғарма бойликлар (*акция, облигация*), табиий ёки қайта ишланган шаклдаги қимматбаҳо тошлар (олмос, марварид, ёқут, александрит ва бошқалар), шунингдек, ноёб металллар (олтин, кумуш, платина, платина гуруҳига кирувчи металллар — палладий, иридий, осмий, родий, рутений ва бошқалар) киради. В. б.га нисбатан муомалада чеклов тартиблари жорий қилинган.

ВАЛЮТА КОНВЕРТАЦИЯСИ. В а л ю т а а л м а ш и н у в и — мамлакат *миллий валютасининг* хорижий валюталарга ёки халқаро тўлов воситаси сифатида амал қилувчи валютага эркин алмаштирилиши.

ВАЛЮТА ТИЗИМИ — *валюта* ҳаракати б-н боғлиқ иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар мажмуи. В. т. валюталар, улардан фойдаланиш ва ўзаро алмашинув, тўлов воситаси сифатида қўлланилиши, шунингдек, валюталарни ишлатиш б-н боғлиқ пул-кредит муносабатларининг қоида ва тадбирлари мажмуидан иборат. Шунингдек, валюталарни чиқариш ва уларнинг муомалада бўлишини тартибга соладиган органлар ҳам В. т.га киради.

ВЕКСЕЛЬ (нем. – айирбошлаш) – кўрсатилган муддатда муайян микдордаги пулни тўлаш мажбурияти кайд этилган қарздорлик ҳақидаги расмий ҳужжат; қимматли қоғоз. У универсал тўлов, *кредит* ва ҳисоб воситаси бўлиб, халқаро *савдо*да тўлов мажбурияти, қисқа муддатли (6 ой) тижорат-кредит воситаси, банклараро узок муддатли муносабатларни шакллантирувчи восита, банклардан *ссуда* олиш учун гаров (шунингдек, *тижорат* банки марказий банктан *ссуда* олишда берадиган гаров) тарзида кенг қўлланилади.

ВИНДИКАЦИЯ (лот. – химоя, қўриқлаш, талаб қилиш) – *мулк* эгасининг ўз мол-мулкни унга ноқонуний эгалик қилаётган шахслардан суд орқали талаб қилиб олиши. Мулк бирон-бир шахс (фуқаро ёки юридик шахс)нинг қонунсиз эгалигида бўлса, мулк эгаси ўз мулкни натура (асли) ҳолатида қайтариш ҳақида бу шахсга нисбатан судда даъво қўзғатишга, ўз мол-мулкни унинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олишга ҳақли.

ГИПЕРИНФЛЯЦИЯ – *товарлар нархининг* шиддат б-н кўтарилиши, муомаладаги *пул* массасининг кўнайкиши; *пул бирлиги* қадрининг кескин пасайишига, тўлов муомаласининг издан чиқишига, одатдаги хўжалик алоқаларининг узилишига олиб келади. Одатда, *нарх*нинг ўсиш даражаси ойига 1,5 барабар ёки 50 % га етганда, Г. жараёни бошланган ҳисобланади. Г.нинг яна бир муҳим белгиси – *корхона*, ташкилотлар ва аҳоли нима қилиб

бўлса ҳам пулни товарга айлантиришга уринади, товар сотиб олиш мумкин бўлган, қадри юқори пул – валюта йиға бошлайди.

ДАВЛАТ МОНОПОЛИЯСИ – жамиятда муайян иқтисодий фаолиятни амалга ошириш, айрим *товарларни ишлаб чиқариш* ёки баъзи *товарлар савдоси* бўйича давлатнинг ягона эгалик қилиш ҳуқуқи. Айрим мамлакатларда катта фойда берадиган спиртли ичимликлар, тамаки маҳсулотлари, қурол-яроғлар ишлаб чиқариш, *пул* босиб чиқариш, *экспорт* ва *импорт* назорати ва бошқалар Д. м. ҳисобланади.

ДАВЛАТ МУЛКИ – мулкчилик шаклларида бири, давлатга қарашли ва унинг вазифаларини бажариши учун зарур барча мол-мулклар ва мулккий ҳуқуқлар.

ДАВЛАТ МУЛКИНИ ХУСУСИЙ-ЛАШТИРИШ – давлатнинг ўз ихтиёридаги *ишлаб чиқариш* воситалари, мол-мулк объектларини, *корхона*лар, уй-жой, транспорт воситалари, табиат ресурслари ва бошқаларни давлат тасарруфидан чиқариши ва фуқаролар, жамоалар, шунингдек, давлатга тегишли бўлмаган юридик шахсларга бериши ёки сотиши; *давлат мулки* асосида турли (акцияли, хусусий, оилавий, қўлма, аралаш, корпоратив) мулк шаклларини вужудга келтириш.

ДАРОМАД (форс. – кирим, фойда, бошланиш) – кенг маънода кирим бўлган ҳар қандай *пул* маблағлари ёки пул қиймати-га эга бўлган *моддий бойликлар*ни олиш,

иктисодий субъект ўз фаолияти натижасига кўра оладиган пул ва *товар* – моддий тушум. Д. пул ва моддий шаклга эга бўлиб, уларнинг йиғиндиси жами Д.ни ҳосил қилади.

ДАРОМАД ДЕКЛАРАЦИЯСИ – молия ёки календарь йилида фуқаролар (жисмоний шахслар) томонидан солиққа тортиладиган жами *даромад*лари кўрсатилган ва давлат органларига тақдим этиладиган хабарнома.

ДАРОМАД СОЛИҒИ – молия йилида солиқ солинадиган *даромад*га эга бўлган жисмоний шахслар (фуқаролар)нинг солиқ солинадиган жами *даромади* (фойдаси) дан ундириладиган тўғри, умумдавлат солиғи.

ДЕБИТОР (лот. – қарздор) – бирор идора, ташкилот ёки муассасадан қарздор бўлган шахс ёки *корхона*.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ (франц. – баҳо, нарх, қиймат) – *миллий валюта* қийматининг чет эл валюталари *курсига* нисбатан пасайиши, муомаладаги кадрсизланган пулларни бекор қилиб, бошқа билетлар б-н алмаштириш ёки кадрсизланган пул баҳосини тушириш йўли б-н ўтказиладиган пул ислоҳоти. Д. мамлакат *савдо* ва тўлов балансининг кескин ёмонлашуви, валюта резервининг ҳолдан тойиши, халқаро валюта *бозорларида миллий валюта курсининг* пасайиши б-н боғлиқ ҳолда юз беради. Унинг очик (хукумат

томонидан конун йўли б-н расман эътироф қилинади, эски қоғоз пулнинг бир қисми муомаладан чиқарилади ёки кадрсизланган пул алмаштирилади) ва яширин (қоғоз пулнинг кадрсизланиши, олтин таъминотининг камайиши юз беради, лекин пулнинг бир қисми муомаладан олинмайди) кўринишлари бор.

ДЕМОНОПОЛИЗАЦИЯ, Монополиядан чиқариш – иктисодиётдаги *монополиядан* эркин, тенг ҳуқуқли *рақобат*га асосланган соҳибкорлик фаолиятига қайтиш (кайта ўтиш). Д. соғлом иктисодий беллашувга йўл бериш мақсадларида амалга оширилади. Д. икки йўл б-н боради: йирик монопөл мавқеидаги бирлашмалар, *компаниялар* тарқатилиб, улардан мустақил *корхоналар* ажралиб чиқади; якка ҳоким *корхона* ёки бирлашмалар, *компаниялар* сакланган ҳолда улар б-н рақобат қила оладиган параллел (муқобил – бир хилдаги ёки бир-бирининг ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарувчи) *корхона* ёки бирлашмалар ташкил этилади.

ДЕМПИНГ (инг. – арзон экспорт) – чет эл *бозорини* эгаллаш ва ундан рақобатчиларни сиқиб чиқариш мақсадида молни ўз мамлакатидаги ёки жаҳон миқёсидаги нархлардан анча арзонга сотиш орқали рақобатчилик курашини олиб бориш усули. 20-а. бошларида, Европа давлатларида Д. оммавий тус олди. Жаҳон иқтисодий тажрибасидан маълумки, кўпгина давлатларда Д.га қарши қонунчилик ва қарши махсус *божлар* амал қилади.

ДЕНОМИНАЦИЯ – валютанинг барқарорлигини ошириш ва ҳисоб-китобни ихчамлаштириш мақсадида қоғоз пул номинали (ёзиб қўйилган қиймати) ни пасайтириш; эски пулни *курси* (қадри) юқори қилиб белгиланган, номи ўзгармаган янги пулга маълум нисбатда алмаштириш. Мамлакатдаги пул муомаласини тартибга солиш тадбирларидан бири, пул кадри пасайишини тўхтатиб қолиш ёки сусайтириш орқали пул тизимини соғломлаштириш мақсадида амалга оширилади. Д. муомалада бўлган пул маблағлари (купюра, танга) массасини бирмунча камайтириш имконини беради.

ДЕПОЗИТ (лот. – сақлашга қўйилган буюм, омонат) – *кредит* муассасалари (банк, омонат *касса* ва ҳ.к.)га сақлаш ва фойдаланиш учун вақтинча қўйилган пул ёки қимматбаҳо қоғозлар.

ДЕПРЕССИЯ – иқтисодий танглик натижасида ва ундан кейин бошланадиган турғунлик даври. Бу даврда *ишлаб чиқариш* ўсмайди, иқтисодий жонланиш юз бермайди, ишсизлар сони кўпаяди, *нарх*лар бир меъёрга келган бўлса ҳам товар ва хизматларга талаб паст бўлади. Товар захиралари кўпаймайди, унинг маълум қисми арзон баҳода сотилади.

ДЕФИЦИТ (лот. – етишмайди) – *даромад*га қараганда харажатларнинг ошиб кетиши, танқислик, *тақчиллик*, етишмаслик.

ДЕФЛЯЦИЯ (лот. – пуфлаш, шишириш) – пулнинг кадрини, сотиб олиш қobiliяти-ни ошириш мақсадида инфляция даври-

да чиқарилган ортиқча пул массасининг бир қисмини муомаладан чиқариш.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ (лот. – ўзгариш, хилма-хил тараккиёт) – *корхона* (бирлашма)ларнинг фаолияти соҳалари ва ишлаб чиқарадиган маҳсулотлари турининг кенгайиши, янгиланиб туриши. Бу *ишлаб чиқариш*да юқори самарадорликка эришиш, иқтисодий фойда олиш, *банкротлик*ка барҳам бериш ва бошқа мақсадларда амалга оширилади. Ўзбекистон халқ хўжалигида янги барпо этилган саноат *корхона*ларида асосий маҳсулот туридан ташқари қўшимча маҳсулотлар, халқ истеъмоли *товар*лари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

ДИВИДЕНД (лот. – тақсимланадиган нарса) – акциядорлар жамияти фойдасидан акция эгасига ҳар йили бериладиган ва унинг *даромад*ига айланган қисми. Д. миқдори акциядорлар жамиятининг соф фойдаси, акциялар сони ва қийматига боғлиқ.

ДИЛЕР (инг. – савдогар, агент) – қимматли қоғозлар, валюталар, қимматбаҳо металллар ва бошқалар олди-сотдисини, *биржа* операцияларини ўз номидан ва шахсий маблағлари ҳисобига амалга оширувчи фонд *биржаси* аъзоси, жисмоний ёки юридик шахс; маҳсулотни улгуржи (кўтара) сотиб олиб, уни чакана йўл б-н ёки кичик партияларда фойдасига сотувчи *бизнес* иштирокчиси, жисмоний ёки юридик шахс. Одатда, бундай агентлар маҳсулот ишлаб чиқарувчи *фирмалар*нинг Д.лик тармоқларида фаолият юритади.

ДИСТРИБЬЮТОР – минтакавий (маҳаллий) *бозор*ларда муайян турдаги *товар*ларни кўтара сотиб олиш ва сотиш б-н шуғулланувчи *фирма* ёки тадбиркор. Д. товар ишлаб чиқарувчи *корхона* б-н тузилган узоқ муддатли *шартнома* асосида ўз номидан ва ўз ҳисобидан иш юритади.

ДОТАЦИЯ (лот. – ҳадя, совға) – *корхона*, муассаса, ташкилот ва ш.к.нинг ортиқча харажатларини қоплаш ёки бошқа эҳтиёжлари учун уларга давлат томонидан ёрдам тарикасида қайтариб бермаслик шarti б-н берилган *пул*, маблағ.

ЕВРО (Европа қитъаси номидан) – Европа Иттифоқи таркибидаги Европа иқтисодий ва *пул* ҳамжамияти аъзоларининг 1999 й. 1 январдан муомалага чақарилган *пул бирлиги*.

ЖАМҒАРМА – маълум бир фаолият (илмий изланиш, ўқиш-ўқитиш ва ш.к.) турига, кишиларнинг маълум бир ижтимоий гуруҳига ёрдам бериш мақсадида тузиладиган ташкилот, фонд.

ЗАЁМ (рус. – қарз олмақ) – давлатнинг молиявий аҳолини яхшилаш мақсадида чиқарилган қимматбаҳо қоғоз.

ЗАКАЛАТ, Гаров (рус. – олдиндан берилган ҳақ, гаров) – сотиб ёки буюртма асосида олинadиган нарсa, бажариладиган иш учун олдиндан бериладиган ҳақ.

ИЖАРА – мол-мулкни ёллаш ва ундan фойдаланиш бўйича *шартнома*. Унга кўра, бир томон (И. берувчи) иккинчи томон (И. олувчи)га маълум тўлов, яъни И.

ҳақи эвазига мол-мулкни вақтинча фойдаланиш учун беради. И. ҳақи мол-мулкнинг қиймати ва келтирадиган *даромади*га боғлиқ бўлиб, ўзарo келишув б-н белгиланади. И.чи айрим жисмоний шахс, юридик шахс ва ҳатто давлат бўлиши мумкин. *Бозор иқтисодиёти* шароитида И.нинг мукаммаллашган шаклларида бири *лизингдир*. *Тадбиркорлик* фаолиятида бир неча марта фойдаланишга мўлжалланган ва бунда узоқ вақт мобайнида ўзининг дастлабки ҳолатини саклаб қолиб, даврий эскириб борадиган ускуна-жиҳозлар, машиналар лизинг объекти бўлиши мумкин. Қишлоқ хўжалигида И. объекти сифатида ер *ресурслари* асосий ўринда туради.

ИМПОРТ (инг. – келтириш, олиб келиш) – мамлакатнинг *ички бозори*да сотиш учун, шунингдек, уларни учинчи мамлакатга ўтказиб юбориш учун чет эл *товарлари*, хизматлар, технологиялар, *капиталлар*, қимматли қоғозлар ва б. келтириш. Юklar, пассажирларни чет элдан ташиб келтириш, сайёҳлик, *сугурта*, илмий-техника билимлари ва бошқа хизматлар харажатлари ҳам И. таркибига киради. И. *божхона* божлари, шунингдек, микдорий чеклашлар, *лицензиялаш* тизими ва бошқа нотариф тарздаги воситалар б-н тартибга солинади. И.нинг экспортдан устунлиги мамлакатнинг ташқи савдосида салбий *сальдо*ни вужудга келтиради ва бу ҳол мамлакатнинг умумий иқтисодий салоҳиятида салбий ҳодиса деб қаралади.

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ (лот. – хўжалик буюми) – йўқлама қилиш *корхоналар, фирмалар*, таъшилотларда нақд мулк ва *товарларнинг*, натура ҳолидаги моддий бойликларнинг мавжудлиги ёки ҳолатини, маблағларни мунтазам текшириб туриш, шунингдек, уларнинг моддий бойликларни ҳисобга олиш қайднома (ведомость)ларига мувофиқлигини аниқлаш мақсадларида даврий қайта ҳисобга олиш. И.нинг тўлиқ, қисман, режали ва тўсатдан ўтказиладиган кўринишлари мавжуд.

ИНВЕСТИЦИЯ (лот. – ўраш) – иқтисодий ривожлантириш мақсадида ўз мамлакатига ёки чет элларда турли тармоқларга, ижтимоий-иқтисодий дастурларга, *инновация, тадбиркорлик* лойиҳаларига узоқ, муддатли *капитал* киритиш (қўйиш). И.нинг қўйилиш шаклига қараб молиявий портфель (акция, *облигация* ва бошқа қимматли қоғозларни сотиб олишга қўйиладиган) реал (моддий *ишлаб чиқариш*, саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва бошқа соҳаларга, моддий-ашёвий фаолият турларига узоқ муддатли маблағлар қўйиш) турлари мавжуд.

ИНДЕКС – муайян даврда иқтисодий миқдорлар, иқтисодий ва ижтимоий жараёнлар параметрлари ўзгаришларини нисбий кўринишда тавсифлайдиган иқтисодий ва статистик кўрсаткич; пировард катталиқни дастлабки катталиққа бўлиш йўли б-н аниқланади.

ИНДЕКСЛАШ (лот. – кўрсаткич, рўйхат) – истеъмол *товарлари* ва хизматлар

пархининг ўсиб боришига мувофиқ давлат томонидан фуқароларнинг пул *даромадларини* ошириб бориш; истеъмолчиларни инфляциядан ҳимоя қилиш усулларида бири. Шу йўл б-н аҳолининг харид қобилияти ва ўртача *реал даромади* саклаб қолинади.

ИНДУСТРИАЛ ЎСИШ, Индустриал равақ, Индустриялаш – мамлакат халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида, айниқса, саноатда қудратли машиналарни *ишлаб чиқариш*ни барпо этиш жараёни; саноат, оғир саноатнинг илгарилаб юксалиб бориши.

ИНДУСТРИЯ (лот. – меҳнатсеварлик, фаолият) – саноат, хусусан, йирик саноат – халқ хўжалигининг мамлакат иқтисодий ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган муҳим тармоғидир.

ИНЖИНИРИНГ, Муҳандислик маслаҳат хизматлари – тижоратчилик қоидаларига асосланган ҳолда *ишлаб чиқариш*ни *ташқил этиш*ни таъминлаш, маҳсулот сотишни уюштириш ва бошқалар юзасидан маслаҳат бериш.

ИННОВАЦИЯ (инг. – киритилган янгилик, ихтиро) – техника ва технологиянинг янги ва юқори турлари (авлодлари), илғор техника ва технология, бошқариш ва бошқа соҳалардаги янгилик ҳамда уларнинг турли соҳаларда қўлланилиши ҳисобланади.

ИНТЕГРАЦИЯ (лот. – тиклаш, тўлдириш, бутун) – икки ёки ундан ортиқ давлатларнинг *иқтисодий*ни ўзаро мувофиқлаштириш ва бирлаштириш жараёнини ифодаладиган тушунча.

ИНФЛЯЦИЯ (лот. – шишиш, бўртиш, кўтарилиш) – пулнинг қадрсизланиши – товар-пул мувозанатининг бузилиши натижасида муомалада ҳўжалик айланмаси эҳтиёжларидан ортиқ даражада коғоз пуллар микдорининг кўпайиб кетиши, пул массасининг товарлар массасидан устунлиги натижасида *товар* б-н таъминланмаган пулларнинг пайдо бўлиши. И. жараёни *нархлар*нинг ўсиши, ялпи табиқнинг ялпи тақлифдан ошиб кетиши, макроиктисодий бекарорлик натижасидир. И. термини дастлаб 1861–65 й.ларда Шим. Америкада, сўнгра Франция ва Германияда қўлланилган.

ИНФРАТУЗИЛМА (лот. – остида) – *ишлаб чиқариш* ва *товар* муомаласи, шунингдек, инсон ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган меъёрий шароитни таъминлашга хизмат қилувчи турли-туман ёрдамчи хизмат кўрсатувчи соҳалар (ташқилот, *корхона* ва муассаса) мажмуи; номоддий ишлаб чиқариш сектори.

ИПОТЕКА (юнон. – гаров) – кўчмас мулк (ер ёки бино)ни *ссуда* олиш мақсадида гаровга қўйиш. Бунда гаровга қўйилаётган мулк қарз берувчининг қўлига ўтмай, қарздор ихтиёрида қолади.

ИСТЕЪМОЛ КРЕДИТИ – истеъмоЛ эҳтиёжларини қондириш учун қайтаришлик шарти б-н аҳолига бериладиган пул маблағлари ёки *товарлар*дан иборат *кредит*. Одатда, аҳолининг кимматбаҳо, узок фойдаланадиган товарлар (автомашина, уй, дала ҳовли, яхта ва х. к.) ни харид этиши учун ажратилади.

ИЧКИ БОЗОР – муайян мамлакат доирасида *товарлар* ва хизматлар айирбошланадиган бозор. И. б. ижтимоий меҳнат тақсимоТи натижасида вужудга келади. Маҳсулотлар *товар* сифатида тайёрланганда кишилар ўзлари тайёрлаган маҳсулотларни бозор воситасида алмаштириб, бир-бирлари б-н муносабатда бўладилар.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ, Моддий ишлаб чиқариш – жамиятнинг яшаши ва таракқий этиши учун зарур бўлган моддий бойликлар (турли иқтисодий маҳсулотлар)ни яратиш жараёни; И. ч. омилларини истеъмоЛ ва *инвестициялар* учун мўлжалланган *товарлар* ва хизматларга айлантириш. И. ч. инсон ҳаётининг табиий шароити ва бошқа фаолият турларининг моддий асосидан иборат. И. ч. нинг мазмунини меҳнат жараёни белгилайди. И. ч. жараёни 3 элемент: меҳнат, меҳнат ашёлари ва меҳнат воситалари бўлишини тақозо этади. Ижтимоий И. ч. И. ч. воситалари, И. ч. ва истеъмоЛ буюмлари И. ч.дан ташқил топади. И. ч. фақат маҳсулот И. ч.дан иборат бўлмай, балки тақсимот, айирбошлаш ва истеъмоЛни ўз ичига олади. И. ч.нинг ривожланиши жамият ҳамма аъзоларининг фаровонлигини мунтазам ошириб бориш ва ҳар томонлама ривожлантиришга имкон беради.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВОСИТАЛАРИ – кишиларнинг ишлаб чиқариш, меҳнат фаолиятида қўлланиладиган қурол ва воситалар. Моддий неъматлар

тайёрлашда одамлар фойдаланадиган асосий воситалар (ишлаб чиқариш бинолари, иншоотлар, машиналар, жиҳозлар, асбоб-ускуналар) ва *айланма воситалар* (хомашё, материаллар, энергия, *нархи* арзон инвентарь ва б.).

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МУНОСАБАТЛАРИ – кенг маънода ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида бажарадиган вазифаларига боғлиқ ҳолда шаклланадиган муносабатлар (*мулкдорлар*, тадбиркорлар, бошқарувчилар, хизматчилар, ёлланма ходимлар, деҳқонлар); тор маънода кишилар ўртасида моддий бойликларни ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимот ва истеъмол жараёнида юзага келадиган иктисодий муносабатлар. И. ч. м. кишилар ўртасидаги иктисодий муносабатларнинг барча шакллари қамраб олади.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ – *корхонанинг* маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадларида иктисодий *ресурслар* сотиб олиш учун қилган *пул* сарфлари. И. ч. х. таркибига хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи ва энергия харажатлари, *асосий капитал амортизацияси*, иш ҳаки ва ижтимоий *суғуртага* ажратмалар, фоиз тўловлари ва бошқа харажатлар қиради. И. ч. х.га қилинган барча харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот *таннархи*ни ташкил қилади.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ – меҳнат жараёнида ишлаб чиқариш

ресурслари ва меҳнат қуролларидан оқилона фойдаланиб, белгиланган вазифани бажариш ва юқори самарадорликка эришишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи.

ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ КУЧЛАР – унум берувчи кучлар – ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган ишлаб чиқариш воситалари ва кишилар мажмуи; ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида инсон б-н табиат ўртасидаги «модда алмашуви»ни амалга оширадиган субъектив (одам) ва ашёвий унсурлар тизими. Ишлаб чиқариш кучларининг моддий унсурлари ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол воситаларидан иборат.

ИШСИЗЛИК – бир қисм *иктисодий фаол аҳоли*нинг ўзига лойиқ иш топа олмасдан қолиши ва меҳнат захирасига айланиши. И.нинг асосий шакллари: фрикцион (турли сабабларга кўра, яъни янги япаш жойига ўтиш, касбни ўзгартириш, бола боқили, янги иш танлаш сабабли вақти-вақти б-н ишсиз қолиш) таркибий (ишлаб чиқариш тузилмаси ўзгартирилган шароитда эски тармоқларда ишлаб келган кишиларнинг янги тармоқларга керак касбни ҳали ўзлаштирмагани сабабли юзага келган), циклли (*иктисодий тангликлар* б-н боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқаришнинг пасайиб кетиши натижасида юзага келган) мавсумий (мавсумий ишда банд бўлганларнинг мавсум тугагач, ишсиз қолиши) яширин (расман иш б-н банд бўлганларнинг фақат қисман ишлаши) мавжуд.

ИҚТИСОДИЁТ – кишилар томонидан меҳнатни қўллаган ҳолда инсон учун зарурий бўлган неъматлар, ҳаёт шароитлари ва воситаларини яратиш орқали тирикчиликни таъминлаш, эҳтиёжларни қондиришда фойдаланиладиган хўжалик, воситалар, объектлар, жараёнлар мажмуи бўлиб, ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимот, истеъмол соҳасидаги ижтимоий муносабатларни қамрайди.

ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ – турли *корхона* ва тармоқларнинг, шунингдек, мамлакатларнинг ишлаб чиқариш соҳасида бир-бирига яқинлашуви, улар ўртасида узвий иқтисодий алоқалар ўрнатилиши, мамлакатлараро ягона умумий хўжаликнинг шаклланиш жараёни.

ИҚТИСОДИЙ МУСТАҚИЛЛИК – *миллий иқтисодиёт*нинг чет давлатларга боғлиқлигини камайтириш ва миллий манфаатларга хизмат қилиши учун шарт-шароитларнинг таъминланиши. Давлат мустақиллигининг моддий таянчи, уни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш шарти ҳисобланади, чунки иқтисодий жиҳатдан таъминланмаган миллий мустақиллик ўзини ҳимоя қила олмайди, яшовчанликдан маҳрум бўлади. Жаҳон мамлакатлари тараққиёт тажрибалари асосида И.м.нинг ўзаро узвий боғланган энг муҳим мезон ва кўрсаткичлари аниқланган. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин: миллий мулкнинг қарор топиши, миллий манфаатларнинг устуворлиги, *иқтисодиёт*нинг очиклиги, иқтисодий тараққиёт йўлини мустақил танлаш, миллий *инвес-*

*тиция*ларнинг устуворлиги, хориж капитали устидан самарали назорат, миллий давлат чегараларининг мавжудлиги ва уларнинг дахлсизлиги, мамлакатнинг чет эллардан олган қарзининг меъёрида бўлиши. И. м. мутлақ эмас, балки нисбийдир. Глобал шароитлар ўзгариши б-н И. м. мезон ва кўрсаткичлари ўзгаради, чунки мамлакат *иқтисодиёти*га ташқи шароитларнинг таъсири кучаяди.

ИҚТИСОДИЙ ТАНГЛИКЛАР – *иқтисодий цикл*нинг тушқунлик ҳолати б-н тавсифланувчи махсус фаза-си, мамлакат *иқтисодиёти*да вақт-вақти б-н юзага келадиган чуқур номутаносибликлар. Мамлакат иқтисодий аҳволининг кескин ёмонлашуви, ишлаб чиқаришнинг қоят пасайиши, шаклланган иқтисодий алоқаларнинг бузилиши, *корхона*ларнинг банкротлиги, *инсизлик*нинг ўсиши ва охир-оқибат аҳоли турмуш даражасининг пасайишини келтириб чиқаради.

ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМ – иқтисодий маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол жараёнида пайдо бўладиган асосий иқтисодий муносабатларнинг шакл ва мазмунини белгилаб берадиган, мамлакатда тарихан пайдо бўлган ёки жорий этилган, амал қиладиган тамойиллар, қоидалар қонун йўли б-н мустаҳкамланган нормалар мажмуи. И. т. доирасида *иқтисодиёт* субъектлари, ишлаб чиқариш омиллари ўзаро муносабатга киришадилар ва бу муносабатлар маълум қонун-қоидалар-

га биноан бошқарилади. И. т. фаолияти мулк, *пул* ва пул тизими, давлат ва нодавлат ташкилотлари, *корхона*, солик, *даромад*, режа, фойда каби бир қатор воситалар ёрдамида ташкил қилинади.

ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИ — аҳолининг *даромад* келтирадиган ижтимоий фойдали меҳнат б-н банд бўлган қисми (хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари, шахсий ёрдамчи хўжалигида ишловчилар, бола тарбияси б-н машғул бўлганлар ҳам қиради). Кўпгина мамлакатларда иш б-н банд бўлганлар ва уларнинг қарамоғидагилар, давлат қарамоғидаги шахслар ва ишсизлар ҳам И. ф. а. ҳисобига киритилади. Расмий статистикада мамлакатдаги 16–59 ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли И. ф. а. ҳисобланади.

ИҚТИСОДИЙ ЦИКЛ — умумий иқтисодий фаолликнинг муайян йиллар давомида даврий юксалиб ва пасайиб, тебраниб туриши; бир неча йиллар давомида *иқтисодиёт*да юксалиш ва пасайишнинг даврий такрорланиб туриши, юксалиш, танглик, *депрессия*, жонланиш фазаларидан иборат.

КАМОМАД (форс. — кам келди, етишмаслик) — мол, *пул* ва ш.к.нинг тегишли миқдордан кам чиққан қисми.

КАМПАНИЯ (франц. — бирлашма, алоқа) — *савдо*, саноат ёки транспорт соҳасида иқтисодий фаолият олиб боровчи юридик ва жисмоний шахслар, ишбилармонлар уюшмаси.

КАПИТАЛ, **Сармоя** (лот. — бош, асосий) — кенг маънода — ўз эгасига *даромад*

келтириш хусусиятига эга бўлган жами воситалар ва маблағлар; янги қиймат келтирувчи, ўзини ўзи кўпайтирувчи қиймат. *Товарлар* ва хизматлар ишлаб чиқариш учун кишилар томонидан яратилган ресурслар; тор маънода — ишлаб чиқариш воситалари кўринишидаги ишга қўйилган, ишлаб турган *даромад* манбаи.

КАПИТАЛ БОЗОРИ, **Фонд бозори** — бўш турган *пул* маблағларини тўплаш, уларни ссуда *капитал*га айлантириш, сўнгра уни ишлаб чиқариш жараёнлари иштирокчилари (*банклар*, *корхоналар*, *фирмалар*, шунингдек, мамлакат аҳолиси) ўртасида тақсимлаш муносабатлари. Пул капиталининг қайта тақсимланишида иштирок этадиган *банклар*, фонд *биржалари* ва бошқа молия-кредит муассасалари мажмуини ўз ичига олади. К. б. пул бозори билан бирга *иқтисодиёт*нинг тармоқлари ва ҳукумат учун ташки капитал манбаи ҳисобланади, *ссуда* капиталига талаб ва тақлифни шакллантиради.

КАПИТАЛ ҚЎЙИЛМАЛАР, **Капитал маблағлар** — ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқаришга тегишли асосий фондларни яратишга, уларни янгилашга ва ҳаракатдаги фондларни кўпайтиришга, объектларни қуришга сарф қилинадиган, ишлаб чиқаришга қўйилган маблағ. Давлат *бюджет*идан ажратилган маблағлар, *банклар*нинг кредитлари, *корхона*, *фирма*, *компаниялар*нинг фойдаси ва *амортизация* фондлари, аҳоли жамғармалари ҳисобидан амалга оширилади.

КАСАНАЧИЛИК (форс. – бирон кимсага тегишли, бировники) – ҳунармандларнинг меҳнат *шартномалари* асосида ёлланиб ўз уйида ишлаши, яшаш жойида ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш. К.да махсус ташкилот ва *корхона*лар б-н келишув, шартнома асосида буюртмалар бажарилади. Жамиятда *меҳнат ресурслари*дан самарали фойдаланиш, қўшимча *даромад* топиш, иш вақтининг қатъий белгиланмаганлиги, махсус биноларга эҳтиёж бўлмаслиги ва бошқалар К.нинг иқтисодий самарадорлигини таъминлайди. Ўзбекистонда «Маҳалла» жамғармаси, республика *Товарлар* ишлаб чиқариш ва тадбиркорлар палатаси маҳаллаларда К.ни ривожлантириш дастурларини амалга оширади.

КАСОД (араб. – товарга бўлган талабнинг пасайиши, савдо-сотиқдаги сустлик) – талаб ёки харидор йўқлиги сабабли ишлаб чиқариш, касб-ҳунар ва ш.к.нинг тўхтаб қолиши, юришмаслик, *товар*нинг ўтмаслик ҳолати.

КАССА (лот., итальянча – бирон нарса сақланадиган идиш, кути) – *пул*, кимматбаҳо қоғозлар қабул қилинадиган ва сақланадиган пўлат кути, жой, шунингдек, муассаса ёки *корхона*ларнинг пул қабул қилиш, пул бериш, билет сотиш ва ш.к. б-н шуғулланувчи бўлими.

КВОТА (лот. – қисм, ҳисса) – муайян давр учун *товарлар*ни ишлаб чиқариш, истеъмол, сотиш, экспорт, *импорт* ва бошқа иқтисодий фаолият соҳаларида жорий қилинадиган миқдорий

чеклашлар. Давлат органлари томонидан ўтказиладиган ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш тадбирлари гарзида муайян товарлар турлари экспорти ва *импорти*га миқдорий чеклашлар К.лаш деб аталади. К. ўрнатишдан мақсад бозордаги *нарх*га турлича таъсир кўрсатиш, *ички бозор*ни химоя қилиш, товар таклифини чегаралаш, *нарх*ни муайян даражада сақлаб туриш ва бошқадан иборат.

КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕС – мустақил мулк эгаллигига, хўжалик фаолиятини мустақил ташкил этишга асосланган ва ўз тармоғида ҳукмрон мавқега тутмайдиган *бизнес*. Турли мамлакатларда К. ва ў. б. субъектлари мақомини белгилаб берувчи мезонлар сифатида *корхона*да банд бўлган ишловчилар соғи, *корхона*нинг товар айланмаси активлар, *капитал*лар, фойда миқдори ва бошқа кўрсаткичлардан фойдаланилади.

КЛИРИНГ – мамлакатлар, *компания*лар *корхона*лар ўртасида бир-бирига етказиб берилган, сотилган *товарлар*, кимматли қоғозлар ва кўрсатилган хизматлар учун ўзаро ҳисоблар йўли б-н тўловлар *баланси* шартлари асосида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар.

КОММЕРЦИЯ – *савдо* ва савдо-воситачилик фаолияти, *товар* ва хизматларни сотиш ва сотилишига кўмаклашишда иштирок этиш. К. фаолиятининг асосий йўналиши – товар ва хизматларни ишлаб чиқарувчилардан истеъмолчиларга етказиб бериш – муомала соҳаси ҳисобланади.

КОМПАНИЯ – иқтисодий фаолият (ишлаб чиқариш, *савдо*, воситачилик, мо

лия, *суғурта* ва бошқа) олиб бориш учун уюшган юридик ва жисмоний шахслар, тадбиркорлар бирлашмаси. К. дейилганда бирлашмалар, ширкатлар, хўжалик жамиятлари, *фирмалар, корпорациялар*, яъни турли ташкилий-ҳуқуқий шакллarga эга бўлган *корхоналар* тушунилади. К. юридик шахс мақомига эга бўлади ва шерикчилик, *корпорация* тамойиллари, *тадбиркорлик* фаолиятининг бошқа тамойиллари бўйича фаолият кўрсатиши мумкин.

КОМПЕНСАЦИЯ (лот. – тенглаштириш, ўршини тўлдириш) – меҳнат қонунчилигида қонунда белгиланган ҳолларда меҳнат мажбуриятларини бажаришдаги қўшимча харажатлар учун ишчи ва хизматчиларга бериладиган тўлов, *товон пули*.

КОНВЕРСИЯ. Конвертация (лот. – ўзгартириш, алмаштириш) – олдинги йилларда чиқарилган давлат заёмларини янгиси б-н алмаштириш. Конвертация – *миллий валютанинг* амалдаги *курс* бўйича бошқа хорижий валюталарга эркин ва чекланмаган миқдорда алмаштирилиши.

КОНСАЛТИНГ (инг. – маслаҳат бериш, маслаҳатлашиш) – ишлаб чиқарувчилар, сотувчи ва харидорларга ташкилий, техникавий, молиявий, иқтисодий масалалар бўйича маслаҳатлар, тавсиялар беришдан иборат фаолият.

КОНСОЛИДАЦИЯ (лот. – мустаҳкамламоқ, маҳкамламоқ) – давлатнинг қисқа муддатли қарзларини узоқ муддатли қарзга айлантириш.

КОНСОРЦИУМ (лот. – ширкат, иштирок этиш) – *компаниялар, банкларнинг* капиталталаб, жуда кенг кўламдаги иқтисодий лойиҳани амалга ошириш ёки қарзларни ҳамкорликда жойлаштириш учун тузилган вақтинчалик бирлашмаси.

КОНТРАКТ (лот. – битим, келишув) – томонларнинг тенг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилган ҳолда тузилган икки ёки кўп томонлама *шартнома*, битим.

КОНФИСКАЦИЯ (лот. – мол-мулкни хазина фойдасига олиб қўйиш) – кишиларга қарашли хусусий мол-мулкларни батамом ёки қисман давлат ихтиёрига ўтказиш, мусодара қилиш.

КОНЦЕРН (инг. – иштирок, манфаат, корхона) – манфаатлар, *шартномалар, капитал*, ҳамкорликдаги фаолиятда иштирок умумийлиги асосида уюшган *корхоналарнинг* йирик бирлашмаси. Бунда бўйсунувчи бир қанча саноат, *молия* ва савдо *корхоналари* расман ўз мустақиллигини сақлаб қолади, лекин амалда марказлашган молиявий назорат ва раҳбариятга эга бўлади.

КОНЦЕССИЯ (лот. – рухсат, ён бериш) – хўжалик юритиш ва чет эл *капитал*ни жалб қилиш шакли; *миллий иқтисодиёт*ни ривожлантириш ёки тиклаш, табиий бойликларни ўзлаштириш мақсадида давлат ёки маҳаллий ҳокимият идораларига қарашли ер участкалари, қазилма бойликлар, *корхоналар* ва бошқа хўжалик объектларини муайян муддатга ва шартлар б-н фойдаланиш учун чет эл ка-

питали (давлат, *фирма*, хусусий шахс)га бериш ҳақидаги шартнома ёки келишув.

КООПЕРАТИВ (лот. – шериклик, ҳамкорлик) – дастлабки босқичда ўзини ўзи молиялаштириш ва бошқариш мақсадида *тадбиркорлик* фаолиятини олиб бориш учун ихтиёрий равишда бирлашган фуқаролар гуруҳини жамлаган ташкилот.

КООПЕРАЦИЯ – 1) жисмоний шахсларнинг биргаликда *тадбиркорлик* фаолиятини олиб бориш учун ихтиёрийлик асосида бирлашуви; 2) бир ёки бир неча мамлакатларнинг хорижий шериклик иштирокида қўшма ёки ўзаро мувофиқлаштирилган *ишлаб чиқаришни ташкил этилиши*нинг универсал шакли.

КОРПОРАЦИЯ (лот. – бирлашма, жамият) – ривожланган йирик акциядорлар жамияти, бирон-бир фаолият учун уюшган ҳуқуқий ва жисмоний шахслар жаммуи. К. бир касб ёки фаолият соҳасида фуқароларни бирлаштириши ҳам мумкин. 19-а. ўрталарида пайдо бўлган. Ҳозирги *бозор иқтисодиёти* ривожланган мамлакатларда хўжаликнинг барча тармоқларида асосий мавқега эга.

КОРХОНА – юридик шахс ҳуқуқида эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъект. Маҳсулотлар, *товарлар* ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш, ишларни бажариш учун ташкил этилади, иқтисодий фаолиятнинг хилма-хил турлари б-н шуғулланади. Давлат, муниципал, жамоа, қўшма, якка (онла, хусусий) К.лар бор.

КОТИРОВКА – *биржада* амалдаги вазият ва қонунчилик нормалари, кои-

даларига мувофиқ чет эл валюталари, қимматли қоғозлар курсини, *товарлар нархини* белгилаш ва уларни қайд этиш.

КРЕДИТ (лот. – қарз, ишонаман) – *пул* маблағлари, товар ва хизматларни келишилган устама (фоиз) тўлаб қайтариб бериш шарти б-н маълум муддатларга қарзга бериш. Қарзга маблағ берувчи томон кредитор (давлат, банк, *корхона*, хусусий шахс ва бошқа), *ссуда* олувчи томон эса дебитор(қарздор) дейилади. К. келишуви қарздан фойдаланиш шартлари қайд этилган шартнома билан расмийлаштирилади.

КРИЗИС (юнон. – ҳал қилиш, бурилиш нуқтаси, оқибат) – бирдан, тўсатдан юз берган ўзгариш, танг ва мушкул аҳвол.

КУПОН – қимматли қоғознинг йиртма талон кўринишидаги қисми. Талонда кўрсатилган муддатда фоизлар суммасини олиш ҳуқуқини беради. К. қимматли қоғозга, мас., *облигацияга* тиркалиши ёки ундан алоҳида сотилиши ёки сотиб олиниши мумкин. К. бўйича *пул* беришда шу К. тиркалган қимматли қоғознинг ўзи, албатта, тақдим этилиши зарур.

КУРС (лот. – югуриш, ҳаракат) – бир мамлакат *пул бирлиги* баҳосининг бошқа мамлакат *пул бирлиги*даги ифодаси (валюта К.и); *биржада* сотиб олинadиган ва сотиладиган акция, *облигация*, *вексель* ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар баҳоси, *нархи*. **КЎП УҚЛАДЛИ ИҚТИСОДИЁТ** – турли мулк шакллари ва ҳар хил хўжалик турларининг яхлитлигидан ташкил топган *иқтисодий тизим*. Хўжалик юритиш

тарзи ва уклад субъектлари фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос тизимига эга бўлган турли *ишлаб чиқариш муносабатларининг* биргаликда мавжуд бўлиши б-н якка укладли иктисодиётдан фарк килади. Ҳар қандай *иктисодиёт* кўп укладли характерга эга.

ЛИЗИНГ (инг. – ижара, ижара шартномаси, ижарага бермоқ) – асоси ишлаб чиқариш воситалари (машиналар, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш иншоотлари) ва б. *товарлар*ни ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун қарзни аста-секин узини шарти б-н узок муддатга ижарага бериш ёки олиш.

ЛИСТИНГ – 1) *компаниялар* акцияларини *биржада* сотиладиган акциялар рўйхатига киритиш; 2) кимматли қоғозларни фонд биржасида *савдога* қўйиш қоидалари.

ЛИМИТ (лот. – чек, чегара) – бирон нарсанинг чекланган нормаси, фойдаланиш учун белгиланган чегаравий, чекли миқдор, чеклов.

ЛИЦЕНЗИЯ (лот. – рухсатнома, ҳуқук) – ваколатли давлат органлари ташқи *савдо* ҳаракатларини олиб бориш учун берадиган рухсатнома. *Экспорт* ва *импорт*ни, валюта сарфларини назорат қилиш усулларида бири. Одатда, 1 й.га берилади; техникавий, иктисодий, илмий янгиликлар эгасининг уларни ишлатиш учун шартнома асосида берадиган рухсати.

ЛОКАУТ (инг. – эшикни ёппоқ) – *корхона*ни ёпиб қўйиш ва ишчиларни ёппасига

ишдан бўшашиш – ишчиларни ўз талабларидан воз кечишга мажбур қилиш ва шу йўл б-н иш ташлашнинг олдини олиш ёки бостириш усулларида бири.

ЛОМБАРД (нем., итальянча – судхўрнинг уйи) – ҳаракатдаги кўчма мол-мулк ва буюмларни гаровга олиб, вақтинча фойдаланиш учун *пул* (қарз) бериб турувчи *кредит* муассасаси, гаровхона.

МАКЛЕР (нем. – воситачи, даллол) – фонд, *товар* ва *биржаларда* тузиладиган келишувларда пулли воситачилик хизматларини амалга оширувчи ишбилармон.

МАКРОИҚТИСОДИЁТ (юнон. – узун, катта + иктисодиёт) – *иктисодиёт*нинг жаҳон ёки йирик бир мамлакат иктисодиёти, умуман миллий хўжаликка оид катта миқёсдаги иктисодий ходисалар ва жараёнларни ўрганувчи бўлими.

МАНУФАКТУРА (лот. – қўлда бажармоқ) – қўл кучи ва хунармандчилик техникаси асосида меҳнатнинг тақсимланишини характерловчи ишлаб чиқариш шакли.

МАРКЕТИНГ (инг. – бозор, сотиш, пуллаш) – *иктисодиёт*нинг *товар* ишлаб чиқариш ва уни сотиш (талаб ва истеъмол, маҳсулотга *нарх* белгилаш, уларни тарғиб қилиш, сотилаётган товарлар ҳажмини кўпайтириш воситалари каби) муаммолари б-н шуғулланувчи соҳаси. Бозор эҳтиёжи талабларидан келиб чиққан ҳолда *корхона*нинг янги хил маҳсулотлар ишланмаларини тайёрлаш, товарлар ишлаб чиқариш ва сотиш ёки турли хил

хизматлар кўрсатиш бўйича фаолиятини бошқариш ва ташкил этиш бўлими. М. атамаси истёсмолга 19-а.нинг 60-йилларида Макковерн томонидан киритилган. М. назарий концепция ва *тижорат* фаолиятининг ўзига хос ҳодисаси тарзида 20-а. бошларида АҚШда илк бор қўлланилди.

МЕНЕЖЕР (инг. – бошқарувчи) – *корхона* ва *компания* эгалари бўлмаган, махсус тайёргарлик кўрган, бошқаришнинг конун-қоидаларини чуқур билувчи малакали мутахассис – ёлланма бошқарувчи; ривожланган мамлакатларда компания, *фирма*, *корхона*, банк, молия муассасаларининг ижроия ҳокимиятга эга бўлган бошқарувчи, директор, раҳбар, мудир, маъмурий бошқарувчи каби раҳбар ходими. **МЕНЕЖМЕНТ** (инг. – бошқариш, ташкил этиш) – замонавий ишлаб чиқаришнинг бошқариш (режалаш, тартибга солиш, назорат қилиш), ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш ва уни ташкил этиш – бошқариш тўғрисидаги фан.

МЕХНАТ БИРЖАСИ – ишсизларни, иш жойини ўзгартиришни истовчи шахсларни ишга жойлаштириш б-н шуғулланадиган махсус давлат муассасаси. *Меҳнат бозорининг* ташкил этилган ва тартибланиб турадиган шакли. М.б. дастлаб 19-а.нинг 1-ярмида Германия ва Англияда, кейинчалик Франция ва бошқа давлатларда пайдо бўлди. Ўзбекистонда меҳнат биржалари 1993 й.дан пайдо бўлди. Меҳнат биржаларининг кенг тармоқли тизими ташкил этилган.

Ўзбекистонда меҳнат биржалари ишсизларни рўйхатга олади, уларни касбга йўллайди, *ишсизлик* бўйича нафақалар тўлайди, иш излаётган фуқароларни ҳақ тўланадиган вақтинча жамоат ишлари б-н таъминлайди.

МЕХНАТ БОЗОРИ – иш кучи олди-сотди қилинадиган бозор. М. б.нинг иштирокчилари ишга ёлловчилар, ишга ёлланувчилар ва улар ўртасидаги турли воситачилар ҳисобланади. Турли воситачи *фирмалар*, ташкилотлар ва агентликлар М. б.нинг *инфратузилмаси*ни ташкил этади. Иш кучи махсус *товар* сифатида унинг соҳиби томонидан бозорга таклиф этилади. Ишга ёлловчилар М. б.га талаб б-н чиқади. Иш кучининг олди-сотдиси бевосита харидор б-н сотувчи ўртасида тўғридан-тўғри ёки воситачилар иштирокида юз бериши мумкин. Бу ишни *меҳнат биржаси* ёки иш топиб берувчи *фирмалар* бажаради.

МЕХНАТ ИҚТИСОДИЁТИ – жамиятда меҳнатни ташкил этиш ҳамда ишчи кучидан фойдаланишнинг самарадорлигини ифодаловчи *ишлаб чиқариш муносабатларининг* ўзига хос хусусиятлари мажмуи; меҳнатнинг ижтимоий ташкил этилишини ҳамда меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини ўрганувчи фан.

МЕХНАТ РЕСУРСЛАРИ – мамлакат аҳолисининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги қисми, иқтисодий *ресурслар*нинг таркибий унсури; 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган аёллар, 60 ёшгача бўлган эркаклар М.р.га киритилади.

МЕХНАТ СТАЖИ – ходимнинг белгиланган тартибда ҳисобланадиган меҳнат фаолияти даври. У иш вақтини ҳам, дам олиш вақтини ҳам ўз ичига олади. М.с. – бирор ижтимоий шаклда ҳақ тўланадиган ва бошқа шаклдаги меҳнат фаолиятидир.

МЕХНАТ ШАРТНОМАСИ – ходим б-н иш берувчи ўртасида муайян мутахассислик, малака, лавозим бўйича ишчи ички меҳнат тартибига бўйсушган ҳолда тарафлар келишуви, шунингдек, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар б-н белгиланган шартлар асосида ҳақ эвазига бажариш ҳақидаги келишув.

МИКРОИҚТИСОДИЁТ – иқтисодий назариянинг айрим бир хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни, уларнинг фаолияти ва *миллий иқтисодиётга* таъсирини ўрганадиган бўлими; М. ўрганадиган асосий объектлар – уй хўжалиги ва нисбатан катта бўлмаган *корхона*лардир. М.нинг муҳим жиҳати – хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодиёт тармоқларида янада йирикроқ тузилмалар – бозорлар пайдо бўлиши жараёнидаги ўзаро муносабатларидир.

МИЛЛИЙ БОЗОР – муайян мамлакатнинг давлат чегаралари доираси б-н чекланган *товар* муомаласи соҳаси. М.б. ҳам ҳар қандай бозор каби турли моддий, маънавий ва интеллектуал товарларни айирбошлаш объектига айлантиради. М. б. тарихан ўтқинчи. У маълум давр-

да пайдо бўлган, маълум босқичга келиб йўқолади, чунки бозор муносабатлари байналмилаллашиб, миллатлараро, умумий бозор вужудга келади. Натижада бозор муносабатлари учун миллий доира торлик қилади ва улар давлатлараро микёсга чиқади.

МИЛЛИЙ БОЙЛИК – мамлакатнинг товарлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш ва кишилар ҳаётини таъминлаш шaroитларини белгиловчи *ресурслари* мажмуи. М. б. кўрсаткичи турли шаклда жамғарилган кишилар меҳнат маҳсуллари натижалари б-н бирга иқтисодий муомалага киритилган табиат ресурсларини, шунингдек, хориждаги молиявий активлар ва ҳисоб-китоблар *сальдосини* ҳам ўз ичига олади.

МИЛЛИЙ ВАЛЮТА – муайян давлат (давлат марказий банки) томонидан чиқариладиган валюта. Биринчи навбатда, мамлакат ҳудудида, қуввати ва ҳолатига қараб ташки *савдо* ва халқаро ҳисоб-китоб ишларида қўлланилади.

МИЛЛИЙ ДАРОМАД – 1) мамлакатдаги *миллий иқтисодиёт*нинг хўжалик юритувчи субъектлари томонидан муайян бир даврда (одагда, бир йилда) моддий ишлаб чиқариш тармоқларида яратилган соф маҳсулот; ялпи маҳсулот ҳажмидан уни ишлаб чиқариш учун сарфланадиган меҳнат воситалари ва буюмлариши қоплайдиган маҳсулот миқдорини – қоплаш фондини чегириб ташлангандан кейин қоладиган маҳсулот; 2) ғарб мамлакатлари иқтисодчилари талқинида мамла-

катдаги меҳнат, *капитал* ва ер эгаларининг бир йилда олган иш ҳақи, фойда, фоииз ва *рента* каби *даромад*лари йиғиндиси.

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ – ижтимоий иқтисодиётнинг мавжудлик шакли; мамлакат, давлат ҳудудида яшовчи миллат (халқ)нинг тарихан шаклланган ёки тубдан янгиланаётган, ўзгараётган ва ривожланаётган мулкӣ ва бошқа ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, улар б-н шартланган, маҳаллий хусусиятларга ҳам эга бўлган иқтисодий фаолият соҳалари, тармоқлари, ташкилотлари, *корхона*лари, ҳудудлари ва минтақалари системаси. Имкон даражасида ташки бозор таъсиридан холи бўлган миллий ҳўжалик системаси.

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ – мамлакат иқтисодий ривожланишининг халқаро статистика амалиётида қабул қилинган умумлаштирувчи кўрсаткичлари тизими. *Бозор иқтисодиёти* шароитида мамлакатларнинг макродаражадаги миллий маҳсулотини ва *миллий даромади*ни ҳисоблаш методологияси.

МОДДИЙ БОЙЛИК, Моддий неъмат – муайян инсоний эҳтиёжларни қондирадиган нарса, ҳодиса, меҳнат маҳсулоти; *миллий бойлик*нинг таркибий қисми. Табиатдаги табиий инъомлар (мас., ер, ҳаво, иқлим ва бошқалар); ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (озик-овқат маҳсулотлари, бинолар, иншоотлар, машиналар, асбоб-ускуналар ва б.).

МОДДИЙ МАНФААТДОРЛИК – муайян жамият, қатламлар, гуруҳлар ва айрим кишиларни ўз иқтисодий ва меҳнат фаолиятлари юқори самарали бўлишидан манфаатдор этадиган ва фаолликка ундайдиган объектив иқтисодий тамойиллар.

МОДДИЙ РЕСУРСЛАР – иқтисодиёт тараққиёти ва ишлаб чиқариш жараёни учун зарур бўлган моддий-ашёвий неъматлар йиғиндиси, моддий-ашёвий шаклдаги иқтисодий *ресурслар*. М.р.га табиий бойликлар, материаллар, машина-механизмлар, бино-иншоотлар, асбоб-ускуна ва қурилмалар кирази. М.р. ишлаб чиқаришнинг буюмлашган ёки моддий омилини ташкил қилади.

МОДДИЙ ФАРОВОНЛИК – жамият, айрим кишилар ва ижтимоий гуруҳларнинг моддий неъматлар б-н таъминланганлиги; кишилар моддий эҳтиёжларининг қондирилиш даражаси.

МОЛИЯ (араб. – пул маблағлари) – мақсадли пул фондларини ҳосил этиш, жамлаш, тақсимлаш ва ишлатиш юзасидан пайдо бўладиган иқтисодий муносабатлар мажмуи, пул маблағларини шакллантириш, тақсимлаш ва уларни сарф қилиш ва ишлатиш тизими.

МОНОПОЛИЯ (юнон. – ягона соғаман) – иқтисодиётнинг бир соҳасида танҳо ҳукмронлик, бозорни ташкил этиш шакли. Бундай бозорларда ягона сотувчи ўз *товари* б-н фаолият кўрсатади, бошқа тармоқларда бундай *товар*-

нинг ўринбосари бўлмайди. М. ишлаб чиқариш воситалари, иш кучи ва яратилган маҳсулотлар асосий қисмининг озчилик *корхона*лар, соҳибкор шахслар ёки давлат қўлида тўпланиши натижасида пайдо бўлади. М. ўз табиатига кўра ишлаб чиқаришда турғунлик пайдо қилади, чунки монополь мавқега таяниб, сарфларни камайтирмай фойда кўриш, *рақобат*нинг йўқлиги ёки заифлигидан фойдаланиб бозорга ўз измини ўтказиши мумкин. М.нинг асосий шакллари – картел, *синдикат*, *трест*, консернлар ҳисобланади.

МОНОПОЛЛАШГАН БОЗОР – озчилик сотувчилар ва харидорлар ҳукмрон, *рақобат* чекланган ёки мавжуд бўлмаган бозор.

МУЛК – моддий ва маънавий неъматларнинг муайян кишилар эгаллигида бўлиши ва улар томонидан ўзлаштирилиши; М.ка эгалик қилиш ҳуқуқи ҳамда М. объектларига эгалик, уларни бўлиш, тақсимлаш бўйича кишилар ўртасида юзага келадиган иқтисодий муносабатлар. М. объекти ер ва ерости бойликлари, *корхона*, бино, иншоотлар, машина ва ускуналар, тайёр маҳсулот, *пул*, қимматли қоғозлар, санъат ва адабиёт асарлари, илмий ва техникавий ишланмалар ва бошқалар бўлиши мумкин.

МУЛҚДОР – *мулк* субъекти; *мулк* объектига нисбатан эгалик, фойдаланиш, тасарруф этиш ҳуқуқий тамойиллари асосида мустаҳкамланган ҳуқуқларга эга бўлган жисмоний ёки юридик шахс.

НАРХ (форс. – баҳо, қиймат) – нарсанинг, буюмнинг *пул* б-н ўлчанадиган қиймати, баҳоси, *товар* қийматининг *пул*даги шакли; *бозор иқтисодиёти*да амал қилувчи иқтисодий дастак. Иқтисодий тафаккур тарихидаги айрим қарашларда Н.ни қийматнинг меҳнат назариясига асосланиб талқин қилишган, унга қийматнинг *пул*даги ифодаси деб қаралган.

НАСИЯ (араб. – муҳлатни чўзиш, кечиктириш, қарз) – нақд *пул*сиз, *пулини* кейин тўлаш шарти б-н бўлган ёки бўладиган *савдо* муомаласи.

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ (инг. – халқ, миллат, миллийлаштириш) – айрим шахс ва бирлашмаларнинг *хусусий мулки* бўлган ер, ишлаб чиқариш *корхона*лари, транспорт, банк ва ш.к.ни давлат ёки жамият *мулкига* айлантириш, давлат ихтиёрига олиш. Бунда фуқароларга ҳамда юридик шахсларга тегишли бўлган Н. қилинаётган мол-мулкка нисбатан *мулк* ҳуқуқини ҳақ тўлаш асосида қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ихтиёрига ўтказилади.

НЕТТО (итал. – соф, ҳақиқий) – маҳсулотнинг ўров-идишсиз соф оғирлиги; *товар*нинг ташламалар қирмаган соф *пархи*, харажатлар айириб ташлангандан кейинги соф *даромад*.

НОДАВЛАТ СЕКТОРИ – *миллий иқтисодиёт*нинг давлат тасарруфида бўлмаган соҳалари. Н. с. ғарб мамлакатларида приват, яъни *хусусий сектор* деб юритилади. Ўзбекистонда *хусусий корхона*лар, *қўшма корхона*лар, ширкатлар, *коопера*

тивлар, хўжалик уюшмалари, акциядорлик жамиятлари, фермер ва деҳқон хўжаликлари Н. с.га киритилган.

НОУ-ХАУ (инг. – қандайлигини билман) – ишлаб чиқариш сири – ҳали ҳаммага маълум бўлмаган ва кенг тарқалмаган янги илмий-техникавий, ишлаб чиқариш-технологик, бошқариш, молиявий-иқтисодий, *тижорат*га оид билимлар мажмуи ва уларни амалиётда қўллаш тажрибалари; уларга танҳо эга бўлиш. Н.-х.да патентланган махсулотга тааллуқли маълумотлар эмас, балки ундан фойдаланишни ташкил этиш ёки уни ишлаб чиқариш ва ўзлаштириш хусусиятларига доир махсус ахборот бўлади. Н.-х. махфийлиги б-н ажралиб туради ва тижорат сири ошкор этилмаслигини талаб этади. Н.-х. патентланмайди, шунинг учун ҳам Н.-х. бўйича шартномада берилаётган маълумотлар сир сақланиши ва бу шарт бузилган тақдирда кўриладиган зарарни қоплаш ҳақида алоҳида банд бўлади.

ОБЛИГАЦИЯ (лот. – мажбурият) – қийматига нисбатан эгасига қатъий белгиланган *даромад* келтирувчи қимматли қоғоз, қарзни қайтариб бериш ва фоида тўлашни тасдиқловчи мажбуриятнома. Фонд *биржалари*да сотилади. О. аҳоли, *корхона* ва ташкилотлар қўлидаги пул маблағларини тўплаб, бирор мақсад йўлида сафарбар этиш учун чиқарилади.

ОЛДИЙ МЕХНАТ – ҳеч қандай махсус тайёргарлиги, малакаси, ихтисоси бўлмаган одамнинг меҳнати. Мас., юк ташувчи ва юкни тушириб-ортувчи, фаррош ёки

қоровул бажарадиган ишлар қандайдир тайёргарлик кўришни, муайян малакага, қобилиятга эга бўлишни талаб этмайди. Шунингдек, одамларнинг уй-рўзғор ва уй-хўжалик борасидаги бажарадиган ишлари ҳам О. м. ҳисобланади.

ОЛИГОПОЛИЯ – бозорни ташкил этиш шаклларида бири. Гуруҳ *монополия*си, оз сонли йирик *корхона* (*фирма*) ларнинг бозорда ёки бирон-бир хўжалик соҳасида ҳукмронлиги. Монополия каби О. ҳам номукамал *рақобат* кўриниши ҳисобланади.

ОЛТИН БОЗОРИ – олтин б-н олди-сотди операцияларини доимий равишда амалга оширувчи марказ. Жаҳон О.б. минтақавий бозорлардан таркиб топади. Уларнинг энг йириклари Лондон, Цюрих, Нью-Йорк, Женева, Мельбурн шаҳарларида жойлашган. 1919 й.дан буён фаолият кўрсатиб келаётган Лондон О. б.да кун давомида 2 мартаба олтиннинг махсус *нархи* (фиксинг)ни белгилаш тартиби жорий этилган. Цюрих О. б. 1970 й.дан фаолиятни бошлаган бўлиб, 1980 й.ларга келиб энг йирик марказлардан бирига айланди, жаҳонда олтинга бўлган талабнинг асосий қисми ушбу бозор орқали қондириладиган бўлди. Ҳозирги пайтда дунё олтин *савдосининг* 40 % Швейцарияда ўтказилади.

ОЛТИН-ВАЛЮТА ЗАХИРАЛАРИ – мамлакатнинг марказий эмиссия банки ёки хазинасида қуйма (ёмби) ва танга шаклида тўпланган марказлашган олтин резерв фонди. О.-в. з.га ҳукумат ва мар-

казий *банкларга* тегишли бўлган олтин куймалари ва олтин тангалар, хорижий банк ҳисоб рақамларидаги валюта маблағлари, хорижий мамлакатлар *банкнотлари*, тангалари ва давлат қимматли қоғозлари, шунингдек, Халқаро валюта фондидаги резерв позициялари киради.

ОПЦИОН – сотувчи ёки харидорга қимматли қоғозлар ёки *товарларни* муайян муддат давомида белгиланган *нархларда* сотиб олиш ёки сотиш ҳукукини берадиган шартнома.

ОФЕРТА, О ф ф е р т а (лот. – таклиф этаман) – бир шахснинг бошқа шахсга *товар* етказиб бериш, бирор бир хизмат кўрсатиш ва бошқа учун шартнома тузиш истаги ва шартлари ҳақида ёзма ёки оғзаки хабарномаси. Шундай хабар юборган жисмоний ёки юридик шахс офферент, хабарнома олган шахс акцептант деб аталади.

ОЧИҚ БОЗОР – *товарларнинг* бошқа ердан эркин келтирилиб ва чегараланмаган миқдорда олди-сотди қилиниши. Халқаро бозор ўз табиати б-н О. б., унда ҳамма мамлакатлар қатнаша олади. О. б. хориж моллари учун очик бўлган миллий ва давлатлараро (минтакавий) бозордир.

ОЧЛИК ЭЪЛОН ҚИЛИШ – сиёсий, иқтисодий, ижтимоий норозилик шаклларида бири; норозилик белгиси сифатида овқат ейишдан бош тортиш.

ПАЙ, **Ҳ и с с а** – *фирма, компания*, жамият, ширкатнинг умумий *капиталида* муайян жисмоний ёки юридик шахс ҳиссасига тўғри келадиган пул *бадали* сумма-

си ёки улуш. П. эгаси оладиган *даромад, дивиденд*, шунингдек, *компания* тугатилганда у оладиган *мулк* улуши ёки пул маблағлари П. миқдорига боғлиқ бўлади. П. бадаллари ширкат ёки компаниянинг П. фондини ташкил этади. П. пай гувоҳномасида қайд этилади.

ПАРИТЕТ (лот. – тенглик) – тенглик, тенг ҳуқуқлилиқ, тенг вакиллик асосларида бироқ-бир иқтисодий ҳаракатда иштирок этиш; турли мамлакатлар пул бирликлари ўртасида уларнинг олтин таъминоти ёки муайян *товарлар* ва хизматлар тўплами бўйича харид кучи (қобилияти) нисбатлари. Харид кучи бўйича нисбатларда П. валютанинг *товар курсини* ёки харид қобилияти П.ни ифодалайди. мас., Ўзбекистонда 1 кг шакар 500 сўм, АҚШда 0,5 доллар турса, доллар ва сўм П.и шу товар бўйича 1000:1 ни ташкил этади.

ПАУПЕРИЗМ (лот. – камбағал, мулксиз) – жамиятда *ишсизлик*, инфляция, кам *даромад* топиш, мулккий тенгсизлик б-н боғлиқ бўлган оммавий қашшоқлик.

ПЕНЯ – (лот. – жазо) пул-тўлов мажбуриятларини ўз вақтида бажармаганлик учун тўлаладиган жарима. Кечиктириб юборилган мажбурият суммасидан фоизларда белгиланади ва кечиккан муддатнинг ҳар бир куни учун ундирилади.

ПОЛИС (франц., итальянча – тилхат) – *суғурта* шартномаси – шахсий ёки мулккий суғурта шартномасини тасдиқладиган ва унинг шартлари ҳақида *суғурта* ташкилоти берган ҳужжат, тилхат, патта.

ПРЕЙСКУРАНТ (нем. – ҳозирги, жорий нарх-наво) – *товарлар, турли хизматлар ва маҳсулотларнинг тизимлаштирилган нархлар рўйхати, нархлар ҳақида маълумотнома.*

ПРЕФЕРЕНЦИЯ (лот. – афзал кўрмоқ, имтиёз бермоқ) – бирон фаолият турини қўллаб-қувватлаш учун айрим давлатлар, ташкилотлар ва *корхоналарга* бериладиган афзалликлар, имтиёзлар. *Солиқларни камайтириш, божхона божларидан ташламалар, тўловлардан озод қилиш, имтиёзли кредитлар* тақдим этиш шаклларида амалга оширилади. П. давлат томонидан берилади ва аниқ манзилли характерга эга бўлади. Давлатлараро муносабатларда П. ҳам ўзаро, ҳам бир томонлама тартибда бўлиши мумкин.

ПРИВАТИЗАЦИЯ (лот. – хусусий, айрим шахсга тегишли ёки алоқадор) – давлат ёки маҳаллий бошқарувга тегишли мол-мулкни пулга ёки текин *хусусий мулк* қилиб бериш, *хусусийлаштириш.*

ПРОТЕКЦИОНИЗМ (лот. – паналаш, ҳомийлик) – давлатнинг *ички бозорни* чет эл *рақобатидан* ҳимоя қилиш ва *товар* ишлаб чиқарувчиларнинг ташқи бозорга чиқишини рағбатлантиришга қаратилган иқтисодий сиёсати. Европада *капиталнинг* дастлабки жамғарилиши даври (16–18-а.лар)да пайдо бўлди ва юзага келаётган саноатни ривожлантиришга ёрдам кўрсатди.

ПУЛ (форс. – пул, ақча) – олди-сотди ёки тўлов муомалаларида *нарх, баҳо, қиймат ўлчови* бўлган металл ёки қоғоз белги.

ПУЛ БЕЛГИЛАРИ – *пулнинг кўриниш шакли, муомалада қатнашадиган пулнинг турлари. Пулга хос умумий белгилар: қиймат миқдорини кўрсатувчи рақамлар, давлат герби, индивидуал серия ва унинг сони, махсус расм, чизмалар, нақшлар; хусусий белгилар: қоғоз таркиби, ҳажми, эни ва бўйи, бошқа пуллардан фаркланадиган ва такрорланмайдиган белгилардан иборат. Ўзбекистонда қоғоз белгилар ва майда тангалар шаклида чиқарилади.*

ПУЛ БИРЛИГИ, Мамлакатнинг пул бирлиги – мамлакатда қонун йўли б-н жорий этилган пул белгиси, мамлакат пул тизимининг асосий унсури бўлган пул ҳисоб-китоби бирлиги. Мас., Ўзбекистоннинг П. б. – сўм.

ПУЛ ИСЛОҲОТЛАРИ – *миллий валютани мустаҳкамлаш, пул бирлигини барқарорлаштириш ва пул муомаласини тартибга солиш* мақсадида давлат томонидан мамлакат пул тизимини тўлиқ ёки қисман қайта ташкил этиш. П.и. қоғоз *пул белгиларининг* ҳаммаси ёки бир қисми қадрсизланганда ва уларнинг ҳажми кўпайиб, янгиси (қоғоз ёки металл) б-н алмаштириш лозим бўлганда, пулнинг олтин қиймати ёки валюта *курси* ўзгарганда, пул тизимига ўзгартиш киритиш зарур бўлганда ўтказилади.

ПУЛ МУОМАЛАСИ – *пулнинг бажарилган иш, кўрсатилган хизматлар, сотиб олинган товарлар ҳақини тўлаш, ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш, нафақалар бериш, қарзларни қай-*

тариш воситаси сифатида фойдаланиш жараёнидаги узлуксиз ҳаракати. П.м. ҳар бир мамлакат пул тизими миқёсида амалга ошади.

ПУЛ ТИЗИМИ — мамлакатнинг *пул белгилари*, пул бирликлари, *пул эмиссияси* қоидалари ва муомаласи шакллари, мамлакатда миллий қонунчилик б-н жорий этилган пул муносабатлари. Тарихан П. т.нинг металл *пул муомаласи* ва пул белгилари (қоғоз пуллар) муомаласи кўринишлари бор.

ПУЛ ЭМИССИЯСИ — давлат томонидан муомалага жами турдаги *пул белгиларини* чиқариш. П. э. пул белгиларини босиб чиқариш б-н бирга муомаладаги нақд ва нақд бўлмаган пул массасининг кўпайишини ҳам билдиради. П. э.нинг асосий шакллари *кредит* пуллар — *банкнотлар* ва *депозитлар* эмиссияси.

РАНГЪЕ — қарзга берган *пулдан* фоизлар ёки сотиб олган қимматли қоғозлардан *дивидендлар* ҳисобига яшайдиган шахс.

РАЦИОНАЛИЗАЦИЯ — (лот. — оқилона, ақлга мувофиқ) — бирон ишни, ишлаб чиқариш жараёнини ва унинг методларини тобора такомиллаштириш, ихчамлаштириш, мақсадга энг мувофиқ равишда ташкил этиш.

РАҚОБАТ (араб. — кузатиш, назорат) — мустақил *товар* ишлаб чиқарувчи *корхоналар* ўртасида товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва яхши фойда келтирадиган *нархда* сотиш, умуман иқтисодиётда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун кураш.

РЕАЛ ДАРОМАД — аҳолининг *пул даромадлари*га сотиб олиши мумкин бўлган *товар* ва хизматлар миқдори. Р. д. аҳоли турмуш даражасини ифодаловчи асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

РЕАЛИЗАЦИЯ (лот. — моддий, ҳақиқий) — маълум бир режа, лойиҳа, дастур, мақсадни амалга ошириш, турмушга тадбиқ этиш. Шунингдек, мол-мулк, қимматбаҳо қоғозларни *пулга* айлантириш.

РЕВАЛЬВАЦИЯ (лот. — аҳамиятга, кийматга эгамаи) — *миллий валюта* — *пул бирлиги* курсини бошва давлат ёки халқаро валюта-пул бирликлари *курсига* нисбатан расмий равишда ошириш.

РЕВИЗИЯ (лот. — қайта кўриб чиқиш) — муайян *корхона*, ташкилот, муассаса ёки мансабдор шахснинг маълум бир даврдagi иш фаолиятига оид ҳисоботларни текшириш, тафтиш қилиш.

РЕКВИЗИЦИЯ (франц. — мол-мулкдан маҳрум қилиш) — хусусий кишиларнинг ёки жамоат ташкилотларининг *мулкини* ҳақ тўлаб мажбурий равишда доимий ёки вақтинча давлат ихтиёрига олиш.

РЕКЛАМА — *товарларнинг* сифати, уларни сотиб олишдан кўриладиган наф ҳақидаги ахборот; бевосита ёки билвосита фойда (*даромад*) олиш мақсадида юридик ва жисмоний шахслар ёки маҳсулот тўғрисида тарқатиладиган махсус ахборот.

РЕКЛАМАЦИЯ (лот. — бақариб порозилик билдириш) — етказиб берилган ёки сотилган мол, буюм, маҳсулотнинг, кўр-

сатилган хизматнинг сифатсизлиги натижасида кўрилган зарарни тўлаш, улардаги нуқсонларни бартараф этиш ёки уларнинг баҳосини пасайтиришни талаб қилувчи даъво хати.

РЕКОНСТРУКЦИЯ (лот. – тузиш, бириктириш, тузилиш, қурилиш) – такомиллаштириш, яхшилаш мақсадида қайта қуриш, янгидан қуриш, бугунлай янгича ташкил этиш, қайтадан ускуналаш.

РЕНТА (немисча, лот. – қайтариб берилган) – кенг маънода – *мўлк эгаларининг тадбиркорлик* фаолияти б-н шуғулланмасдан ер, мол-мўлк, *капиталдан* мунтазам оладиган *даромади*; *ссудага* берилган капиталдан фоиз, ер эгаларининг ижарага берилган ер участкасидан, уй-жой эгаларининг ижарага берилган бинолардан мунтазам оладиган *даромади*. Тор маънода Р. – катъий даромадли *пул* капитали ва қимматли қоғозлар эгалари фоиз шаклида оладиган *даромад*. Аксарият ҳолларда Р. тушунчаси ерни ижарага бериш натижасида олинадиган *даромадга* нисбатан қўлланилади.

РЕНТАБЕЛ (нем. – фойдали, даромадли) – хўжалик жиҳатдан мақсадга мувофиқ, харажатларни қоплашни ва фойда келтиришни аниқлашчи тушунча. Бозор талаб қилган харидоргир *товарларни* ишлаб чиқариш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, хомашё ва материаллар сарфини қискартириш, *ресурсларни* тежаб-тергаб ишлатиш асосида жорий харажатларни камайтириш, меҳнат унумдорлигини муттасил ошириб бориш, *ка-*

питал таркибини шакллантириш (*айланма капитал*), меҳнат мотивациясини қучайтириш (ишчи хизматчилар меҳнатини рағбатлантириш меҳнат унумдорлигини оширишга, тежамкорликни таъминлашга интилишни пайдо этади) Р.ликни ўстиришнинг асосий омилларидир.

РЕСУРСЛАР (франш. – ёрдамчи восита) – *пул* маблағлари, бойлик, захира, имкониятлар; давлат *бюджетида* *даромад* манбалари, табиий, иқтисодий, меҳнат, валюта ва бошқа Р. бўлиши мумкин. Кенг маънода – жамият ҳаётида ишлаб чиқаришни таъминлашнинг воситалари, манбаларини ифодалайдиган иқтисодий ресурс муқим ўринда туради. Иқтисодий ресурс табиий (хомашё, сув, ўрмон), меҳнат (инсон капитали), айланма маблағлар (материаллар), ахборот, *молия* (пул капитали) Р.ига бўлинади.

РЕФОРМАЦИЯ (лот. – ўзгартириш, ислоҳ қилиш) – 16-а.да Ғарбий ва Марказий Европада тарқалган ижтимоий ҳаракат. Асосан, заминдорларга қарши характерда бўлиб, католик черкови (заминдорларнинг асосий ғоявий таянчи)га қарши кураш тусини олди.

РЕЭКСПОРТ – илгари мамлакатга чет элдан келтирилган *товарлар* (асосан, хомашё)ни ишлов бермай ёки қисман ишлов берган ҳолда четга чиқариш.

РЕФОРМИЗМ – капитализм доирасида реформа (ислоҳот)лар ўтказиш ёрдамида социализмга ўтиш учун асос яратишга интилувчи сиёсий оқим. 19-а.нинг сўнгги

чорагида вужудга келган (Э. Бернштейн, Г. Фольмар, А. Мильеран ва бошқа). Социал-демократик партиялар орасида тарқалган. Октябрь тўнтарыши ва I-жаҳон урушидан кейин сиёсий оқимга айланиб, демократик социализм таъмоилларини эълон қилган, коммунист-тик партияларга қарши турган.

САВДО – 1) *товар* муомаласининг бир тури, меҳнат маҳсулотлари ва хизматларни олди-сотди йўли б-н айирбошлан шакли; 2) сотувчилар ва харидорлар ўртасидаги қиймат алмашувига доир муносабатлар.

САВДО ПАЛАТАСИ – *иқтисодиёт* ва савдони, биринчи навбатда, мамлакатлар ўртасида ташқи савдони ривожлантиришга қўмаклашувчи халқаро жамоат ёки давлат ташкилоти. С. п. аксарият ҳолларда *фирмалар*нинг ишбилармон доираларини бириктиришга, савдо алоқаларини ўрнатишга, савдо-сотиқ иштирокчиларига зарур ахборотларни тақдим этишга хизмат қилади. Фаолияти микёсига қараб, халқаро, аралаш, миллий савдо палаталарига бўлинади.

САВДОГАР – *савдо* б-н шуғулланувчи ижтимоий табақа. С. *товарлар*ни ўз истеъмоли учун эмас, балки уни сотиб фойда олиш мақсадида харид қилади, ишлаб чиқарувчи (ёки *товар* эгаси) б-н истеъмолчи ўртасида (баъзан турли хил товарлар ишлаб чиқарувчилар ўртасида) воситачилик вазифасини бажаради.

САЛДО (итальянча – ҳисоб-китоб, қолдик) – бухгалтерия ҳисобида муайян

даврда *пул* тушумлари ва қилинган харажат ўртасидаги айирма, шунингдек, ташқи *савдо* алоқаларида *импорт* ва *экспорт* қийматлари орасидаги фарқ, тафовут. **САНАЦИЯ** (лот. – даволаш, соғломлаштириш) – *корхоналар*, *фирмалар*, *компаниялар* ва бошқаларни *банкротлик*дан қутқариш, уларнинг молиявий аҳволини яхшилашга, тиклашга қаратилган давлат ва банк чора-тадбирлари тизими. Асосий йўналишлари – ночор корхоналарни *кредит*лаш, қайта ташкил этиш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ёки фаолият турларини ўзгартириш, ўз ҳомийлигига ўтказиш ва бошқа.

САНОАТ, Индустрия – халқ хўжалигининг жамият ишлаб чиқарувчи қучлари тараққиёти даражасига ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган етакчи тармоғи; С. нинг ўзи учун ҳамда халқ хўжалигининг бошқа соҳалари учун меҳнат куруллари ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш, шунингдек, хомашё, ёқилғи казиб олиш, энергия ишлаб чиқариш, ёғоч тайёрлаш, С.да ёки қишлоқ хўжалигида олинган маҳсулотларга ишлов бериш ва уларни қайта ишлаш б-н банд *корхоналар* (фабрика, завод, электростанциялар, шахталар, конлар ва бошқалар) мажмуи.

СЕРВИС (инг. – хизмат) – кундалик турмушнинг хилма-хил соҳаларида – магазин, меҳмонхона, саргарошхона, ёқилғи қуйиш шохобчалари ва ш.к.да аҳолига сифатли хизмат кўрсатиш ва шу хизматнинг ўзи.

СЕРТИФИКАТ (лот. – аниқ қилмоқ) – маҳсулот сифатига гувоҳлик берувчи ҳужжат, унда маҳсулотнинг сифати, хусусиятлари, фойдаланишга оид баъзи кўрсатмалар, маҳсулот ишлаб чиқарилган жой ёки *фирма* номи, шунингдек, маҳсулотнинг хавфсизлиги ва яроқлилигига оид маълумотлар акс этган бўлади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда сифат С.и деб ҳам аталади.

СЕРТИФИКАТЛАШ – бирон-бир маҳсулот ёки хизмат тавсифининг сифат стандартида талаб этилган даражага мос келишини аниқлаш, тасдиқлаш.

СИНДИКАТ (лот. – ишончли, вакил) – бир турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган *корхона*лар бирлашмаси. Маҳсулотни ягона *савдо* тармоғи орқали биргалашиб сотишни ташкил этиш мақсадларида тузилади.

СМЕТА (рус.) – олдиндан тузилган кирим-чиқим ҳисоби. Харажатлар С.си – маҳсулот ишлаб чиқариш, иш, хизматларни бажариш бўйича тўлиқ харажатлар ҳисоби; *даромад*лар ва харажатлар С.си – *корхона*, ташкилот, муассасанинг хўжалик фаолиятини молиялаштиришда фойдаланиладиган *пул* маблағлари тушумлари ва уни сарфлаш бўйича ҳужжатлаштирилган бухгалтерия режаси.

СОЛИҚЛАР – давлат томонидан амалдаги қонунлар юридик ва жисмоний шахс (алоҳида фуқаро ва *корхона*)ларнинг *даромади* ёки мол-мулкидан ундириладиган ҳамда *бюджет*га ўтказиладиган мажбурий тўлов. Давлат *бюджети*

даромадларининг асосий манбаи ва давлат иқтисодий сиёсати воситаларидан бири.

ССУДА – *моддий бойлик*лар гарови ҳисобига фоида тўлаш ва қайтариб бериш шарти б-н муайян муддатга қарзга бериладиган *пул* ёки моддий бойлик. С. муддатида қайтарилмаса, банк гаров *мулк*ни мусодара қилиши ва уни сотиб, С. бўйича узилмаган қарзни қоплайди.

СТАГФЛЯЦИЯ – иқтисодиётда чуқурлашиб бораётган пасайиш б-н ўсиб бораётган инфляциянинг қўшилиши, *иқтисодиёт*нинг турғунлик, инфляция б-н тавсифланувчи ҳолати. С. белгилари: иқтисодий ўсиш ғояг суи боради ёки юз бермайди, *ишсизлик* кўпаяди, тирикчилик қиймати ўсади, инфляция кучаяди, ишлаб чиқариш қувватлари тўла ишлатилмайди, *инвестиция* жараёни сустлашади, ижтимоий беқарорлик ортади.

СУБВЕНЦИЯ – марказий органлар томонидан муайян тадбирни, объектни мақсадли молиялаш учун ажратиладиган *пул* нафақаси.

СУБСИДИЯ (лот. – ёрдам, нафақа, қўллаб-қувватлаш) – давлат *бюджети*, маҳаллий *бюджет*лар маблағлари ёки махсус фондлардан жисмоний ва юридик шахсларга, маҳаллий органларга, бошқа давлатларга бериладиган *пул* маблағи ёки натура шаклидаги ёрдам.

СУГУРТА – табиий офатлар (зилзила, сув тошқини, ёгин ва бошқа), ҳар хил бахтсиз ҳодисалар рўй бериши натижасида қўрилган зарарни қоплаш ва бошқа

пул қопламалари тўлаш учун мақсадли пул жамғармаларини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш б-н боғлиқ иқтисодий муносабатлар тизими.

СЎМ – пул бирлиги. Энг қад. атамалардан бири бўлиб, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида «С.» пул солинган қопча (халта) маъносида қўлланилган. 14-а.да Олтин Ўрда хонлигида оғирлик бирлиги бўлиб, муайян оғирликдаги кумуш қуйма (ёмби)ни ифодалаган. 1920 й.ларда, ЎзССР ташкил этилганидан кейин совет рубли *банкнотлари* ва хазина билетлари номиналида иттифоқдош республикаларнинг миллий тилларидаги пул бирликлари номлари, жумладан «С.» номи ёзилган ҳолда чиқарилган рубль Ўзбекистон ҳудудида муомалада «С.» деб аталган. С. – Ўзбекистон Республикасининг *пул бирлиги*. 1 С. 100 тийинга тенг. Халқаро ифодаси UZS., 1994 й.нинг 1 июлидан республика ҳудудида ягона, чекланмаган ва қонуний тўлов воситаси сифатида муомалага чиқарилган.

ТАДБИРКОРЛИК – *капитал* сарфлаб *товар* ва хизматлар яратиш б-н фойда топишга қаратилган иқтисодий фаолият, *бизнес*нинг асосий тури. Т. мулкчилик субъектларининг фойда олиш мақсадида таваккал қилиб ва мулкий жавобгарлиги асосида амалдаги қонунлар доирасида ташаббус б-н иқтисодий фаолият кўрсатишидир.

ТАКРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ – сарфланган ишлаб чиқариш омиллари (табиий захиралар, ишчи кучи ва ишлаб чиқа-

риш воситалари)ни қайта ишлаб чиқариш йўли б-н тиклаш. Унинг ўзгармас кўламда қайтарилиб туриши оддий Т.и.ч. ҳисобланади. Агар шу жараёни янгидан кенгайтирилган кўламда такрорланса, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш дейилади.

ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ – *бозор иқтисодиёти*нинг фундаментал тушунчалари. Т а л а б (*товар* ва хизматларга талаб) – харидор, истеъмолчининг *бозорда* муайян товарларни, неъматларни сотиб олиш истаги; *бозорга* чиққан ва пул имкониятлари б-н таъминланган эҳтиёжлари. Эҳтиёж пул ва *нарх* воситасида талабга айланади. Расман олганда талаб истеъмол катталиги микдоридир. Товарлар дунёсидаги хилма-хилликка мос равишда талаб ҳосил бўлади. Такл иф – муайян вақтда ва муайян нархлар б-н *бозорга* чиқарилган ва чиқарилиши мумкин бўлган товарлар ва хизматлар микдори б-н ифода этилади; таклиф ишлаб чиқарувчи (сотувчи) ларнинг ўз товарларини сотишга (*бозорга*) таклиф этиш истаги. *Бозорда* товар *нархи* б-н унинг таклифи микдори ўртасида бевосита боғлиқлик мавжуд: нарх қанчалик юқори бўлса, бошқа шароитлар ўзгармаган ҳолларда, сотиш учун шунча кўпроқ товар таклиф этилади ёки аксинча, нарх пасайиши б-н таклиф ҳажми қисқаради.

ТАННАРХ, Ма ҳ с у л о т т а н н а р х и – *корхона*нинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш ҳамда ишлар бажариш ёки

хизматлар кўрсатиш учун қилган жами жорий харажатларининг *тул* шаклидаги ифодаси.

ТАРИФ (араб. – тушунтириш, аниқлаш) – *корхона*лар, ташкилотлар, аҳолига кўрсатиладиган турли ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш йўналишидаги хизматлар учун тўланадиган ҳақ; тўлов ставкалари тизими. Транспорт, алоқа, коммунал хизмати, *божхона* Т.лари кенг тарқалган ва улар монопол *нарх* кўринишлари ҳисобланади.

ТАҚЧИЛЛИК, Дефицит – илгари белгиланган, режалаштирилган ёки зарур даражадаги маблағ ресурс, *товарлар*нинг етишмаслиги, танқислиги. Т.нинг *ялпи миллий маҳсулот* Т., *товарлар* тақчиллиги, *бюджет* Т., тақчил молиялаштириш, тақчил иқтисодиёт каби кўринишлари мавжуд.

ТЕНДЕР (инг. – хизмат кўрсатмоқ) – у ёки бу иш ва хизматлар мажмуини бажарадиган, маълум бир лойиҳа учун ускуна-жиҳоз ва материаллар етказиб берадиган *фирма* ёки *компания*ни – нудратчини аниқлаш мақсадида эълон қилинган танлов. Ўзбекистон *иқтисодиёти*да бозор муносабатларини шакллантиришда ва ривожлантиришда Т. кенг қўлланилади. Давлат тасарруфидан чиқарилган *корхона*лар акцияларининг йирик пакетларини сотишда, кагга қурилиш ишларини олиб боришда, халқаро лойиҳаларини амалга оширишда Т. эълон қилинади. *Савдони* ташкил этиш учун вақтинчалик орган бўлган Т. қўмитаси тузилади.

ТЕРМИНАЛ (инг. – охириги, сўнги) – *пластик* карточкалар ёрдамида ишлайдиган, турли ҳисоб-китоб ва тўловларни амалга ошириш учун хизмат қиладиган электрон қурилма.

ТИЖОРАТ – *савдо* ва савдо-воситачилик фаолияти, *товарлар* ва хизматларни сотишда иштирок этиш ёки сотишга кўмаклашиш. Кенг маънода *тадбиркорлик* фаолияти.

ТОВАР – 1) ишлаб чиқариш-иқтисодий фаолиятнинг моддий буюм шаклидаги ҳар қандай маҳсулоти; 2) сотувчилар б-н харидорлар ўртасида олди-сотди, *бозор* муносабатлари объекти. Т. фақат моддий шаклга эга бўлмай, у турли хизматлар, маънавий неъматлар ва бошқа кўринишларда ҳам бўлиши мумкин.

ТРЕСТ – *корхона*лар, *фирмалар* бирлашмаси. Саноат *монополия*ларининг 20-йиллардаги энг юкори шакли. Т. таркибига кирган иштирокчилар ўз ишлаб чиқариш *савдо* мустақиллигини йўқотилади ва бу соҳалардаги фаолиятида марказий бошқарма қарорига амал қиладди. Ўзбекистонда 1930–1990 й.ларда қурилиш, автомобиль транспорти, тайёрлов, кишлоқ хўжалигининг ташкилий тузилмалари.

УЛГУРЖИ БОЗОР – *товар* истеъмолчиларига ёки уларни чакана сотадиган харидорларга *товарлар* йирик тўн (партия)лари б-н қўтарасига сотиладиган *бозор*. Улгуржи ёки майда улгуржи харидор-воситачи (дилер)лар тармоғи орқали амал қиладди. Ҳозирги *савдо компания*ла-

рининг асосий қисми фақат У. б.да фаолият кўрсатади.

УСТАВ КАПИТАЛИ – акциядорлик жамиятининг уставида қайд этилган пул ифодасидаги дастлабки, бошланғич капитал. У. к. акциялар сотишдан тушумлар, таъсисчиларнинг хусусий қўйилмалари ва давлат қўйилмалари ҳисобидан юзага келади. У. к.га бадаллар фақат пул маблағлари кўринишида эмас, балки мулк шаклида, мас., иморатлар, ер, шунингдек, интеллектуал мулк объектлари: патентлар, лицензиялар, лойиҳалар шаклида ҳам бўлиши мумкин.

ФАКТУРА (лот. – ишлов бериш, тузилиш) – иқтисодиётда харидор номига сотувчи томонидан бериладиган ва сотилган товарнинг хили, миқдори ва қиймати кўрсатилган товар ҳужжати.

ФЕРМЕР – қишлоқ хўжалик тадбиркори, Ф. хўжалиги эгаси. Ўзбекистонда мавжуд қонун ҳужжатларига кўра, 18 ёшга тўлган, қишлоқ хўжалигида тегишли билим, малака ва иш тажрибасига эга бўлган ҳамда муомалага лаёқатли фуқаро Ф. бўлиши мумкин.

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИ – хусусий ёки узоқ муддатга ижарага олинган ерда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш б-н шуғулланадиган хўжалик.

ФИРМА (итальянча – имзо) – *корхона, компания*, хўжалик ва *тижорат* ташкилотларининг умумий номи. Ходимлар сони, мулк шакллари, ҳуқуқий ҳолати ва бошқаларга кўра хилма-хил Ф.лар бор. Ф.ларда банд бўлган ходимлар сони 2–3

кишидан 20–30 минг кишигача бўлиши мумкин. Ф.лар барча мулк турлари негизида давлат, кооператив, ширкат, жамоа ташкилотлари ва маҳаллий давлат идоралари, миллий ва чет эллик юридик ва жисмоний шахслар томонидан ташкил этилади.

ФОЙДА – *товарлар* ва *хизматларни* сотишдан олинган *даромаднинг* бу товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларидан ортиқ қисми. *Корхоналар* ва *тадбиркорлик* хўжалик фаолияти молиявий натижаларининг асосий кўрсаткичларидан бири. Ф. пулда ифодаланади. Ф. бозор даромади бўлиб, унинг қонун-қоидаларига биноан вужудга келади, тақсимланади ва ишлатилади. Ф. капитал, ишлаб чиқариш омили сифатида *товар* ва *хизматлар таркибига* киради, улар сотилгач, пул шаклида капитал соҳиби ихтиёрига келади.

ФОНД БОЗОРИ. Қимматли қоғозлар бозори – *молия* бозорининг қимматли қоғозлар эмиссияси ва уларнинг олди-сотдиси б-н шуғулланадиган соҳаси. Ф. б.нинг асосий вазифаси: *инвестицияларни*, яъни кенгайтирилган *такрор ишлаб чиқаришга* ва техника раванкига зарур *инвестиция* маблағларини тўплаш ҳамда тақсимлаш; қимматли қоғозлар пакетларидаги фойдаланган ҳолда *мулк* эгаллигини ўзгартириш; қимматли қоғозлар олди-сотдиси йўли б-н *бозорни* қайта тақсимлаш; қимматли қоғозлар чиқариш ёрдамида давлат қарзини молиялаштириш ва бошқалар.

ХОЛДИНГ. Холдинг компания (инг. — эгалик) — асосий фаолияти *корхона*ларнинг акцияларини ўз тасарруфига олиш орқали уларнинг иштини назорат қилиш ва бошқаришдан иборат бўлган компания, бош *корхона*. Х. таркибида асосий корхона ва шўъба корхона ёки бир неча шўъба корхоналар мавжуд бўлади. Х. компаниянинг ўзи ишлаб чиқариш фаолияти б-н шуғулланмаслиги мумкин, лекин кўп ҳолларда Х.лар акцияларни бошқариш б-н бир каторда молия-кредит, *савдо*, транспорт ва бошқа фаолият турлари соҳасида *тадбиркорлик* б-н шуғулланади. Иш оқилона ташкил этилганда Х. ягона илмий-техника, *инвестиция*, ташки иқтисодий сиёсатни ўтказиш, айрим хизматларни марказлаштириш имкониятини яратади.

ХОМАШИ — меҳнат таъсирида ўзгарган ёки ўзгарадиган ва яна ишланиши лозим бўлган дастлабки, хом маҳсулотлар.

ХУСУСИЙ МУЛК — айрим кишилар ёки хонадонлар ихтиёридаги *мулк*; *бозор иқтисодиёти*даги хилма-хил мулклар орасида этакчи *мулк* шакли. Х. м.нинг объекти моддий ва молиявий бойликлар, иш кучи, интеллектуал меҳнат маҳсули, ер, сув, ерости бойликлари, *корхона*лар, *хўжалик*лар, акция ва *облигация*лар, *пул* маблағлари, транспорт воситалари, турар жой, истеъмол *товар*лари, меҳнат қобилияти, ишбилармонлик маҳорати, илмий кашфиётлар, техникавий ихтиролар, санъат ва адабиёт асарлари ва бошқалар бўлиши мумкин. Х. м. субъекти унга эга-

лик қилувчи кишилар, айрим шахслар ва хонадон аҳли ҳисобланади.

ХУСУСИЙ СЕКТОР — иқтисодиётнинг хусусий мулкчилик ва хўжалик юритишнинг эркин *бозор* усуллариغا, иқтисодий алоҳидалашувига асосланган соҳаси. *Бозор иқтисодиёти* давлат ва нодавлат секторларидан иборат. Ўз навбатида, нодавлат сектори хусусий ва жамoa секторларига бўлинади. Х. с. нодавлат секторининг бош бўғини. Х. с.даги моддий ва молиявий *ресурс*лар, яратилган маҳсулот ва хизматлар *хусусий мулк* ҳисобланади. Бу сектор хусусий *корхона*лар, *фирма*лар, молия *компания*лари, хўжаликлар, *банк*лар, жамғармалардан иборат ва иқтисодиётнинг ҳамма тармоқларида амал қилади. Ўзбекистонда Х. с. хусусий *корхона*лар, асосан, *кичик ва ўрта бизнес* *корхона*ларидан, яқка *тадбиркор*лардан, фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳамда хусусий *банк*лардан иборат.

ХУСУСИЙ ЛАШТИРИШ — *давлат* *мулк*ини фуқаролар ва юридик шахсларга маҳсус ҳуқукий ҳужжатлар б-н белгиланган тартибда топширишдир.

ШАРТНОМА — томонлар (икки ёки ундан ортиқ) ўртасида тузилган, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қайд этилган битим.

ЧАРТЕР (инг., юнонча — шартнома, варақча, бир парча қоғоз) — денгиз ёки ҳаво орқали йўловчи ёки юк ташиш учун кема, самолёт эгаси б-н уни ёлловчи шахс ўртасида тегишли транспорт воситаси ёки унинг бир қисмини маълум рейс

ёки вақтга ижарага олиш ҳақида тузилган *шартнома*.

ЧЕК (инг. – пул муомаласига оид ҳужжат) – маълум юридик шахсининг жорий ҳисоб рақамидан муайян миқдордаги пулни бериш ёки ўтказиш тўғрисида ёзма фармойишидан иборат махсус ҳужжат, шунингдек, *касса* томонидан бериладиган *товар* учун пул тўланганлиги кўрсатилган талон ёки тўланиши лозим бўлган сумма кўрсатилган ва кассага тақдим этиладиган квитанция.

ЭКСПАНСИЯ (лот. – кенгайтириш, ёйиш) – давлатларнинг, ижтимоий гуруҳлар ёки ташкилотларнинг ўзга ҳудуд ва бозорлар, хомашё манбаларига нисбатан куч ишлатиш ёки бошқа воситалар орқали ўз сиёсий ва иқтисодий таъсир доирасини кенгайтириш йўлидаги ҳаракати (янги ҳудудларни, бошқа мамлакатлардаги бозорларни эгаллаш, таъсир доирасини кенгайтириш йўлидаги ҳаракат).

ЭКСПОРТ (инг., лотинча – четга чиқармоқ) – *товарлар*, *хизматлар*, *инвестиция*, қимматли қоғозлар, технологиялар ва бошқаларни ташқи бозорга чиқариш. Товарларни бир мамлакат орқали олиб ўтиш (транзит) ва бир мамлакатдан олиб келинган товарларни бошқа мамлакатларга сотиш учун чиқариш (*реэкспорт*) ҳам Э.га киради.

ЭКСПЛУАТАЦИЯ (франц., лотинча – фойдаланиш, ишлатиш) – ишлаб чиқариш воситалари эгаларининг ўзгалар меҳнати маҳсулини ўзлаштириб олиши.

ЭМБАРГО (испанча – тақиқлаш, ман этиш) – чет эл *товарларини* ва *валюта бойликларини* киритиш ёки шундай нарсаларни мамлакатдан олиб чиқиб кетишни давлат томонидан тақиқлаш, шунингдек чет давлатга қарашли кемаларнинг мамлакат портларига киришини давлат томонидан тақиқлаш ёки бошқа давлатга қарашли кемалар, юклар, қурол-яроғларни тўхтатиб туриш.

ЭМИССИЯ (лот. – чиқариш) – муомалага банк билетлари, барча шакллардаги *пул белгилари* ва қимматли қоғозлар чиқариш. Пул Э.сини давлатнинг марказий (эмиссия) банклари амалга оширади.

ЭРКИН БОЗОР – *нархлар* бирон-бир ташқи омиллар таъсирига боғлиқ бўлмаган ҳолда фақат *талаб ва таклиф*га кўра шаклланадиган бозор (қ. *Бозор иқтисодиёти*).

ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАР – давлатлараро келишувларга ёки махсус қонунларга мувофиқ, хўжалик ва ташқи иқтисодий фаолият б-н шуғулланиш учун имтиёзли солиқ, *молия*, ҳуқуқий шароитлар жорий қилинадиган муайян ҳудудлар. Хорижий ва маҳаллий тадбиркорларни жалб этиш мақсадларида ташкил этилади ва уларда зарур ишлаб чиқариш ва иш юритиш *инфратузилмаси* барпо этилади.

ЯГОНА ИҚТИСОДИЙ МАКОН – иқтисодий иттифокка бирлашган бир неча давлатлар томонидан ташкил этиладиган яхлит иқтисодий ҳудуд. Хўжалик алоқа-

ларини такомиллаштириш, иқтисодий ресурслардан оқилона фойдаланиш мақсадида *товарлар*, *хизматлар*, *капиталлар* ва *меҳнат ресурсларининг* эркин ҳаракатини таъминлашга хизмат қилади. Бу мақонга кирган давлатлар, шунингдек, *корхоналар*, *хусусий фирмалар*, *компаниялар* учун бир хил *рақобат* шароитлари яратилади. Я. и. м. шаклланиши объектив иқтисодий жараён. Я. и. м. шаклланиши учун мамлакатлар ўртасида *савдо-иқтисодий ҳамкорлик* моддий асос ҳисобланади.

ЯЛПИ ИЧКИ МАҲСУЛОТ – мамлакат иқтисодий фаолиятининг муайян давр (ой, чорак, йил) давомидаги умумий натижаларини тавсифлайдиган кўрсаткич. Мамлакат ҳудудида жойлашган барча *корхоналар* (чет эл ва қўшма *корхоналари* ҳам шу ҳисобга киради) томонидан жами ишлаб чиқариш омиллари б-н ишлаб чиқарилган *товарлар* ва *хизматларнинг* бозор қийматларидаги ифодаси бўлиб, унинг миқдори *миллий ҳисоблар тизими* асосида ҳисоблаб чиқилади.

ЯЛПИ МИЛЛИЙ МАҲСУЛОТ – мамлакатнинг маълум муддат (одатда, ой, квартал, йил) ичида умумий иқтисодий фаолиятини тавсифловчи якуний макроиқтисодий кўрсаткичларидан бири. Я.м.м. давлатнинг бозор *пархларида* ифодаланган барча бирламчи *даромадлари* (уларнинг мамлакат ҳудудида ёки унинг ташқарисида ишлаб чиқариш омиллари туфайли юзага келишидан катъи назар) жами йиғиндисини кўрсатади. Я.м.м.

миллий ҳисоблар тизими асосида ҳисобланади.

ЯРМАРКА (нем. – йиллик бозор) – белгиланган жойда муайян муддатларда мунтазам ташкил этиладиган йирик *бозор*; сотувга қўйилган *товарлар* кўргазмаси. Я.ларнинг асосий мақсади харидорларни *товарлар* б-н воситачиларсиз, бевосита таништириш ва уларнинг намуналар бўйича улгуржи ва чакана савдосини уюштиришдан иборат. Я. мавжуд, ишлаб чиқариладиган ва *бозорга* чиқаришга мўлжалланган маҳсулот тўғрисида ахборот беради. Я. универсал, кўп тармоқли ва ихтисослашган бўлади (мас., техника, к.х., халқ истеъмоли маҳсулотлари, озиқовкат ва бошқалар). Қатнашчилари таркиби ва камрови доирасига кўра, жаҳон, халқаро, минтақавий, миллий ва маҳаллий Я.лар мавжуд.

ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТ, *Хуфий иқтисодиёт* – иштирокчилар томонидан ошқора олиб борилмайдиган, давлат ва жамият томонидан назорат қилинмайдиган, *солиқлар* тўланмайдиган, расмий давлат статистикасида қайд этилмайдиган иқтисодий жараёнлар, иқтисодий фаолият турлари. Я. и. ошқора пайкаб бўлмайдиган *товарлар* ва *хизматларни* ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол жараёнлари – иқтисодий муносабатлар бўлиб, унинг негизида айрим кишилар ёки кишилар гуруҳи манфаатлари ётади. Я. и. дунёнинг деярли ҳамма мамлакатларида мавжуд.

ҚИЙМАТ – 1) товар *нархи*; 2) пулнинг харид қобилияти, муайян *бозор* нархлари даражасида *пул бирлиги* ҳисобига сотиб олиш мумкин бўлган *товарлар* ва *хизматлар* миқдори.

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР – ўз эгасига мулкка эгалик ҳуқуқини ва *даромад* кўринишида муайян пул суммасини олиш ҳуқуқини берадиган пул ёки *товар* ҳужжатлари (*акция*, *облигация*, аккредитив, *вексель*, чек ва бошқалар).

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР БОЗОРИ – қ. *Фонд бозори*.

ҚЎШИЛГАН ҚИЙМАТ – ишлаб чиқариш (хизматлар кўрсатиш) жараёнида муайян бир *фирма*, *корхона*да янгидан яратилган, бевосита ўстирилган, маҳсулотнинг олдинги қийматига Қ.к.и. Фирма томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, *товарлар*, *хизматларни* сотишдан олган тушумлар б-н фирманинг бошқа фирмалардан *ресурслар* (материаллар,

ярим фабрикатлар) сотиб олиш учун қилган харажатлари айирмаси тарзида аниқланади. Қ. қ. – ишлаб чиқаришнинг пировард натижасидир. Мазмунан Қ. қ. ишлаб чиқарилган ёки яратилган *товар* ва *хизматлар нархининг* бир қисми сифатида тавдаланади.

ҚЎШМА КОРХОНА – бошқа мамлакатлар *фирмалари* иштирокида бунёд қилинган, ташкилий жиҳатдан ягона юридик шахс сифатида расмийлаштирилган *корхона*. Қ. қ. ўзаро манфаатдорлик негизига, ҳукуматлараро *шартномалар* асосида ташкил қилиниб, ишлаб чиқариш, илмий-ишлаб чиқариш, илмий-техника вазифаларини ечишга қаратилади. Таъсисчиларнинг ўз мулкларини бирлаштириш ва *бадаллари* ҳисобига Қ. қ.нинг молиявий фонди яратилади. Қ. қ. *саноат*, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, *савдо*, фан ва *миллий иқтисодиёт*нинг бошқа соҳаларида ташкил этилиши мумкин.

МАДАНИЯТ, САНЪАТ ВА АДАБИЁТ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АБСТРАКЦИОНИЗМ – 20-а. тасвирий санъатида, ҳайкалтарошилик ва графикасида ўта формалистик оқим бўлиб, унинг тарафдорлари объектив воқеликни мавҳум геометрик шакллар, пала-партиш чизиклар, нукталар бирикмаси (боғланмаси) сифатида тасвирлайдилар.

АВАНГАРДИЗМ (франц. – илғорлик) – 20-а. адабиёт ва санъатида реалистик бўлмаган оқимларнинг умумий номи бўлиб, ушбу йўналиш тарафдорлари адабиёт ва санъатнинг аввалдан мавжуд бўлган анъаналарини тан олмай, уни тубдан янгилашни, тасвирий ва шаклий имкониятларини кенгайтиришни мақсад қилиб қўйганлар, шунга кўра *реализм*ни рад этганлар.

АДАБИЙТОРИЗМ (лот. – қалтис ҳаракат, саргузашт) – осон муваффақиятга эришиш, фойда олишни кўзлаб, таваккалчилик б-н қилинган иш, ҳатти-ҳаракат ҳисобланади.

АДАБИЙ ТИЛ – муайян умумхалқ тилининг қайта ишланган ва меъёрлашти-

рилган, мазкур тилда сўзлашувчи халқнинг маданий эҳтиёжларига хизмат қилувчи шакли. А. т.нинг икки: оғзаки ҳам ёзма кўрипиши мавжуд. Ҳар қандай А. т. халқ оғзаки нутқи асосида шаклланиб, шу халқ тилига хос шева-ларни умумлаштиради ва барча шева вакиллари учун тушунарли шакл олади.

АДАБИЙ-МАДАНИЙ МҲРОС – ўтмиш моддий-маданий бойликлари, аجدодлардан авлодларга қолган халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёти, санъати, меъморлик ва ҳ.к. намуналари. А-м. м. уни яратган халқ тарихи б-н изчил ва мустаҳкам боғланган бўлади, шу халқнинг қад. даврлардан бошлаб ҳозиргача яратган ва сақлаиб келган адабий-маънавий ёдномалари, моддий-маданий обидаларини ўз ичига олади.

АДОМЧИЛИК – дoston. Туркий халқлар орасида кенг тарқалган дoston бўлиб, қорақалпоқ, қozoқ, олтой версиялари дoston шаклида, татар ва бошқирд версиялари эртақ ва ривоят шаклида бизга-

ча етиб келган. Ўзбеклар «А.», қорақалпоқлар «Алпамис», қozoқлар «Алпамис бaтир», олтойликлар «Аип-Манаш», қозон татарлари «Алпамша», бошқирдлар «Алпамиша ва Барсин хилуу» деб номлаганлар. А. достони дунё эстетик тафаккури тарихида камдан-кам учрайдиган фавкулodда ва ноёб бадий ҳодисалардан биридир. Унинг фавкулodда ва ноёблиги шундаки, қадимиятда яратилган бу улкан эпос бахшилар томонидан асрлар давомида қуйланиб, жонли эпик аъъаналарда оғзаки равишда бизгача етиб келди. А. достони вариантлари 1922 й.дан ёзиб олина бошланган. Ҳозиргача Фозил Йўлдош ўғли, Маҳаммадқул Жонмурод ўғли Цўлкан, Берди бахши, Саидмурод Паноҳ ўғли, Бўри бахши, Бекмурод Жўрабой ўғли, Мардонақул Авлиёқул ўғли, Абдулла Нурали ўғли, Умир бахши, Ҳайдар Бойча ўғли, Раҳматулла Юсуф ўғли, Ҳодир Раҳим ўғли каби ўттиздан ортиқ достончилардан қирққа яқин вариантлари ёзиб олинган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига (1998 й. 13 январь) ҳамда ЮНЕСКОнинг 1999 й.даги тадбирлар режасига биноан Ўзбекистонда 1999 й. ноябрда А. достонининг 1000 й.лиги кенг нишонланди.

АМФИТЕАТР (юнон. — икки томонлама томоша) — қад. Юнон ва Римда оммавий томошалар, театр спектакллари кўрсатиладиган маҳобатли бино. А. — ўртасидаги майдони эллипс шаклидаги улкан иншоот, унинг томошабинлар учун мўълкалланган қатор-қатор ўриндиқлари пастдан

юқорига зина шаклида қўтарилиб боради. А.да арқлар, устунлар ва улар орасида гумбазли галереялар бўлган.

«АНДИЖОН ПОЛЬКАСИ» — ўзбек халқ чолғу куйи ва айнан шу номдаги ракс 1920-йиллардан бошлаб андижонлик созанда ва актёр Ориф Гармон Тошматов талкинида оммавийлашган. Ушбу куй 2/4 (ёки 4/4) мусика ўлчови, одатда, соф мажор тоналлиги, шўх сийрати б-н ажралиб туради. У, бир томондан ўзбек мумтоз куйларига, иккинчи томондан эса бошқа халқлар фольклори намуналарига оҳангдош. У сурнай, қўшна, шунингдек, гармон товушқаторига ҳос диатоник тузилмалари, одат тусидаги куй йўналишларини ўзида уйғунлаштирган.

АНОНС (франц. — оммавий ахборот, эълон) — спектакль ҳақида олдиндан бериладиган эълон. 17–18-а.ларда кўпроқ француз театрига ҳос бўлиб, спектакль (ёки алоҳида пардалар) бошланишидан олдин сахнадан туриб кўрсатиладиган томоша, иштирок этувчилар, ижрочилар ва бошқалар ҳақида томошабинларга бериладиган ахборот. А. спектаклнинг ажралмас бўлаги ҳисобланиб, труппанинг энг яхши актёрлари томонидан ижро этилган. А., одатда, бади асосида қурилиб, ҳазил-мutoйиба, қочирим ва бошқа жўрлигида олиб борилган. Ҳозирги даврда А. спектакль, концерт, цирк томошаси ва бошқалар ҳақида (муфассал маълумотларсиз) олдиндан эълон қилинадиган афиша.

АНТОЛОГИЯ (юнон. – гул тераман) – бир гуруҳ муаллифларнинг танлаб олинган асарлари (мусикий, фалсафий, адабий) тўплами. Қадим замонларда Шарк ва Юнонистонда маълум бўлган. А.га киритилган асарлар бирор шоир ёки халқнинг бадиий ижоди ҳақида маълумот беради, унинг гоёвий-бадиий кимматини кўрсатади.

АНТРАКТ (франц. – ҳаракат ўртаси) – спектаклда пардалар, концерт ва цирк томошаларида бўлимлар орасидаги таънаффус; опера, балет, драматик спектаклнинг бирон-бир пардаси (1-сидан ташқари) бошланиши олдидан чалинадиган мусикали муқаддима.

АНШЛАГ (нем. – афиша, эълон) – театр, кино ва бошқаларда билетлар тугагани ҳақидаги махсус эълон.

АППЛИКАЦИЯ (лот. – ёпиштириш) – газлама, қоғоз ва бошқа материалларга ранг-баранг газлама, қоғоз бўлакларини тикиш ёки ёпиштириш йўли б-н нақш ишлаш, безаш. Шу усулда ясалган гул, гасвир ҳам А. деб аталади.

АРТИСТ (франц. – билимдон, лотинча – касб, ҳунар, санъат) – драматик спектакль, кинода роллар, опера ва балет партиялари, эстрада концерти ва цирк номерлари ижроچиси. Театр ва кинода актёр, актриса деб ҳам юритилади. Кенг маънода санъатнинг муайян соҳасидаги ижодкор (созчи, ашулачи).

АСКИЯ (араб. – ўткир зеҳнли, ҳозир-жавоб) – ўзбек халқ оғзаки ижоди тури, фольклор жанри бўлиб, икки ва ундан

зиёд киши ёки гуруҳнинг халқ йиғинлари (сайил, тўй, байрам)да маълум мавзу бўйича бадиий сўзда тортишуви. Тарафлар баъзан даврада, баъзан карама-қарши ўтирган, турган ёки юрган ҳолда тез жавоб беришга, ўз жавобларини лўнда, сермаъно, латиф, таъсирли, жозибали ва кулгили чиқаришга ҳаракат қиладилар. Жавоб топишда қайси тараф мавзу, жанр доирасидан четлашса ёки сўз танлашда пала-партишликка йўл қўйса ўша тараф енгилган ҳисобланади. Томошабин ўз кулгиси ва эҳтиросли қийқириқлари б-н тарафлар ва уларнинг жавобларига баҳо бериб боради; мазмундор, серқочирим А.дан завқланади, саёз ва қўпол А.дан ранжийди.

АФИША (франц. – эълон) – *рекламанинг* бир тури. Спектакль, концерт ва бошқа адабий талбирлар, томошалар тўғрисида хабар берувчи махсус эълон. А. томошахоналар олдида, кўчалар, майдонлардаги махсус тахталарга ёпиштириб қўйилади.

АФОРИЗМЛАР (юнон. – ҳикматли сўз) – ҳикматли сўзлар.

БАЁЗ (араб. – оқ, оқлик) – шеърлар тўплами. Блар икки ва ундан ортиқ шоирлар шеърларидан тузилади. Илк Блар, асосан, машхур шоирларнинг ғазалларидан тузилган, кейинчалик бунга риоя қилинмаган. Блар деярли лирик жанрдаги асарлардан ташкил топади, унга насрий парчалар айрим ҳоллардагина киритилади.

БЮСТ (лот. – қуйдириш жойи, франц. – макбарадаги ҳайкал) – одамнинг кўкрак-

дан юқори – бош қисми тасвирланган ҳайкал, мукаммал ҳайкалгарошлик асари. Дастлаб Миср ва Юнонистонда пайдо бўлган, сўнг Қад. Римда портрет санъати сифатида шаклланган.

ВАМАНН – герман ва славян халқларидаги хурофий ривоятларга кўра гўрдан чиқиб, тириклар конини сўрувчи афсонавий одам–маҳлук.

ВАНДАЛИЗМ (вандален деган қад. немис қабиласи номидан) – маданий-тарихий ва *моддий бойликларни* ваҳшийларча бузиш, йўқ қилиш. В. тушунчаси 455 й.да герман қабилалари Римни талон-ғарож қилиб, кўплаб антик маданият обидаларини вайрон этганлиги тарихига бориб тақалади. Кейинчалик у жоҳиллик, маданиятсизлик маъноларида ҳам кенг қўлланила бошлаган.

ВАРВАРИЗМ (юнон. – айнан ажнабий) – маълум бир тилга чет тиллардан кириб келган, тилда тўла ўзлашмай, ёғлиги билиниб турадиган сўз ва иборалар. В., асосан, сўзлашув услубига хос, тилнинг адабий меъёрини бузади ва унинг асосий луғат таркибига қирмайди. В.дан баъзан бадний алабиётда маҳаллий муҳитни бериш, образларни хослаштиришда фойдаланилади.

ВАЛЛАСТАН (лот. – оддий, олатий) – дағал, қўпол, одобдан ташқари сўзларнинг *адабий тилда* ишлатилиши.

ГОЛЛИВУД – америка кинематографиясининг маркази. Калифорния штатининг Лос-Анжелес шаҳрида жойлашган. Фильмларни суратга олишни 1908 й.да

бошлаган. 1913–15 й.лар эса АҚШ кино *саноати* марказига айланган. 20-йиллардан «Метро-Голдвинмайер», «ХХ аср-Фокс», «Парамаунт», «Уорнер бразерс», «Коламбия», «РКО-радио» кино *компаниялари* фаолият кўрсата бошлади. Г.да Америка кинематографиясининг асосий ўзига хос томонлари шаклланди: «киноюлдуз» тизимини яратиш, кинодраматургияни стандартлаштириш, фильмларни конвейер усулида ишлаб чиқариш ва бошқалар. Г.да турли даврларда Ч. Чаплин, Э. Штрогейм, К. Видор, Ж. Форд, У. Уайлер, Ф. Капра каби кино дарғалари ишлаган.

МЕТАЛЛ (франц. – ўйиш) – бирор қаттиқ: металл, ёғоч ва бошқа юзасига ўйиб тасвир ишлаш санъати, графика тури. Шу усулда ишланган асар ва ундан босма усулида кўчирилган нусха ҳам Г. деб аталади.

АКБЮ (франц. – биринчи қадам) бирон-бир соҳада биринчи марта чиқиш (мас., *артистнинг* сахнада илк бор чиқиши).

ТАНАЗЗУЛ (лот. – таназзул, тушкунлик) – 19-а. охири 20-а. бошларидаги Европа маданиятидаги инкирозий ҳолат (таназзулга юз тутиш, умидсизлик кайфияти, ҳаётдан бешиш ва ш.к.ни) умумий тарзда ифодаловчи ном. Таназзулга юз тутиш, умидсизлик кайфияти, ҳаётдан бешиш, ёлғизланиб қолганлик каби ҳиссиётларда ўз аксини топган. 19-а. охири – 20-а. бошларида рўй берган жиддий ўзгаришлар, янгиланишлар, инкилобий жараёнларнинг етилиши ижтимоий

вокеликда зиддиятларни кучайтирди. Эскилик ва янгилик ўртасидаги кураш авж олди. Бундай ҳолатни кўрган айрим маданият, ходимлари, ижодкорлар тарих, табиат, инсон таназзулга юз тутмоқда, деган фикрга келдилар. Улар ўз асарларида ана шу таназзул, инкироз сабабларини, инсон бошига тушган таъвишлар, кийинчиликларни ақс эттиришни мақсад қилиб қўйдилар.

ДЕКОРАЦИЯ (лот. – безайман) – театрда сахнани, кинода фильм суратга олинган жой-майдон, павильонни спектакль, фильм мазмунига мослаб безаш. Д. яратишда рассомлик, ҳайкалтарошлик, меъморлик, вокелик жойини лойиҳалаш санъати, ёритиш ва бошқа воситалардан фойдаланилади. Д. яратиш Д. санъати деб аталади. Театр Д.си санъати ва кино Д.си санъати тури бор.

ДЕТЕКТИВ ФИЛЬМ (инг. – изкувар, очмоқ, фош қилмоқ) – чигал, жиноий ва давлатга қарши ишларнинг фош этилиши ҳақида ҳикоя қилувчи кино санъати асари.

ДИЛЕТАНТ (лот. – роҳатлантираман, завклантираман сўзидан) – фан ёки мусика, рассомлик, меъморлик каби санъат турларининг бирор соҳаси б-н изчил қизиқиб шуғулланган, лекин шу соҳанинг профессионал мутахассиси бўлмаган шахс, маълум маънода – хаваскор.

«**ДИЛХИРОЖ**», Д и л х а р о ш (форс. – дилни тирновчи) – ўзбек ва тожик халқларининг мумтоз рақс қўйи. Бош оҳанги ривожланиши жараёнида пешрав

услуби етакчи ўрин тутди. «Д.»нинг оммабоп яллаларга яқин ашула йўли ҳам мавжуд бўлиб, Тожикистонда «С и й н а - х у р у ш» деб юритилади.

ДИСКО – 1970-йиллар ўртасида АҚШ ва бир қанча Европа мамлакатларида қарор топган оммабоп мусиқа услуби. Д.га рақсбоп, суръати ўртача, оҳанглари қўйчан, шаклан содда намуналар хос. Д.нинг таниқли ижрочилари: «Boney M», «Silver Conventions» (Германия), Гейнор, Дайана Росс, Дана Саммер (АҚШ) ва бошқалар. 1970 й.лар охиридан Д. услуби Шарқда, жумладан, Ўзбекистонда дискотекаларда, кейинчалик эстрада ва телекиномусиқасида одат тусини олмоқда.

ДИСКОТЕКА (юнон. – диск жойи) – ёшлар мусиқа клуби. Грампластинка, магнит тасмаларига механик тарзда ёзилган оммабоп мусиқа намуналарини тинглашга нисбат берилган. Д. дастурини дискжокей (DJ – ди-жей) тузади ва шарҳлайди. Д. 1960 й.лар бошида Францияда юзага келган ва тез орада бутун дунёда оммавийлашган. Ўзбекистонда Д.лар 1970-йиллардан йирик шаҳарларда таркала бошлади.

ДУБЛЁР (франц. – икки барабар оширмак) – театрда асосий роль ижрочисини алмаштира оладиган актёр, шунингдек, кинода фильмни дубляж қилишда матн таржимаси бўйича овоз берувчи актёр, махсус тайёргарликни талаб этувчи мураккаб ва акробатик машқларни актёр ўрнига бажарувчи шахс, каскадёр.

ИЛЛЮЗИЯ (лот. – хато, алдаш, алдамчи тасаввур) – сезгиларнинг номукаммаллиги, алданиши натижасида борликни, воқеликни нотўғри идрок этиш, нотўғри бўлган, ўхшаб кўринган нарсалар ҳодисани тўғри деб қабул қилиш.

ИМПРОВИЗАЦИЯ (лот. – қутилмаган, беҳосдан) – шеър, мусика ва бошқаларни олдиндан тайёргарликсиз, ижро давомида ижод этиш, актёр ўйинида беҳосдан пайдо бўладиган илҳом, ижодий фантазия, рухий кўтаринкилик, фикр, сўз, оҳанг ва тасвирнинг эркинлиги. Актёр ўйинидаги И. ижро этилаётган ролни жонлантиради, унга янги маъно беради.

КАРИКАТУРА (итальянча – бўрттирма, ошириб юбормок) – аниқ ижтимоий танқидий йўналишга эга бўлган тасвирий санъат тури, графика соҳаси (рангтасвир ва ҳайкалтарошликда жуда кам қўлланилади), ҳажв ва кулгили қилиб ишланган расм. Тасвирда кулгили ҳолат реал ва фантастик воқеалар б-н йўғрилган ҳолда яратилади, характернинг ўзига хос томонлари бўрттирилиб, аччиқ кулги туғдирадиган қилиб тасвирланади. Тасвирдаги маънони изоҳлаш ва тасвирнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида К.га матн (баъзан шеър) илова қилинади. К. хусусиятлари кад. Миср тасвирлари, Юнонистон ваза безаклари, Рим фрескаларида, япон ва хинд миниатюраларида учрайди. Айниқса, Уйғониш даврида К. кенг ривож топди. Ўзбекистонда сатирик жур.

лар (айниқса, «Муштум» жур.и) нашри К. жанри тараққиётига замин яратди. Мустақиллик даврида К. боқимандачилик, гиёҳвандлик, қаллоблик, ақидапарастлик қабиларни фош этишда долзарб аҳамият касб этмоқда.

КАРНАВАЛ (лот. – ажойиб арава, байрам маросимлари кemasи) – асосан, очик ҳавода ўтказиладиган театрлаштирилган ўйинлар, кўча намойишларидан иборат оммавий сайилнинг бир тури. Йил фаслларининг алмашув, баҳорги дехқончилик ва бошқа байрамлар б-н боғлиқ мажусийларнинг маросимларидан бошланган. К. номи 13-а.да Италияда вужудга келган.

КЛАССИКА (лот. – намунали) – антик давр Юнонистон, эллинизм ва Кад. Рим адабиёти ва санъати, кенг маънода – инсониятнинг бадий меросидаги оламшумул қимматга эга бўлган, энг мукаммал асарлар. Адабиёт ва санъатдаги ижоди бутун дунёда тан олинган, асарлари катта ғоявий-бадий қимматга эга бўлган машҳур усталар классиклар деб юритилади.

КЛАССИЦИЗМ – антик даврда ўз ривожининг юқори чўққисига эришган кад. Юнон ва Рим санъати меросида шаклланиб, унга тақлид қилиш натижасида юзага келган адабиёт ва санъатдаги услуб, йўналиш. К. тарафдорлари 17–19-а.ларда Францияда, кейинроқ Европанинг бошқа мамлакатларида Уйғониш даври аъёнalarини давом эттирган ҳолда (инсон ақл заковатига ишониш, антик

давр яратган идеал мутаносибликни ва нисбатларни тан олиш ва эъзозлаш), ўз замонасининг ижтимоий ҳамда эстетик талабларига жавоб тариқасида вужудга келган.

КЛИП (франц. – думалок, ролик) – техноген санъатнинг бадий (аудиовизуал) шаклларида бири. Унда кино ва мусиканинг ифода воситалари, шунингдек, ахборот технологиялари мужассам бўлади. К. 20-а.нинг 80-йиллари (Ўзбекистонда 90-йиллар)да ривож топиб, ҳозирда ўз таъсирчанлиги, оммавийлиги туфайли жаҳон томоша *индустрия*сида муҳим ўрин тутди. К.нинг асосий 3 тури мавжуд: мусикали, ижтимоий мавзудаги ва *реклама* К.лари.

КОЛЛЕКЦИЯ (лот. – тўплаш, тўплам) – бир турдаги ёки умумий мавзуда бирлаштирилган нарсалар ёки санъат асарлари (жумладан, китоб, қўлёзма, картина, *гравюра*, чинни, марка, танга ва ҳ.к.) тўплами.

КОЛЛИЗИЯ (лот. – карама-қаршилик, тўқнашиш) – бадий асарда характерлараро ҳамда характерлар б-н шароит, муҳит ўргасидаги зиддият. К. конфликт атамасининг синоними тарзида ҳам қўлланади. Бу атамани биринчи бўлиб Гегель *эстетика* илмига олиб кирган.

КОМПОЗИЦИЯ (лот. – тузилиш, бирлашиш, боғланиш) – бадий асарнинг мазмунан, характери ва мақсади жихатидан боғланган қисмларининг жойлашиши.

КОНКУРС (лот. – тўқнашиш, учрашиш) – иштирокчилар, тақдим этилган

ишлар ва ҳ.к. орасидан энг яхшиларини танлаб, саралаб олиш учун ўтказиладиган мусобақа, танлов.

КОНСЕРВАЦИЯ (лот. – сақлаш) – тарихий ва маданий ёдгорликлар (меъморий иншоотлар, археологик топилмалар, тасвирий ва амалий санъат асарлари, китоб, қўлёзма ва бошқалар)ни дастлабки ёки К.га тушган вақтдаги қиёфаси, чидамлилигини узоқ муддатга сақлашни таъминловчи чора-тадбирлар йиғиндиси.

КУЪИЗМ – Ғарбий Европа тасвирий санъатида 20-а. бошларида вужудга келган, нарсаларни содда геометрик шакллар (шар, конус, куб ва бошқа) комбинацияси тарзида тасвирлашдан иборат модернистик оқим. Дастлаб Францияда пайдо бўлган (1908–10). Намояндалари П. Пикассо, Ж. Брак, Х. Грис, Ж. Гри ва б.

КУЛЬМИНАЦИЯ (лот. – тепа, чўққи) – адабиётда воқеа-ҳодисалар, конфликтлар ривожининг энг муҳим, энг кескинлашган пайти, туғуннинг ечими бошланадиган лаҳза.

КЎРГАЗМА – инсоннинг моддий ва маънавий фаолияти соҳаларидаги ютуқларни оммавий намойиш этиш. Ҳозирги замон К.лари мақсадларига кўра, *савдо* (асосан, *тижорат* мақсадида уюштирилиди), маърифий ва тарғибот (бадий, илмий-техника, *саноат*, транспорт ва б. соҳалардаги ютуқларни тарғиб қилиш) каби кўринишда бўлади.

ЛАЗИМ – Хоразм халқ куйи ва рақси. Куй кичик муқаддима ва 3 қисмдан иборат.

рат. 6/8 ўлчовли гул уфори усулида ижро этилади. Рақс секин ва оддий ҳаракатлар б-н бошланади – олдин бармоқлар, биллаклар, елка ва кейин бутун тана жонлана бошлайди. Сўнгра бирданига кўл, оёқ, тана иштирок этадиган мураккаб ҳаракатлар уланиб кетади. Куйининг бир қисми такрорланган ҳолда рақс ҳаракатлари алмашиб боради. Куй характери ўзгариши ва суръати б-н рақс тобора қизғинлаша бориб, кескин ҳолда тамом бўлади.

ЛАУРЕАТ (лот. – лавр баргларида қилинган чамбар тақилган) – давлат мукофоти ёки халқаро мукофотга сазовор бўлган шахс, шунингдек, танловлар (асосан, бадий танловлар) ғолиби. Л. атамаси Юнонистонда пайдо бўлган. У ерда бирор мусобақа ғолиблари «ғалаба тожи» сифатида дафна дарахти япроқларидан қилинган фахрий гулчамбар б-н тақдирланган. Бундай одат кейинчалик Қад. Римда ҳам тарқалган. Ғолибларни дафна гулчамбарлари б-н тақдирлаш ҳозирга қадар сақланган.

МЕЛОДРАМА (юнон. – кўшиқ, куй ва драма) – мусиқий-саҳнавий жанр. 18-а. да Европа санъатида ривож топган. Қаҳрамонларнинг монолог ва диалоглари мусиқа жўрлигида ижро этилганлиги б-н ажралиб туради. Илк намунасини Ж. Ж.Руссо (1762, «Пигмалион» лирик саҳналари) яратган.

МЕМОРИАЛ ИНШООТЛАР (лот. – хотира) – атоқли арбоблар, халок бўлган қаҳрамонлар ва муҳим тарихий воқеалар

шарафига барпо этилган бадий мажмуа; тасвирий санъат асарлари (хайкал, макбара, қабр тоши, сағана, эҳром, зафар арки ва бошқалар).

МЕМУАР (франц. – хотира, эсдалик) – ёдном, эсдалик – реал воқеа-ҳодисалар иштирокчиси ёки гувоҳининг ўтмиш ҳақидаги хотира асари. М. асар яратини Шарқ адабиётида қад. анъаналарга эга. Носир Хисравнинг «Сафарнома», Зайниддин Восифийнинг «Бадое ул-вақое», Бобурнинг «Бобурнома» асарлари М. асарининг намуналаридир.

МОДА (франц. – меъёр, усул, қоида, кўрсатма) – турмуш ёки маданиятда кийим-кечак, рўзгор буюмларига нисбатан муайян дид ёки қизиқишнинг маълум вақтгача устувор бўлиши. Услубдан фаркли ўларок турмуш буюмлари ва бадий асарнинг ташқи шакллариининг қисқа муддатли ҳамда юзаки ўзгаришларини ифодалайди. Тор маънода – кийим шакли ва намуналари ўзгариши.

МОДЕРНИЗМ – 19-а.нинг 2-ярми – 20 асрнинг 50–60-йилларида Европа, АҚШ адабиёти ва санъатида ривож топган оқим ва йўналишларнинг умумий номи. Бадий ижоднинг мумтоз анъаналаридан воз кечиш, ижодкор ўз шахсий кечинма, таассурот ва тасаввурларини устун қўйиши, бадий шаклларни янгилаш жараёнига алоҳида аҳамият бериш улар ижодига хос бўлган хусусиятлардир. М. вакиллари *реализм*га қарши курашди, *классицизм* (академизм)га хос бўлган ижодий тамойилларни инкор этишга интилди.

МОНУМЕНТ (лот. – ёдгорлик) – йирик тарихий воқеа, буюк жамоат арбоби ва бошқалар шарафига бунёд этилган йирик ҳажмдаги ёдгорлик, ҳайкал. Одатда, М. меъморий ансамблда ғоявий ва ҳажмли кенгликнинг асосини ҳосил қилади ёки ҳайкалли меъморий мажмуанинг таркибига қиради.

НАТУРАЛИЗМ (франц. – табиат) – 19-а. нинг 60-йиллари Францияда, 19-а.нинг сўнги чорагида Европа, АҚШ адабиёти ва санъатида пайдо бўлган ва реал борлиқни объектив (ўз ҳолича), аниқ ва ҳиссиз акс эттиришга интилган оқим, ижодий метод. Н. табиий фанларда эришилган муҳим муваффақиятлар таъсирида юзага келган. Асосий тасвир объекти – инсон, унинг табиий ва физиологик ҳаёт тарзи; табиат ва атроф-муҳитни унинг маиший ва моддий муҳити деб билган.

НАТЮРМОРТ (франц. – жонсиз табиат) – тасвирий санъат жанри. Инсоннинг атрофини ўраб турган реал маиший муҳитда жойлашган ва *композиция* жиҳатидан яхлит гуруҳни ташкил қилган нарсалар тасвирланади.

«ОММОВИЙ МАДАНИЯТ» – ахлокий бузуқлик, зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг минг йиллий анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган таҳдидлар.

ПАВИЛЬОН (франц., лотинча – чодир) – атрофи очик, енгил ва ихчам қурилган

қўшқсимон иморат, шийпон; вақтинча ёки доимий фойдаланиш учун қурилган енгил иншоотлар (*кўрғазма*, кино, фото, *савдо* П.лари ва х.к.). Театрда – интерьерни гавдалантирувчи декорация.

ПАННО (франц. – мато бўлаги) – атрофи нақш чизик ёки бўрттириб ишланган хошия б-н чегараланган тасвир, бўртма тасвир, нақшли девор бўлаги; махсус жойга мўлжаллаб ишланган рангтасвир асари ёки бўртма тасвир (рельеф).

ПАНОРАМА (юнон. – кўриниш) – тасвирий санъат тури; айлана тарзли зал деворига горизонтал қошлаб ишланган картина. *Иллюзия* ёрдамида воқеани жонли гавдалантириш мақсадида картина олдида бутафор ва реал нарсалар (бинолар, жойлар, турли макетлар, кишилар, ҳайвонлар, нарсаларнинг шакллари) жойлаштирилади. П. сунъий ёритишга мўлжалланади. Томошабинлар П.ни зал марказидаги махсус майдончадан кўрадилар. Дастлабки П. 18-а. охирида (ирланд рассоми Р. Баркер томонидан) яратилган, 19-адан кенг тарқалган, батал жанридаги П. оммалашган.

ПАНТОМИМА (юнон. – фақат тана ҳаракати б-н ўйновчи актёр, таклид) – сахна санъати тури. Унда бадний образ сўзсиз, мимика, имо-ишора, гавдани ҳар мақомга солиш орқали яратилади. П. Европада Юнонистон ва Римда, Осиёда Хитой, Ҳиндистон, Хоразм, Бақтрияда мил. ав. 5–4 а.ларда юзага кела бошлаган. Ўрта асрларда П. катта бир санъатга айланиб, қўпгина жанр-

ларда (драма, фожиа, эртак, памфлет каби) қўлланди. Баъзан мусика, ашула, ҳатто декламация (суханпардозлик) б-н қўшиб олиб борилади. 20-а.да П.да Марсель Марсо машҳур бўлди.

ПАРАД (франц., испанча, лот. – тайёрлайман) – расмий байрамлар муносабати б-н қўшинларнинг жанговар техника билан, физкультурачилар (спортчилар) ва бошқа жамоаларнинг тантанавор саф тортиб ўтиши.

ПАРОДИЯ (юнон. – зид қўшиқ) – адабиёт, театр, мусика ва эстрада жанри, кулги санъати, ҳажв ва ҳазил турларидан бири. Ўзига хос ҳаракат тарзи, шунингдек, бирор услуб, йўналиш, жанр ёки муайян коллидаги нутқ ва бошқаларга ҳажвий, киноявий ва юмор б-н ёндашиш мақсадини кўзлаб қилинган онгли тақлид.

ПАРТЕР (франц. – ер бўйлаб) – театр, киносинем ва концерт залларидаги томошабинлар ўтирадиган, саҳнага нисбатан паст жой.

ПИКТОГРАФИЯ (лот. – чизилган, тасвирланган ёзув) – ёзувнинг ривожланиш босқичларидан, фонетик ёзувдан олдинги ёзув тури: муайян ахборот мазмунини бирон-бир расм ёки қатъий кетма-кет келган расмларда акс эттириш усули. Америка индейслари, Тропик Африка халқлари, Австралия ва Океания туб аҳолиси, Сибирдаги айрим элатлар (юкагир, нанай ва бошқа) орасида тарқалган ва ҳатто 20-а.гача амал қилиб келган.

ПЛАГИАТ (лот. – ўғирланган) – бировнинг асарини ёки ундаги фикрларни ўзи-

ники қилиб кўрсатиш, адабий, ижодий ва илмий ишдаги ўғирлик.

ПОН-МУСИҚА (инг. – оммабоп мусика) – 20-а.да қарор тошган снгил (кўнгилочар) мусика услубларининг умумий ифодаси. Дастлаб (1950-йилларда) фақат рок мусикага нисбатан қўлланилган. Ҳозирда кўнгилочар тижорий мусиканинг барча жанр ва услубларига нисбатан ишлатилади.

ПОРНОГРАФИЯ (юнон. – фахш, бузук ёзув) – адабиёт, тасвирий санъат, театр, кино, компьютер дастурлари, видео ва овоз ёзувлари, телекўрсатув ва радиоэшиттиришларида жинсий ҳаётни вулгар-натуралистик, беҳаёларча тасвирлаш, бадий ёки илмий аҳамияти бўлмаган ҳолда тайёрлаш ҳисобланади.

ПРЕМЬЕРА (франц. – биринчи) – спектакль, эстрада, цирк томошалари, янги кинофильм (телефильм)нинг биринчи бор оммавий намоиши қилиниши.

ПРОДЮСЕР. Продюсер (инг. – яратиш) – ривожланган мамлакатларда фильм ишлашда ғоявий-бадий ва ташкилий-молиявий жиҳатдан назорат қилишни амалга оширувчи кинокомпаниянинг ишонган кишиси. *Режиссёр*, актёр, сценарийчилар ҳам продюсер бўлиши мумкин.

ПРОЛОГ (юнон. – муқаддима) – театр, мусика ёки адабий асарнинг кириш қисми, муқаддимаси.

ПРОТОТИП (юнон. – биринчи тип) – бадий образ (тип)га асос бўлган реал шахс. Автобиографик ва *мемуар* асарларда, лирика ва ҳужжатли насрда, шу-

нингдек, портрет санъати ва ҳайкалта-рошликда бошқа жанрлардагига нисба-тан кенгрок фойдаланилади.

ПУТТИ (итальянча – гўдак) – кичик ўғил болаларни (баъзан қанотли ҳолда) тасвирлаш. Уйғониш даври, шунингдек, 17–18-а.лар санъатида энг севимли безак усули. П. санъатда илоҳий ибтидонинг қарор топишидан гувоҳлик беради.

РАКУРС (франц. – қискартирмак) – тасвирий санъатда турли нарсаларни перспектив қискартириб акс эттириш. Кино санъатида – бир жойда турган ёки ҳаракатдаги кинокамера орқали бир объектнинг турли томонлардан суратга олиниши. Воқеани, кишини ҳар томонлама кўрсатиш имконини беради.

РЕАЛИЗМ (лот. – моддий, ҳақиқий) – адабиёт ва санъатда воқеликни, ҳаётни ифода воситалари орқали, бадий образларда бугун тўлалиги б-н ўзига ўхшаш шаклларда ҳаққоний акс эттириш усули. Адабиётда Р. – ҳаётни воқеликдаги воқеа ва ҳодисаларга мувофиқ равишда образлар орқали акс эттириш методи.

РЕЖИССЁР (лот. – бошқараман) – спектакль; фильм, теле ва радио кўрсатув ва эшиттиришларини, эстрада ва цирк дастурларини сахналаштирувчи шахс. Ўз ижодий ўйлари, мақсади асосида томошанинг барча иштирокчилари – актёр, рассом, композитор, кинода оператор ишини бирлаштириб, янги томошавий воқелик яратади.

РЕНЕССАНС (франц. – уйғониш, қайтадан юзага келиш, тикланиш) –

инсониятнинг маънавий ва ғоявий таракқиётидаги уйғониш, кўтарилиши даври.

РЕПЕРТУАР (франц., лот. – рўйхат, изохлаш) – драма театри, мусикали театр, эстрада концерти ёки айрим артист томонидан ижро этиладиган асарлар мажмуи.

РЕПЕТИЦИЯ (лот. – қайтариш) – театр, эстрада, цирк томошалари, концерт дастурлари, айрим чиқишлар, сахналарни (*режиссёр* раҳбарлигида) кўп марта (бутунлай ёки қисман) такрорлаш орқали тайёрлашнинг асосий шакли.

РИТОРИКА (юнон. – нотиклик) – нотиклик назарияси ва санъати. Мил. ав. 5–4-а.ларда Юнонистонда юзага келиб, мил. ав. 3–2-а.ларда тизимли фан шаклини олган. Р. 5 қисмдан иборат бўлган: материални топиш, жойлаштириш, сўз б-н ифодалаш, ёдлаш ва таллаффуз қилиш.

РОК-Н-РОЛЛ (инг. – чайқал ва айлан) – оммабоп мусика жанри, рок мусиканинг илк шакли. 1950 й.ларда АҚШнинг турли миллий анъаналари негизида юзага келган. Унда шаҳарда яшовчи қора танли аҳоли орасида оммалашган ритмэнд-блюз (раксга мослаштирилган блюз), кантриэндвестерн (фермерлар фольклори), буги-вуги ва бошқа услублар ўзаро гуташган. Р. ўзининг эхтиросли оҳанглари, жўшқин усуллари, янги ва эркин ракс (айникса, бел ва тизза) ҳаракатлари б-н тез орада ёшларни ўзига жалб қилиб, ёшлар мусикасига асос солди. Рок мусикада жўшқин ритм, баланд товуш (динамика), ғайратли ва эхтиросли қуйлаш

услуги, қўшиқ матнларида қўпол (адаб-сиз) иборалар кенг ўрин олган. Р. асосида 1950–60 й.ларда янги (твист, шейк, мэдисон ва бошқа) рақслар юзага келган. Рокмузыка Америка ва Европа ёшларининг жамиятдаги иқтисодий, сиёсий ва ахлоқий қадриятларга қарши ижтимоий (битниклар, хиппи, кейинчалик панклар ва бошқа) ҳаракатларнинг маънавий асоси сифатида йирик маданий жараён бўлиб ривож топган. Р.нинг таниқли ижрочилари: Э. Пресли; «Битлз» гуруҳи ва х.к.. Ўзбекистонда биринчи рок музика гуруҳлари 1960 йилларнинг 2-ярмида пайдо бўлган («Киберглар», 1967, «Сигма», 1968 ва б.). Улар *репертуаридан* Европа рок музикаси намуналари б-н бирга қайта ишланган ўзбек халқ куйлари, Ўзбекистон композиторлари асарлари ҳам ўрин олган. 1970-йилларда асосан, фолк-рок («Ялла», «Квазарлар», «Наво» ва б.), жаз-рок («Синтез», «Интер», «Сато»), кейинчалик хэви-метал («Рейс09», «Дау-метал») каби ва б. услублар ривож топган.

РОМАНС (испанча – романча, роман тилига оид) – камер музика жанри, чолғу жўрлигида яккахон хонанда ижросига мўлжалланган музикаий-шеърый асар. Ўрта асрлар ва Уйғониш даврида пайдо бўлган Р. 18-а. охирида кенг тарқалган ва аслзодаларнинг нафис мажлисларида ижро этилиб келган мадригал (ишқий мавзудаги кофиясиз шеър) руҳидаги қўшиқларни сиқиб чиқарган.

РОМАНТИКА (франц. – роман тилида ҳикоя этиш) – кишида зўр кўтаринки рух

уйғотадиган, уни улугликка илҳомлантирадиган ғоя ва ҳис-туйғулар б-н тўлиб-тошган нарса, дунёни юксак эмоционал ҳис этишга ёрдам берадиган вазият, турмуш шароити.

РОМАНТИЗМ – 18-а. охири – 19-а. биринчи чорагида Европа ва Америка адабиёт-санъатида пайдо бўлган, *классицизм* қонун-қоидаларига қарши чиқиб, миллий ва индивидуал ўзига хосликка, идеал қаҳрамонлар ва туйғуларни тасвирлашга интилиш б-н ажралиб турувчи оқим, йўналиш.

САРКАЗМ (юнон. – гўштни нимталайман, пора-пора қиламан) – комиклик тури, бадий услуб воситаларидан бири; масхараб фош этувчи муросасиз кулги асосига қурилган фикр-мулоҳаза. Захарханда, истехзоли аччиқ киноя. Бирок С.да объектга муносабат киноядигдек «ювош, беозор», «ҳазил» шаклида бўлмайд, аксинча, қаҳр, ғазаб, нафрат оҳанги сезилиб туради. Унда объектни ер б-н яқсон этувчи, беомон, ҳақоратомуз баҳо очик ва яланғоч ифодаланади. С. лирик ва драматик жанрларда, *публицистика*, юмористик ва ҳажвий асарларда, шунингдек, нотиклик санъатида кенг қўлланилади.

САТИРА (лот. – курама, ҳар хил нарса) – комиклик тури, тасвир объектини аёвсиз кулги воситаси орқали англаш. Воқеликни бадий акс этиришнинг ўзига хос усули бўлиб, унда жамиятдаги бемаъни, асоссиз, нотўғри ҳодисалар, иллатлар фош қилинади. Воқеаларнинг реал кўри-

нишини ўзгартириб, ошириб, бўрттириб, муболага қилиш, кескинлаштириш ва шартлиликнинг бошқа қўлгина турлари ёрдамида яратилган образ орқали С. объектига «ишлов» берилади.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ (франц. – ҳис-туйғу) – 18-а. 2-ярми – 19-а. бошида Европа ва АҚШ адабиёти ва санъатидаги оқим. С.да ҳиссиёт яхшилик ва ёмонликни белгиловчи, инсоннинг қадр-қиммати аниқловчи асосий меъёр сифатида талқин қилинади.

СЕРЕНАДА (итальянча – оқшом) – Европада эшик ёки дераза ортида туриб маъшуқага бўлган ҳисларни ифодаловчи ишқий қўшиқ. Италияда пайдо бўлиб (16-а.), жан. роман халқлари орасида кенг тарқалган. Кейинроқ камер вокал мусиқа жанрига айланган ва операда ҳам қўлланилган.

СОЛНОМА. Тарихий солнома – мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, маданий, иқтисодий ҳаётида рўй берган муҳим воқеалар тадрижий равишда баён этиб борилган ёзма ёдгорлик. С., одатда, тарихий воқеаларнинг бевосита иштирокчиси томонидан ёзилган.

СУФЛЁР (франц. – пуфламоқ, айтиб турмоқ) – театр ходими; пьесанинг матнига кўра (мусиқали театрда клавир бўйича) *репетиция* ва спектаклнинг кетишини кузатади, зарурат туғилса, томошабинга сездирмай актёрга роль сўзларини айтиб туради.

СЦЕНАРИЙ – пьеса мазмунининг қисқа баёни, *импровизация* театри, томошаси,

балет спектакллари, оммавий томоша ва бошқа ўйинлар яратиладиган *сюжет* тузилиши; кино санъати ва телевидение воситалари ёрдамида гавадалантириб кўрсатишга мўлжалланган адабий асар.

СЮЖЕТ (франц. – предмет, мазмун, нарсa) – бадий асар мазмунини ташкил этадиган, бир-бири б-н ўзаро боғлиқликда кечадиган, қаҳрамонлар ўртасидаги алоқалардан таркиб топган воқеалар тизими.

СЮРРЕАЛИЗМ (франц. – ўта реализм) – 20-а.нинг 10-20-йилларида француз адабиётида пайдо бўлиб, тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, театр, кино соҳаларига, кейинчалик бошқа мамлакатларга ҳам тарқалган авангардлик йўналиши. Бу йўналиш вакиллари аклий фаолиятдаги, ҳатто жамият ҳаётидаги шаклланган тизимни тубдан ўзгартириш даъвоси б-н чиққанлар. Улар мияга илк бор келиб қолган сўз, нутқ парчалари, турли-туман хаёлларнинг дастлабки, қутилмаган бир ҳолатдаги ажабтовур шаклини ҳар қандай ижодий фаолиятнинг хамиртуруши, асоси, деб эълон қилган.

ТАНГО – 18-19-а.лар оралиғида Лотин Америкасида кора танли аҳолининг ракс ва қўшиқлар б-н ўтказиладиган ҳар қандай байрам ҳамда шу байрамлар ўтадиган жой ифодаси) Замонавий бал ракси. 19-а. 2-ярмида андалусийча Т., креолча Т., аргентинча Т. каби турлари оммалашган. Ижрочилар жуфт бўлиб, бир-бирининг елкаларини ушлаб раксга тушади.

1910 й.ларда Парижда аргентинча Т. асо-сида европача Т. ривож топиб, ўзига хос, алоҳида эҳтирос б-н ижро этиладиган салон ва эстрада ракси (кейинчалик, куй ва ашула) сифатида бутун дунёда таркалди. Ўзбек эстрада санъатида 1950-й.лар охирида Б. Зокиров ижросидаги «Арабча танго» (суриялик бастакор Дарис аль-Атрашнинг Я. Френкель қайта ишлаган ашуласи) б-н кириб келди.

ТАҚРИЗ (араб. – ижобий баҳо) – адабий танқид жанри; янги бадий, илмий ёки илмий-оммабоп асар таҳлили. Т.да асар-нинг библиографик тавсифи, шунингдек, мазмуни, унда кўтарилган муаммолар, асарнинг ғоявий-бадий хусусиятла-ри, муаллиф ижодида, адабиётда тутган ўрни хақида маълумот бўлади, асарга баҳо берилади, унинг асосий фазила-лари ва нуқсонлари кайд қилинади.

ТАТУИРОВКА (франц. – расм, белги чизиш) – игна ёки бошқа нарса воситаси-да махсус бўёқ б-н инсон танасига расм, тасвир тушириш ёки сўз ёзиш.

ТРАГЕДИЯ (юнон. – эчки қўшиғи, Қад. Юнонистонда вино ва хурсандчилик маъбуди Дионис шарафига эчки кур-бонлик қилинаётган пайтда айтилган қўшиқ) – ўта кескин, ўткир ва келишти-риб бўлмайдиган ҳаётий зиддиятларни тасвирловчи ва кўпинча қахрамоннинг ўлими б-н тугалланувчи драматик асар, фожа.

ТРИЛЛЕР (инг. – асабий титрок, ҳая-жонланиш) – саргузашт фильмлар, бадий асарларнинг томошабинлар ва ўқув-

чиларда ташвиш, ваҳима, безовталиқ, кўркув уйғотувчи ўзига хос воқеа, эпи-зодлари бўлган алоҳида тури.

УТОПИЯ (юнон. – йўқ жой; ҳаёлий жой, фаровон жой) – илмий асослаб берил-маган идеал ижтимоий тузум тасвири; илмий *фантастика* жанри; ижтимоий катта ўзгаришларнинг нореал режалари акс этган барча асарларнинг аталиши. У. термини Т. Морнинг «Утопия» асари но-мидан олинган. Бу тушунча кейинчалик адолатли ижтимоий тузум тимсоли – бир ҳаёлий мамлакат тавсифи сифатида қўл-ланиладиган бўлди.

ФАНТАСТИКА (юнон. – ҳаёлан тас-вирлаш санъати) – бадий санъат тури. Ф.нинг шакли мифологик тушунчалар-ни, эртакларни тасвирлашда кўринади. Инсон тасаввурида хайрон қолдирарли ҳаёлий образлар ва ҳодисалар, тўқима ҳолатлар, ажойиботлар олами бадий асарда воқеликка, ҳаёт ҳақиқатига кара-ма-карши қўйиб тасвирланади. Шунинг учун ҳамма нарса ва ҳодисалар жиддий ўзгарган, бўрттирилган, таажужбланги-радиган даражада бўлади.

ФЕСТИВАЛЬ (лот. – қувноқ) – мусика, театр, кино, эстрада, цирк санъати ютуқ-лари кўригидан иборат оммавий байрам. Илк бор 18-а. бошларида Буюк Брита-нияда юзага келган. 20-адан халқлараро кенг тарқалган. Миллий ва халқаро фес-тиваллар бўлади.

ФЕОДАЛИЗМ (инг. – халқ билимдонли-ги, донолиги) – халқ ижодини ифодалов-чи термин. Фанга 1846 й.да инглиз архе-

ологи У. Ж. Томс олиб кирган. 1880–90 й.ларда Ф. термини кўплаб мамлакатларда, жумладан, Россияда ҳам қўллана бошлаган. Ўзбекистонда дастлаб, «оғзаки адабиёт», «оғиз адабиёти» атамалари қўлланган. Ф. термини 30-йилларнинг ўрталаридан ишлатила бошлаган. 1939 й.ларда Ходи Зарифнинг «Ўзбек фольклори» *хрестоматия*си нашр этилган, бу термин ўзбек фольклоршунослигида мустаҳкам ўрин олди.

ФУНКЦИОНАЛИЗМ – 20-а. меъморлигидаги бино ва иншоотларнинг маиший эҳтиёжлар, ишлаб чиқариш талабларига жавоб берадиган қилиб қуришни талаб этувчи йўналиш. Ф. қурилиш техникаси ютуқларидан кенг фойдаланди, янгича лойиҳалаш усулларига эътибор қаратди.

ФУТУРИЗМ (лот. – келажак) – 20-а. бошларида Европа адабиёти ва санъатида пайдо бўлган, адабиёт ва санъатдаги бадиий ва маънавий мерос анъаналарни инкор этиб, анъанавий маданият б-н алокани узишни, замонавий маданиятни тарғиб қилган оқимлардан бири. Италиян футуристлари бадиий меросдан воз кечиш б-н бирга куч ва зўравонликни тарғиб қилиб, урушни «дунё гигиена-си» сифатида мадҳ этган, айримлари эса кейинчалик Муссолини томонига ўтиб кетган.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ (лот. – фукароликка, давлатга тааллуқли, тамаддун) – кенг маънода – онгли мавжудотлар мавжудлигининг ҳар қандай шакли; маданият

сўзининг синоними. Бу термин кўпинча моддий маданият маъносида ҳам қўлланилади. Маданиятнинг замон ва маконда чегараланган тарихий типи (Миср Ц.си, Месопотамия Ц.си ва бошқалар); Ц. тушунчаси 18-а.да «маданият» тушунчаси б-н узвий боғлиқ равишда пайдо бўлган.

ЦИТАТА (лот. – чакирмоқ, даъват қилмоқ, номламоқ) – бирон матндан, адабий ёки мусикий асардан айнан кўчирилган парча, иктибос.

ШОУ (инг. – кўрсатиш, томоша, намоиш қилиш) – оммавий томошабинлар ва тингловчиларга мўлжалланган дабдабали, телевизион ёки концерт эстрада томошаси.

ШОУ-БИЗНЕС – шоу ташкил этиш б-н боғлиқ *тадбиркорлик* фаолияти, шоу ташкил этиш йўли б-н *даромад* топиш.

ЭКЗОТИКА (юнон. – бегона, ўзгача) – бир мамлакатга хос бўлиб, узоқдаги бошқа мамлакат халқига кизик, ғалати, ғайриоддий кўринадиган нарсалар, урф-одатлар.

ЭКСТРАСЕНС (лот. – таъсирчан, сезгирликдан ортиқ) – атроф-муҳитни, борликни (сезги аъзолари иштирокисиз) идрок қилиш ҳамда ўзгача киши ва ҳайвонларга таъсир ўтказишда ғайритабиий қобилиятга эга бўлган шахс.

ЭПИГРАФ (юнон. – устдаги ёзув) – бутун адабий асар ёки асар қисмининг бошида берилган ва унинг мазмунини ифодалайдиган *цитата*, ибора, мақол ва ш.к.

ЭПОПЕЯ (юнон. – кўшиқ, ривоятлар тўплами) – тарихий воқеалар (мардо-

навор, жасур ишлар б-н боғлиқ давомли воқеа-ҳодисалар) тасвирланган йирик эпик асар.

ЭСТРАДА (франц. – тахтасупа, мин-бар) – артистлар ва оркестр концерт-томошалари учун мўлжалланган сахна, баланд жой, супа, шунингдек, оммавий сахна санъатининг ашула, рақс, акробатика, бадий ўқиш, кичик-кичик драматик ва ҳажвий асарларни ўз ичига олган бир тури ва шулар асосида ташкил этилган концерт-томошалар.

ЮБИЛЕЙ (лот., қадимги яҳудийча – ҳар 50 й.да нишонланадиган йил сўзидан) – тарихий воқеалар, буюк шахслар ҳаёти ва фаолиятининг, бирор ташкилот, муассаса ва бошқаларнинг йиллигини кенг жамоатчилик томонидан тантанали равишда нишонлаш маросими. Ю.и нишонлана-

диган шахс, ташкилот, муассаса юбилей хисобланади.

ЮМОРИЗМ (инг. – хулқ, феъл-атвор, кайфият) – кулги б-н хайрихоҳликни ўзида мужассам этган комиклик тури. Бадий адабиётга мансуб юмористик асарда ёзувчи ижтимоий ҳаётдаги, шахсий турмушдаги, хусусан, айрим кишилардаги баъзи камчилик нуқсонлардан кулиб, уни танқид қилади. Бунда ёзувчи танқид қилинаётган объектнинг йўқотилишига тарафдор эмас, унга ачинади, ундаги мавжуд камчиликнинг тузалишини истайди. Енгил танқид, ҳазил руҳи б-н юмор *сатира*дан фарқ қилади. Сатирик асарда ижтимоий ҳаёт ҳодисалари заҳарханда кулги орқали фош этилса, характердаги нуқсонлар ҳазил-мutoйиба, киноя б-н танқид қилинади.

САЛОМАТЛИК ВА ЭКОЛОГИЯ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АБУЛИЯ – кишининг хафсаласиз бўлиб қолиш, фаолиятга рағбат йўқолиши (иродасизлик); рухий касалликларга ҳос ҳолат.

АДАПТАЦИЯ – тирик организмнинг ўзгариб турадиган ташқи муҳит шароитлари, яшаш муҳитига ўрганиб, мосланиши, муҳитни ўзлаштириб олиши; жумладан, акклимативация – иклимга мосланиш ҳам А.дир.

АЛКОГОЛИЗМ (араб. – майин кукун, спирт) – ашаддий ичкиликбозлик, соғлиққа ва меҳнат қобилиятига зарар етказадиган даражада мунтазам равишда меъридан ортиқ спиртли ичимликлар ичиш, алкогольга берилиш натижасида келиб чиқадиган касаллик.

АМБУЛАТОРИЯ (лот. – юриб бажариладиган) – қатнаб даволанадиган кичик тиббий муассаса. А.лар кўпроқ кишлоқ жойларида ташкил этилади. Унда асосий касалликлар (ички, жарроҳлик, аёллар касалликлари) мутахассислари ишлайди. Шу б-н А. поликлиникадан фарқ қилади. Маълумотларга қараганда, Туркистонда

А.га ўхшаш шифохоналар қад. замонларда ҳам бўлган. 17-а.да Бухородаги машҳур «Буқъаи дор уш-шифо» касалхонаси қошида қатнаб даволанадиган беморлар учун махсус бўлим ташкил қилинган. Ўзбекистонда биринчи А. 1878й. да Тошкентда очилган. Ҳозирда А.лар замонавий диагностика, даволаш ва *профилактика* воситалари б-н жиҳозланган. **АМПУТАЦИЯ** (лот. -- кесмок) -- қўлоёқнинг периферик қисмини ёки бирор аъзони, мас., сут беzi, тўғри ичак, бачадонни батамом ёки қисман кесиб ташлаш операцияси, гангрена, оғир шикастланиш ва б. ҳолларда қўлланилади.

АНЕМИЯ (юнон. – қон камлик) -- камқонлик, қонда эритроцитлар сони ва гемоглобин миқдорининг камайиши, сифатининг ўзгариши б-н кечадиган касаллик.

АФЮН (юнон. -- мудратувчи, ухлатувчи) – опий, «кора дори», яъни кўкнорнинг хомроқ кўсагини тилиб қўйганда ундан оқиб чиқиб, хавода қорайиб қотган, сутсимон шира. Таркибида морфин,

папаверин, кодеин, тебаин, наркотин ва 20 га яқин бошқа алкалоидлар бор. А. препаратлари тиббиётда огриксизлантирувчи дори сифатида ишлатилади. А. кучли наркотик бўлганлиги учун ҳамма мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам уни истёмоқ қилиш тақиқланган.

ВАКЦИНА (лот. — сигирга оид) — эмлашда ишлатиладиган моддалар — инфекция касалликларнинг олдини олиш ёки даволаш мақсадида қўлланиладиган препаратлар. Микроорганизмлар, шунингдек, уларнинг зарарсизлантирилган токсинларидан тайёрланади, организмга юборилганда тегишли юкумли касалликларга нисбатан сунъий ортирилган фаол иммунитет вужудга келади.

ВИРУС (лот. — захар) — фақатгина тирик хужайраларда кўпайиб, ўсимлик, ҳайвон ва одамда юкумли касаллик кўзгатувчи микроорганизмлар.

ВИТАМИН (лот. — ҳаёт) — дармондори — тирик организмнинг ҳаёт фаолияти ва нормал моддалар алмашинуви учун зарур бўлган органик бирикмалар. Улар турли хил кимёвий тузилишга эга. Озиқ моддалар таркибида қандайдир моддалар етишмаслиги натижасида одамлар касал бўлиши тўғрисидаги маълумотлар қад. Хитой китобларида, кейинчалик Гиппократ асарларида қайд этилган. В.ни илмий нуқтаи назардан ўрганиш 18-ада бошланган.

ГЕН. Ирсий омил — ирсиятнинг функционал бирлиги; дезоксирибонуклеин кислота (баъзи вирусларда эса ри-

бонуклеин кислота) молекуласининг бир қисми.

ГИГИЕНА (юнон. — соғлом) — тиббиётнинг бир соҳаси бўлиб, кишилар соғлиғига турмуш ва меҳнат шароитлари таъсирини ўрганади ҳамда касалликларнинг олдини олиш, яшаш учун энг қулай шароит яратиш, соғлиқни сақлаш ва умрни узайтириш чора-тадбирларини ишлаб чиқади.

ГИПНОЗ — сунъий ҳосил қилинадиган уйқу ҳолати; Г. моҳиятини И. П. Павлов олий асаб фаолияти ҳақидаги таълимотида илмий асосда тушунтириб берган. Бунда мия пўстлогининг айрим қисмларигина тормозланади; «соқчи пунктлар» деб аталадиган қисмлари эса қўзғалувчанлигини сақлагани ҳолда Г. қилинган кишининг қўзғатувчилар б-н алоқасини таъминлаб туради.

ГРИПП. Инфлюэнца — юкори нафас йўллариининг ўткир юкумли касаллиги; бир неча хил вируслар (А, В, С, Д) кўзгатади. Ҳаводаги томчилар орқали юқади. Хар 2—3 й.да *эпидемия* шаклида тарқалади.

ГОМОСЕКСУАЛИЗМ — (юнoн-ча лот. — тенг, бир хил жинс) — ўз жинсидаги шахсларга нисбатан жинсий майл кўрсатиш. Эракларда ҳам, аёлларда ҳам учрайди. Эракнинг эрак б-н жинсий алоқада бўлиши *бесоқолбозлик*, *баччабозлик*, *болабозлик* дейилади. Г. жиноят ҳисобланганлиги учун Ўзбекистон Республикаси ЖКда (120-модда) жиноий жазо белгиланган.

ДЕЗИНФЕКЦИЯ (лот. – инфекцияга қарши) – юқумли касалликларни кўзга-тувчи микроорганизмлар (бактериялар, вируслар ва б.)ни йўқ қилиш. Кенг маънодаги Д.га одам б-н ҳайвонлар учун зарарли ҳашаротларни йўқ қилиш – дезинсекция ва зарарли кемирувчиларни йўқ қилиш – дератизация ҳам қиради. Профилактик, кундалик, яқунловчи Д. бўлади.

ДЕМОГРАФИЯ – аҳолининг сони, таркиби, жойлашуви, миграцион ҳаракати (кўчиши), ижтимоий-иқтисодий, маданий ва бошқа хусусиятларини ўрганувчи фан. *Ижтимоий гигиена*, соғлиқни сақлаш, таъминот ва бошқа масалаларни ҳал этишда Д. усуллари, маълумотларидан фойдаланилади. Аҳолининг турмуши, ҳаёти, меҳнати ва соғлиғига онд масалаларга баҳо бериш, шунингдек, соғлиқни сақлашни режалаштиришдек мураккаб вазифаларни бажаришда Д. муҳим рол ўйнайди.

ИЖТИМОЙ ГИГИЕНА – тиббиётнинг жамоат соғлиғини сақлаш ҳамда турли хил ижтимоий омилларнинг аҳоли соғлиғига таъсирини ўрганувчи соҳаси. Ижтимоий омилларнинг зарарли таъсири олдини олиш, соғлиқни ва меҳнат қобилиятини сақлаш чора-тадбирларининг илмий-амалий йўлларини ишлаб чиқади.

ИНФАҒИЛИЗМ (лот. – болаларча) – катталарда илк болалик даврига хос бўлган морфологик, физиологик ва руҳий ҳислатларнинг сақланиб қолиши б-н ифодаланадиган клиник синдром.

ИНФЕКЦИЯ (лот. – юқтирмак, бузмак, заҳарламак) патоген микроб (ёки *virus*) нинг одам ёки ҳайвон организмига кириши, кўпайиши ва айни вақтда микроб б-н организм ўртасида ўзаро мураккаб муносабат вужудга келиши. И. термини, баъзан бошқа маънода, касаллик юққан пайтни, инфекцион касалликни, унинг микробини ифодалаш учун ишлатилади.

КАРАНТИН (итальянча – қирк кун) – тиббиётда ўта хавфли юқумли касалликлар тарқалишини чеклашга қаратилган *эпидемия*га қарши маъмурий ва санитария тадбирлари мажмуи. К. маълум ҳудудни касаллик тарқатувчи манбадан муҳофаза қилиш ва уни йўқотишга ҳамда касалликнинг бир жойдан бошқа ҳудудларга тарқалиб кетишига йўл қўймасликка қаратилган профилактик тадбир ҳисобланади. К. биринчи марта 14-а. да Италияда қўлланилган. Шунда ўлат тарқалган юртдан келган кема 40 кунгача қирғокка яқинлаштирилмасдан денгизда ушлаб турилган.

МЕҲНАТ МУҲОФАЗАСИ – инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлиги, сihat-саломатлиги ва иш қобилиятининг сақланишига қаратилган тадбирлар. Қонун ҳужжатларида меҳнат жараёнида қўлланиладиган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техник, санитария-гигиена, даволаш-профилактика чора-тадбирлари белгилаб қўйилади. Меҳнат қилувчи шахс хавфсизлиги, саломатлиги, меҳнат қилиш қобилиятини ҳимоялаш, соғлом меҳнат шароитлари яратиш, касб касал-

ликлари юз бериш хавфининг олдини олиш, ишлаб чиқаришда жароҳатланишларга йўл қўймаслик кабилар М. м. олдидаги вазифалар ҳисобланади.

НАРКОТИК (юнон. — донг котирувчи, гангитувчи, мияни айнитувчи) — беҳуш қиладиган, ухлатадиган ёки вақтинча оғриқни сездирмайдиган.

НАРКОМАНИЯ — наркотик моддаларга ўрганиб қолиб, уларни истеъмол қилмасдан туролмаслик, гиёҳвандлик, бағилик.

НИКОТИН (франц. — тамакини дастлаб 1560 й.да Францияга олиб келган француз дипломати Ж. Нико номидан) — тамаки ва баъзи ўсимликлар таркибида бўладиган алкалоид, кучли заҳар.

НОГИРОНЛИК. Инвалидлик — касаллик, шикастланиш, майиб-мажруҳлик, бахтсиз ҳодисалар туфайли бутунлай ёки маълум муддат меҳнат қобилиятини йўқотиш. Жисмоний ёки ақлий нуксонлари борлиги сабабли ижтимоий ёрдам ва ҳимояга муҳтож шахс ногирон ҳисобланади. Ўзбекистонда Н. Тиббий меҳнат экспертиза комиссияси (ТМЭК) томонидан белгиланади. Н. меҳнат қобилиятини йўқотиш даражасига қараб 3 гуруҳга бўлиниб, вақтинча (6–12 ой) ёки муддат сиз қилиб тайинланади.

1-гуруҳ Н.ка меҳнат қобилиятини бутунлай йўқотган ва бошқанинг доимий парвариши, ёрдами, назоратига муҳтож бўлган шахслар;

2-гуруҳ Н.ка меҳнат қобилиятини бутунлай йўқотган, лекин бошқаларнинг доимий парваришига муҳтож бўлмаган,

шунингдек, меҳнат туридан катъи назар, унда узоқ муддат ишлай олмайдиган шахслар;

3-гуруҳ Н.ка меҳнат қобилияти сезиларли даражада пасайган шахслар қиради.

ОРТТИРИЛГАН ИММУН ТАНҚИСЛИГИ СИНДРОМИ. ОИТС — ретровирус гуруҳига мансуб вирус кўзгатадиган касаллик. Икки даврга бўлинади: ОИТВ инфекцияси ва бевосита ОИТС (СПИД) даври. ОИТВ инфекцияси даври одам организмида вирус бор, лекин касаллик аломатлари ҳали намоён бўлмаган давр. Вирус деярли бир вақтда Парижда проф. Люк Монтанье ҳамда АҚШда проф. Галло бошчилигидаги олимлар томонидан кашф этилган (1983). Бу вирус одамнинг иммунитет тизимига таълаб таъсир кўрсатади, айниқса, CD4+ иммун хужайраларига киргин келтиради. Вирус одам организмига тушгач, 2–3 кундан сўнг, 25–30% ҳолларда бирламчи инфекция даврига хос аломатлар кузатилиши мумкин. Бу «ўтқир сероконверсия синдроми» деб аталади, бунда ҳарорат кўтарилади, тунда терлаш, бўғимлар ва бош оғриги, лохаслик, кайт қилиш, ич кетиши, баданда, айниқса, унинг юкори қисмида тошмалар пайдо бўлиши мумкин.

Шунинг учун ОИТВ, асосан, уч хил йўл б-н юқади: кон орқали, жинсий алоқа воситасида ва инфекция юққан онадан ҳомиласига вертикал йўл б-н ўтади. ОИТС б-н оғриганларнинг кўпчилигини

наркоманлар (гиёҳвандлар), фоҳишалар, гомо- ва бисексуаллар ташкил этади.

ПАНИОНАТ (франц.) – дам олиш уйининг бир тури ёки курортда дам олувчилар меҳмонхонаси. Асосан, шаҳар ташқарисида, хушманзара жойларга қуриладиган бино ва иншоотлар мажмуи. Пансионат хоналари 1 кишига, оилавий ва кекса кишиларга мўлжалланганлиги б-н дам олиш уйларида фарқланади. Пансионатда ётоқ корпуслари, ошхона, киноконцерт зали, маъмурий, хўжалик ва бошқа ёрдамчи хоналар бўлади.

ПАТРОНАЖ (франц. – хомийлик) – болалар маслаҳатхонаси, поликлиникалари, аёллар маслаҳатхоналари, сил диспансери ва бошқа диспансерлар томонидан ёш болалар, ҳомиладорлар ва айрим беморларга уй шароитида тиббий ёрдам кўрсатиш тизими.

ПЕДАГОГИКА (юнон. – сақловчи, олдини олувчи) – одамларнинг узок умр кўриши, ишлаш қобилиятини сақлаб қолиши, аҳолининг жисмоний ривожланишини яхшилаш, касалликларнинг юзага келиши ва тарқалишини олдини олиш ҳамда саломатликни ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий, ижтимоий, гигиеник ва тиббий чора-тадбирлар мажмуи. П. жамоат ташкилотлари ва алоҳида фуқаролар томонидан амалга оширилади.

РЕАБИЛИТАЦИЯ (лот. – тиклаш) – организмнинг бузилган функциясини ва беморлар ҳамда ногиронларнинг меҳнат қобилиятини тиклашга қаратилган тиб-

бий, педагогик ва ижтимоий чора-тадбирлар мажмуи.

РЕЗЕРВА (лот. – сақланган) – ўз тартибига кўра, буюртма қўриқхонага яқин бўлган, муҳофаза қилинадиган табиий ҳудуд. Рда табиий комплекс элементлардан бири муҳофаза қилинадиган асосий объект бўлади. Рда овладиган сутэмизувчилар, қушлар ёки балиқлар, ҳайвонлар ёки ўсимликларнинг ноёб турлари муҳофаза қилиниши мумкин.

РЕПРОДУКТИВ САЛОМАТИК (лот. – ишлаб чиқариш, ҳосил қилиш) – инсоннинг саломатлигини қайтадан тиклаш.

САНАТОРИЙ (лот. – даволайман, соғайтираман) – даволаш *профилактика* муассасаси. Сларда табиий даволаш омиллари (иқлим, минерал сувлар, шифобахш балчик ва бошқа) б-н бир қаторда даво бадан тарбияси қўлланилади, нарҳез овкатлар берилди, даво ва дам олиш тартибига амал қилинади.

САНИТАРИЯ (лот. – соғлик, саломатлик) – умуман аҳолини, атроф-муҳитни соғломлаштиришга, тозалikka, гигиеник талаб ва меъёрларга риоя қилишга қаратилган чора-тадбирлар тизими.

СТРЕСС (инг. – босим, қучланиш, танглик) – одам ва ҳайвонларда қучли таъсирот натижасида содир бўладиган ўта ҳаяжонланиш, асабийлик ҳолати. Организмда ҳар хил таъсиротларга нисбатан ривожланадиган номахсус нейрогормонал реакция. С. терминини канадалик патолог Г. Селье таърифлаб, тиббиётга киритган (1936).

ТЕЗ ВА ШОШИЛИНЧ ТИББИЙ ЁРДАМ МАРКАЗИ – даволаш-профилактика муассасаси. Бахтсиз ходисалар (жароҳатланиш, суяк синиши, куйиш, захарланиш ва б.) содир бўлганда, тўсатдан ва ҳаёт учун ҳавфли бўлган касалликларни бирламчи даволашда беморларга тез тиббий ёрдам беради, тугадиган ва тукқан аёлларни стационарга олиб боришда кечаю кундуз тиббий ёрдам кўрсатади.

ХОТИРА – ўтмиш тажрибалари ёки воқеа ва ҳодисаларни эсга тушириш қобилияти. Х. асаб тизими хусусиятларидан бири бўлиб, тапқи олам воқеалари ва организм реакциялари ҳақидаги ахборотни узоқ сақлаш ҳамда уни онг фаолиятида ва ҳулқ, хатти-ҳаракат доирасида такрор тиклаш қобилиятида намоён бўлади. Эслаб қолиш, эсда сақлаш ва эсга тушириш жараёнлари ажратилди. Ихтиёрӣ ва ихтиёрсиз, бевосита ва билвосита, қисқа муддатли ва узоқ муддатли Х.лар фарқ қилинади. Х.нинг одадий, эмоционал, образли ва сўз-мантикий турлари мавжуд.

ШАХС – характер, мижоз, қобилият, шунингдек, руҳий жараёнларнинг кечиш хусусиятлари б-н намоён бўладиган руҳий фазилатлар мажмуи. Ушбу хусусиятларнинг такрорланмайдиган барқарор ягона уйғунлиги Ш. мазмунини ташкил этади ва у мазкур одам Ш.ининг турғун хусусияти бўлиб ифодаланади. Ш.нинг руҳий хусусияти одамнинг меҳнат фаолияти натижаси бўлиб, энг аввало, унинг ижтимо-

ий ҳаётдаги ривожланиш шароитларига боғлиқ.

ШАХСИЙ ГИГИЕНА – гигиенанинг бир бўлими; шахсий ҳаёт ва меҳнат фаолиятида амал қилиниши зарур бўлган гигиеник режим йўли б-н одам соғлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш масалаларини ишлаб чиқади. Ш. г. ҳар бир кишининг ўзига ва ёшига боғлиқ бўлиб, аклий ва жисмоний меҳнатни тўғри йўлга қўйиш, жисмоний тарбия б-н шуғулланиш, вақтида овқатланиш, мириқиб ухлаш, меҳнат ва дам олишни тўғри уюштиришдан иборат.

ЭВОЛЮЦИЯ – ривожланишнинг синоними; аста-секин, босқичма-босқич рўй берадиган миқдор ва сифат ўзгаришлари. Э.да ривожланишнинг сифатий асоси кескин ўзгармайди, унинг бошланиш ва якунланиш босқичлари орасида муайян фурсат ўтади.

ЭКОЛОГИК-КРИЗИС, Экологик танглик – экологик системалар, алоҳида ҳудудлар ёки биосфера миқёсидаги табиий офатлар; тошқин, ер силқиниши, вулканлар отилиши, қурғоқчилик, довул, чигирткалар офати, ёнғин ва б. ҳолатлар оқибатида юз берадиган экологик вазият.

ЭКОЛОГИЯ (юнон. – ватан, уй ҳақидаги фан) – биргаликда яшайдиган тирик организмларнинг ўзаро ва теварак-атрофдаги муҳит б-н бўлган муносабатини, шунингдек, одам б-н биосфера ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўрганувчи фан.

ЭПИДЕМИЯ (юнон.— ялпи, кенг таркалган) – юкумли касалликларнинг муайян хууд учун ғайриодатий тарзда ялпи, кенг таркалиши.

ҚОБИЛИЯТ – шахснинг муайян фаолият юзасидан лаёкати ва унинг ишни уудалай олишидаги субъектив шарт-шароитларни ифодаловчи индивидуал рухий ва жисмоний хусусиятлари. Қ. шахснинг билим, кўникма ва малакаларидан фарк қилади. Қ.нинг юқори даражаси истеъдод ва гениалликда намоён бўлади.

ҚОН БОСИМИ – томирларда оқайтган қоннинг шу томирлар деворига кўрсатадиган таъйиқи. Юрак иши ва томирлар

деворининг каршилиги туфайли юзага келади. Артерия, вена ва капиллярларда Қ. б. турлича бўлади. Юракдан узоклашган сари у пасайиб боради. Одамда нормал артериал босим 100–140 мм симоб устуни (систолик босим)га ва 70–80 мм симоб устуни (диастолик босим)га тенг. Бу босимлар фаркли пульс босими дейилади. Веноз босим 60–100 мм сув устунига барабар.

ҚЎРҚУВ – ҳис-туйғу ва кайфиятнинг бузилиш турларидан; бунда одамни асоссиз Қ. босади, киши нимадандир безовталаниб, кўнгли ғашланади, ороми бузилади, рухан азоб чекади. Кўпгина рухий касалликларда Қ. аломатлари сезилади.

СПОРТ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АКРОБАТИКА (юнон. – оёқ учида юраман, юкорига чиқаман) – гимнастика шаклидаги жисмоний машқлар тури, шунингдек, сакраш, спорт ускуналарига таяниб ёки уларсиз мувозанатни сақлаб бажариладиган, куч, эпчиллик намоиш қилинадиган ва бошқа махсус жисмоний машқлар мажмуаси, спорт тури. Спорт А.си 20-а.нинг 30-йилларида пайдо бўлди. Бу спорт турида сакраш машқлари қуйидагича бажарилади: айланишлар, дўмбалок ошишлар, сальто. Халқаро спорт акробатика федерациясига 1973 й.да асос солинган). А. спорти Ўзбекистонда 1936 й.дан ривожлана бошлади.

АЛЬПИНИЗМ (Альп тоғи номидан) – спорт тури, турли мураккаб тўсиқлардан ўтиб тоғ чўққиларига кўтарилиш. А. уч синфдан – траверслар (довон ошиш, тоғ тизмалари ва этакларидан ўтиш), мураккаб чиқиш (тик тоғларга чиқиш) ва баланд тоғларга кўтарилишдан иборат. А. спорт тури бўлибгина қолмай, кам ўрганилган тоғларни илмий тадқиқ

этишга ҳам хизмат қилади. А. тарихи 1786 й.дан бошланади: ўшанда швейцариялик Ж. Бальма ва М. Паккар Альп тоғининг Монблан чўққисига кўтарилган эдилар. А. Марказий Европадан бошқа ўлкаларга, шу жумладан, Россия ва Осиёга тарқалди. 19-а.нинг охирида Туркистон ҳарбий топографлари Чимён тоғига – 3309 м балликка кўтарилдилар. 1938 й.да Ўзбекистонда альпинида ўтказилди, унинг 60 қатнашчиси Пском тоғининг 8 та чўққисини забт этди. Ўзбекистонда Эверестни забт этувчи альпинистлар гуруҳи тузилди. Бу гуруҳ 1998 й. майда чўққига чиқди. 22 май куни Рустам Ражабов биринчи бўлиб, Эверестни забт этди ва у ерга Ўзбекистон давлат байроғини қадади.

АМЕРИКА ФУТБОЛИ – жамоалар ясси тўп б-н ўйнайдиган спорт тури. Регбига ўхшайди. Дастлабки мусобақа АҚШда 1874 й.да ўтказилган. Ўйинчилар юзига никоб тутиб, елка, кўкрак ва бутун гавдани ҳимоя қилувчи мосламалар кийиб ҳаракат қиладилар. Рақибни тўхтатиш, уни

чим устига босиб, йўлини тўсиш учун деярли барча усулларни қўллашга рухсат берилади.

АРЕНА (лот. – кум) – Қад. Рим томошахоналарининг амфитеатр ўртасидаги кум сепилган айлана майдони. Спорт ўйинлари, гладиаторлар уруши, ўлимга маҳкум этилганларнинг ёввойи ҳайвонлар б-н жанг томошаси учун мўлжалланган, ҳозирги замон циркида томоша жойи, ўйин майдони. У ҳозир манеж деб аталади. Шунингдек, махсус спорт турлари бўйича ўқув тренировка машғулоти ва мусобақалари ўтказишга мўлжалланган, етарлича жиҳозланган махсус спорт иншооти, ўйингоҳ сахни, бокс, енгил атлетика, кураш ва ш.к. мусобақалар жойи ҳам А. деб аталади.

АРМРЕСТЛИНГ (инг. -- қўл кураши) – спорт тури, икки киши (спортчи)нинг махсус столда тирсагини таянчдан узмасдан бир-бирининг қўлини кайириб мушти сиртини столга тегизиш учун кураши. Агар ўнг (чап) қўл б-н мусобақалашилса, чап (ўнг) қўл б-н столдаги махсус туткидан ушланади. Мусобақада вақт чекланмайди. Бу спорт тури қад. куч си-нашиш турларидан бири бўлишига қарамасдан 20-а.нинг 50-йилларига келибгина АҚШдаги олис масофага қатновчи автомобиль ҳайдовчилари ўртасида спорт тури сифатида шаклланди. 1962 й.да Жаҳон армрестлинг федерациясига асос солинди. Ушбу федерацияга Ўзбекистон 1996 й.дан аъзо бўлган. А. бўйича илк жаҳон чемпионати 1962 й.да ўтказилган.

АТЛЕТИКА (юнон. – курашчиларга хос) – куч ва чакқонликни ривожлантиришга ёрдамлашувчи машқлар тизими. Цирк санъати жанри, оғир нарсалар кўтариш б-н боғлиқ куч ишлатувчи машқлар. **АУТСАЙДЕР** (инг. – чет, бегона) – қолоқ, охирги. Мусобақада охирги ўринлардан бирини эгаллаб келаётган спортчи ёки жамоа.

БАДНИЙ ГИМНАСТИКА – спорт тури, буюм (тасма, копток, ҳалқа, арғамчи) б-н ва усиз турли нафис гимнастика ва ракс машқларини мусиқа остида бажариш бўйича аёллар мусобақалари. Халқаро спорт мусобақаларининг ҳозирги замон дастурида кўп кураш (битта мажбурий ва буюмлар б-н учта эркин машқлар) ҳамда буюм б-н гуруҳ бўлиб эркин машқлар бажариш бор. Спортчиларнинг машқлари 10 балли тартиб бўйича баҳоланади. Ўтган асрнинг 40- йилларидан мусобақалар ўтказила бошланди. 50-йиллар охирида Халқаро гимнастика федерацияси ташкил этилди, 1963 й.дан тоқ йиллари жаҳон чемпионатлари ўтказилмоқда, 1984 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига киритилган. Ўзбекистон Б.г.чилари терма жамоаси 1991 й.да Симферополда ўтган иттифок чемпионатида 1-ўринни олди. 1996 й.да Осиё чемпионати (Хитой)да, 1997 й.да жаҳон чемпионати (Германия) да иштирок этди.

БАДМИНТОН (Англиянинг Бадминтон шаҳри номидан) – патли копток (волан) ни ракетка б-н уриб ўйналадиган теннисга ўхшаш спорт ўйини. Б. Қадимги

Малайяда вужудга келган, кейинчалик Осиёдаги бошқа мамлакатларга тарқалган. 19-а.нинг 70-йилларида Англияда расм бўлиб, ўйин қоидалари ишлаб чиқилгач, Европанинг бошқа мамлакатларига ҳам ёйилди. Халқаро бадминтон федерацияси (I.F) 1934 й.да ташкил топди. 1977 й.дан жаҳон биринчилиги ўтказиб келинади. 1992 й.дан Олимпия ўйинлари дастуридан жой олди. Б. Ўзбекистонда ўтган асрнинг 50-йилларидан ривожлана бошлади.

БАЙДАРКА ВА КАНОЭДА ЭШКАК ЭШИШ – спорт тури. Пойгалар ва слаломдан иборат. Мусобақалар 19-а.нинг 60-йилларида Европанинг кўпгина мамлакатларида эшкакчилар клублари пайдо бўлгандан сўнг бошланди ва аввал байдаркаларда, кейин каноэда спорт пойгалари ўтказиладиган бўлди. Халқаро каноэ федерацияси 1946 й.да ташкил топган. 1936 й.дан мусобақа Олимпия ўйинлари дастурига киритилган, 1938 й.дан жаҳон чемпионатлари ўтказилади. Байдаркалардаги мусобақалар аёллар ва эркаклар ўртасида, каноэда эса фақат эркаклар ўртасида бўлади. Байдаркалар бир кишилик, икки кишилик ва тўрт кишилик, каноэ – бир кишилик ва икки кишилик. 1972 й.дан байдарка ва каноэда слалом мусобақалари олимпиада мусобақалари дастурига тажриба тариқасида киритилган. Ўзбекистонда бу спорт тури хаваскорлари 50-йилларидан сув хавзалари, анхор ва дарёларда машқ қилиб, мусобақаларда қатнаша бошладилар.

Ўзбекистон терма жамоаси 1996 й.ги 26-ёзги Олимпия ўйинларида ва айниқса, 1997й.ги Осиё биринчилигида муваффақиятли иштирок этди. Спорт мусобақалари бўйича асосий спорт базалари Тошкент денгизи, Чорвок сув омбори, Самарқанд эшкак эшувчилар каналидадир. **«БАРКАМОЛ АВЛОД» СПОРТ ЎЙИНЛАРИ** – Ўзбекистоннинг касб-хунар коллежлари ва акад. лицейлари ўқувчилари ўртасида ўтказиладиган оммавий спорт мусобақалари. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 10 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш тўғрисида»ги қарори (2001 й. 19 январь) асосида ташкил этилган ҳамда «Ўқувчи ва талаба ёшларни спортга жалб қилишга қаратилган узлуксиз спорт мусобақалари тизимини ташкил этиш тўғрисида»ги (2003 й. 3 июнь) қарорига биноан республика финал босқичлари 3 й.да бир марта ўтказилиши белгиланган. Спорт мусобақасида бадний гимнастика, баскетбол, бокс, *волейбол, гандбол*, енгил атлетика, стол тенниси, сузиш, теннис, футбол каби *олимпиада ўйинлари* дастурига кирган ва шахмат, белбоғли кураш, кураш сингари оммалашган спорт турлари бўйича мусобақалар ўтказилади. Саралаш мусобақалари ўқув юрти, туман, шаҳар ва вилоятларда, республика финал босқичи битта ҳудудда тантанали равишда ташкил этилади.

БАСКЕТБОЛ (инг. – сават ва тўп) – спорт тури, 3,05 м бал.даги саватли

халқага тўпни қўлда ташлаб ўйналадиган жамоа ўйини. Б. машғулоти ва мусобақалари учун тўртбурчак майдонча (ўлчами 26x14 м) ёки зал (бал. 7 м) талаб қилинади. Ҳар бир жамоада 12 нафардан ўйинчи бўлиб, майдонга бир йўла ҳар жамоадан 5 тадан ўйинчи туширилади. Ўйинда саватга туширилган тўп учун 2 очко, жарима белгиланганда туширилган тўп учун 1 очко, жаримадан ташқаридагиси учун 3 очко берилади. Эрақлар 40 минут, аёллар 36 минут, 15–16 яшар ўсмирлар ва қизлар 30 минут, 13–14 яшар ўғил ва қиз болалар 24 минут ўйнашади. Ўйин 2 қисмдан иборат, орада 10 минут. Дам олинади. Белгиланган вақтда жамоалар баравар очко олса, бирор жамоа ғолиб чиққунча 5 минутдан қўшимча вақт берилади. Б. ватани АҚШдир (1891). Халқаро баскетбол федерацияси 1932 й. тузилган) Б. 1936 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига киритилган. 1950 й.дан Б. бўйича жаҳон чемпионати ўтказиб келинади. Ўзбекистонда 1921 й.дан Б. ўйнала бошлаган.

БЕЙСБОЛ – копток ва таёкча б-н ўйналадиган спорт ўйини, чиллак ўйинини эслатади. Ҳар бири 9 (Шим. Америка Б.ида) ёки 11 (Уэльс Б.ида) кишидан иборат 2 жамоа 175x125 м катталиқдаги майдонда коптокни чиллак б-н ўйнаб, устунликка эришишга ҳаракат этади. Ватани Англия бўлиб, ҳозирги ўйин қондалари 1845 й.дан бери амал қилади. Халқаро бейсбол федерацияси 1921 й.да ташкил этилган. Б. бўйича жаҳон чемпионлиги

мусобақалари 1938 й.дан буён ўтказилади, 1992 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига киритилганган.

БИАТЛОН (юнон. – мусобақа) – қишки спорт тури, чанғида югуриш ва маълум марраларга келиб милтиқдан отиш, яъни икки марта (чанғи пойгаси ва отишда) мусобақалаштириш. Б. 17-а.нинг 70-йилларида Норвегияда пайдо бўлди. 1718 й.да Швеция–Норвегия урушида жанг майдонида тўлиқ қуролланган Б.чилар бўлган. Ҳалигача Норвегиянинг Лиллехаммер шаҳри гербида ўқчи-чанғичининг тасвири бор. Б. кўп вақтгача «ҳарбийлар спорти» ҳисоблаб келинган. 1948 й.да Халқаро замонавий бешкураш ва Б. уюшмаси тузилди. 1958 й.дан жаҳон чемпионлиги учун мусобақалар ўтказилади, 1960 й.дан қишки Олимпия ўйинлари дастурига киритилган.

БИЛЬЯРД (франц. – шар) – горизонтал юзасига мовут копланган тўғри тўртбурчак стол, шунингдек, шу столда ўйналадиган ўйин. Б. Ҳиндистон ва Хитойда келиб чиққан, 16–18-а.да Европа (Франция) да тарқалди. Б. столининг тўрт бурчаги ва икки ёнининг ўртаси тешик бўлиб, тешикларга тўр халтача осилган. Б. ўйинида фил суягидан ёки мастикадан килинган шар (диаметри 61–61,5 мм) пишиқ ёғочдан ясалган таёкча – кий (узунлиги 140–150 см) б-н уриб тешикка туширилади. Ҳозирги вақтда «американка», «москвача», «пирамида», «спукер» ўйинлари кенг расм бўлган. Ўзбекистонда 1989 й. бильярд спорти федерацияси тузилган.

БОДИБИЛДИНИ К у л ь т у р и з м (инг. – тана тузилиши) – спорт тури. Тана мушаклариини гантель, штанга, тош ва ҳ.к. ёрдамида ривожлантириш, уни чиройли ва бақувват қилишга қаратилган машқлар тизими. Бундай машқларга дастлаб Юнонистон ва Қад. Римда қатта эътибор берилган. Мисрда гавда мускуллари чиройли, келинган одамларгина фиръавн унвонига муносиб бўлган. 19-а. охирида Буюк Британияда ҳозирги замон к у л ь т у р и з м и (франц. – гавда маданияти) асослари ишлаб чиқилди. 1901 й.дан эркаклар гавда гўзаллиги халқаро конкурслари, 20-а. ўрталаридан эса културизм бўйича ҳар йили жаҳон чемпионатлари ўтказила бошланди. 1946 й.да Халқаро културизм федерацияси ташкил қилинди. Ўзбекистонда Б. 1960 йиллардан пайдо бўлди ва дастлабки мусобақалар уюштирилди. Аммо 80-йилларга келиб унга буржуа спорт тури сифатида салбий баҳо берила бошланди ва унутиб юборилди. Мустақиллик йилларида жисмоний тарбия ва спортнинг барча турлари қатори Б.га ҳам эътибор кучайди.

БОКС (инг. – муштлаш, зарб) – спорт тури, икки рақибнинг сирти чарм, ичи юмшоқ қопламали қўлқопларда қоида асосида яккама-якка муштлашиш мусобақаси. Б. тарихи мил. ав. даврда Миср ва Бобилда уюштирилган яккама-якка муштлашиш мусобақаларига бориб тақалади. Юнонистондаги қад. Олимпия ўйинлари дастурида ҳам шундай

мусобақалар бўлган. Замоनावий Б. ватани Англиядир (16–17-а.лар). Дастлабки қоидалари Англияда қабул қилинган (1867). Халқаро хаваскор боксчилар ассоциациясига 1946 й.да асос солинган. Б. 1904 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига киритилган, 1974 й.дан жаҳон чемпионати мусобақалари ўтказиб келилади. Мусобақалар арконлар 6-н ўралган 6х6м ўлчамли ринг (супа)да ўтказилади. Б.чилар оғирлиги 270 г қўлқоплардан фойдаланишади. Мусобақа 2 минут (дақиқа) дан 4 раунд (бўлим) давом этади. Раундлар орасида 1 дақиқадан танаффус берилади. Халқаро бокс мусобақалари 12 вазн тоифасида ташкил этилади. Асосий мусобақаларга 18 ёшга тўлганлар қўйилади. Ўзбекистонда замоनावий Б. 20-а.нинг 20-йилларидан оммалашди. Жаҳонда профессионал боксчилар ўртасида тўртта йўналиш бўйича мусобақалар ўтказилади. Уларни жаҳон бокс кенгаши (WBC), Жаҳон бокс ассоциацияси (WBA), Халқаро бокс Федерацияси (IBF) ва Жаҳон бокс ташкилоти (WBO) уюштиради.

БРАСС (франц. – қўл) – кўкракда сузиш усули. Бунда қўл ва оёқ бир вақтнинг ўзиде (қўл сувдан чиқмаган ҳолда) горизонтал текисликда ҳаракат қилади. Оёқ ҳаракати сузаетган бақанинг ҳаракатларига ўхшаб кетади. Б. энг қад. сузиш усули бўлиб, у 16-а.нинг 1-ярмидан маълум. 1904 й.дан эркаклар, 1924 й.дан аёллар ўртасида Олимпиада мусобақалари дастурига киритилган. Болалар умурткаси

кийнайганда, уларда букурсимонлик сезилганда Б. усулида сузиш б-н шуғулланиш ёрдам беради.

ВЕЛОСИПЕД СПОРТИ – велосипед б-н трек, шоссе, паст-баланд жойда пойга қилиш, шунингдек, фигурали юриш, велобол ва велополо мусобақалари. Европада 1860 й.ларда пайдо бўлган. 1896 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига киритилган. 1893 й.дан трекда, 1921 й.дан шосседа, 1929 й.дан ёниқ биноларда, 1950 й.дан кросс бўйича жаҳон биринчиликлари ўтказилади. Халқаро велосипедчилар уюшмасига 1900 й.да асос солинган. 1997 й.да Ўзбекистон велосипед спорти федерацияси қайта ташкил қилинди.

ВОЛЕЙБОЛ (инг. – коптокни уриб қайтармок) – жамоа бўлиб ўйналадиган спорт ўйини бўлиб, ўртасидан тўр б-н (эркаклар мусобақаси учун 2,43 м ва аёллар мусобақаси учун 2,24 м балликда) бўлинган 9х18 м.ли майдончада ўйналади. Бир жамоа 6 кишидан иборат бўлиб, 2 жамоа ўйнайди. Ўйинчилар тўнни кўл б-н уриб, ракиб майдонига туширишга ҳаракат қиладилар. Коптокни уч уришда рақиблир томонига ўтказиш лозим. Мусобақа 3 ёки 5 кур ўйналади. В. АҚШда пайдо бўлган (1895). Халқаро федерацияга 1947 й. асос солинган. 1964 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига киритилган, 1949 й.дан жаҳон биринчиликлари ўтказилади. В. Ўзбекистонда 1920 й.дан ўйналади. Ўзбекистон 1991 й.да Халқаро волейбол федерациясига, 1992 й.да Осиё

волейбол конфедерациясига аъзо бўлиб кирди.

ГАНДБОЛ (нем. – кўл ва тўп) – кўл тўпи спорт ўйини. 19-а. охирида Европада пайдо бўлган. Даниялик Хальгер Нильсон ихтиро этган (1898). Г. учун катталиги 40х20 м.ли майдон керак, оғирлиги 325–475 г, айланаси 54–58 см бўлган чарм тўп б-н ўйналади. Майдоннинг икки томонида эни 3 м, баландлиги 2 м бўлган дарвозалар ўрнатилади. Ҳар бир жамоада 7 ёки 11 ўйинчи катнашади. Ўйинчи тўп б-н фақат 3 қадам қўйиши ва уни кўлида 3 секундгача тутиб туриши мумкин. Ўйин 2 бўлимдан иборат бўлиб, эркаклар мусобақаси 1 соат, аёллар мусобақаси 50 минут давом этади. Халқаро гандбол федерациясига 1946 й.да асос солинган. 1972 й.дан эркаклар, 1976 й.дан аёллар мусобақаси Олимпия ўйинлари дастурига киритилган. 1938 й.дан эркаклар ўртасида, 1956 й.дан аёллар ўртасида жаҳон биринчилиги ўтказилади. Ўзбекистонда Г. 1923–24 й.ларда пайдо бўлиб, биринчи мусобақа 1926 й.да Тошкентда ўтказилган. 1991 й.да Ўзбекистон Республикаси Гандбол федерацияси тузилди ва шундан буён мамлакат чемпионати мунтазам ўтказилади.

ГОЛЬФ – спорт тури. Тўп ва чавгонлар б-н очик майдонда ўйналади. Бунда 50 мингдан 200 минг м² гача сахнга эга бўлган паст-баландлиги ўртача табиий майдон (кир-адир, истироҳат боғи, ўрмон чеккаси) керак, унда табиий ҳолатида қолдирилган 9 ёки 18 та йўлак-трас-

са белгиланади; ҳар қайси йўлакнинг узунлиги 150 дан 470 м гача, кенлиги 30–40м. Биринчи йўлак бошланишида тахм. 4 м² катталиқдаги майдонча тайёрланади, ҳар бир йўлакнинг охирида ўртасида ўйик-чуқурча (чуқурлиги 11 см ва диаметри 10 см)ли тахм. 20м² келадиган майдонча бўлади. Ўйинчилар жой рельефи ва тўпни йўналтириш керак бўлган масофа қандайлигига қараб катталиги, йўғонлиги, учининг шакли бирмунча фарқланадиган, узунлиги 85–110 см чавгон (клуб)лардан фойдаланадилар. Ўйиннинг мақсади тўпни (вазни 44 г қуйма резинали копчок) чавгон б-н уриб барча йўлаклардаги чуқурчаларнинг ҳар бирига олиб бориб тушириш. Бу ишни камроқ зарб б-н амалга оширган ўйинчи ёки жамоа ғалаба қилади. Г. ўйини ўрга асрда Данияда пайдо бўлган. 1900 ва 1904 й.да *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилган эди. Г. Ўзбекистонда ҳам оммавийлаша бошлади. Бунда 1998 й.да куриб битказилган Тошкент Г. клуби катта аҳамият касб этди.

ГРОССМЕЙСТЕР (нем. - улуғ магистр, катта уста) – шахмат ва шашкада энг юксак спорт унвони. Халқаро шахмат федерацияси 1949 й.дан, Халқаро шашка федерацияси 1948 й.дан халқаро унвонини таъсис этган.

ДЗЮДО (японча – юмшоқ йўл) – спорт яккакураши. Д.га Японияда проф. Дзигоро Кано (1860–1938) 1882 й.да асос солган. У японларнинг жиу-жицу яккакурашидан инсон саломатлигига зиён етказ-

майдиган усулларини олиб, Д.ни жисмоний баркамолликка етаклайдиган спорт тури сифатида шакллантирди. Д.чилар кимоно (оқ калта камзул ва чолвор) кийиб, яланг оёқда татами (гилам) устида беллашадилар. Кураш эракларда 5 минут, аёлларда 4 минут давом этади. Тик туриб курашилганда ракиблар (чалиш, силтаб ташлаш, елкадан ошириб отиш ва х.к.) усуллар қўллаб бир-бирларини татамига йиқитиб баҳо олишга ҳаракат қиладилар. Ётиб курашилганда қўл-оёқларни қайириш, оғритиш ва бўғиш усулларини қўллаб, рақибнинг елкасини татамига 30 секунд давомида босиб туриб енгишга (енгилганини тан олишга мажбур этишга) рухсат этилади. Усуллар бажарилишига қараб, «иппон» – соф ғалаба, 2 та «вазари» – ғалаба, «юко» ва «коко» баҳолари берилади. Д. бўйича мусобақалар 1883 й.дан ўтказилади. Халқаро дзюдо федерацияси 1956 й.да тузилган бўлиб, Ўзбекистон 1991 й.да аъзо бўлган. 1956 й.дан жаҳон чемпионати ўтказиб келинади, 1964 й.дан *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилган. Ўзбекистонда Д. б-н 20-а.нинг 80-йилларидан шугулланилади.

ДИСКВАЛИФИКАЦИЯ – мусобақа қоидаларини техник жиҳатдан бузганлиги учун спортчи (ёки жамоа)ни эришган натижалари, эгаллаган ўрни ва бошқалардан маҳрум қилиш; спортчини ахлоқий нормаларни бузганлиги ёки спорт квалификацияси талабларига мос келмаслиги туфайли мусобақаларда қатнашишдан

четлатиш (баъзан спортчининг унвони ҳам бекор қилинади).

ДОПИНГ (инг. – наркотик бермоқ) – организмнинг руҳий ва жисмоний фаолиятини қисқа муддат кучайтирадиган моддалар. Спорт ўйинлари натижаларини яхшилаш мақсадида қўлланилган. Спортчилар орасида Д.дан заҳарланиш ва ўлим ҳолатлари кузатилганлиги учун 1967 й.дан Халқаро Олимпиада қўмитаси спорт ўйинлари чоғида Д. қабул қилишни ман этган ва қатъий назорат ўрнатган. Д. ишлатган спортчилар ўйиндан четлаштирилади.

КАРАТЭ, Карате (японча – ҳеч нарчасиз қўл билан) – қуролсиз ўзини ўзи ҳимоя қилиш, илсон танасининг позик жойларига қўл ёки оёқ б-н зарбалар беришга асосланган спорт курашининг бир тури. К.нинг ҳозирги қоидалари 20-а.нинг бошларида японча жиу-жицу яккакурашини такомиллаштириш асосида шаклланган. Унинг дастлабки усул ва қоидаларини Г. Фунакоси (1869–1957, Япония) ишлаб чиққан. К.чилар 8х8 м татамида яккама-якка ёки жамоа бўлиб мусобақаланади, бажарилган зарба усулларига қўйилган баҳоларга қараб ғолиблар аниқланади. Халқаро каратэ федерациясига 1968 й.да асос солинган бўлиб, Ўзбекистон миллий каратэ федерацияси унга 1996 й.да кирган. 1970 й.дан жаҳон чемпионатлари ўтказиб келинади.

КАРТИНГ – картлар (осма қурилмасиз, кузови йўқ жажжи автомобиллар)да ўтказиладиган спорт пойгаси. К. йўллари

ҳар хил (кўпинча, кичик) радиусли ўнг ва сўл бурилишлари сони кўп бўлган мураккаб шакли б-н ажралиб туради; йўлнинг узунлиги, Халқаро автомобиль федерацияси талабларига биноан 400 м дан 1200 м гача, кенглиги 6 м дан 10 м гача бўлади. Тўғри йўлнинг узунлиги 100 м дан ошмайди. Тўғри йўлда картларнинг тезлиги соатига 150 км гача боради. К. 1950 - йиллар ўртаси АҚШда пайдо бўлди. 1959 й.дан К. бўйича жаҳон чемпионати мусобақалари ўтказиб келинади.

КИКБОКСИНГ (инг. – тепмоқ ва бокс) – спорт тури бўлиб, икки спортчининг зарурий химоя воситаларини таккан (кийган) ҳолда белгиланган қоидалар асосида бокс рингида ёки ўлчами 6х6 м майдон (татами)да ғолиблик учун кураши. Мусобақа 2 минутдан 3 бўлим (раунд) давом этади (танаффус 1 минутдан). 20-а.нинг 50-йилларидан Шарқ яккакурашларининг Европа ва Америкада оммалашishi К.ни спорт тури сифатида шакллантирди. 1974 й.да Европа ва АҚШ Шарқ яккакураши усталари ўртасида илк К. мусобақаси ташкил этилди. 1977 й.да Жаҳон кикбоксинг кашкилотлари ассоциацияси тузилди, унга Ўзбекистон 2004 й.да аъзо бўлган.

КРОКЕТ (инг. ва франц. – илгак) – спорт типидagi ўйин. Бунда шарни ёғоч тўқмоқчада уриб муайян тартибда жойлашган сим дарвозалар қаторидан ўтказилиб, мўлжалга – рақиб қозикчасига етказиш ва уни ўз қозикчасига қайтариш керак. К. 17-а.да Францияда келиб чиққан, 19-а.дан кўпгина мамлакатларга тарқалган.

1900 й.даги Олимпия ўйинлари дастурига киритилган.

КРОСС (инг. – кесиб ўтиш, ўтиш) – ҳар хил жойлар (ўрмон, дала, майдон)дан, турли табиий тўсиқлардан чанғида учиб, от, велосипед, мотоциклъ, автомобиль миниб, спортча югуриб ўтиш.

КУБОК, Спорт кубоги – 1) мағлубиятга учраган спортчилар ёки командаларнинг кўпчилик қисми мусобақалардан чиқиб кетиши қоида қилиб қўйилган спорт мусобақалари номи (футбол бўйича Ўзбекистон кубоги, енгил атлетика бўйича жаҳон кубоги мусобақалари ва б; 2)мусобақада, одатда, ғолибга топшириладиган кўчма соврин.

КУРАШ – спорт тури, белгиланган қоидада мувофиқ икки спортчининг яккама-якка олишуви. 1991 й.да К.чилар сулоласи вакили, бир неча К. турлари бўйича халқаро миқёсда спорт устаси Комил Юсупов ўзбекча К.нинг халқаро андозаларга мосланган қуйидаги қоидаларини ишлаб чиқди: К. тушувчилар 14х14 м дан 16х16 м гача бўлган, четрок қисми қизил рангли «хавфли чизиқ» б-н белгиланган кўк-яшил тусли К. гиламида тик турган ҳолатда беллашади. Ғолиб ишлатилган усуллар ва майдондаги хатти-ҳаракатларига қўйиладиган баҳо-ларга қараб аниқланади. К.да бўғиш, рақибга огриқ берувчи усуллар қўллашга рухсат этилмайди, курашувчиларнинг бири кўк, иккинчиси яшил рангли ятак (аёллар ятак ичидан оқ рангли футболка) кияди, белга эни 4–5см ли тас-

ма (белбоғ) боғланади. Халқаро кураш ассоциацияси (ИКА)нинг 2003 й. Тошкентда ўтган конгресси ҳар бир учрашувнинг кизгин бўлишини таъминлаш мақсадида расмий мусобақаларда беллашув вақтини 3 минут қилиб белгилади. Ишлатилган усулларга бажарилишига мос равишда «чала», «ёнбош», «ҳалол» баҳо-лари, қоидага зид ҳаракатларга эса «танбех», «дакки», «ғирром» жазолари берилади. Курашувчи «ҳалол» баҳосини олса (ёки рақиб «ғирром» б-н жазоланса) бу унинг ғалабасини билдиради. Икки бор «ёнбош» баҳосини олиш (ёки рақибнинг икки бор «дакки» дея жазоланиши) ҳам ғалабани англатади. «Чала» баҳо-лари ҳисобга олиб борилади ва ҳ.к.. Баҳо-лар тенглигида охириги баҳо олган К.чига ғалаба берилади, К.чиларнинг баҳо ва жазолари сони тенг ҳолатда баҳо устунлиққа эга бўлади, жазолар сони тенг бўлса охириги жазо олган мағлуб ҳисобланади, агар барчаси тенг (ёки баҳо ва жазо олинмаган) бўлса, ғолиб ҳакамларнинг кўпчилик овозига кўра эълон қилинади. 1992 й.да Ўзбекистонда кураш федерацияси тузилди. 1998 й. сентябрда Тошкентда 28 давлат вакиллари Халқаро кураш ассоциацияси (ИКА) муассислари бўлишди ва шу муносабат б-н бу ерда ўзбекча К. бўйича йирик халқаро мусобақа ўтказилди. 1999 й. Тошкентда ўзбекча К. бўйича биринчи жаҳон чемпионати, Россиянинг Брянск шаҳрида аёллар ўртасида халқаро мусобақа бўлиб ўтди. ИКА қошида Халқаро кураш акаде-

мияси, Бутун жаҳон курашни ривожлантириш жамғармаси тузилди, ассоциация муассислигида «Кураш олами» жур.и таъсис қилинди.

МАРАФОН ЮГУРИШ – енгил атлетикада катта йўл (шоссе)да 42 км 195 м ни югуриб ўтиш. Номи ва масофа узунлиги юнон аскарлари ҳақидаги ривоят б-н боғлиқ: у Юнонистондаги Марафон қишлоғи б-н Афина ўртасидаги тахм. 40 км йўлни югуриб ўтиб, Афинага юнонларнинг форслар устидан ғалабаси (мил. ав. 490 й.) тўғрисидаги хабарни етказган. М. ю. 1896 й.дан Олимпиада мусобақалари дастурига киритилган.

МЕДАЛЪ (франц., латинча – металл) – бирор воқеа, арбоб ёки жой шарафига чиқариладиган, одатда, 2 томонига тасвир туширилган ва (ёки) ёзуви бўлган, кўпинча, доира, тухумсимон ёки кўпбурчак шаклидаги, ҳар хил ўлчовли металл нишон. Аксарият ҳолларда олтин, қумуш, бронзадан тайёрланади. М. Қадимги Римдаёқ маълум эди. Лекин М. яшаш санъати 14–15-а. ларда бошланган (Италия, Византия). М. давлат ёки жамоатчилик мукофоти сифатида алоҳида хизматлар: мардлик учун, фан, маданият, спорт соҳасидаги катта ютуқлар учун, *юбилей* саналари муносабати б-н эсдалик учун, бирон бир воқеада иштирок этганлик учун берилади.

НОКАУТ (инг. – зарба б-н четлатиш) – рақибининг берган зарбаси туфайли боксчининг бош айланиши, гарангсираш, баъзан ҳушини йўқотиш ҳолати. Н. ҳолатига тушган спортчи жангни давом

эттира олмайди. Бокс учрашувни давомида рақиблардан бирининг олган жароҳатидан қон кетиши тўхтамаса, ҳакам тиббиёт ходимлари ҳулосасига кўра, унга нисбатан «техник Н.» эълон қилиши ва учрашувни тўхтатиши мумкин. Жангни Н. б-н ютказган боксчиға, одатда, камида 3 ойгача мусобақаларда қатнашишға рухсат этилмайди.

НОКДАУН (инг. – зарба б-н қулатиш) – боксда рақибининг кучли зарбасидан боксчининг гарангсиб, ўз ҳаракатларини бошқара олмай қолиши ва бир неча сония жангни давом эттиришға қодир эмаслиги. Бунда боксчи 10 секунд ичида (ҳакам «тўққиз»гача санаганда) учрашувни давом эттириш ҳолатига кела олмаса, унинг рақибига *нокаут* б-н ғалаба қилган ҳисобланади.

ОЛИМПИАДА ЎЙИНЛАРИ – Юнонистонда умумюнон байрами ва мусобақалари (2 гилдиракли аравада тез юриш, бешкураш, муштлашиш мусобақалари, санъат конкурси). Мил. ав. 776 й.дан бошлаб мил. 394 й.гача ҳар 4 й.да Олимпия шаҳрида худо Зевс шарафига ўтказилган. Ана шу 4 й.лик давр Олимпиада деб аталган. Ўйинлар 5 кун давом этган; 1896 й.дан (Олимпиаданинг 1-йили)дан бошлаб ўтказилади. О.ў.ни ўтказиш тартиби, қоидалари Олимпия хартиясида белгилаб берилган. Бу хартияни замонавий олимпия ҳаракати асосчиси, франциялик жамоат арбоби Пьер де Кубертен (1863–1937) ишлаб чиққан. Ўйинлар Халқаро Олимпиада

Кўмитаси томонидан ташкил қилинади. Ўйинларда мусобақалар спортнинг фақат Олимпия турлари бўйича ўтказилади. Дастурга енгил атлетика, гимнастика, сузиш, оғир атлетика, кураш, бокс, қиличбозлик, эшпак эшиш, *bicycled спорт*, футбол, баскетбол мусобақалари, албатта, киритилади. Олимпиада шиори «Тезроқ, баландроқ, кучлироқ» (лот. «Citius, Altius, Sortius») 1920 й.дан Олимпиада эмблемасига киради. Олимпиада эмблемаси – кўк, қора, қизил (юқори қатор), сарик ва яшил (пастки қатор) рангдаги бир-бирига қатишган 5 ҳалқа Олимпиада ҳаракатига бирланган 5 та қитъа рамзи. Олимпиада байроғи – Олимпиада тимсоли (5 ҳалқа) туширилган оқ мато барча О. ўда кўтарилади. Олимпиада машъаласи Алфей дарёси водийсидаги Кронос тоғ ёнбағрида қуёш нурларидан ёндирилиб, ўйинларнинг тантанали очилишига *эстафета* б-н олиб қилинади ва Олимпиада стадионидаги махсус меҳробда ўйинлар ёпилгунча (16 кун) ёниб туради. Ўзбекистон спортчилари О. ўда 1952 й.дан буён иштирок этиб келади.

ОТ СПОРТИ – отда юриш мусобақаси. Асосий турлари: от йўрттириш; конкурппик (тўсиқлардан сакраб ўтишнинг юксак тури); уч кураш (манежда юриш), далада синаш (йўлда юриш, стипл-чейз, кросс) ва тўсиқлардан сакраш; пойга, отда ов қилиш, от устида машқ қилиш ва б. Мил.ав. 680 й.дан бошлаб антик *Олимпиада ўйинлари* дастурига от араваларда мусобақалар киритилган эди. Отда

юришнинг махсус мактаби 16-а. бошида Италия, Франция, Испания, Австрияда пайдо бўлди. Ўрта Осиё, Кавказорти, Шим. Кавказ, шунингдек, казаклар яшайдиган жойлар (Дон, Кубань, Урал, Терек) да қад. замонлардан миллий от ўйинлари ривожланган. Ўзбекистон ҳудудида О. с. тахм. 3 минг йиллик тарихга эга. Улоқ (кўпқари), оломон-пойга, «ағдариш», «қиз қувди» халқнинг оммавий миллий О. с. ўйинлари ҳисобланиб келган. Ҳозирги замон О. с. 1900 й.дан *Олимпиада ўйинлари*дан жой олган. 1953 й.дан жаҳон ва Европа чемпионатлари ўтказилади. О. с. Халқаро федерацияси 1921 й.да тузилган, унга Ўзбекистон 1993 й.дан аъзо. **ОТИШ СПОРТИ** – спорт тури, ўқ отиш қуроли ва пневматик қурол (ўйиқ стволли ва силлиқ стволли қуроллар), шунингдек, камондан отиш. Спорт атамашунослигида, одатда, ўқ отиш О. с. деб аталади. Унда ҳаракатланмайдиган ва ҳаракатланиб турадиган нишонларга қараб милтик, пистолет ёки револьвер (тўппонча)дан ўқ узилади. Ҳозирги замон мусобақалари диаметри 162,4 мм ли нишонларга 50 м масофадан 5 соат 15 мин. давомида милтиқдан (ётган ҳолда, тик туриб ва тиззалаб) 3х40 та ўқ узиш; 50 м масофадан 2 соат давомида ўша нишонга милтиқдан 60 та ўқ узиш (ётган ҳолда); 1320х70 мм катталиқдаги ҳаракатланиб турадиган нишон – «чоғиб кетаётган тўнғиз»га 2 кун мобайнида 30+30 та ўқ узиш (тик туриб, милтиқни кўгара солиб дарҳол); ўзи ўқланадиган пистолетдан 1600х450мм

катталиқдаги 5 та фигурали нишонга 25 м масофадан 2 кун мобайнида 2х30 та ўқ узиш (тик туриб); бир зарядли пистолетдан 500 мм диаметри нишонга 50 м масофадан 2 соат 30 мин. давомида 60 та ўқ узиш (тик туриб) машқларини ўз ичига олади. Ўқ отиш бўйича биринчи мусобақалар 1824 й. Швейцарияда ўтказилган. Жаҳон чемпионатлари 1897 й.дан (1954 й.дан – 4 й.да 1 марта) ўтказилади. 1921 й. Халқаро от спорти уюшмасига асос солинган. От спорти барча *Олимпиада ўйинлари* (1904, 1928 й.дан ташқари) дастурига кириди. Ўзбекистонда от спорти кенг тарқалган спорт турларидан бири ҳисобланади. 20-а.нинг 20-йилларидан оммалаша бошлади. Қулай иқлим шароити туфайли бутун йил давомида қуролларнинг барча туридан мерганлар тайёрлаб келинган. Отиш тирлари ва полигонлари республиканинг барча вилоятларида бор. Ўзбекистон от спорти федерацияси 1992 й. тузилди ва Халқаро отиш спорти уюшмасига қабул қилинди. 1995 й.дан Осиё отиш спорти конфедерациясига аъзо бўлди.

ОҒИР АТЛЕТИКА – спорт тури, ҳар хил вазн тоифаларида оғир нарсалар (штанга, тош) кўтаришда мусобақалашуш. Оғир-яшқларни кўтариш машқлари қад. замонлардан маълум. Расмий мусобақалар эса 1860-йиллардан (биринчи марта АҚШда) ўтказиб келинади. Ҳозирги вақтда штангани икки қўллаб даст ва силтаб кўтариш (1972 й.дан) О. а.нинг асосий машқлари ҳисобланади. Даст кўтаришда спортчи

штангани тўхтатмай бир ҳаракат билан, силтаб кўтаришда – кетма-кет иккита ҳаракатда – аввал қўқракка олиш, кейин эса юқорига чўзилган қўлларга кўтаришни амалга оширади. Бу спорт тури 1896 й.дан *Олимпиада ўйинлари* (1900, 1908, 1912 й.дан ташқари) дастурига кириди. 1896 й. 1-Европа чемпионати, 1898 й. 1-Жаҳон чемпионати бўлиб ўтган. Ўзбекистонда оғир атлетика федерацияси 1992 й.дан фаолият кўрсатади. У Халқаро оғир атлетика федерациясига (1993), Осиё оғир атлетика федерациясига (1994) аъзо.

ПАРАШЮТ СПОРТИ – авиация спорти тури. Бу спорт турида турли учуш аппаратлари (самолёт, вертолёт, планёр, дирижабль, аэростат ва б.)дан парашютда сакралади. Замонавий П. с. мусобақалари дастурига қуйидагилар кириди: 600–1500 м балдан радиуси 10 м ли нишон доирасига яққа ва гуруҳли бўлиб сакраб ерга аниқ қўниш; 2000 м балдан яққа ҳолда сакраб ҳавода акробатик фигуралар комплексини бажариш; 2400 м дан эркин тушиш пайғида *эстафета* таъқчаларини узатиш ва нишон доирага аниқ қўниш машқи бажариладиган гуруҳли бўлиб комплекс сакраш; 2400–4000 м балдан эркин тушишда муайян фигуралар ясаб гуруҳли бўлиб акробатик сакраш; ерга аниқ қўниш; кичик калибрли милтиқдан отиш, кросс, сузишни ўз ичига олувчи парашют кўпқураши. Халқаро авиация федерациясининг парашют комиссияси 1950 й.да тузилган. 1951 й.дан жаҳон, 1975 й.дан Европа чемпионатлари ўтқа-

зилади. Ўзбекистонда П. с. 1934 й.да вужудга келган.

ПЕНАЛЬТИ (инг. – жазолаш) – спорт атамаси; спорт ўйинларида жарима майдончасида коидани бузганлик учун жазолаш. 1891 й.да футболда жорий қилинган (коидани бузган жамоанинг дарвозасига 11 м дан тўн тепилади). Шунингдек, *гандбол*да (7 м дан), сув полосида (4 м дан) ҳам қўлланилади. Хоккейга П. (буллит) ўйинчининг майдон марказидан дарвозабон б-н яккама-якка чиқиши тарзида бажарилади.

РАУНД – боксда 3 минутлик олишув даври. Хаваскорлик боксида олишув 3 Р., профессионал боксда эса 15 Р.гача давом этиши мумкин.

РЕГБИ (Англиянинг Регби шаҳарчаси номидан) – спорт ўйини. 2 жамоа (ҳар бири 15 кишидан) уз. 27–29 см бўлган тухумсимон шаклдаги тўп б-н Н-симон дарвозали махсус майдончада (катталиги 95–100х65–68 м) ўйнайди. Ўйин (40 минутдан 2 тайм давом этади)дан мақсад – тўпни бир-бирига қўлда (оркага) ёки оёқда (хоҳлаган йўналишда) ошириб, уни рақиб майдонидаги дарвоза чизиги орқасига тушириш ёки дарвозага киритишдан иборат. Рақибни ушлаб ёки елка б-н туртиб йиқитиб, унга халакит бериш мумкин. Ўйин коидаси бузилганда «олишув» – тўп талашини белгилади. Қўп очко тўплаган жамоа (тўпни ерга тегизиш – 4 очко, тўпни дарвозага киритиш – 3 ёки 2 очко) ютган ҳисобланади. Бу ўйин Қад. Хитой ва Қад. Римда

тарқалган. Замонавий Р. ўйини 1823 й.да Англияда пайдо бўлди. 1888 й.да Р. бўйича халқаро мусобақа ўтказилди. 1900, 1908, 1920, 1924 й.да Р. *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилди. Р. Халқаро хаваскорлар федерацияси 1934 й.да тузилган. Р. спорти Ўзбекистонда 1969 й.да «Локомотив» жамияти ҳузурида вужудга келди.

РЕФЕРИ (лот. – билдираман) – майдон, майдонча (футбол, баскетбол ва ш.к.), *ринг* (бокс), гилам (кураш), вишка (*волейбол*) ва б.даги спорт ҳакамининг анъанавий халқаро номларидан бири.

РИНГ (инг. – доира) – бокс тушиладиган квадрат майдонча (6х6 м). Атрофи химоя арқонлари б-н ўралган бўлиб, улар бурчаклардаги устунчаларга тортилади. Поли юмшоқ материал б-н қопланади, сирпанмайди. Бал. 75–125 см. 1838 й.дан Англияда расм бўлган.

РИТМИК ГИМНАСТИКА, *Аэробика* – мусика садolari остида ижро этиладиган бир қанча жисмоний машқлар (юриш, югуриш, сакраш ва б.). Соғломлаштирини мақсадида қўлланилади. Барча ёшдаги кишилар (эркаклар, аёллар, болалар) шуғулланиши мумкин. Р.г. 1960-йилларда АҚШда вужудга келди. Ўтган асрнинг 70-йиллари ўрталаридан Ўзбекистонда ҳам оммалаша бошлади.

САМБО (рус. – қуролсиз ўзини химоя қилиш) – спорт кураши тури. Унга курашнинг миллий турларидаги энг самарали усуллар асос қилиб олинган. 20-инг 30-йилларида собик Иттифокд

пайдо бўлган. С.нинг спорт (кураш) ва жанговар турлари мавжуд. С. курашида курашчилар махсус белбоғли калта як-так киядилар. С.да ракибининг қўл ва оёқларидан олиш, оёқлар б-н оёқларига, қўлига ва гавдасига қарши ҳаракатлар қилиш рухсат этилган. С.да ўз оёғида тик туриб ракиб курагини ерга теккизса ёки оғритувчи усул қўлланганда ракиб ўзини мағлубиятга учраганлигини тан олса, шунингдек, баллар бўйича фарқ 12 тага етса, ракиб ман этилган усулни қўллаб жазоланса, соф ғалаба қайд қилинади. Ракиблардан бири соф ғалабага эриша олмаса, олишув натижаси спортчиларнинг тўплаган балларига қараб аниқланади. Жанговар С.да курашчилар бошга шлсм, қўлларига бармоқлари очик қўлқоп кийиб, оғизга қапа (тишни ҳимоя қилиш учун) солиб мусобақаланадилар. Жанговар С.да тепиш, уриш, оғритувчи усуллар қўллаш ва бўғиш мумкин. Кураш 10х10 м дан 13х13 м гача катталиклдаги ғиламда ўтказилади. Курашчиларнинг олишув майдони 6х9 диаметрли бўлиши керак. Кураш танаффуссиз 4–5 минут давом этади. С. бўйича Халқаро хаваскорлик федерацияси 1985 й. ташкил этилган, 1980 й.дан *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилган. Ўзбекистон самбо федерацияси 1964 й. тузилган. Аёл С.чиларнинг федерацияси Ўзбекистонда ташкил этилган (1996).

СПОРТ (инг. – ўйин) – жисмоний маданиятнинг таркибий қисми, жисмоний тарбия воситаси ва усули, жисмоний

машиқларнинг турли мажмуалари бўйича мусобақалар ташкил этиш, тайёрлаш ва ўтказиш тизими. С.нинг мақсади кишиларнинг соғлиғини мустаҳкамлаш ва умумий жисмоний ривожлантириш б-н бирга С. мусобақаларида юқори натижа ва ғалабаларга эришишдир. Дастлабки С. мусобақалари Юнонистонда мил. ав. 1580 й.да бўлиб ўтган.

СПОРТЧА ЮРИШ – енгил атлетика тури. Одатдаги юришдан тик ҳолатда таянчилаётган оёқни, албатта, тўғри ҳолда, тиззани букмасдан юриш билан, югуришдан – ҳаракатнинг бестаянч босқичи бўлмаслиги (товонни босиш шартлиги) б-н ажралиб туради. С. ю. тезлиги одатдаги юришдан 2–2,5 барабар юқори бўлади, бунга қатга (105–115см) ва тез-тез (минутига 180–200 та) қадам ташлаш б-н эришилади. Мусобақалар стадион йўлкасида ва асфальт йўлларда ўтказилади. Эркаклар 10 50 км (расмий халқаро мусобақаларда 20 ва 50 км), ўсмирлар 3–10 км; айрим мамлакатларда аёллар 3–20 км масофада мусобақалашадилар. Мусобақалар 19-а. нинг 2-ярмида аввал Буюк Британияда, кейин Канада, АҚШ, Швеция, Франция, Германия ва б. мамлакатларда ўтказила бошлади. 1908 й.дан *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилди.

СПРИНТЕР (инг. – қисқа масофага югуриш) – қисқа масофалардаги мусобақаларга (енгил атлетика, конькида югуриш, сузиш, *велосипед спорти* ва б.) ихтисослашган спортчи.

СТАДИОН (юнон. – мусобақалар ўтказиладиган жой) – асосий спорт майдони томошабинлар учун трибуналар, югуриш, сакраш йўлқалари, гимнастика ва спорт ўйинларига мўлжалланган майдончалар, ёрдамчи бино ва хоналарни ўз ичига олган спорт иншооти.

СТОЛ ТЕННИСИ – кичик копток ва ракеткалар б-н столда ўйналадиган спорт ўйини. Шарқий Осиёда пайдо бўлган. 20-а.нинг 20 й.ларидан кўп мамлакатларга тарқалган. Дастлаб «пинг-понг» (франц. – коптокнинг ракетка ва столга урилишида чиқадиган овоз) деб аталган. С.т. учун, одатда, стол ўлчами 152,5х274,3 см; бал. 76 см; тўри 183х15,25 см бўлади. Ёғоч ракетканинг юзига резина пластина қопланади. Копток оқ пластикадан ясалади, диаметри 37,2–38,2 мм, оғирлиги 2,4–2,53 г. Ўйин майдончасининг ўлчами 6–7х12–14 м. Расмий мусобақалар спорт залларида ўтказилади: эркалар ва аёллар – жамоа бўлиб, якка ҳолда ва жуфтликда ҳамда аралаш жуфтликда мусобақалашадилар. Ўйин 3 ёки 5 партиядан ўйналади. Ўйинчилардан бири 21 очко тўпласа, у ғолиб ҳисобланади. Агар ҳисоб 20:20 бўлиб қолса, унда ўйинчилардан бири 2 очко ортиқ тўплагунча ўйин давом эттирилади. С.т. Халқаро федерацияси 1926 й. ташкил этилган. 1926 й.дан ҳар 2 й.да жаҳон биринчилиги ўтказилади, 1988 й.дан *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилган. Ўзбекистон стол тенниси федерацияси 1993 й.да Халқаро федерацияга аъзо бўлди.

СУВ ПОЛОСИ, Ватерполо – сувда, яъни тўғри бурчакли ҳовуз (30х20 м, чуқурлиги камида 1,8 м)да тўп б-н жамоа бўлиб ўйналадиган спорт ўйини; ҳар жамоада 7 тадан ўйинчи қатнашади. Ҳовузга 3х0,9 м.лик 2 та дарвоза ўрнатилади. Ўйиннинг мақсади – рақиб дарвозасига иложи борица кўп тўп тушириш. С.п. тўпининг айлапаси 68–71 см, оғирлиги 400–450 гр. 1967 й.дан бошлаб пластмасса тўп б-н ўйналади. Қоидага кўра, мусобақа соф ўйин вақти 5 минутдан бўлган 4 босқичда 2 минутлик танаффус б-н ўтказилади. Ҳар қандай усулда сузиш, тўпни 1 қўлда олиб юриш ва отиш мумкин (факат дарвозабонгина 2 қўлида ўйнайди), қўлида тўп бўлмаган рақибга ҳужум қилиш ман этилади. Қоидани бузганлик тўпни ўйинга киритиш ҳуқуқини рақибга бериш, ўйиндан чиқариб юбориш (45 сек. ёки дарвоза ишғол қилингунга қадар) б-н жазоланади. Ўйиннинг дастлабки қоидаларини шотландиялик В. Уилсон ишлаб чиққан (1876). 19-а. охири – 20-а. бошларидан С.п. Европа мамлакатларида оммалаша бошлади. 1926 й. Халқаро ҳаваскорлар сузини федерацияси ҳузуридаги С. п. кўмитаси тузилган. 1973 й.дан Жаҳон чемпионати мусобақалари ўтказилади. 1900 й.дан *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилган. Ўзбекистонда сув полоси ўйинлари 1946 й.дан уюштирила бошлаган. Ўзбекистон сув полоси федерацияси 1993 й.да ташкил этилган.

СУВ ЧАНГИ СПОРТИ – сувда шатакчи катер ёрдамида махсус чангилар б-н ҳа-

ракатланишдан иборат мусобақа. *Сувда сузиш* спортдан ажралиб чиқиб, алоҳида спорт тури сифатида 1930 йилларда АҚШда шаклланди. Бу спорт турида катнашчилар 3 та йўналиш бўйича мусобақалашадилар: слалом, фигурали учуш ва трамплиндан сакраш. Ҳар учала йўналишда эркак ва аёллар катнашиши мумкин. Халқаро сув чанги спорти федерацияси 1947 й. тузилган. 1949 й.дан Жаҳон чемпионати мусобақалари ўтказилади.

СУВГА САКРАШ – спорт тури. Трамплиндан (1 ва 3 м) ва миноравишқа (5, 7,5, 10 м)дан сувга сакраш усуллари бор. С. с. турли хил айланишларни ўз ичига олади ва сувга калла ёки оёқ ташлаб кам сув сачратиб тик тушиш б-н тугайди. Унинг дастлабки ҳолатда олд томон б-н туриб ва тескари туриб, қўлларга таяниб туриб, айланишлар йўналишлари бўйича – олдинга, орқага ва буралиб-буралиб; мураккаблиги бўйича мураккаблик коэффициенти (сони ва буралишларнинг мураккаблиги)га кўра сакраш кўринишлари бор. Спорт тури сифатида 19-а. ўрталарида Германияда пайдо бўлган. 1890 й. дастлабки халқаро мусобақалар ўтказилган. Илк Европа чемпионати 1926 й.да, Жаҳон чемпионати 1973 й.да ўтказилган. *Олимпиада ўйинлари* дастурига 1904 й. (аёллар учун 1912 й.) киритилган. Мусобақалар 2 босқичда – дастлабки ва финал (8 энг кучли спортчи иштирокида) босқичда ўтказилади. Ҳар 2 ҳолда ҳам дастурни спортчилар тўлиқ бажаришлари керак.

СУВДА СУЗИШ, Спортча сузиш – спорт тури. Расмий белгиланган масофага муайян усулда спортча сузиш (эркин тарзда, *брасс*, баттерфлай усулида, орқа билан), шунингдек, сув остида, амалий, синхрон (бадий) сузишни ўз ичига олади. Халқаро Олимпиада қўмитаси таснифига кўра, С. с.га *сувга сакраш* ва *сув полоси* ҳам киради, у замонавий 5 курашнинг таркибий қисми ҳисобланади. С. с. тарихи 15–16-а.ларга тўғри келади. Сузувчиларнинг дастлабки спорт мусобақалари 1515 й. Венецияда ўтказилган. 1890 й. С. с. бўйича биринчи Европа чемпионати ўтказилди, 1896 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилди (аёллар 1912 й.дан катнашади). Халқаро ҳаваскорлар сузиш федерациясига 1908 й. асос солинган. Ўзбекистонда бу спорт тури 1924–25 й.лардан ривожлана бошлади.

ТАЙМ-АУТ – спорт ўйинларида коидаларда назарда тутилган танаффус. Жамоа, унинг устози (мас., баскетболда) ёки спортчи (мас., шахмат бўйича жаҳон биринчилиги мусобақаларида) илтимосига кўра танаффус қилинади.

ТАЭКВОНДО (корейсча – оёқ ва қўлларнинг ҳаракат йўли) – спорт кураши тури. Бунда эркак ва аёллар белгиланган майдончада ўз вазн тоифаларида (ҳимоя воситаларида) яккама-якка олишиш ва махсус машқларни бажариш маҳоратини намоён этиш борасида якка ва жамоавий тарзда оёқ-қўлларда зарбалар бериш ёки зарба ҳаракатларини қайд

этиш бўйича мусобакалашадилар. Халқаро таэквондо федерацияси 1966 й. тузилган, Жаҳон таэквондо федерацияси 1973 й.да тузилган. Т.нинг ITF йўналишига 1955 й. КХДРда асос солинган. Бу йўналишда спортчиларнинг болига тепиши, белдан пастга зарба бериш, умуман, тананинг рухсат этилган қисмига ҳам оёқ б-н тўлиқ зарба бериш тақиқланган. Шунингдек, қўл б-н ҳам кучли зарба беришга рухсат этилмайди. Мусобакалар 2 бўлимда (ҳар бўлим 2 минутдан, танаффус – 1 минут) давом этади. Аниқ зарбаларга очко берилади. Т.нинг WTF йўналишига 1961 й. *Корея Республикаси*да асос солинган. 2000 й. Т. (WTF) Сидней Олимпиадаси дастуридан ўрин олди. Т. (WTF) спортчиларнинг қўл-оёқларда тананинг белдан юқори, олд қисмига зарбалар беришига рухсат этади. Мусобакалар (8 вазн тоифасида) спортчиларнинг ҳимоя воситаларини кийган ҳолида ташкил қилиниб, 3 бўлимда (ҳар бўлим 3 минутдан, танаффуслар 1 минутдан) давом этади. Аниқ зарбаларга очко берилади. Ғолиб нокаутга ёки очколар кўпчилигига қараб аниқланади. Ўзбекистонда Т. (ITF) 1989 й.дан оммавийлашди. Т. (WTF) Ўзбекистонда 1990 й.дан оммавийлашди ва ўша йили Ўзбекистон таэквондо (WTF) ассоциациясига асос солинди.

ТЕННИС. Лаунтеннис (франц. – мана, ол; инг. – ўнлик, чунки ўрта асрларда Т.га ўхшаш ўйинни беш кишидан, жами ўн киши ўйнаган) – спорт тури, мовут қопланган резина копток ракетка

ёрдамида урилиб кортда ўйналади. Коптокнинг диаметри 6,35–6,67 см, оғирлиги 56,7 грамм. Ёғоч, сингил металл ёки пластмассадан ҳар хил ўлчамда тайёрланган ракеткалар оғирлиги 255–400 г. Ўйин кортнинг орка чизигидан рақибнинг тўрага яқин майдончасига коптокни хатосиз узатиш б-н бошланади. Копток майдонга тегиб сакрагандан кейин рақиб уни қайтаради (ўйин давомида ҳам коптокни иккинчи сакрагандан кейин олишга рухсат этилмайди, фақат иккинчи зарбадан бошлаб коптокни кортга туширмасдан ҳам қайтариш мумкин). Геймда ҳисоб 15:0, 30:0, 40:0 ва ҳ.к. тарзда юритилади, агар 40:40 ҳисоби «тенг» қайд этилса, кейинги очкони ютган «кўп», ютқизган «кам» бўлади. «Кўп»дан кейин очкони ютган геймни ҳам ютади. Сетда олти гейм (6:0...6:4) ютиш лозим, борди-ю, ҳисоб 6:5 бўлса, ўйин давом эттирилади. 12 геймдан кейин ҳисоб 7:5 бўлса, ғолиб аниқланади. Агар 6:6 ҳисоби қайд этилса, «тайбрейк» ўйналади. «Тайбрейк»да ғолиб чиқиш учун 7 очко тўплаш зарур, агар ҳисоб 7:6 бўлиб қолса, ўйин қайсидир томоннинг икки очко ўзиб кетишигача давом этади. Эркалар ўйинида энг кўп сетлар микдори – 5, аёлларда – 3 та. Т. мусобакалари яккалик, жуфтлик ва аралаш (бир эркак ва бир аёл) тарзида ташкил қилинади. Т.га ўхшаш ўйинлар дастлаб Мисрнинг Тинис (Танис) шаҳрида пайдо бўлган деган тахмин ҳам мавжуд. Бу ўйин 13–14-а.ларда Италия, Франция, Англияда оммалашди. Замона-

вий Т. қоидаларини англиялик Вольтер Уингфильд ишлаб чиққан (1874). Шу қоидалар асосида «Уимблдон» турнири (Англия) 1877 й.дан, АҚШ очик чемпионати 1881 й.дан, «Роллан Гаррос» турнири (Франция) 1891 й.дан, Австралия очик чемпионати 1905 й.дан ўтказилиб келинади (ҳозирги кунда бу мусобақалар «Улкан тож» мусобақалари дейилади). Т. 1896 й. *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилган. Америкалик Дуайт Филли Дэвис тапаббуси б-н 1900 й.дан жамоалар ўртасида порасмий жаҳон чемпионати ҳисобланмиш Дэвис кубоги ўтказилди. 1912 й. Халқаро лаунтенис федерацияси (ILTF)га асос солинди (1977 й.да Халқаро теннис федерацияси – ITF деб ўзгартирилди). 1965 й.да Халқаро профессионал теннисчилар ассоциацияси (IAPT) тузилди, У 1972 й.да Профессионал теннисчилар ассоциацияси (АТР) га айлантирилди. Замонавий Т. Ўзбекистонга 20-а.нинг бошларида кириб келди. 1992 й.да Ўзбекистон Т. федерацияси тузилди. Тошкентда профессионал теннисчилар ўртасида «Президент кубоги» халқаро мусобақаси ўтказилади (1994 й.дан).

ТРАМПЛИН (итальянча – ёғоч оёқ) – сакрашнинг айрим турлари (мас., чанғида сакраш, *сувга сакраш*, гимнастикадаги сакраш)да спортчининг сакраш масофаси ва баландликка кўтарилишини ошириш учун ишлатиладиган иншоот (қурилма), сакратич. Чанғида сакраш Т.и старт майдончаси, баландликдан пастга

қараб чанғида учиб тезликни кучайтиришга, учини фазасини узайтиришга хизмат қиладиган шишаб қорли йўл ҳамда қўниш тепалиги, тўхташ майдончасидан иборат бўлади. Т.да қордан ташқари, сунъий синтетик қоплама ҳам ишлатилади. Сувга сакраш трамплин – 1 м дан 10 м гача бал.дан сакраш учун ишлатиладиган узунлиги 4,8–5 м, кенглиги 0,5 м, қалинлиги 45–60 мм.га тенг сакраш тахтаси. Тахта учида спортчининг силкиниши таъсирида унинг учини фазасини оширувчи асбоб (снаряд) бўлади. Гимнастика Т.и – эгилувчан (пружиналашадиган) тахта ёрдамида машқларни бажараётганда сакраш кучи учини фазасини ошириш асбоби. Сув чанғисида сакраш Т.и – узунлиги 6,5 м га яқин (сув устида) ва кенглиги 4 м га яқин силлик қиялама тахта, юқори чеккасининг сув юзасидан бал. 1,5–1,8 м.

ТРЕК (инг. – из, йўл) – велосипед ва мотоцикл спорти бўйича машқ ва мусобақалар ўтказиладиган спорт иншооти. Ёғоч, бетон, асфальт ётқириб қурилган Т. йўлкаси қия бурилишлар – виражлар б-н бирлашган 2 тўғри қисмдан иборат. Т. очик ва ёпик бўлади. Т. йўлақларининг узунлиги, одатда, 250–500 м, кенглиги 6–8 м, қўшма мотовелотрек йўлақлари узунлиги 500–666, 7 м, кенглиги 8–10 м (ёки ундан кўп) бўлади. Замонавий велотреklar ёпик, ихтисослаштирилган ва йўлақлари ёғочдан қопланган. Мотовелотреklar эса очик ҳолатда бўлиб, йўлақлари асфальт б-н қопланади. Токио, Мехико, Мюнхен шаҳри яқинидаги,

Монреаль, Москва (Крилатское)даги олимпиада Тлари машхур.

ТУРНИР – 2 тадан ортик спортчи иштирок этадиган шахсий ёки жамоа биринчилиги мусобақаларини ўтказиш шакли. Давра (хар бир катнашчи бошқа катнашчиларнинг ҳаммаси б-н бир ёки бир неча мартадан учрашади), Олимпиада ёки кубок (навбатдаги турда мағлуб бўлганлар чиқиб кетаверади) тартиблари фарқланади. Шунингдек, швейцарча деб ном олган тартиб ҳам бор. Унда учрашувлар сони катнашчилар сонига нисбатан бир неча марта кам бўлади. 1-турда ракиблар қуръа ташлаб аниқланади, кейинги турларда эса тенг очко олганлар орасида қуръа ташланиб жуфт аниқланади. Бир мусобақа давомида боскичма-боскич турлича тартиблардан фойдаланиш мумкин.

«УМИД НИҲОЛЛАРИ» СПОРТ ЎЙИНЛАРИ – Ўзбекистоннинг умумий ўрта таълим ва болалар-ўсмирлар спорт мактаблари ўқувчилари ўртасида ўтказиладиган оммавий спорт мусобақалари. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 10 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш тўғрисида»ги (2001 й. 19 январь) қарори асосида ташкил этилган ҳамда «Ўқувчи ва талаба ёшларни спортга жалб қилишга қаратилган узлуксиз спорт мусобақалари тизимини ташкил этиш тўғрисида»ги (2003 й. 3 июнь) қарорига биноан бу ўйинларнинг республика финал боскичлари 3 й.да бир марта ўтка-

зилиши белгиланган. Мақсади – умумий ўрта таълим ва болалар-ўсмирлар спорт мактаблари ўқувчиларини жисмонан етук, ахлоқан баркамол ҳамда ватанга садоқат руҳида тарбиялаш, иктидорли спортчи ёшларни нуфузли мусобақаларга тайёрлаш, ёшлар ўртасида жисмоний тарбия ва спортни янада оммалаштириш. Мусобақаларда бадий гимнастика, баскетбол, *волейбол, гандбол*, енгил атлетика, спорт гимнастикаси, стол тенниси, сузиш, теннис, футбол каби *Олимпиада ўйинлари* дастурига кирган ва шахмат, белбоғли кураш, кураш сингари оммалашган спорт турлари бўйича мусобақалар ўтказилади.

ФИГУРА.ЛИ УЧИШ – спорт тури. Унинг асосида конькида югурувчи спортчининг муз устида ҳаракат йўналишини ўзгартириши, айланишлар ва сакрашлар б-н боғлиқ махсус ҳаракатлари ётади. Аёллар ва эркекларнинг якка ҳолда, жуфт ҳолда учиши ва спорт рақслари бўйича мусобақаларни ўз ичига олади. Якка ҳолда учиш мактаб деб номланган 3 та мажбурий расм фигура, 7 мажбурий элементдан иборат қисқа эркин дастур (бажариш вақти 2 минутгача) ва шахсий эркин дастурини (аёллар учун 4 минут, эркеклар учун 5 минут) бажаришни ташкил этади. Жуфт ҳолда учиш қисқа дастур (6 мажбурий элемент – кадамлар комбинацияси, кўтариш; алоҳида ва биргаликда айланишлар, сакрашлар; 3 минутгача давом этади) ва эркин дастур (5 минут)дан иборат. Спорт рақслари

дастурида 3 мажбурий, оригинал ва эркин рақслар бўлади. Фигурачиларнинг маҳорати 6 балли тизим б-н баҳоланади. Фигурали учиш спорт тури сифатида 19-а.нинг 60-йилларида пайдо бўлди. Европа чемпионатлари 1891 й.дан якка ҳолда учишда (аёллар – 1930 й.дан), 1930 й.дан жуфт ҳолда учишда; Жаҳон чемпионатлари 1896 й.дан якка ҳолда учишда (аёллар – 1906 й.дан), 1908 й.дан жуфт ҳолда учишда ўтказилади. Спорт рақслари бўйича жаҳон биринчилиги 1952 й.дан ўтказилади. Фигурали учиш 1924 й.дан кишки *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилди (спорт рақслари – 1976 й.дан; 1908 ва 1920 й.ларда мусобақалар *Олимпиада ўйинлари* дастурида ўтказилган). Ўзбекистонда 1972 й. фигурали учиш мактаби (Тошкентда) ташкил қилинди.

ФРИСТАЙЛ (инг. – эркин усул) – тоғ чанги *спорт* тури. Унинг 3 та тури бор: могул, чанги балети, чанги акробатикаси. Могул – паст-баланд трассада тоғ чангисида тез тушиш; чанги балети – тепаликдан турли шакллар (қадамлар, айланишлар, бурилишлар ва б.) бажариб тушиш; чанги акробатикаси – 2 метрли трамплиндан бир неча акробатик шаклларни бажариб (сальто, пируэтлар ва б.) сакрашдан иборат. Спортчилар бажарган элементларнинг оғир-енгиллиги ва ижросининг аниқлиги, шунингдек, артистик маҳорати ҳакамлар томонидан баҳоланади. Ф. чангичиларнинг дам олиш тури бўлган. Томошабонлиги учун чанги бўйича ўтказиладиган тадбирларга кирити-

ларди. Ф. бўйича биринчи мусобақа 1971 й.да АҚШнинг Нью-Хампшир шаҳри яқинида ўтказилган. 1978 й.да Халқаро чанги спорт федерацияси қошида Ф. бўлими очилган. Бу бўлим 1978 й.дан жаҳон кубоги, 1986 й.дан Жаҳон чемпионатини ўтказиб келади. 1992 й.да могул, 1994 й.да чанги акробатикаси *Олимпиада ўйинлари* дастуридан ўрин олди. Ўзбекистонда Ф. 20-а.нинг 90-йиллари бошидан оммалашди. Ўзбекистон фристайл федерацияси 1992 й.да тузилган, ўша йили халқаро ташкилотга қабул қилинган.

ФУТБОЛ (инг. – оёқ тўпи) – спорт ўйини, 2 дарвоза (7,32x2,44 м)ли махсус майдон (90–120x45–90)да тўп б-н жамоа бўлиб ўйналади. Ф. тўпининг оғирлиги 410–450 г, айлана диаметрининг уз. 68–70 см, ўйиннинг асосий вақти 90 минут (45 минутдан 2 бўлим, 12–15 мин. танаффус). Майдонда иккала жамоада 11 кишидан бўлади. Ўйиндан мақсад рақиб дарвозасига тўпни оёқ ёки гавда қисмлари б-н (қўлдан ташқари) киритишдан иборат. Фақат дарвозабонларгина қўл б-н ўйнаши мумкин (жарима майдончасида). Ф.га ўхшаш ўйинлар қад. Миср ва Шарқ мамлакатларида маълум бўлган, кейин Европада ўтган. 1848 й.да Буюк Британиядаги Кембриж ун-ти ўқитувчилари Ф.нинг дастлабки замонавий қоидаларини ишлаб чиқишган. 1857 й.да шу мамлакатдаги Шеффилд шаҳрида ilk Ф. клуби ташкил этилган. 1863 й.да Англия Ф. уюшмаси тузилиб, Ф. қоидалари тасдиқланган. 18-а.нинг охири – 19-а.нинг

бошларида Европа ва Жан. Америка давлатларида ҳам Ф. уюшмалари ташкил қилинди. 1896 й. Ф. *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилди. 1904 й.да *Халқаро футбол федерацияси* (ФИФА) тузилди. Ўзбекистонда 20-а. бошларидан замонавий Ф. қоидалари асосида ўйинлар ўтказилган. 1912 й.да Кўконда биринчи Ф. жамоаси тузилди. 1937 й.дан Ўзбекистон биринчилиги мунтазам равишда ўтказила бошланди.

ХОККЕЙ – спорт ўйини. Дарвозалар ўрнатилган махсус майдонча (сахн)да клюшка ва тўп (шайба) б-н жамоа бўлиб ўйналади. Ўйинчилар томонидан рақиб дарвозасига кўпроқ тўп (шайба) киритиш мақсад қилиб қўйилади. Х.нинг 3 та асосий тури бор: чим устида Х., муз устида ўйналадиган тўпли Х., шайбали Х..

Чим устида Х. майдонининг ўлчами 91,4х55 м, клюшкасининг оғирлиги 652–794 г, тўпининг оғирлиги 156–163 г, ўйин вақти 90 мин. (45 минутдан 2 бўлим). Мусобақалашаётган 2 жамоада 11 тадан ўйинчи қатнашади. Чим устида Х.га ўхшаш ўйинлар милолдан 2 минг йил аввал ҳам Миср, Юнонистон, Ўрта Осиё ва б. жойларда мавжуд бўлган. Ўрта Осиёда чорвадорлар ўртасида аввал тош б-н ўйналадиган подачи, кейинроқ от миниб ўйналадиган чавгон оммалашган. Чавгон Бобурийлар салтанати даврида Ҳиндистонда кенг тарқалган. 19-а.нинг 2-ярмида Буюк Британияда чим устида Х. клублари тузилди. 1875 й.да Лондон хоккей уюшмаси томонидан чим усти-

да Х.нинг замонавий ўйин қоидалари ишлаб чиқилди. Бу қоида 1907 й.да тасдиқланди. Чим устида Х.нинг эркаклар мусобақаси 1908 й.дан, аёллар мусобақаси 1920 й.дан Олимпиада дастурига киритилган. 1924 й.да Халқаро хоккей федерацияси (FIIH) ташкил этилган. Бу федерация 1970 й.дан эркаклар ўртасида, 1973 й.дан аёллар ўртасида Жаҳон чемпионатлари ўтказди. Ўзбекистонда чим устида Х. 20-а.нинг 70-йилларидан оммалаша бошлади. 1972 й.да Андижонда дастлабки чим устида Х. жамоаси тузилди.

Тўпли Х. майдонининг ўлчами 90–100х50–65 м, клюшкасининг узунлиги 120 см, қайрилган қисми 6,5 см, оғирлиги 450 г, тўпининг диаметри 6 см, оғирлиги 58–62 г, ўйин вақти 70 мин. (35 минутдан 2 бўлим). Мусобақалашаётган 2 жамоада 11 тадан ўйинчи қатнашади. Т. Х.га ўхшаш ўйинлар Европанинг шим. мамлакатларида ўрта асрларда пайдо бўлди. 1891 й.да Буюк Британияда миллий ассоциация тузилган ва Тўпли Х.нинг ўйин қоидалари ишлаб чиқилган. 1955 й.да Халқаро тўпли хоккей федерацияси (IBF) ташкил этилиб, тўпли Х.нинг ўйин қоидалари тасдиқланган. Федерация 1957 й.дан Жаҳон чемпионатлари (1961 й.дан 2 й.да 1 марта) ўтказиб келади. Россия, Швеция, Финляндия ва б. давлатларда тўпли Х. ривожланган.

Шайбали Х. майдонининг ўлчами 51–61х24–30 м, клюшкасининг узунлиги 140 см, қайрилган қисми 37,5 см, оғирлиги 500 г, резинадан тайёрланган шайба-

нинг диаметри 7,62 см, қалинлиги 2,54 см, оғирлиги 150–170 г, ўйин вақти 60 мин. (20 минутдан 3 бўлим). Мусобақалашаётган 2 жамоада 6 тадан ўйинчи қатнашади. Шайбали Х. 19-а.нинг 60-й.ларида Канадада лайдо бўлган ва Европанинг шим. давлатларида ҳам кенг тарқалган. 1870 й.да Торонгода шайбали хоккей ассоциацияси тузилди. 1886 й.да шайбали Х.нинг ўйин қоидалари эълон қилинган. 1892 й.дан Канадада шайбали Х. бўйича Стэнли кубоги мусобақалари ўтказиб келинади. 1899 й.да Монреалда шайбали Х.га мослашган дастлабки ёпиқ спорт саройи қурилди. 1908 й.да Халқаро муз устида хоккей лигаси (LHG) ташкил этилди. 1924 й.дан шайбали Х. кишки *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилган. 1973 й.да Жаҳон халқаро ассоциацияси (WHA)га асос солинди ва Стэнли кубоги мусобақаларида канадаликлар б-н бирга АҚШ профессионал клублари қатнаша бошлади. Шайбали Х. Канада, Россия, Швеция, АҚШ, Чехия, Финляндия, Словакия давлатларида ривожланган.

ЧАНА СПОРТИ – кишки спорт тури, бир кишилик (оғирлиги 22 кг) ва икки кишилик (оғирлиги 26 кг) чана (сирпанчикларининг эни 15 см, ораси 48 см, узунлиги 124–150 см) да 800–2000 м қорли ёки музлатилган махсус қиялик трасадан тез учиш мусобақаси. Ч. с. 19-а. охирида Европада спорт тури сифатида шаклланиб, 1883 й.да Швейцариянинг Давос шаҳри яқинида биринчи халқаро мусобақа ўтказилган. 1884 й.дан Герма-

нияда спорт каналари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Ч. с. 1924 й.дан Халқаро бобслей ва тобоғтан федерацияси таркибида ривожлана бошлади. 1954 й.да Халқаро чана спорти федерацияси (FIL) ташкил топди, унга 40 дан зиёд давлат аъзо. Ч. с. бўйича 1955 й.дан Жаҳон чемпионати ўтказиб келинади, 1964 й.дан *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилган. Ч. с. Австрия, Германия, Италия, Норвегия, Польша, Чехия, Швейцария каби давлатларда ривожланган.

ЧАНҒИ СПОРТИ – кишки спорт тури. Унга чанғи пойғаси, трамплиндан сакраш, икки қураш (пойга ва сакраш), тоғ Ч. с. ва *биатлон* қиради. Ч. с. Норвегияда спорт тури сифатида шаклланди. 1767 й.да шу мамлакатда ҳарбий хизматчилар ўртасида илк мусобақа ўтказилди, 1843 й.дан эса оммавий мусобақалар ташкил қилина бошлади. Кейинроқ Ч. с. Европанинг бошқа давлатларида ҳам оммалашди. 1910 й.да Халқаро чанғи спорти комиссияси тузилади ва Ч. с.нинг қоидалари тасдиқланди. Бу комиссия 1924 й.да Халқаро чанғи спорти федерацияси (FIS) га айлантирилди. Ўзбекистон 1993 й.дан федерацияга аъзо бўлган. Ч. с. 1924 й.дан *Олимпиада ўйинлари* дастурига киритилди, 1925 й.дан (1937 й.дан икки йилда бир марта) Жаҳон чемпионати ўтказилади.

ЧЕМПИОНАТ – расмий спорт мусобақалари, спортнинг бирор тури бўйича ғолиб – чемпион (спортчи, жамоа)ни аниқлаш мақсадида ўтказиладиган мусобақа. Айрим ҳолларда Ч. ва биринчилик

тушунчалари фаркланади (мас, футбол, бокс бўйича Ўзбекистон Ч.и – катталар ўртасида ва спортнинг ана шу турлари бўйича мамлакат биринчилиги – ёшлар ўсмирлар, спорт жамиятлари учун). Ч. атамаси ҳайвонларнинг энг яхши бирор наслини аниқлаш учун ўтказиладиган кўргазма мусобақаларда ҳам қўлланади.

ШАХМАТ, шохмот (форс. – шох ўлди) – спорт тури. Ўйиндан мақсад рақиб шохини мот қилиш. Икки хил (оқ ва қора) рангдаги 64 та тенг катакли тахта (сатх)да икки хил рангдаги 16 тадан дона (биттадан шох ва фарзин, 2 тадан рух, фил ва от, 8 тадан пиёда)да ўйналади. Ш.да мусобақа пайтида маълум сондаги юришлар қилиниши учун вақт (дастлабки 40 та юриш учун 2,5, 2 ва 1,5 соат ва ҳ.к.) ва ўйин тугамаса қўшимча вақт белгиланади. Тезкор Ш.да ўйинни тугатиш учун аниқ вақт (30, 25, 15 ва 5 минутдан) берилади. Сиртки Ш.да ҳар бир юришни амалга ошириш учун масофа ва алоқа воситаси турига қараб, кун ёки ҳафталар белгиланиши мумкин. Ш.нинг келиб чиқиши «чатуранга» ўйинига бориб тақалади. Араб халифалиги даврида бу ўйин «шатранж» номи б-н оммавийлашди. Араблар Ш. ёзувини жорий этгани учун Ш. ўйинлари матнига оид қимматли маълумотлар сақланиб қолган. Ш. 11-а.дан бошлаб Европада жадал ривожланди. 15-а.да Ш. қоидаларига ўзгаришлар киритилди. 1512 й.да Римда Дамианонинг «Бу китоб шахмат ўйнашни

ўргатади» тўплами босилди ва у Европа тилларига таржима қилинди. 1575 й.да Мадридда Испания ва Италия Ш.чилари ўртасида учрашув ўтказилди. 1851 й.да Лондонда 1-халқаро мусобақа уюштирилди. Унда Андерсен ғалаба қозонди. 1886 й.дан шахсий Жаҳон чемпионати ўтказилиши Ш.ни янада оммалаштирди. 1924 й.да Халқаро шахмат федерацияси (ФИДЕ) тузилди. 1987 й.да тузилган *Гроссмейстерлар* ассоциацияси (кейин Жаҳон шахмат кенгаши, деб номланди) мустақил равишда Ш. бўйича бир қанча мусобақа, Жаҳон кубоги ва чемпионати ташкил этди.

ШАШКА (арабча – нақш тош; инг. – режа) – спорт тури. Ўйиндан мақсад рақиб доналарини тугатиш ёки уларни юра олмайдиган ҳолатга тушириш. Икки хил (оқ ва қора) рангдан тенг катакли тахта (сатх)да икки хил рангдаги доналарда ўйналади. Ш.нинг тахтадаги катаклар, доналар сони ва ўйин қоидаларига қараб турли хиллари бор. Улар ичида энг кенг тарқалгани рус, инглиз, немис, испан Ш.си (64 хонали тахта, 12 тадан дона), халқаро Ш. (100 катакли тахта, 20 тадан дона), Канада Ш.си (144 хонали тахта, 30 тадан дона)дир. Ш.да доналар диагональ бўйича қора катаклар бўйлаб олдинга бир катак сурилади. Рақиб доналарини олдинга ва орқага юриш мумкин. Горизонтал сўнгги қаторига чиққан дона дамка ҳисобланади. Дамка тахта бўйлаб исталган масофага юра олади. Ш. мил. ав. 2700 й.да Мисрда маълум бўл-

ган. Қадимий Рим ва Юнонистонда ҳам Ш.га оид маълумотлар сақланиб қолган. Ш. тўғрисидаги илк китоб 15-а.да Испанияда ёзилган. 19-адан Европа мамлакатларида Ш. мусобақалари ўтказила бошланди. 1894 й.дан халқаро Ш. бўйича эркаклар (1974 й.дан аёллар) ўртасида Жаҳон чемпионати уюштирилади. 1947 й.да Жаҳон шашка федерацияси тузилди. Унга Ўзбекистон 1993 й.дан аъзо. 1985 й.дан 64 катакли Ш. бўйича Жаҳон чемпионати ташкил қилинди. Халқаро Ш. бўйича 1986 й.дан Олимпиада, 2001 й.дан Жаҳон кубоги мусобақалари ўтказилади. **ЭСТАФЕТА** (франц. – чопар, хабарчи) – енгил атлетика, *сувда сузиш, чанги спорти* кабиларда кўпинча 4 кишидан иборат спорт жамоаси белгиланган масофани бир-бири б-н алмашиб, бир-бирига рамзий таёқчани узатиб босиб ўтишга асосланган пойга мусобақаси, шундай мусобақада қўлдан қўлга узатиладиган нарсаси, шунингдек, авлоддан авлодга ўтадиган фикр, одатлар.

ЮГУРИШ – енгил атлетика тури. Ю. барча спорт турлари мусобақалари ва машғулотлари таркибига кирган. *Олимпиада ўйинлари*да Ю. бўйича киска масофа (100, 200, 400 м), ўрта масофа (800, 1500 м), узоқ масофа (3000, 5000, 10000 м), марафон (42 км 195 м), *эстафета* (4x100, 4x400 м), тўсиклар оша Ю. (100, 110, 400 м), ғовлар оша Ю. (3000 м), еттикураш (100 м га тўсиклар оша Ю., 200, 800 м), ўнкураш (100, 400, 1500 м, 110 м га тўсиклар оша) ва замо-

навий бешкураш (4000 м)да мусобақалар ўтказилади. Шунингдек, енгил атлетика мусобақаларида мавқеига қараб бошқа масофаларда ҳам Ю. пойгалари ташкил этилади. Ю. мусобақалари қадимдан Ўзбекистон халқи турмуш тарзидан ўрин олганини Навоий вилоятидаги Сармишсой расмларида акс эттирилган югураётган одамлар тасвирларида кўриш мумкин. 1916 й.да Марғилонда Ю. йўлкаси қурилгандан кейин замонавий қодалар асосида республикада оммавий мусобақалар ташкил этила бошлаган.

ЮНОН-РУМ КУРАШИ – спорт тури, икки киши (спортчи)нинг белгиланган қодалар асосида ғолиблик учун олишуви. Ю.-р. к. мусобақалари диаметри 9 м (ўлчам 12x12 м) спорт майдонида ўтказилади. Мусобақалашуш вақти 2 минутдан 3 давра, давралар орасидаги танаффус 30 секунд Ю.-р. к.да эркин курашдан фарқли равишда рақибларнинг оёқ қисмидан ушлаб усуллар бажаришига рухсат берилмайди. Бажарилган усуллар 5 (соф ғалаба), 4 (техник устунлик ёки четлатиш), 3 ва 1 очко б-н баҳоланади. Ғолиб тўплаган очколарига кўра аниқланади. Агар курашчилардан бири 5 очкога мос усул бажарса, 1,2-даврада кетма-кет ғолиб дсб топилса, рақибидан 6 очко фарқ б-н ўзиб кетса, шунингдек, ҳакамлар, мураббийлар ва шифокор қарорига кўра олишув муддатидан олдин тўхтатилади. Юнонистонда ўтказилган *Олимпиада ўйинлари* дастурига мил. ав. 708 й.дан бошлаб Ю.-р. к.га ўхшаш ку-

раш мусобақаси киритилган. Римда мил. ав. 284 й.дан Ю.-р. к.ни эслатадиган мусобақалар ўтказилган. Ю.-р. к.нинг замонавий қоидалари 19-а. бошларида Францияда ишлаб чиқилган ва шу қоидалар асосида Парижда 1848 й.да очилган кураш залида мусобақалар ташкил қилиш анъанага айланган. Мусобақа 1896 й.дан замонавий *Олимпиада ўйинлари* дастури-

дан ўрин олган ва ўша йилдан Халқаро Олимпиада қўмитаси таклифига қўра, расман Ю.-р.к. деб атала бошланган. Ю.-р. к. бўйича 1904 й.дан профессионал (1950 й.дан ҳаваскор) курашчилар ўртасида Жаҳон чемпионатлари ўтказиб келинади. 1912 й.да Халқаро ҳаваскор курашчилар ассоциацияси тузилган, Ўзбекистон 2004 й.дан аъзо.

МАТБУОТ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

АДАД – ўлчов бирлиги, сон, ракам ва миқдор ифодаловчи тушунча. Ўзбекистонда кўпроқ 30-йилларгача ишлатилган. Ўзбек тили давлат тили мавқеига эга бўлгач «тираж» сўзи (газета, китоб нусхалари сони) ўрнида ҳам А. атамаси қўлланилмоқда.

БЮЛЛЕТЕНЬ (франц., итальянча – кичик хат, варақа) – бирон муассасанинг вақти-вақти б-н чиқариб туриладиган босма нашри.

БРИФИНГ (инг. – йўл-йўрик, қисқача хулоса) – расмий шахсларнинг оммавий ахборот воситалари вакиллари б-н расмий нуқтаи назар билдириш ёки расмий хулосаларни баён этиш мақсадидаги учрашуви. Унда муайян масала бўйича расмий нуқтаи назар ёки халқаро музокаралар, тенташлар, конференцияларнинг бориши ва б. тўғрисида томошларнинг ўзаро телишиб олинган қарашлари расмий хулосаси қисқача баён қилинади.

БРОШЮРА, Рисола – кичик ҳажми (халқаро амалиётда 5–48 саҳифали) босма нашр.

БУКЛЕТ (инг. – китобча) – яхлит бир қоғозга босилиб, икки ёки ундан ортиқ саҳифаларга букиладиган, йўлқўрсатгич, маълумотнома хусусиятига эга бўлган нашр тури. Б. қоғозга босилиб, 2 ва ундан ортиқ саҳифаларга букилади (йўлқўрсаткичлар, маълумотномалар).

БУМ (инг. – шов-шув) – бирор воқеа, ҳодиса, шунингдек, кимса тўғрисида мишмиш, шов-шув кўтарилиши.

ВАРАҚА – ижтимоий-сиёсий ташвиқот воситаларидан бири. В.лар дастлаб қўлда ёзилган, кейинчалик босма усулидан фойдаланиб тайёрланган. Улар муайян бир мақсадни кўзлаб чиқарилган. Масалан, 2-жаҳон уруши йилларида фашизмга қарши тарғиботда В. кенг қўлланган. Кейинги йилларда В.дан сайлов олди тадбирларида, *бозор иқтисодиёти* шароитида *реклама* сифатида фойдаланилади. В.лар одамлар гавжум жойларда: метро ва б. шаҳар транспорти бекатларида, бозорларда тарқатилади.

ВЁРСТКА – саҳифалаш ёки саҳифа. Босма қолип тайёрлаш жараёни. Терил-

ган матн гранкалари, безаш элементлари (расмлар ва ҳ.к.) ва б.дан газ., журнал ва китобнинг муайян тарҳ (формат)ли саҳифалари (полосалари)ни ҳосил қилишдан иборат.

ВИДЕО... (лот. – қарайман, кўряпман) – қўшма сўзлар таркибий қисми бўлиб, ўзи қўшилиб келган сўзларга тасвир элтувчи (видеосигналлар), электр сигналларига алоқадорлик маъноси ифодасини беради. Шунингдек, тасвир узатиш тизими (видеотелефон)да фойдаланиладиган система ва қурилмаларга ҳам алоқадорликни англатади (мас., видеоманитофон, видеотелефон).

ГАЗЕТА (итальянча – чақа пул) – ҳаётнинг турли соҳаларидаги воқеа-ҳодисаларни ёритадиган, шунингдек, ижтимоий-сиёсий ва илмий-оммабоп материаллар босиладиган вақтга нисбатан нашр. Оммавий ахборот ва тарғиботнинг асосий воситаларидан бири. Унинг вазифаси жамиятнинг ахборотга бўлган эҳтиёжини, маънавий интеллектуал талабларини қондиришдан иборат. Г. фаолияти бош *муҳаррир*, бўлимлар мудирлари, турли йўналишдаги *мухбирлар* (репортёр, шарҳловчи ва б.)дан иборат таҳририят томонидан ташкил этилади ва бошқарилади. Кўпгина Газларнинг махсус мухбирлари, мамлакатнинг ичида ва хорижий давлатларда ўз мухбирлари бўлади. Г.нинг ибтидоий тури дастлаб Римда мил. ав. 1-а.да (вароқ ва бюллетенлар шаклида), Хитойда 7-а.да («Ди бао» – «Пойтахт ахбороти» номи билан) чиққан. Ҳозирги газлар-

нинг дастлабки турлари 16–17 асрларда Европада пайдо бўлган. 16-а.да Венецияда ёзма ахборотлар учун «газетта» деган чақа пул тўлашган (номи ҳам шундан). Газчилик тараққиёти Ўзбекистонда ҳам ўз тарихига эга. Бу ерда 19-а.нинг 70-йилларидан «Туркестанские ведомости» Г.сининг чиқа бошлаши Туркистонда даврий матбуотнинг ибтидоси бўлди.

ҲОНОРАР (юнон. – меҳнат ҳақи, мукофот) – ёзувчилар, рассомлар, олимлар ва ш.к.га шартнома бўйича бажарилган иши учун тўланадиган пул, қалам ҳақи.

ДАВЛАТ БИБЛИОГРАФИЯСИ – мамлакат ҳудудида нашр этиладиган барча матбуот асарларини давлат ҳисобини олиш ва улар ҳақида ахборот бериш. Рўйхат барча нашриётлар ва полиграфия корхоналаридан Библиографик марказга келиб тушадиган мажбурий (контрол) нусха асосида олиб борилади ва давлат микёсида тўлиқ бўлиши таъминланади.

ДИКТОР (лот. – сўзловчи) – радио ва телевидениеда микрофон олдида, телекамера қаршисида тайёр матнни ўқувчи шахс. Д. хушовоз бўлиши, дикцияси кучли ва тил нормаларини пухта билиши зарур. Д.ликка нутқи, овози, қобилиятига қараб танлов йўли б-н қабул қилинади. Ўзбекистонда Д.лик касб сифатида 1924 й.да ажралиб чиқди ва ривож топа бошлади.

ДИКТОФОН (лот. – айтиб тураман ва фон) – товушни лента ва пластинкага автоматик тарзда ёзиб оладиган ва қайта эшиттирадиган аппарат. Д. хизматга оид хатларни, мажлисларда нотикларнинг

нуткини, маърузаларни ёзиб олиш ва б. мақсадларда ишлатилади.

ЕВРОВИДЕНИЕ. Европа кўрсатуви – Европа *радиоэмиттериши* уюшмаси доирасида телевизион дастурларни халқаро айирбошлаш бўйича ташкилий-техник тизим. 1954 й.да ташкил тошган. Уюшма исталган пайтда Ер куррасининг исталган нуқтасидан муҳим воқеа-ходисаларни олиб кўрсатиш имкониятига эга. Унинг йўлдош тармоғи орқали китъадаги барча пойтахт шаҳарлар радиотелеканаллар б-н ўзаро боғланган. Е.нинг дастурий мувофиқлаштириш маркази Женевада, техник маркази Брюсселда жойлашган. Ўзбекистон телерадиокомпанияси Е. б-н ўзаро ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиб, унинг йўлдош алоқа тизимига тўла қўламдаги чиқиш ва ундан фойдаланиш *лицензия*сига эга бўлди (2001). Бу қулайлик республикамизга дунё миқёсида тезкор ахборот айирбошлаш тизимидан фойдаланиш имкониятларини яратди.

ЖУРНАЛ (франц. – кундалик дафтар) – босма даврий нашр. Ахборотни танлаш, таҳлил этиш ва баҳолашнинг асосий воситаларидан бири. Ж. газета каби жамоатчилик фикрига таъсир ўтказиш йўли б-н уни шакллантиришга хизмат қилади; омма ижтимоий онгига муайян ғоя ва қадриятларни сингдиради. Ж.лар дастлаб Францияда нашр қилинган. Инг. «Magazine», франц. «Revue», нем. «Zeitschrift», испанча «Relista» сўзлари ҳам жур. маъносини англатади. Чош этилиш

муддати (даврийлиги) жихатдан Ж.лар, одатда, ҳафтада, ўн кунда, икки ҳафтада, ойда, икки ойда, ҳар уч ойда, ярим йилда бир марта нашр қилинади. Бундай даврийлик Ж.ларда турмуш воқеаларини кундалик газ.га нисбатан батафсилроқ ва чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради. Ж.лар мундарижа йўналишига кўра фарқланади: ижтимоий-сиёсий, адабий-бадий, ишлаб чиқариш-техникавий, илмий, илмий-оммабоп ва б. Ж.лар жамиятдаги турли ёшдаги кишиларга мўлжалланади. Туркистонда миллий жур.чилик тарихига атоқли маърифатпарвар адиб ва публицист Бехбудий асос солган. Унинг муҳаррирлигида 1913–15 й.ларда Самарқанд шаҳрида «Ойина» Ж.и нашр қилинган.

ЖУРНАЛИСТИКА -- ижтимоий фаолият тури. Бу фаолият эгалари (журналистлар) ижтимоий долзарб ахборотларни тўплаш, таҳлил қилиш ва оммавий ахборот воситалари (матбуот, радио, телевидение, ахборот агентликлари ва б.) орқали тарқатиш б-н шуғулланади. Ҳозирги давр Ж.си дастлаб 17-а. бошидаги илк даврий босма нашрлар қиёфасида юзага келган. 19-а.нинг 2-ярми ва 20-а.да фотография ҳамда кинематографиянинг кашф қилиниши туфайли фото ва кино Ж. ташкил топди. 20-а.нинг 20-й.ларидан эътиборан радиотехника ютуқлари асосида радиожурналистика тараккий қила бошлади, 40-йилларда эса тележурналистика майдонга келди. Ўзбекистонда Ж.19-а.нинг 2-ярмида пайдо

бўлди. Унинг тарихи Тошкентда чиқарилган «Туркестанские ведомости» ва «Туркистон вилоятининг газетаси» каби расмий даврий нашрлардан бошланади.

ИНТЕРВЬЮ (инг. – учрашув) – *публицистика* жанри. Журналистнинг бир ёки бир неча шахс б-н долзарб масалалар юзасидан суҳбати. Икки турга бўлинади: И. – хабар, асосан, ахборот стқизиш мақсадида ўтқизилади; И. таҳлилда – муҳим воқеа, ҳодиса ва ҳужжатлар шарҳлаб берилади.

ИНТЕРНЕТ (лот. – тармоқаро) – катта (глобал) ва кичик (локал) компьютер тармоқларини ўзаро боғловчи бутунжаҳон компьютер тизими. Унда географик ўрни, замон ва макондан қатъи назар, айрим компьютер ва майда тармоқлар ўзаро ҳамкорликда глобал информация *инфратузилмасини* ташкил этади. Қайдномалар тизими б-н бошқариладиган барча ҳосила тармоқлар ҳамкорликда истеъмолчиларга информацияни саклаш, эълон қилиш, жўнатиш, қабул қилиш, излаш ва маълум бўлган барча вариантлар (матн, товуш, видеотасвир, фотосурат, графика, мусика тарзида ва б. қўринишлар)да информация алмашинишга имкон яратади. И. тизими 20-а. 60-йилларида пайдо бўлган.

ИНФОРМАЦИЯ (лот. – тушунтириш, баён қилиш) – одамлар бир-бирига оғзаки, ёзма ёки бошқа усулда (мас., шартли сигналлар, техника воситалари ва б. ёрдамида) берадиган ахборот, шунингдек, ахборот бериш ва олиш жараёни.

ИНФОРМАЦИОН АГЕНТЛИК, Ахборот агентлиги – матбуот органлари, *радиозшиштириш* ва телевидение, давлат ва жамоат ташкилотлари, ишбилармонлар ва б. учун ахборотлар йиғиш ва тарқатиш б-н шуғулланадиган ташкилот. *Мухбирлар* пунктлари тармоғига таянади. Йирик Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиглари: Россия информация-телеграф агентлиги (ИТАР-ТАСС, 1992 й. да асос солинган;) Ассошиэйтед пресс (1848) ва Юнайтед пресс интернэшонал (ЮПИ, 1907) – АҚШ, Дойчепрессеагентур (Германия, 1949), Киодо цусин (Япония, 1945), *Рейтер* (Буюк Британия, 1851), Синьхуа (Хитой, 1938), Франс пресс (Франция, 1944). Ўзбекистон Республикасида 4 та Ўзбекистон матбуотот ва ахборот агентлиги: Ўзбекистон ахборот агентлиги (ЎЗА), Туркистон-пресс, «Жаҳон» «ва бошқа агентликлар» фаолият кўрсатади.

КОРРЕКТУРА (лот. – тўғрилаш, яхшилаш) – босмаҳонада ёки бошқа усуллар б-н кўпайтириш учун тайёрланган матн ва график материаллардаги хато ва камчиликларни тузатиш жараёни.

КОРРЕСПОНДЕНЦИЯ (лот. – жавоб бераман, билдираман) – публицистик жанр. Унда маълум давр ва ўриндаги аниқ ижтимоий жараён камраб олинади. К. 2 хил: а х б о р о т (одатда, муаллиф шахсан ўзи кўрган воқеаларни ёритади, хабарларни далиллар асосида таҳлил этади, умумлаштиради, хулосалар чиқаради) т а ҳ л и л и й (ижтимоий-сиёсий

ахамиятга эга бўлган далиллар демократик нуктаи назардан таҳлил этилиб, амалий хулосалар чиқарилади) бўлади.

МАТБУОТ — барча босма махсулотлар мажмуи; тор маънода даврий нашрлар, асосан, газ. ва жур.ларни ифодалайди (пресса).

МАТБУОТ КОНФЕРЕНЦИЯСИ — кенг оммани кизиқтирувчи масалалар юзасидан давлат, жамоат, фан арбобларининг матбуот вакиллари б-н учрашуви, суҳбати.

МОНТАЖ (франц. — йиғиш) — радиоэшиттириш, телевидение, эстрада санъати, сураткашлик ва айниқса, фильм яратишдаги ижодий ва техник жараён; суратга олинган алоҳида кадрларни танлаш ва уларни бир-бири б-н боғлаш. Одатда, эшиттириш, кўрсатув тайёр бўлгач, фильмни суратга олиш тугаллангач, М. ишлари бошланади.

МУХБАР (араб. — хабар берувчи, хабарчи) — таҳририят таркибида журналист сифатида хизмат қилувчи ходим; бевоcита таҳририятда ишламайдиган, аммо оммавий ахборот воситаларида мунтазам ижодий ҳамкорлик қилувчи шахс; бошқа оммавий ахборот воситаларида чиқиш уюштирувчи газ., журнал, радио, телевидение таҳририяти ходими.

МУҲАРРИР. Редактор — нашриёт ва б. масъул нашрларда муайян матнни турли жихатдан таҳрир қилиб, босмага тайёрловчи ходим; айрим матбуот органлари (мас., газета.)га раҳбарлик қилувчи шахс.

НОШИРЛИК. Нашриёт иши — нашриётлар ташкил этиш, китоблар, газета, жур.лар, тасвирий санъат асарлари ва б. босма махсулотларини тайёрлаш, нашр қилиш ва уни тарқатишга оид соҳа. **ОБУНА** (франц. — ёзилмок) — даврий нашрлар (газета, жур.) ва тегишли босма китоблар (кўп жилдли бадиий, илмий, илмий-оммабоп асарлар) учун олдиндан буюртма тўплаш, уларга ёзилиш. О. маълум маънода нашр махсулотлари адади (миқдори)нинг қанча бўлишини аввалдан белгилаш имконини беради. Ўзбекистонда даврий нашрларга О. «Матбуоттарқатиш» уюшмаси, почта-алоқа бўлимлари, *корхона*, муассаса ва олий ўқув юртиларидаги жамоатчи тарқатувчилар томонидан, бошқа босма асарларга О. китоб савдоси б-н шуғулланувчи ташкилотлар, махсус китоб дўконлари томонидан амалга оширилади.

ОФСЕТ БОСМА. Офсет — текис босма усули; бунда бўёк қолип (форма) дан эластик оралик сирт (резина цилиндр)га, ундан қоғозга ёки босма материалга туширилади. О. б. кўп рангли нашрлар (плакатлар, бадиий репродукциялар, рангли китобчалар, расмли жур.лар ва б.), шунингдек, бир хил рангдаги расмли китобларни босишда кенг қўлланилади. О.б. корхонасида ранг бериш, фотохарф териш автоматлари, офсет ротациялари, автоматик линиялар бўлади.

НАМФЛЕТ (инг. — кўлдаги бир варақ) — бирор сиёсий тузум, ижтимоий воқелик,

у ёки бу тўда ҳамда гуруҳлар фаолияти-ни, ҳатти-ҳаракатларини фош қилувчи ҳажвий-танқидий публицистик асар. П. бошқа ҳажвий жанрлардан бадий тўқиманинг озлиги, аниқ ҳужжатларга, тарихий ҳужжатларга асосланиши б-н фарқ қилади. П.да жамиятдаги, турли шахслар характеридаги нуқсонлар аччиқ киноя, ўткир *сарказм* воситалари б-н фош этилади.

ПЛАКАТ (нем. – эълон, афиша) – графика тури; катта вараққа ишланган тасвирий санъат асари бўлиб, қисқа матн илова қилинади ҳамда ташвиқот, *реклама*, информация ва ўқув-таълим мақсадларига хизмат қилади. Замонавий П.лар, одатда, рассом яратган асл нусхадан босма-хонада кўпайтирилади. Олисдан кўзга яққол ташланиши, ўта таъсирчанлиги, оммабоплиги, тасвирийнинг киноларга бойлиги, ҳаммабон рамзлар ишлатилиши, турли ҳажмдаги шаклларни қиёслаш, умумлашма тасвирий шакллардан фойдаланиш каби ўзига хос бадий воситалари б-н бошқа ахборот манбаларидан фарқ қилади. 19-а. 2-ярмидан Ғарбий Европада *реклама* кўринишидаги П.лар юзага келган. 1900 йиллар бошларида сиёсий П.лар юзага келди, демократик ҳаракат ва тинчлик учун кураш соҳасида катта ютуқларга эришилди.

ПОРТАЛ (нем. – эшик, дарвоза) – интернетда у ёки бу мавзу бўйича доимо тўлдирилиб, янгиланиб боровчи тўлиқ маълумотларни камраб оловчи универсал тусдаги ахборот саҳифаси.

ПУБЛИЦИСТИКА (лот. – ижтимоий) – даврнинг ижтимоий-сиёсий ва б. долзарб масалаларига бағишланган адабий ижод тури. П.нинг вазифаси ижтимоий фикр уйғотиш ва уни шакллантириш, маълум мақсадга йўналтириш, ҳужжатли факт-маълумотлар асосида воқелик манзарасини яратишдан иборат. П. жанр жиҳатидан воқеий-информацион (хабар, *репортаж*, ҳисобот), таҳлилий (мақола), бадий-публицистик (очерк, фельетон, памфлет, ёзувчи мақоласи) турларга бўлинади. П. ҳаёт фактларини чуқур таҳлил ва тадқиқ этиш, яъни ижтимоий-публицистик тадқиқот орқали воқеликни кашф этади.

РАДДИЯ (араб. – инкор қилиш, рад жавоби) – бирор хабар, маълумотни рад этувчи, уларнинг нотўғрилигини ёки асоссизлигини исботловчи расмий баёнот.

РАДИОЭШИТТИРИШ. Р а д и о - э ш и т т и р у в – оммавий ахборот воситаларининг ўзига хос электрон техникага асосланган тури. Овозни махсус аппаратлар ёрдамида кўпайтиради ва кенг ҳудудларга, узоқ масофаларга етказиб беради. Радио матбуотнинг ўзига хос, оғзаки, эшитувчига йўналтирилган бир кўриниши сифатида матбуот қонуниятлари асосида фаолият кўрсатади, унинг функцияларини ўзига хос равишда адо этади. Радионинг информацион (хабар, суҳбат, *репортаж*), таҳлилий (радио чиқиш, шарҳ, кузатув), бадий-публицистик (лавҳа, очерк, фельетон, эссе) сингари асосий жанрлари мавжуд. Шунингдек,

унда адабий ижодга (радиоҳикоя, радиопьеса, радиоспектакль), мусиқа санъатига (радиоконцерт, радиокomпозиция) оид эшиттиришлар ҳам берилади. Радио оммавий ахборот воситаси сифатида оммага информация, турли маълумотлар етказиб бериш б-н биргаликда мусиқа санъатини оммалаштиришда ҳам муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистонда дастлабки тажрибавий радиолар 1926 й. Тошкентда ўтказилган. 1927 й. 11 февралда қуввати 2 кВт бўлган оммавий радиостанция ишга туширилиб, мунтазам радиолар бошланган.

РЕКЛАМА (лот. – каттик қичқирмоқ) – муайян товар ёки кўрсатиладиган хизмат турлари ҳақида харидорларни хабардор қилиш, уларга нисбатан талаб, эҳтиёжни юзага келтириш ёки кучайтириш мақсадида ана шу товар ҳақида берилган маълумот. Р.нинг пайдо бўлиш тарихи жуда қад. Юнонистон ва қад. Римда оғзаки ва ёзма Р., ҳатто товар белгиси кўйиб тамғалаш йўли б-н товарлар Р. қилинганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳозирги шаклдаги Р. илк марта АҚШда пайдо бўлган. Бу ерда 19-а.нинг 2-ярмида биринчи Р. агентликлари фаолият кўрсатган ва катта даромад келтира бошлаган. Кейинчалик Р. потенциал харидорга нашрлар орқали мурожаат шаклига айланди – афишалар, китоблар, жур.лар, газ.ларда ахборот Р. эълонлари пайдо бўлди. Р. ишига оммавий ахборот воситалари (матбуот, радио, телевидение, кино) жалб этилди.

РЕЙТЕР – Англиянинг энг йирик ахборот агентлиги. 1851 й. Лондонда Рейтер (Р. J. Reuter) томонидан ташкил этилган. Хусусий соҳибкорлар *трести*. Чет эл хабарларини тарқатади.

РЕПОРТАЖ (инг. – етказмоқ, хабар қилмоқ) – журналистиканинг информацион жанр тури. Бу жанрда журналист (репортёр) бевосита ўзи иштирок этган, шохиди бўлган, кўрган воқеа-ҳодисалар ҳақида зудлик б-н ёрқин, атрофли хабар беради. Бунда, одатда, муаллиф воқеаларни ўз тилидан баён этади. Р.да барча информацион жанрлар (лавҳа, ҳисобот, суҳбат ва ш.к.) унсурлари кўшилиб кетади. Унда бадий образлар, тарихий далиллардан кенг фойдаланилади.

РОЛИК (нем. – рўла, ўқ) – кўчма маънода *реклама* ёки ахборот мазмунидаги қисқача фильм.

РУКН (араб. – асос, устун, таянч) – газ., журналлардаги мазмунан яқин туркум мақолаларнинг сарлавҳаси.

САЙТ (инг. – ўрин, жой) – интернетда муайян мавзу йўналиши бўйича тўпланган ва шакллантирилган, доимо тўлдириб, янгиланиб бориладиган, ўз номига эга бўлган электрон саҳифа.

СЕРВЕР – муайян дастурлар тўплами б-н таъминланган ва умумкомпьютер тармоғида диспетчерлик, тақсимлаш ва бошқариш вазифаларини амалга оширувчи компьютер ёки компьютерлар гуруҳи. **СТУДИЯ** (итал. – ўқиш, ўрганиш) – ижодий фаолият б-н бир қаторда саҳна (ёки тасвирий) санъати асосларини ўргана-

диган, асосан, ёшлардан ташкил топган театр (ёки рассомлар) жамоаси; бадийи ва б. фильмлар яратувчи ижодий ва техник кино ходимлари жамоаси; *радиоэшиттириш* ва телекўрсатувлар олиб бориладиган махсус бино (радиостудия, телестудия); овоз ёзиш хонаси.

ТАБЛО (лот. – тахта) – ёруғлик сигналлари ёки ёзувлар пайдо бўладиган электр ёки электрон курилма (счёт). *Саноат корхоналари* ёки автокорхоналардаги диспетчерлик хизматида, стадионлар ва спорт майдонларда, тижорат *рекламала*рида қўлланади.

«**ТАЙМС**», «The Times» – Буюк Британияда инглиз тилида чиқадиган кундалик газ.. 1785 й.дан Лондонда «Times newspapers limited» *компанияси* томонидан нашр этилади.

ТАХРИР – матбуотда босиш, радио, телевидениедан ўқиш, кўрсатиш ва б. мақсадлар учун мўлжалланган матннинг тахририят ходими (*мухаррир*, адабий ходим ва б.) томонидан ишланиш жараёни. Шартли равишда адабий, илмий, сиёсий тахрир фарқланади. Т. х а й ъ а т и – босма нашрлар (газета, жур., илмий китоб, энциклопедик нашр ва б. асарлар)ни тайёрлашда илмий-методик раҳбарликни амалга оширувчи орган. У нашр фаолияти б-н боғлиқ энг муҳим масалаларни ҳал қилади, одатда, нашр муассислари, раҳбарлари томонидан тузилади. Т а х р и р и я т – оммавий ахборот воситалари (матбуот, нашриёт, радиоэшиттириш, телевидение, кино ва б.)нинг тармок,

мавзу, ҳудудий ёки тил таомили бўйича ихтисослашган бўлинмаси.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ (юнонча; рус. узокдан кўриш) – фан, техника ва маданиятнинг кўринадиган ахборотлар (ҳаракатланувчи тасвирлар)ни радио-электрон воситалар ёрдамида муайян масофага узатиш б-н боғлиқ соҳаси; ахборотларни тарқатиш воситаларидан бири. 20-а.нинг 30-йиллар ўрталаридан бошлаб дастлабки электрон телевидение тизими пайдо бўлди. Тошкент телемарказининг тажриба синов кўрсатувлари 1956 й. 5 ноябрдан бошланди. 1957 й.да Ўзбекистон Радиоэшиттириш ва телевидение қўмитаси ташкил этилди.

ТЕЛЕФИЛЬМ – телесвидение учун мўлжаллаб ишланган фильм, экран санъатининг бир тури. Асосан, телевидение базасида яратилади. Ҳужжатли, бадийи, мусикий, илмий-оммабоп, манзарали, тарихий бўлади. Тўлиқ ва қисқа метражли фильмлар ишланади. Катта киодан кўп қисмли телевизион фильм ва телесериаллар яратиши б-н фарқланади.

ТЕЛЕМАРАФОН – узлуксиз, кўшинча сутка давомида кўрсатиладиган, одатда, хайрия мақсадларини кўзлаб уюштириладиган телевизион кўрсатув.

ТРАНСЛЯЦИЯ (лот. – узатиш) – воқеа юз бераётган жой (театр, концерт зали, стадион, байрам маросимлари)дан радиоэшиттириш ва телекўрсатувларни студиядан ташқарида бевосита эшиттириш ёки кўрсатиш, шунингдек, бошқа шаҳарлардан халқаро алоқа линиялари бўйича

келадиган дастурларни маҳаллий радиостанция ёки телестанциядан узатиш.

ФЕЛЬЕТОН (франц. – варақ, дастлабки фельетонлар Францияда алоҳида варақларда чоп этилган) – кундалик ҳаётда рўй берадиган салбий ҳодисаларни ёки бирон кимсани ўтқир тил б-н танқид қилиб, унинг устидан қулиб, долзарб мавзуда ёзилган газ. ёки журнал мақоласи, публицистик жанр.

ЦЕНЗУРА (лот. – жиддий муҳокама, шафқатсиз танқид) – босмадан чиқади-ган маҳсулотлар, уларнинг чоп этилиши, тарқатилиши устидан, шунингдек, сахна асарлари, радиоэшиттиришлар ва телевизион кўрсатувлар, баъзида эса шахсий ёзишмаларнинг мазмуни ва ижроси устидан расмий ҳокимият органларининг назорат ўрнатиши. Илк

бор Ц.15-а.да Ғарбий Европада пайдо бўлган ва черков маъмурлари томонидан илоҳий ва б. диний қўлёзма китобларга нисбатан қўлланган. Черков Ц.си расмий черков ақидасига зид келадиган қўлёзмаларни, бидъатчилар китобларини мутлақо тақиқлаган. Европада матбаачиликнинг ўсиши б-н Ц. тизими ҳам ривожланди. 1471 й.дан диний мазмундаги китоблар фақат черков маъмуриятининг рухсати б-н нашр этиладиган бўлди. 16-а.дан Ц. диний ҳокимиятдан аста-секин дунёвий ҳокимиятга ҳам ўта бошлади: босмахоналари бўлган барча Ғарбий Европа мамлакатларида Ц. тартиби ўрнатилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67-моддасига мувофиқ, Ц.га йўл қўйилмайди.

М У Н Д А Р И Ж А

Халқаро ташкилотлар	4
Халқаро муносабатларга оид тушунчалар.....	18
Сиёсий ва давлат бошқарувига оид тушунчалар	27
Ўзбекистон Республикасидаги сиёсий партия ва ҳаракатлар	51
Ўзбекистон Республикасидаги давлат мукофотлари	53
Ҳукукий соҳага оид тушунчалар.....	60
Маънавий-мафкуравий соҳага оид тушунчалар	78
Ижтимоий фаолият ва иш юритишга оид тушунчалар	95
Диншуносликка оид тушунчалар.....	105
Илм-фан соҳасига оид тушунчалар	133
Таълим соҳасига оид тушунчалар	147
Ахборот-коммуникация технологиялари соҳасига оид тушунчалар	154
Иқтисодий тушунчалар	158
Маданият, санъат ва адабиёт соҳасига оид тушунчалар	197
Саломатлик ва экология соҳасига оид тушунчалар	213
Спорт соҳасига оид тушунчалар	220
Матбуот соҳасига оид тушунчалар.....	245

Оммабон-қомусий

«ЁШ РАҲБАР»
ЭНЦИКЛОПЕДИК ЛУҒАТИ

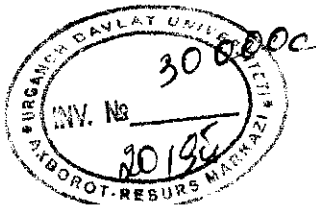
2-нашр

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Давлат илмий нашриёти

Тошкент – 2018

Мухаррир
Бадий мухаррир
Техник мухаррир
Кичик мухаррир
Мусахҳих
Саҳифаловчи

Лайло Ҳасанова
Баҳодир Иброҳимов
Умида Яхшибоева
Зилола Маҳкамова
Дилноза Жўраева
Сурайё Суннатуллаева

Нашриёт лицензияси АИ № 160, 14.08.2009 й.

6.11.2018 да босишга рухсат этилди. Қоғоз бичими 70x84 $\frac{1}{16}$.
Офсет қоғози. «Times» гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 17,44. Нашриёт-ҳисоб табоғи 18,00.

Адади 5000. Шартнома № 79–18.

Буюртма рақами 2276.

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Давлат илмий нашриёти,

100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси 30-уй.

«Credo Print Group» МЧЖ

Китоб фабрикасида чоп этилди

Тошкент ш., Боғишамол к. 160.

www.credoprint.uz

- ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР
- ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- СИЁСИЙ ВА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДАГИ СИЁСИЙ ПАРТИЯ ВА ҲАРАКАТЛАР
- ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДАГИ ДАВЛАТ МУКОФОТЛАРИ
- ҲУҚУҚИЙ СОҲАГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- МАЎНАВИЙ-МАФКУРАВИЙ СОҲАГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- ИЖТИМОИЙ ФАОЛИЯТ ВА ИШ ЮРИТИШГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- ДИНШУНОСЛИККА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- ИЛМ-ФАН СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- ТАЪЛИМ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- ИҚТИСОДИЙ ТУШУНЧАЛАР
- МАДАНИЯТ, САНЪАТ ВА АДАБИЁТ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- САЛОМАТЛИК ВА ЭКОЛОГИЯ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- СПОРТ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР
- МАТБУОТ СОҲАСИГА ОИД ТУШУНЧАЛАР

«O'ZBEKISTON MILLIY ENSIKLOPEDIYASI»
DAVLAT ILMIY NASHRIYOTI

Toshkent, 700011,
Navoiy ko'chasi, 30 uy,
tel.: 244-09-36,
fax: 244-24-91.

ume.dinash@mail.uz

fb.com/ume.dinash

ume.dinash

t.me/Ensiklopediya DIN

16+

ISBN 978-9943-07-685-3

9 789943 076853